

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Л. Б. Гнатишин

**Виробничий потенціал
фермерських господарств**

Монографія

Львів СПОЛОМ 2018

УДК 361.115.11:330.33/.341.1

Г 56

*Рекомендовано до друку вченою радою
Львівського національного аграрного університету
(протокол № 9 від 1 червня 2018 р.)*

Рецензенти:

Плаксієнко В. Я., д. е. н., професор (Полтавська державна аграрна академія);

Музика П. М., д. е. н., професор (Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького);

Кошкалда І. В., д. е. н., професор (Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва);

Гнатишин, Людмила Богданівна.

Виробничий потенціал фермерських господарств : монографія / Л. Б. Гнатишин. – Львів : СПОЛОМ, 2018. – 404 с. : рис., табл. – Бібліогр.: с. 337-365 (372 назви). – ISBN 978-966-919-388-9.

Досліджено теоретичні положення та удосконалено категорійно-термінологічний апарат щодо сутності виробничого потенціалу і змісту поняття відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств.

Обґрунтовано методичні та прикладні підходи досягнення фермерськими господарствами конкурентних переваг за рахунок відтворення виробничого потенціалу. Аргументовано особливості діяльності фермерських господарств та їх місце в сучасній системі аграрного виробництва. Здійснено діагностику ефективності використання складових виробничого потенціалу фермерських господарств. Запропоновано концептуальні підходи та розроблено пропозиції щодо інституційного та структурно-функціонального забезпечення механізму активізації відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств. Розглянуто інноваційно-інвестиційний шлях відтворення виробничого потенціалу та окреслено стратегії фермерства. Доведено роль фермерських господарств у розвитку сільського соціуму.

Для широкого кола науковців, студентів, аспірантів і викладачів навчальних закладів аграрного спрямування, а також працівників органів державної влади, фермерів та усіх, хто цікавиться проблемами аграрної економіки і розвитку фермерства.

© Гнатишин Л. Б., 2018

ISBN 978-966-919-388-9

© Видавництво «СПОЛОМ», 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ.....	7
1.1. Суть концепції, економічний зміст, види та структура потенціалу підприємства.....	7
1.2. Специфіка та детермінанти формування виробничого потенціалу фермерських господарств.....	20
1.3. Відтворювальні процеси виробничого потенціалу та їх вплив на конкурентоспроможність фермерських господарств.....	31
1.4. Методологія дослідження відтворення та ефективності використання виробничого потенціалу фермерських господарств.....	43
Висновки до розділу 1.....	53
РОЗДІЛ 2. ФЕРМЕРСЬКІ ГОСПОДАРСТВА: РОЗВИТОК У КОНТЕКСТІ ВІДТВОРЕННЯ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ.....	55
2.1. Класифікація та особливості діяльності фермерських господарств.....	55
2.2. Місце фермерських господарств у сучасній моделі аграрного виробництва.....	70
2.3. Оцінка операційної діяльності як умови відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств.....	89
2.4. Методика комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств.....	113
Висновки до розділу 2.....	124
РОЗДІЛ 3. ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ.....	126
3.1. Тенденції землекористування та землеволодіння сектору фермерських господарств.....	126

	Праця як чинник виробництва та складова виробничого потенціалу фермерських господарств.....	152
3.2.	Капітал у структурі виробничого потенціалу фермерських господарств.....	172
3.3.	Матеріально-технічна база фермерських господарств.....	189
3.4.	Висновки до розділу 3.....	217
	МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ АКТИВІЗАЦІЇ ВІДТВОРЕННЯ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ.....	219
РОЗДІЛ 4.	Інституційне середовище та роль держави у відтворенні виробничого потенціалу фермерських господарств.....	219
4.1.	Додана вартість продукції у формуванні конкурентних переваг фермерських господарств.....	237
4.2.	Інноваційно-інвестиційний шлях відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств.....	265
4.3.	Висновки до розділу 4.....	284
РОЗДІЛ 5.	НАПРЯМИ ВІДТВОРЕННЯ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ.....	286
5.1.	Стратегії досягнення конкурентних переваг фермерськими господарствами.....	286
5.2.	Взаємозв'язок елементів виробничого потенціалу та прибутку фермерських господарств.....	300
5.3.	Соціально-економічна доктрина фермерства.....	318
	Висновки до розділу 5.....	329
	ПІСЛЯМОВА.....	331
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	337
	ДОДАТКИ.....	366

ПЕРЕДМОВА

*Суспільне визнання фермерської ідеї вкарбовано
нами усіма в історію новітньої України*

*Іван Томич,
багаторічний Президент Асоціації фермерів
та приватних землевласників України*

Сільське господарство України пройшло випробування різних еволюцій у кожному окремо взятому регіоні, де розмаїття кліматичних умов, географічних, історичних, міжнародних, соціальних і культурних особливостей впливало на врегулювання аграрних відносин у різні періоди економічного і політичного розвитку. Глобалізаційні процеси у сучасній моделі аграрного виробництва означені здебільшого сприятливішими умовами для діяльності великотоварних аграрних підприємств, що одночасно є причиною дискримінації фермерських господарств. Незважаючи на це, фермерство й надалі залишається важливим елементом дуальної структури аграрного виробництва, а його успіх та перспективи визначаються рівнем використання виробничого потенціалу і залежать від адаптації до стандартів постіндустріальної економіки.

Посилена увага до виробничого потенціалу фермерських господарств насамперед зумовлена загостренням суперечностей в організаційній та галузевій структурах сільського господарства. Наслідком дисбалансу і диспаритету у аграрній сфері є не надто привабливі результативні показники операційної діяльності фермерських господарств. Водночас найчисельніший сектор сільськогосподарських товаровиробників, а особливо ферми із статусом сімейних господарств, був і залишається основою сільського соціуму, в якому для третини населення сільськогосподарське виробництво є безальтернативним видом економічної діяльності, хоча й не забезпечує належного рівня доходів. Фермерський уклад порівняно із іншими організаційно-правовими формами у сільському господарстві, досі залишається низькотехнологічним, але характерний винятковістю щодо впровадження екологічних технологій, стримання трудової міграції у прикордонних територіях та утвердження європейських цінностей у сенсі збереження територіальної цілісності та державного суверенітету.

Питання теорії фермерства, його суспільної і виробничої специфіки, місця у структурі аграрного виробництва та соціально-економічного розвитку села стало предметом дослідження вітчизняних науковців, серед яких: Амосов О. Ю., Андрущенко О. С., Артеменко А. М., Бугуцький Ю. О., Бурдейний І. М., Возний К. З., Гарбар В. В., Горьовий В. П., Грищенко О. В., Дуб А. Р., Кальченко С. В., Лазуренко В. М., Липчук В. В., Лобас М. Г., Мохненко А. С., Стельмашук А. М., Шульський М. Г. Особливу увагу вивченню результатів і наслідків аграрних реформ, механізмів державної підтримки фермерів, системи ресурсного забезпечення та перспектив розвитку фермерських господарств у своїх працях приділяли: Баян А. В., Белевят О. А., Бородіна О. М., Губені Ю. Е., Кирилов Ю. Є., Копитко В. І., Лупенко Ю. О., Малік М.Й., Маренич Т. Г., Мармуль Л. О., Месель-Веселяк В. Я., Молдаван Л. В., Мохненко А. С., Ольшанська О. В., Прокопа І. В., Прокопишин О. С., Черевко Г. В., Шпикуляк О. Г. Фундаментальний науковий базис актуальних проблем формування і розвитку виробничого потенціалу суб'єктів господарювання у аграрному секторі створили: Артюшок В. С., Артюшок К. А., Блонська В. І., Борисова В. А., Вишневська О. М., Гарват О. А., Горбань В. Б., Дем'яненко С. І., Збарський В. К., Іванишин В. В., Краснокутська Н. С., Красноруцький О.О., Макаренко Н. О., Мельник С. І., Недільська Л.В., Олішевська А. М., Пахольчук О. І., Россоха В. В., Саблук П.Т.

Тим часом нижчий рівень ефективності виробництва через менші масштаби господарювання, труднощі із фінансуванням операційної діяльності, дедалі більша конкуренція з боку агрохолдингів, непродумана державна підтримка загострили проблему пришвидшеного розвитку фермерських господарств та їх інтеграції в організований ринок. Водночас активізація євроінтеграційних процесів в Україні, потреба зрівноваженого розвитку сільських територій та вирішення проблем нерівності доходів сільського населення вимагають додаткових комплексних і глибоких досліджень створення правових, економічних та соціальних передумов для формування інструментів та обґрунтування науково-практичних підходів щодо вдосконалення механізмів активізації відтворення виробничого потенціалу до рівня, здатного забезпечувати конкурентну перевагу фермерства. Окреслене коло питань обумовлює актуальність теми дослідження.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

1.1. Суть концепції, економічний зміст, види та структура потенціалу підприємства

Розвиток ринкової економіки та галузеві структурні перетворення суттєво впливають на зміну форм і методів управління підприємствами. Побудова ефективних, адаптованих до конкретних умов механізмів управління виробничими системами, неможлива без всебічного, комплексного і системного дослідження економічної категорії потенціалу, його структурних елементів і характеру їх взаємозв'язку. Досі дослідники ще не сформували чіткого теоретичного уявлення щодо тлумачення цієї категорії, оскільки є суттєві розбіжності у визначенні змісту тих реальних процесів, які вона виражає. Обґрунтованого однозначного визначення потребує й поняття потенціалу аграрного підприємства. Така необхідність впливає із самого розвитку наукових знань про сільське господарство, переосмислення економічних процесів, пов'язаних із ринковими відносинами і багатоукладністю організаційної системи.

Зазначимо, що вивчення сутності будь-якого поняття вимагає з'ясування його етимології. Вважається, що термін «потенціал» має подвійне походження: або від латинського «potencia», що означає «сила», «можливість», «напруга»; або від французького слова «potentiel», що трактується як здатний. Тобто «потенціал» чи «потенційний» означає наявність у когось чи чогось прихованих можливостей, які досі не виявлені, або здатність діяти в певних сферах [310]. У Академічному тлумачному словнику потенціал виділяється як «засоби, запаси, джерела, що є в наявності й можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення певної мети, здійснення плану, вирішення будь-яких завдань; можливості окремої особи, суспільства, держави в певній сфері» [7]. Словник іншомовних слів за редакцією О. С. Мельничука подає таке тлумачення терміна «потенціал»: потенціал – це можливості, наявні сили, запаси, засоби, що можуть бути використані [300, с. 673]. Тут же натрапляємо на трактування економічного потенціалу як сукупності економічних ресурсів і можливостей, що можуть бути використані для досягнення цілей соціально-економічного розвитку. Отже, тлумачення термінів «потенціал» та «економічний потенціал» практично ототожнюється.

Однак, навіть беручи за основу визначення словників, зрозуміло, що категорія «потенціал» загальна і може стосуватися різних видів людської діяльності. «Економічний потенціал», його структура і функції сфокусовані винятково на забезпеченні функціонування суб'єктів економічних відносин та економіки загалом.

Спочатку термін «потенціал» використовували в точних науках. Слушно зазначено, що економічна наука запозичила термін «потенціал» з фізики, де він означає кількість енергії, яку накопичила система і яку вона спроможна реалізувати в роботі [139, с. 125-140]. На другому етапі поняття «потенціал» знаходить своє практичне застосування при дослідженні різних галузей виробництва. Водночас широко використовують такі поняття як «економічний потенціал країни», «народногосподарський потенціал». На третьому етапі використання терміна зміщується в бік дослідження потенціалу організації. З'являються такі терміни: «економічний потенціал підприємства», «потенціал організації» та «виробничий потенціал» [328, с. 373]. Сучасні трактування є результатом дослідження напрямків визначення можливостей підприємства та здатностей їх реалізовувати [96, с. 108]. Втім, зауважується, що прирівнювати «підприємницький потенціал» до категорії загального потенціалу підприємства недоречно, оскільки він відображає лише частину можливостей підприємства у межах реалізації управлінського та кадрового потенціалів [157, с. 29].

Базуючись на вивченні та аналізі економічних показників розвитку народного господарства загалом та його окремих галузей, соціально-економічної літератури, яка присвячена цій проблемі, М. І. Іванов, О. В. Левіна, В. О. Михальська стверджують, що для характеристики економічної могутності країни достатньо мати два поняття: «економічний потенціал» та «виробничий потенціал» [267, с. 12]. Перше з них доцільно використовувати для оцінки можливостей національної економіки країни загалом, разом з матеріальним виробництвом і нематеріальною сферою, а друге – для оцінки сфери матеріального виробництва і окремих її галузей. Аналогічні позиції відстоює М. У. Сліжис, стверджуючи, що «економічний потенціал відрізняється від виробничого тим, що перший характеризує можливості народного господарства загалом, а другий – тільки сфери матеріального виробництва» [297, с. 10].

Отже, поштовхом розвитку теорії потенціалу стало формування ресурсної концепції підприємства. Ідеологічним базисом ресурсного підходу прийнято вважати працю Е. Пенроуз «Теорія зростання фірми», що вийшла 1959 р. Вчена дійшла висновку, що саме

неоднорідність ресурсного потенціалу забезпечує кожній фірмі її унікальність [364, с. 75]. Крім того, «пупом ресурсів», за термінологією Е. Пенроуз, є організаційна здатність фірми [364, с. 149], внаслідок якої виникає складність копіювання ресурсного потенціалу.

Нерідко можна натрапити на міркування, коли потенціал підприємства прирівнюється до масштабів його діяльності. У такому разі для характеристики потенціалу було використано такі показники: кількість робочих місць, виробнича площа, кількість персоналу, вартість основних засобів, потужність підприємства – обсяг продукції в натуральному вимірі. Проте, на нашу думку, перелічені показники дають лише орієнтовне уявлення про можливості підприємства, оскільки належать до характеристик, котрі не перебувають у прямому взаємозв'язку з умовами й інтенсивністю використання ресурсів підприємства за призначенням, а також не відображають рівня ефективності використання ресурсів для оптимізації діяльності підприємства. Центральним напрямом розробки методології SWOT-аналізу американськими вченими Гарвардської школи, зокрема К. Ендрюсом, також був потенціал підприємств [167, с. 16]. У такому разі потенціал підприємства ототожнюється з його сильними сторонами (straights), які можуть обумовлюватися як ресурсними позиціями, так і організаційними здатностями підприємства, що підтверджує зв'язок з теорією Е. Пенроуз. У працях іншого класика стратегічного управління І. Ансоффа поняття потенціалу підприємства активно використано в контексті визначення його конкурентного статусу і розглянуто як забезпечену стратегічними ресурсами сукупність функціональних можливостей підприємства щодо реалізації стратегії [344]. До переліку таких можливостей автор відносить управлінські, виробничі, маркетингові та інші функціональні здатності підприємства, поєднання яких приводить до появи синергічних ефектів і сприяє високому професіоналізму в тому чи іншому виді діяльності, та досягається в результаті тривалого навчання і накопичення досвіду [311, с. 139].

Отже, економічну категорію «потенціал» як об'єкт наукового пізнання, цілеспрямованого формування і ефективного використання в широкому науковому життєвому початку використувати в кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. У наукових працях, присвячених дослідженню потенціалів, подано широкий спектр їх характеристик та трактувань: економічний, науково-технічний, виробничий, трудовий, інформаційний, природно-ресурсний [277; 340]. Останнім часом дедалі частіше трапляються такі поняття потенціалу як підприємницький,

інтелектуальний, фінансовий, інноваційний, ринковий, методичний, аналітичний потенціали [330]. Усі вони тією чи іншою мірою пов'язані з економічними ресурсами.

На думку більшості дослідників, економічний потенціал є узагальнювальним показником, в якому поєднуються природні, науково-технічні, виробничі та соціально-культурні властивості економічної системи [168, с. 7-8]. Н. Краснокутська, розглядаючи підприємство як відкриту систему, вважає, що з гносеологічної точки зору категорію «економічний потенціал підприємства» можна ототожнити з поняттям «потенціал підприємства» [167, с. 9]. Водночас, інші науковці виділяють і оцінюють лише одну складову економічного потенціалу – здатність виконувати виробничу функцію [174, с. 64]. Молоді науковці переконані, що доцільно оперувати винятково поняттям «економічний потенціал підприємства», під яким слід розуміти систему внутрішніх та зовнішніх можливостей та спроможностей підприємства, спрямовану на перетворення доступних (наявних та резервних) ресурсів підприємства для досягнення стратегічних цілей [96, с.108].

Науковці О. Ареф'єва та О. Коренков під потенціалом вбачають усі джерела, можливості, запаси, які можуть бути використані для вирішення будь-якого завдання або досягнення певної мети [13, с. 46]. Більш обґрунтовано трактує потенціал підприємства О. С. Федонін, де досліджуване поняття розглянуто як сукупність показників оцінювання можливостей підприємства, що визначають його успіх на певному ринку за певний проміжок часу стосовно сукупності аналогічних показників підприємств-конкурентів [315]. Науковець визначає потенціал підприємства як «оцінку поточних і майбутніх можливостей економічної системи трансформувати вхідні ресурси за допомогою притаманних їй персоналу підприємницьких здібностей в економічні блага, максимально задовольняючи у такий спосіб корпоративні та суспільні інтереси», структурно виділяючи у ньому крім виробничого потенціалу інноваційний, фінансовий та потенціал відтворення, як процес безперервного відновлення усіх його складових [315, с. 11].

У процесі аналізу публікацій з проблеми методології визначення і методичних підходів до оцінки потенціалу виявлено недостатню її розробку та принципову поляризацію у діапазоні наявних трактувань. Одні дослідники в загальному розумінні ототожнюють поняття «потенціал» та «економічний потенціал», інші це поняття обмежують кількістю і якістю ресурсів, якими володіє та чи інша господарська система [189], окремі – розширюють його до виробничої потужності

підприємства, вважають за доцільне включати в це поняття максимально можливий обсяг виробництва продукції [112]. Поряд з цим, питання оцінки економічного потенціалу окремого підприємства залишаються поза увагою. Водночас більшість дослідників як основні елементи цього поняття виділяють наявність ресурсної складової і потенціальну можливість її використання.

У сучасному словнику М. Макмілана натрапляємо на визначення потенційного обсягу виробництва як максимально можливого обсягу виробництва фірми, галузі промисловості, сектора економіки загалом, що визначається забезпеченістю чинників виробництва [299]. Тобто за характеристики перспективних можливих параметрів розвитку необхідно використовувати такі поняття як потенційні можливості, потенційний рівень тощо. Загалом можливості підприємства – це сукупність чинників (як внутрішніх, так і зовнішніх), які мають на меті позитивно впливати на діяльність підприємства та сприяти покращанню її результативних показників, що допомагає сформувати додаткові альтернативи задля підвищення ефективності прийняття управлінських рішень у досягненні цілей діяльності підприємства [323, с. 104].

В історичному аспекті слід виділити певні синхронізацію і дублювання у формулюванні категорій «економічний потенціал» та «економічний потенціал підприємства». Основою тлумачення економічного потенціалу може бути припущення, що це відтворення економічних відносин у процесі суспільного виробництва, а також максимального використання його потенцій і ресурсів (виробничих, трудових, мінерально-сировинних, інформаційних, інтелектуальних тощо), що зумовлює підвищення задоволення потреб суспільства [129, с. 103]. Звідси постає риторичне запитання: в чому ж полягає основна відмінність економічного потенціалу підприємства? Подальші дослідження підтверджують наші переконання в тому, що визначальною ознакою економічного потенціалу підприємства є забезпечення, за рахунок його збалансованого формування та раціонального використання, економічної стабільності та конкурентоспроможності підприємства, а також максимального задоволення потреб споживачів у товарах і послугах. При цьому економічний потенціал підприємства є суттєвим чинником, який характеризує кількісне значення нагромаджених і відтворювальних ресурсів.

Отже, за результатами досліджень можна загалом виділити щонайменше чотири аспекти розуміння сутності економічного потенціалу [181, с. 178]:

1. Економічний потенціал як сукупність можливостей галузі народного господарства і окремих підприємств
2. Економічний потенціал як сукупність наявних ресурсів
3. Економічний потенціал як результат економічних і виробничих відносин між суб'єктами господарської діяльності
4. Ототожнення термінів «потенціал підприємства», «економічний потенціал», «економічна потужність», «народно-господарський потенціал».

У літературних джерелах доволі часто натрапляємо на міркування про ієрархію потенціалу. В. С. Артюшок саме розглядає цю проблему і зазначає, що найвищим є економічний потенціал. Його зміст і структура визначають існування і суть виробничого та інших потенціалів, оскільки всі вони є складовими економічного потенціалу [16, с. 8]. Базою економічного потенціалу та його основою є виробничий потенціал [267, с. 13]. Таку саму думку відстоює М. І. Іванов, і до складу економічного потенціалу зараховує науково-технічний, виробничий і потенціал сфери послуг [138, с.10]. Є й інша думка щодо складу економічного потенціалу. Ми вважаємо, що руйнування тотожностей означених термінів може бути зумовлене лише різними цілями суб'єктів господарської діяльності. В цьому сенсі, наприклад, потенціал фермерських господарств, як специфічних суб'єктів господарювання в аграрній сфері, може мати не лише своєрідну компонентну наповненість, а й особливу функціональність, спрямовану не тільки на досягнення конкурентної переваги фермерства, й на покращання соціального розвитку села.

Аналізування зазначених літературних джерел нашою думкою є одностайної думки. Потенціал не може бути лише сукупністю певних видів ресурсів. Необхідна наявність певної рушійної сили, котра б забезпечила взаємозв'язок і функціонування елементів потенціалу. Тобто, на нашу думку, ефективне використання нагромаджених ресурсів загалом залежить від цілі, можливостей, рівня організації виробництва і якості управління процесом виробництва [190, с. 9].

У нашому випадку все-таки зупинимось на використанні та подальшій оцінці терміна «потенціал підприємства», оскільки вважаємо, що умови сучасного бізнесу та вимоги до нього обумовлюють розуміння окремих категорій не лише з позицій забезпечення виробничої функції, але й із позиції досягнення інших цілей, котрі не завжди зумовлені законами ринку. Сьогодні все частіше звертаємо увагу на випадки соціальної, благодійної та волонтерської спрямованості у діяльності підприємств. Соціальний бізнес стає популярним не лише через преференції у системі оподаткування

підприємств, й як ознака політичної та національної свідомості керівників чи власників цих підприємств. Водночас відзначимо, що в будь-якому разі, на нашу думку, потенціал підприємства має економічні ознаки, оскільки в межах сфери виробництва повинен продемонструвати, наскільки підприємство здатне відстояти інтереси перед конкурентами.

Отже, теорія потенціалу еволюціонувала від простого перерахунку ресурсів підприємства та характеристики їхньої взаємодії до поєднання, взаємозаміни ресурсів, їх організаційної складової і функціонального забезпечення. За сучасними трактуваннями, потенціал підприємства визначають як максимально можливу сукупність активних і пасивних, очевидних і прихованих можливостей якісного розвитку соціально-економічної системи підприємства у певному середовищі господарювання з урахуванням ресурсних, структурно-функціональних, часових, соціокультурних та інших обмежень. Відповідно, основний зміст цього поняття полягає в інтегральній оцінці поточних і майбутніх можливостей суб'єкта господарювання трансформувати вхідні ресурси за допомогою притаманних його персоналу підприємницьким здібностям в економічні блага і, таким чином, максимально задовольняти корпоративні і суспільні інтереси [315].

Отже, результатом аналізування літературних джерел є систематизація підходів у дослідженні поняття «потенціал підприємства» та консолідація трактувань у межах виділених груп (рис. 1.1).

За умови наявності у наукових літературних джерелах декількох підходів до визначення поняття «потенціал підприємства», на нашу думку, за вивчення його як передумови забезпечення конкурентоспроможності підприємства, доцільно розглядати його з позиції змішаного ресурсно-цільового підходу. Беручи до уваги сутнісні особливості цього підходу, під потенціалом підприємства слід розуміти, по перше, поточний і майбутній розмір сукупності ресурсів, які накопичують та використовують у діяльності підприємства задля досягнення цільового соціально-економічного результату; по друге, сукупність поточних і майбутніх можливостей підприємства, а також рівень практичної їхньої реалізації, запорукою чого є трансформація накопичених ресурсів [323, с. 103]. Так звана практична реалізація можливостей підприємства імовірна за умови застосування відповідних економічних інструментів, перелік яких зумовлений цілями підприємства.

Рис. 1.1. Систематизація підходів та трактувань терміна «потенціал підприємства»

Джерело: узагальнено автором

У тлумачному словнику [7] термін «можливість» означено як здійсненність чи допустимість чого-небудь за певних умов, або наявність тих самих умов, сприятливих для чого-небудь чи обставин, які допомагають чомусь. На перший погляд видається, що можливості в контексті потенціалу підприємства є абстрактним поняттям, яке не завжди підлягає осмисленню, оцінці та виміру. Але в нашому випадку ціль є ключовим елементом, оскільки забезпечує «можливість» інтерпретувати як доцільність. Так, припустимо, що потенціал підприємства дає змогу досягти високого рівня конкурентоспроможності, але чи є це його ціллю. Наприклад, державна політика у сфері регулювання податкового законодавства чи цін на продукцію підприємства, інших фінансових важелів може призвести до ситуації, коли визначений обсяг виробленої продукції не

забезпечує підприємству отримання прибутку. Тобто кількість і якість ресурсів не визначає реальних можливостей подальшого розвитку. Цю ситуацію можна розглядати, як можливість занепаду, бо в подальшому вона вплине на можливості оплачувати підприємством придбання вхідних ресурсів. Як наслідок, протилежний випадок – цілі підприємства неосяжні через невідповідність масштабів потенціалу рівню цих самих цілей підприємства.

Тобто наявність ресурсів у натуральному їх вигляді не завжди є гарантом досягнення підприємством поставлених цілей. Так, ресурси – це базис формування потенціалу підприємства. Але рушійною силою мають бути власне можливості підприємства мобілізувати ці ресурси під час бізнес-процесів. В економічному сенсі ці можливості будемо розглядати як певні компетенції та інструменти, що забезпечують комбінацію ресурсної складової потенціалу задля досягнення цілі. Тому концептуальна спрямованість полягає в розумінні потенціалу підприємства у сенсі сукупності ресурсної складової, компетенцій та економічних інструментів як можливостей підприємства, що забезпечують бажаний результат для зацікавлених осіб за допомогою налагодження бізнес-процесів (рис. 1.2).

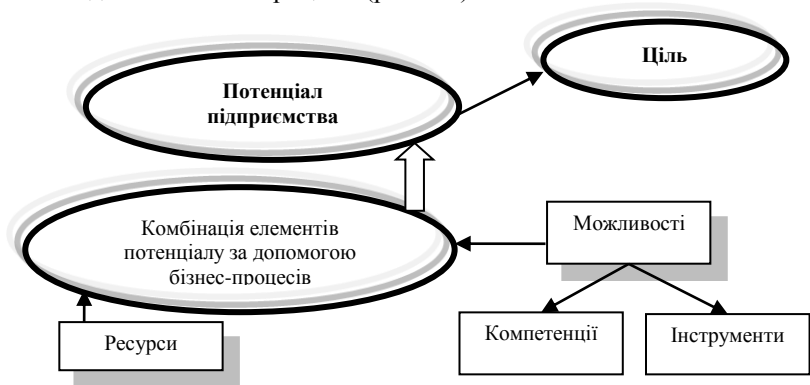

Рис. 1.2. Концептуальна модель потенціалу підприємства
Джерело: власна розробка автора

Підсумовуючи власні дослідження, О. І. Гончар зазначає, що можливості є певним варіантом розвитку подій у процесі діяльності підприємства. Уявлення про потенціал підприємства, як про сукупність можливостей належить до системи управління ресурсною складовою потенціалу підприємства, і представляє простір можливих та досягнутих результатів функціонування суб'єкта господарювання з

точки зору реалізації як позитивних, так і негативних варіантів розвитку дійсності [94, с. 96].

Розглянемо загалом суть компетенцій та інструментів, котрі є запорукою досягнення підприємством за рахунок потенціалу (комбінації ресурсів) поставленої мети. Термін «інструмент» (від лат. *instrumentum* – знаряддя) означає засіб для досягнення певної мети та виконання поставлених завдань. За тлумачним словником, інструмент – знаряддя або пристрій для обробки матеріалів, вимірювань, знаряддя для праці, засіб для досягнення цілей тощо [7]. Роль інструментів полягає у спрямуванні можливостей підприємства у сприятливе русло через вплив на втрати і переваги наявних у розпорядженні підприємства альтернатив поведінки. Інструмент змінює поведінку підприємства коригуванням його мотивації у напрямку досягнення цілей [362]. Застосовуючи економічні інструменти досягають синергетичний ефект раціоналізації ресурсної складової потенціалу підприємства. Економічний інструментарій визначається певними класифікаційними ознаками і може мати такий видовий перелік: організаційні, планові, координаційні, контрольні, регульовальні, мотиваційні, концептуальні, аналітичні, довго-, середньострокові, поточні, маркетингові, фінансові, операційні, інші [170; 316].

Компетенція (від лат. *competentia*, *compe* – взаємно прагну; *vid* – відповідаю, підходжу) – сукупність завдань, повноважень, прав і обов'язків, що визначаються законодавством [159]. Це особиста здатність фахівця вирішувати поточні професійні завдання. Стосовно цього О. І. Гончар виділяє такі характеристики результатів використання можливостей: виробничі, ринкові, фінансові можливості, можливості розвитку інтелектуального потенціалу [94, с. 94].

Процес формування потенціалу підприємства – це складний динамічний перебіг генерування можливостей підприємства під впливом чинників зовнішнього середовища та здатності реалізовувати ці можливості засобами створених компетенцій ефективного використання ресурсів [93, с. 79]. Реальна змога продавати продукцію чи надавати послуги спонукає підприємство реалізовувати свої виробничі можливості. Ринкова можливість підприємства проявляється у продажі певної кількості продукції за ціною, що складається на ринку у поточний момент. Так формується дохід підприємства, а відтак і його фінансовий результат, як підсумок прояву виробничої та ринкової можливостей. Як наслідок, підприємство формує можливості інвестувати кошти у розвиток виробництва конкретного продукту.

Заслуговує на увагу авторський підхід О. Луців у дослідженні суті і структури потенціалу. Науковець вважає, що відповідно до свого об'єктивного змісту, потенціал здатний до відтворення і може поділятися на потенціал виробництва, розподілу, обміну і споживання, а також управління [190, с. 7-8]. Н. С. Краснокутська називає процес формування потенціалу підприємства одним із напрямків економічної стратегії та визначає його як процес «створення й організації системи ресурсів і компетенцій». Отже, результат взаємодії ресурсів і компетенцій має бути фактором успіху в досягненні стратегічних, тактичних і оперативних цілей діяльності підприємства [166, с. 28].

Ретроспективний аналіз наукових праць дає змогу виокремити дві концепції у формуванні структури економічного потенціалу підприємства: ресурсну і функціональну [340, с. 524-526]. Згідно з ресурсним підходом у структурі економічного потенціалу підприємства виділяють такі основні елементи: технічні (виробничі потужності підприємства, обладнання, матеріали тощо), технологічні (технології, наявність конкурентоспроможних ідей, наукові розробки), кадрові (кваліфікаційний та демографічний склад працівників, їхнє прагнення до вдосконалення та знань, інтелектуальний капітал), просторові (земля, надра, корисні копалини), інформаційні (якість і кількість інформації, канали поширення інформації) та фінансові ресурси (власний і позичковий капітал, кредитні лінії, інвестиції, ліквідність, стан активів). Отож, потенціал підприємства розглядають як систему ресурсів, що вступають у взаємодію й обумовлюють досягнуті результати. Але такий погляд не забезпечує повного розуміння та характеристики структури потенціалу підприємства, оскільки в нашому випадку єдиним критерієм його оцінки є лише один показник – ресурси.

Функціональний підхід передбачає таку структуру потенціалу підприємства, на поелементне подання якої досить часто натрапляємо у літературних джерелах. Декомпозиція потенціалу підприємства згідно з функціональним підходом представлена такими підвидами потенціалу: інституційного та інноваційного [112], кадрового, стратегічного [235, с. 56], конкурентоспроможного [47], ринкового [17]. Інші науковці відзначають, що до складу цих потенціалів зараховані такі самі елементи, які створюють структуру економічного потенціалу підприємства. Тому, на наш погляд, таке ототожнення недоцільне з позиції того, що описані види потенціалів повинні бути компонентами економічного потенціалу підприємства [96, с. 109]. Визначальною ознакою структуризації потенціалу підприємства є досягнення науково-технічного прогресу,

спроможність підприємства розвиватися за допомогою безпосереднього та систематичного використання інноваційних технічних та технологічних рішень [276, с. 40]. Саме це вимагає від елементів потенціалу системної впорядкованості, взаємозв'язку та взаємодії, тобто відповідностей, які пред'являють до виробничих систем. Звідси випливає, що важливою ознакою потенціалу підприємства є взаємозамінність і збалансованість його елементів.

Отже, система економічних понять, перебуваючи у розвитку і динаміці, потребує постійного поповнення, має відгукуватися на змінні реалії поточної практики. Як наслідок, у процесі дослідження сформувався думка, що потенціал підприємства – це сукупність наявних у економічного суб'єкта ресурсів і можливостей, що мають бути використані для досягнення поставленої мети [181, с. 180]. Детальніше – це сукупність ресурсної складової, компетенцій та економічних інструментів як можливостей підприємства, що забезпечують бажаний результат для зацікавлених осіб за допомогою налагодження бізнес-процесів. Більше того, С. В. Солодухін та В. В. Хорошун заявляють, що потенціал підприємства варто розглядати не лише як здатність виробляти товари і послуги, а й як систему, що синтезує динамічне зростання такої здатності [301, с. 91].

На нашу думку, ознака, яка повинна бути закладена в класифікацію потенціалу підприємства – це основний очікуваний результат реалізації потенціалу загалом, або окремої його підсистеми. Подана авторська структура потенціалу підприємства сповна відповідає вимогам сьогодення щодо раціонального використання ресурсів та оптимальної взаємодії з навколишнім середовищем. Це багатоелементна система із чіткою ієрархією зв'язків (рис. 1.3). Водночас дослідження компонентної наповненості потенціалу підприємства не повинно обмежуватися лише врахуванням його ресурсів, оскільки структура системи не визначається лише її складовими, а багато в чому, як було зазначено, залежить від організації їхньої взаємодії за допомогою компетенцій та інструментів, а також від функціонального характеру цієї взаємодії [37, с. 19].

Отже, виходячи із даних рис. 1.3, соціальна складова потенціалу є передумовою та соціальним чинником раціонального споживання ресурсів [157, с. 31].

Акцентуючи увагу на виробничій ознаці потенціалу фермерства, його структурну наповненість слід доповнити мотиваційним компонентом – економічним інтересом господаря. Виробничий потенціал визначається спроможністю підприємства за допомогою наявних техніки, технологій, компетенцій, природних ресурсів

виробляти максимально можливий обсяг споживчих вартостей, а його розмір характерний відповідними видами виробничих ресурсів, їх кількістю та якістю. На нашу думку, основною ознакою, що входить у зміст потенціалу, є його здатність здійснювати безперервний і постійно відновлювальний процес створення матеріальних благ і послуг. Такої умови досягають за рахунок обґрунтованого узгодження співвідношень складових потенціалу, що є невід'ємним фактором ефективної діяльності підприємства. Виконання потенціалом підприємства свого призначення можливе за умови, що його речово-натуральна форма і кількісне співвідношення складових роблять його спроможним функціонувати як вартість, яка створює нову і додану вартість [181, с. 181].

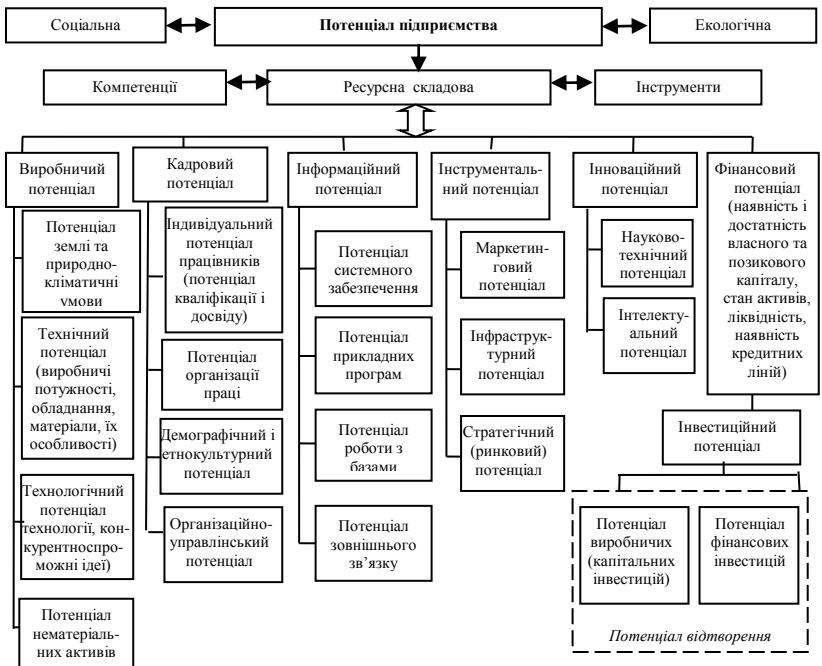

Рис. 1.3. Оптимізована структура потенціалу підприємства
Джерело: власна розробка автора

Отже, різноманіття підходів щодо розуміння суті потенціалу характеризує його як багаторівневе та багатоаспектне поняття, зміст якого розкривається комплексно.

1.2. Специфіка та детермінанти формування виробничого потенціалу фермерських господарств

Реформи, що відбуваються в аграрному секторі України, спричиняють суттєві зміни в умовах діяльності суб'єктів господарювання. Через розширення товарної пропозиції на ринку продовольства, зростання вимог споживачів щодо якості та розмаїття продуктів харчування, розвиток інституціональної інфраструктури, успіх фермерських господарств залежить від їх можливостей створювати особливу цінність для власних потреб, споживачів, та інших суб'єктів контрактних відносин. Унікальність пропозиції фермерства та створення умов для розвитку забезпечують за допомогою механізму формування таких цінностей, в основі яких є виробничий потенціал господарства.

Тривалий час в економічній науці підприємство, зокрема і сільськогосподарське, не розглядали як суб'єкт економічних відносин, який чинить певний вплив на розвиток суспільства. Фундаментальні праці класиків політичної економії були присвячені здебільшого проблемам матеріального добробуту суспільства, джерелом якого вважали виробничий потенціал нації. Такою категорією у А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Мілля була праця, у Ж. Сея, Т. Мальтуса – праця, земля і капітал [340]. Дослідження безпосередньо потенціалу підприємства починаються з формулювання виробничих функцій представниками неокласичної школи економічної теорії. Загальний зміст таких досліджень полягав у пошуку шляхів оптимального розподілу ресурсів (можливостей), які використовує підприємство з метою максимізації цільової функції у вигляді випуску матеріальних благ або певного ефекту [167, с. 10].

Тому трансформації у виробництві, підвищення ефективності функціонування і розвитку економіки призвели до формування виробничого потенціалу на різних ієрархічних рівнях (рис. 1.4).

Отже, виробничий потенціал об'єднує можливості галузі чи виробничої сфери і визначає її здатність створювати сукупність матеріальних благ. Економічній науці характерні кілька позицій щодо поняття «виробничий потенціал». Одні економісти визначають його як ресурси виробництва, кількісні і якісні їх параметри, що виражають максимальні можливості з виробництва матеріальних благ у кожний конкретний момент часу, інші – як сукупність ресурсів, які є в розпорядженні господарської системи для створення діяльності [138, с. 13]. Поняття «виробничий потенціал» в одному випадку ототожнюють з ресурсами виробництва, які використовують, без розкриття їх змісту,

а в іншому – як конкретні ресурси. Тобто дослідники виділяють дві ресурсні позиції: перша – виробничий потенціал як сукупність ресурсів без врахування їх взаємозв'язку і участі у процесі виробництва [325, с. 89]; особливість другої позиції полягає у трактуванні виробничого потенціалу як сукупності ресурсів, здатних виготовити визначену кількість матеріальних благ [286, с. 6].

Рис. 1.4. Макроекономічна структура виробничого потенціалу
Джерело: сформовано автором на основі [190, с. 15-16]

Крім ресурсної концепції, також варті уваги інші трактування змісту виробничого потенціалу. Зокрема, Ю. Ю. Донець припускає, що виробничий потенціал є синонімом виробничої потужності підприємства, тому науковець вважає за можливе визначити його як «максимально можливий річний, добовий, годинний або співвіднесений з іншою часовою одиницею обсяг виробництва продукції» [112, с. 3]. В. М. Авдеєнко та В. О. Котлов розуміють під виробничим потенціалом господарської системи «сукупність ресурсів, що є у розпорядженні для відтворювальної діяльності». На їх думку, кількісні та якісні параметри цих ресурсів, а також їх інтеграція, визначають виробничу здатність господарської ланки [1, с. 21].

Інші вчені розглядають виробничий потенціал як сукупність факторів або елементів виробництва. У ринкових відносинах економічний зміст виробничого потенціалу перетворюється на капітал (сукупний капітал), а його складові – на складові капіталу у грошовому еквіваленті. Так, П. Самуельсон вважає, що «сучасні передові технології базуються на використанні величезного капіталу, втіленого в обладнання, готові вироби, напівфабрикати тощо» [284]. Д. Кейнс констатує, що загальний рівень економічної активності у

капіталістичному світі визначається бажанням підприємців інвестувати капітал. Д. Норт ототожнює виробничий потенціал із сукупністю факторів виробництва та товарів [156, с. 230]. Подані теоретичні підходи нашоухують на думку, що виробничий потенціал і капітал – рівноцінні поняття, на які істотно впливають як науковий потенціал, так і потенціал розвитку.

Дослідження проблем формування і раціонального використання виробничих ресурсів та потенціалу в аграрній сфері, і зокрема у фермерських господарствах, постійно перебуває в центрі уваги вчених-аграріїв [15; 131; 278], які комплексно розглядають проблематику розвитку фермерства на основі використання його потенціалу. Фермерське господарство, а точніше його потенціал, є сукупністю виробничих ресурсів, які перебувають у діалектичному зв'язку та взаємозалежності і функціонують як єдине ціле. Ця агломерація має свої, об'єктивно притаманні їй як системі, закономірності розвитку [16, с. 13], від уміння застосування яких значною мірою залежить рівень ефективності економічної системи. Згідно із теоретичними уявленнями, економічні ресурси – це фундаментальне поняття економічної науки, що загалом означає джерела, засоби забезпечення виробництва, сукупність ресурсів, використаних у господарській діяльності [31, с. 859-860]. Інакше кажучи, ресурси – це товари чи послуги, які використовують у процесі виробництва, або фактори виробництва [287, с. 23]. Звідси, як виробничий потенціал економічна категорія – це можливості певної господарської системи щодо виробництва відповідного асортименту продукції, зумовлені його ресурсним забезпеченням. Загалом елементами виробничого потенціалу можна вважати всі ресурси, пов'язані з функціонуванням і розвитком фермерського господарства. Вибір найважливіших з-поміж величезної їх кількості – дуже складна проблема, про що свідчить безліч трактувань складу виробничого потенціалу [143, с. 149].

В економічній літературі значно розширився діапазон різновидів трактування категорії «потенціал» у її виробничому сенсі. Так, Н. П. Драгун та Є. М. Карпенко виокремили два підходи та означили інтегральні трактування поняття «потенціал виробничої системи». Інтегральне визначення досліджуваного поняття за перетворювально-ресурсного підходу звучить як максимальна здатність до виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, що визначена сукупністю ресурсів виробничої системи або її виробничою потужністю [114, с. 96-97]. За адаптаційно-спроможного підходу потенціал – це сукупність певних здібностей виробничої системи, забезпечених тією

чи іншою мірою ресурсами для їх реалізації. Бачимо, що тлумачення «потенціалу виробничої системи» в різних площинах однокі, що призводить не лише до викривлення суті цієї категорії, а й унеможливає її застосування для управління діяльністю фермерських господарств, розробки програм і стратегій їх розвитку.

Отже, за аналогією до економічного потенціалу підприємства, чимало визначень виробничого потенціалу більшою мірою спирається на ресурси [30, 83-91; 12, с. 14; 2, с. 9], з одного боку, та досягнення з їхньою допомогою поставлених цілей, з іншого [12, с. 13]. Поняття «виробничий потенціал» як «набір ресурсів, які у процесі виробництва приймають форму факторів виробництва» одним із перших у науковій літературі використав О. Анчішкін [12, с. 14]. Кількісні і якісні параметри цих ресурсів, а також їх інтеграція, свідчать про виробничі можливості цієї системи. Виробничий потенціал передбачає: потенціал необоротних активів, потенціал оборотних активів, потенціал нематеріальних активів, потенціал технологічного персоналу, потенціал землі і природно-кліматичні умови [328, с. 372-380].

Однак жоден із ресурсів не може реалізувати свого потенціалу самостійно. Потенціал не є сталою величиною для того чи іншого ресурсу. За одних і тих самих значень і структури, на різних чи на одному підприємстві, виробничий потенціал може бути різним. Він залежить від можливості кожної одиниці ресурсу, способу взаємозв'язку можливостей у виробничій системі, структури (складу і параметрів) продукції, що випускається. Виробничий потенціал підприємства підвищується з освоєнням виробництвом якісно досконаліших видів продукції, що пов'язано з НТП, вдосконаленням організації і управління виробництвом [16, с. 19].

У сучасних умовах енергія все частіше виконує функції рушійної сили, джерела тепла і освітлення, засобів праці, безпосередньо діючи на предмети праці і перетворюючи їх на кінцевий продукт. Отже, це причина того, що енергія виокремлюється як елемент засобів виробництва, хоча в теорії організації виробництва вона об'єднується з матеріальними ресурсами [16, с. 15]. Науковці В. М. Авдєєнко та В. О. Котлов одним із найважливіших елементів виробничого потенціалу вважають технологію виробництва продукції. Таке твердження зумовлене тим, що технологія «...визначає форми зв'язку особових і речових елементів виробництва, а також усі просторові і часові зв'язки між речовими елементами і стадіями виробництва» [2, с. 33]. На особливу увагу заслуговує думка вчених стосовно потреби зарахування до виробничого потенціалу підприємства інноваційної складової. Аналогічні позиції відстоює В. Н. Гаава [48, с. 7]. В.

Россоха із позицій системного підходу сутність виробничого потенціалу доповнює виробничою спроможністю і комерційною здатністю. Вони характеризують рівень освоєння потенційних можливостей підприємства, його підготовленість до реалізації стратегічних цілей і завдань та досягнення конкурентних переваг [278, с. 20]. Автор вважає, що у цій царині поняття «можливість» і «здатність» взаємновизначені. Можливість є необхідною умовою для здатності, а здатність – достатньою умовою для можливості.

Беручи за основу зазначені вище теорії, фермерське господарство слід розглядати не лише як виробничий елемент АПК, а й як багатофункціональну систему відносин і зв'язків, що забезпечують його життєдіяльність. Обсяг виробничого потенціалу фермерського господарства зумовлює його конкурентоспроможність на цільовому ринку та характеризує здатність (сьогоднішню і перспективну) проєктувати, виробляти і пропонувати для реалізації продукцію, товари і послуги, за своєю якістю привабливіші для споживачів, ніж продукція конкурентів. Що більший цей обсяг, то стійкіші у фермера позиції на ринку. Проте, наявність ресурсів, їх кількість і якість становлять хоча й важливий, втім недостатній спектр елементів виробничого потенціалу для того, щоб забезпечити фермерському господарству створення цінності. Ступінь задоволення запитів різних зацікавлених сторін від результату перетворення ресурсів та успіх фермерського господарства загалом будуть залежати від знань і вмінь поєднання таких ресурсів у єдині технологічні та управлінські процеси, тобто від здатностей і компетенцій. Також Н. С. Краснокутська акцентує увагу на тому, що виробничий потенціал формують тільки ті можливості й ресурси, які можуть бути змінені в результаті реалізації стратегічних управлінських рішень [167, с. 59]. Зв'язок між складовими виробничого потенціалу визначається економічними відносинами, що склались у процесі суспільного виробництва, та ступенем досконалості господарського механізму, який зумовлює ці відносини. За браку ресурсів та несвоєчасного прогнозування потенційної потреби в них виникає загроза порушення безперервності виробничих (відтворювальних) процесів у фермерських господарствах, що неминуче позначиться на забезпеченні населення продуктами харчування [210, с. 3]. Така постановка питання потребує постійного відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств.

Науковець О. В. Горшеніна чітко асоціює поняття виробничого потенціалу із чинниками виробництва, зазначаючи, що виробничий потенціал – це накопичені чинники виробництва, що характеризують

його потенційні можливості, а також наявність визначальних видів ресурсів, необхідних для виробництва [99, с. 111]. Аналогічний підхід до цього питання бачимо у Р. Піндайка та Д. Рубінфелда, які називають працю і капітал вхідними ресурсами, що перетворюються у процесі виробництва у вихідні продукти [252, с. 159]. Також ці два найважливіші ресурси визначає Г. Манків [200, с. 76], однак називає їх то чинниками, то ресурсами виробництва. Проте ці поняття не є тотожними. Як відомо, поняття «виробничий ресурс» і «чинник виробництва» певною мірою є тотожні, хоча між ними, безумовно, є певна відмінність. Чинник (фактор) – від латинського – той, що робить, ресурс – від французького – цінність, запас, джерело засобів, ресурс, який може стати чинником [300, с. 862]. Загалом чинники виробництва – це сукупність ресурсів, необхідних для виробництва товарів або послуг. Класичними чинниками виробництва є робоча сила (всі розумові та фізичні здібності людей), земля (природні багатства), капітал (уже наявні чи вироблені засоби виробництва, а також фінансовий капітал). Четвертим чинником, який набув особливого поширення в сучасних виробничих відносинах, вважається підприємливість, яка об'єднує попередні три. При цьому людський потенціал фермерського господарства становить запас знань, умінь, компетенцій, здоров'я і фізичної енергії фермера, членів його сім'ї та найманих працівників, що визначає здатність до праці, адаптації до змін у середовищі та можливості створення нових ідей [372, с. 7].

На думку А. Маршала, в економіці західних країн наприкінці XIX ст. з'явився новий чинник виробництва – підприємництво. У своїй головній праці «Принципи економіксу» (1890 р.) автор обґрунтував вплив попиту і пропозиції на кожен фактор виробництва – працю, капітал, землю і підприємницьку діяльність. Виходячи з цього, кожен із цих чинників має ціну попиту, яка визначається його граничною продуктивністю, і ціну пропозиції, яка визначається його граничними витратами [171, с. 9]. Підприємництво, як четвертий фактор виробництва розглядає і Й. Шумпетер, теоретична концепція якого викладена у праці «Теорія економічного розвитку» (1912 р.). Підприємництво разом з інвестиціями і нововведеннями, на думку вченого, є рушійною силою економічного розвитку. Щодо капіталу, то класик визнає лише грошовий капітал. Авансований капітал, що перетворився на засоби виробництва, стає фондом або майном. Капітал є категорією розвитку, яка дає змогу змінити структуру виробництва.

Фермерське господарство в цьому ракурсі доцільно розглядати як механізм, що поєднує чинники виробництва в різних співвідношеннях

задля досягнення цілі. Сучасний рівень суспільних та економічних відносин особливе місце відводить підприємливості як ініціативності та практичній кмітливості індивіда, здатності активно діяти. У вузькому економічному значенні, яке може бути застосоване для агробізнесу, – це здібності фермера до отримання прибутку з найменшими витратами. Засоби масової інформації повідомляють, що приблизно кожна шоста-сьома людина, тобто близько 15% населення України, є підприємливими. Тому, з одного боку, аж ніяк не кожен фермер може бути підприємцем, а з іншого – практично завжди знайдеться такий селянин, якого можна назвати підприємливою людиною.

Отже, первинними елементами виробничого потенціалу є функціональні економічні ресурси – «потенційні джерела випуску продукції» [249, с. 515], які використовують у процесі виробничо-господарської діяльності для отримання відповідних матеріальних або фінансових результатів. Для організації процесу виробництва ресурси мають бути об'єднані й задіяні, бо лише за такої умови вони стають чинниками виробництва. Економічна наука виокремлює три класифікаційні групи економічних ресурсів: працю, землю і капітал [333, с. 45]. Праця – це людський ресурс, земля – природний, а капітал – ресурс, створений людиною. Чинник – це умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис [7]. Отже, чинником виробництва можна вважати лише ту частку економічних ресурсів, яка бере участь у процесі виробництва. Тобто економічні ресурси стають чинниками виробництва лише у процесі їх використання (рис. 1.5). Технологічний спосіб поєднання чинників виробництва характерний взаємозв'язками між певним набором виробничих ресурсів, з одного боку, і випуском продукції, з іншого.

Засновником теорії чинників виробництва вважають представника класичної політекономії Ж.-Б. Сея, котрий обґрунтував необхідність трьох чинників виробництва і їх взаємодію. Він вважав, що всі вони (праця, капітал, земля) є самостійними джерелами вартості. Заробітна плата – це винагорода за послуги праці, або ціна праці; прибуток – результат використання капіталу; рента – «дар природи». Під капіталом Ж.-Б. Сей розуміє реальний капітал – прилади, споруди, машини [171, с. 7-8].

Аналізуючи працю А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів», С. М. Злупко відзначив, що предметом дослідження А. Сміта є «конкурентний розподіл ресурсів у зростаючій економіці» [135, с. 155]. Обґрунтовуючи трикратну модель

(праця, капітал, земля) епохи вільної конкуренції, А. Сміт наголосив, що збільшення попиту на працю неможливе без збільшення застосовуваного капіталу [347, с. 288]. Чинники виробництва були предметом дослідження і українського вченого-економіста М. І. Туган-Барановського. Він вважав, що заробітна плата і прибуток як дохід на капітал у суспільному продукті можуть збільшуватись одночасно. Значення капіталу і землі однаково важливе у процесі виробництва, «і з суто об'єктивного погляду немає ніяких підстав для того, щоб ставити робітника чи капітал (засоби виробництва) вище або нижче» [249, с. 198].

Рис. 1.5. Трансформація економічних категорій під впливом теорії потенціалу

Джерело: власна розробка автора

Отже, з огляду на специфіку фермерських господарств, зокрема незначні розміри землекористування, зазвичай вузьку спеціалізацію, недостатнє технічне забезпечення, доцільне скорочення переліку елементів та спрощення загальної структури виробничого потенціалу внаслідок переорієнтації ресурсної складової відповідно до переліку основних чинників виробництва у сільському господарстві: землі, праці, капіталу (рис. 1.6). На наш погляд, такий підхід економічно обґрунтований і адекватний тим завданням, які ставлять перед фермерськими господарствами на сучасному етапі. Окрім того, процес агропромислового виробництва передбачає використання природного чинника, оскільки речовина й енергія природи утворюють першопочаткову умову всього подальшого виробництва, а також процесу праці, який задіє природні й інші чинники виробництва, які доповнюють один одного та формують структуру потенціалу виробництва [196, с. 62]. Інакше кажучи, основним критерієм структуризації виробничого потенціалу фермерських господарств має бути критерій оптимальності, тобто структура повинна містити мінімальну кількість складових, які у свою чергу мають повною мірою відображати сутність потенціалу [96, с. 108] і бути посилюючими об'єктами управління для фермера.

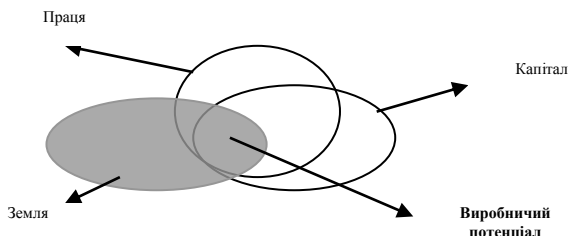

Рис. 1.6. Сфера формування виробничого потенціалу фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

На сучасному етапі функціонування фермерські господарства несуттєво впливають на ринок і галузь, здебільшого слугуючи суб'єктами простої комбінації чинників виробництва. Прагнення отримувати максимально можливий прибуток в умовах жорсткої обмеженості ресурсів спонукає науковий пошук до переформатування структури наявного виробничого потенціалу фермерських господарств, переоцінки можливостей, виявлення додаткових резервів підвищення конкурентоспроможності продукції, послуг та прибутковості операційної діяльності фермерських господарств. Такий підхід зумовлений тим, що ефективність використання виробничого потенціалу фермерських господарств значною мірою впливає на стан розвитку села і сільських територій. Як наслідок, це привертає увагу до відтворювальних процесів виробничого потенціалу фермерських господарств, які спрямовані на забезпечення нарощування такого виду потенціалу для забезпечення фермерським господарствам конкурентної позиції на ринку продовольства, товарів та послуг. Отож, виробничий потенціал невід'ємний від фермерських господарств і їх виробничого процесу, є сформованою комбінацією ресурсів, і в процесі реалізації свого функціонального призначення визначає отримання установлених результатів згідно з визначеними витратами.

Попередні дослідження дають підстави стверджувати, що окремими підсилювальними елементами системи виробничого потенціалу, які є компонентом капіталу і можуть сприяти інтенсифікації діяльності фермерських господарств, доцільно визнавати нематеріальні активи, технології, інновації, ноу-хау тощо. Водночас, фінансові ресурси є допоміжним чинником, який характеризує можливість виробничого потенціалу до стійкого функціонування чи розвитку. Науковець Н. І.Литвиненко сюди ж додала знання та інформацію, а структуру капіталу розглядала як

засоби виробництва і фінансовий капітал [185, с. 17-18]. «Це робить нашу епоху епохою грандіозних технічних, технологічних і соціально-економічних зрушень, стрибкоподібного підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва, істотних змін, ролі місця людини в економіці та суспільстві» [171, с. 12]. Відтак чимало вітчизняних вчених-економістів до чинників виробництва, безпосередньо чи опосередковано, відносять інформацію і фінанси. Тут ми погоджуємось із думкою О. О. Кундицького, що така класифікація має право на існування, проте фінансові ресурси не повинні посідати основного місця у структурі виробничого потенціалу. Фінансові ресурси доцільно виділяти як окремий інвестиційний ринок, який забезпечує як початкове становлення ринку економічних ресурсів, так і подальші якісне вдосконалення і кількісне його розширення [171, с. 11]. Тому, на нашу думку, фінанси можна вважати основним засобом відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, оскільки, як слушно зауважила Л. А. Лахтіонова, «серед матеріальних, трудових і фінансових ресурсів перше місце посідають фінансові, оскільки вони є єдиним видом ресурсів підприємства, що трансформуються в будь-який інший вид у мінімальний термін» [175, с. 14]. «З допомогою фінансових ресурсів відображаються відносини між людьми у процесі привласнення об'єктів власності та виробничі зв'язки між ними у процесі створення матеріальних благ» [171, с. 11]. А компетенції фермера є визначальними та основоположними чинниками комбінації елементів виробничого потенціалу фермерських господарств.

Акцентуючи увагу на узгодженості функціонування структурних одиниць виробничого потенціалу фермерських господарств, що позначається на поведінці цілісної системи, виникає інтерес до вивчення явища синергізму. Синергізм в організації проявляється в отриманні додаткового результату, який прийнято називати синергетичним ефектом. «При високій організованості системи сума властивостей системи буде вище суми властивостей її компонентів. І навпаки, низький рівень організованості системи призводить до нижчого рівня суми властивостей системи, порівняно з її складовими» [337]. Головним економічним показником синергетичного ефекту є наявність певного рівня чистого прибутку. Контрольним показником, який дає змогу визначити, чи достатній отриманий обсяг чистого прибутку, є рентабельність, а також характер динаміки рентабельності, і чистого прибутку. Ті самі критерії можна використовувати для визначення рівня конкурентоспроможності підприємства. Крім того,

доречно провести тотожність: синергія всередині підприємства = конкурентоспроможність у зовнішньому середовищі [270].

Термін «синергізм» походить з грецької і означає «який діє разом». У нашому розумінні синергізм – це варіант реакції економічної системи, комбінований вплив двох або кількох елементів, який характерний тим, що переважає вплив кожного компонента окремо. Економічна взаємозаміна чинників виробництва полягає в тому, що можливий випуск однакової за обсягом, складом і якістю продукції за різного їх сполучення. Цей процес базується на наявності достатньої кількості досконалих технічних і технологічних чинників виробництва. Наприклад, один виробничий чинник може бути замінений іншим внаслідок ідентичності їх корисних властивостей. Така взаємодія значною мірою спричинена обмеженістю виробничих ресурсів. Тому джерелами економічного зростання є не лише обсяг і динаміка виробничих ресурсів, а й форми взаємодії факторів виробництва [44, с. 34]. При цьому для масштабів окремих елементів виробничого потенціалу і їх співвідношення з іншими елементами є мінімальна межа, нижче за яку процес виробництва неможливий. Така мінімальна межа визначається технологією виробництва і відображає дію принципу доповнення [53, с. 30].

Якщо фермерське господарство оптимізує синергізм, то воно досить гнучке у виборі конкурентної позиції (рис. 1.7), відтак може завоювати велику частку ринку завдяки нижчим цінам, дозволити собі витратити більше коштів на дослідження і розробки, ніж конкуренти, максимізувати інвестиційну привабливість і тим самим залучити до себе інвесторів [315, с. 36-38].

Беручи до уваги зазначене, та задля виконання наступних етапів, що ведуть до досягнення мети дослідження, перед нами постає завдання сформулювати таке визначення категорії «виробничий потенціал фермерського господарства», яке забезпечить повноту змісту, всебічність, а також дасть змогу застосовувати його для різних за розміром та спеціалізацією фермерських господарств. Тому, застосовуючи праці низки вчених, беручи до уваги результати власних досліджень, ми розробили дефініцію досліджуваного поняття (рис. 1.8).

Вважаємо, що перевагою запропонованого нами визначення є те, що об'єкт трактування поєднує в собі як часові, так і просторові характеристики, вказує на зв'язки між елементами. Водночас пропонуване визначення нескладне для сприйняття та достатньо компактне, а запропонована концепція форми і співвідношення структурних елементів виробничого потенціалу фермерських

господарств повинна забезпечити його функціонування як вартості, яка створює додану вартість.

Рис. 1.7. Основні характеристики виробничого потенціалу фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

1.3. Відтворювальні процеси виробничого потенціалу та їх вплив на конкурентоспроможність фермерських господарств

В Україні фермерські господарства розвиваються в несприятливих за критеріями теорії чинників виробництва умовах – фермери постійно відчувають відсутність передумов для швидкого нагромадження капіталу, здатного поглинути великі матеріальні та людські ресурси. Сьогодні сектор фермерських господарств функціонує під впливом перекосів, що викликані, з одного боку, швидкоплинністю перехідного періоду, а з іншого – тенденціями зміщення інтересів аграрного бізнесу із середовища фермерства у великий аграрний бізнес, який перетворився на самодостатній і функціонує автономно. Фінансово-економічна криза посилює загострення проблем функціонування фермерських господарств, таких як: брак власного капіталу для господарського обороту, низька капіталізація прибутку, обмежена

ліквідність, висока боргова залежність, неефективна структура капіталу, сповільнення процесу відтворення виробничого потенціалу тощо. Не вирішивши проблеми нагромадження та розширеного відтворення виробничого потенціалу, не можна буде запобігти кризовим та депресивним явищам у розвитку фермерського укладу [327, с. 36].

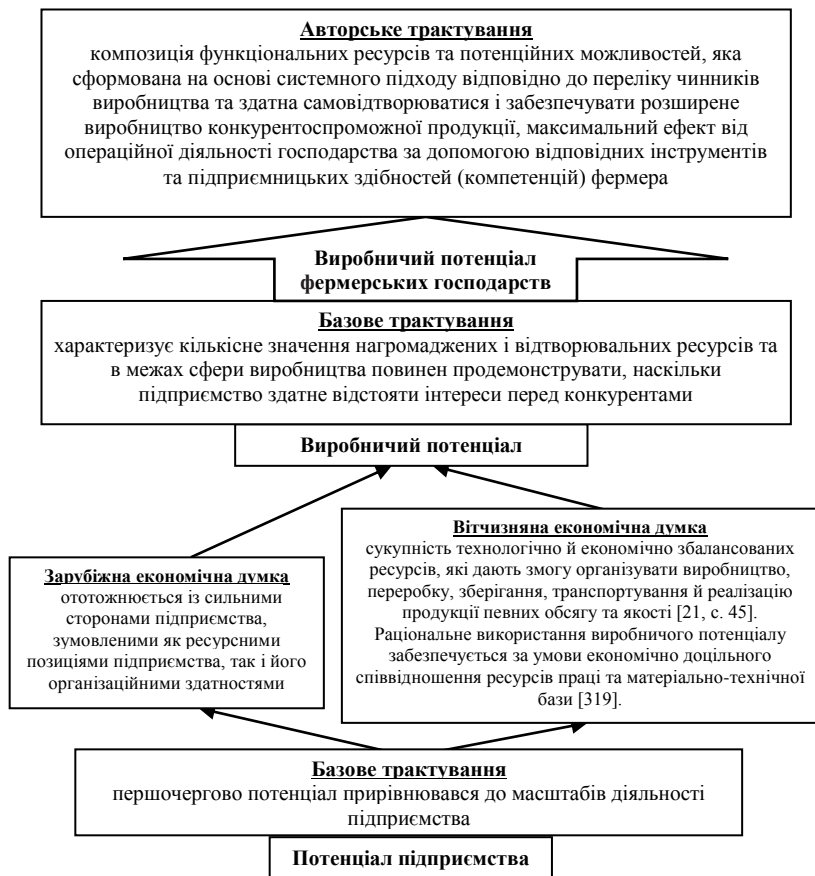

Рис. 1.8. Генезис поняття «виробничий потенціал фермерського господарства»

Джерело: узагальнено автором

Зауважимо, що позиція науковців Н. П. Драгун та Є. М. Карпенко у визначенні потенціалу виробничої системи (у нашому розумінні

виробничого потенціалу) нерозривна із відтворенням. Потенціал виробничої системи – економічна категорія, що характеризує сукупність можливостей її результативного використання у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ для задоволення наявних і потенційних потреб суспільства та його членів, її адаптації до умов зовнішнього середовища і розвитку, що змінюються [114, с. 97]. Згідно з довідниковою літературою відтворювати означає: «1) створювати, виробляти знову те саме; повторювати, відновляти; 2) передавати щонебудь з максимальною точністю» [7]. Тобто повторюваність передбачає дії відновлення у майбутньому. Якщо стосовно виробничого потенціалу фермерських господарств, то його відтворення – це однозначно здатність чинників виробництва, тобто елементів виробничого потенціалу, генерувати майбутні цінності, що можуть повторити використані чинники із новою якістю (йдеться про оновлення матеріально-технічної бази, підвищення кваліфікації працівників, покращання якості ґрунту тощо).

Аналізування літературних джерел [234, с. 235; 242, с. 53] дає підстави стверджувати, що розвиток продуктивних сил, прогресивність технологій, глибокі зміни у виробництві, що відбуваються під впливом розвитку науки, техніки, підвищення знань і культури людей, не змінюють переліку чинників виробництва. Змін може зазнавати лише якісний склад чинників виробництва, сукупність яких визначає структуру і призначення виробничого потенціалу фермерських господарств відповідно до зазначеного трактування чинників виробництва (рис. 1.9). Як предмет відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств розглядають цілі, до досягнення яких прагне фермер протягом усього періоду існування його господарства.

Усі ці чинники вимагають нового погляду на перспективу довготривалого розвитку українського фермерства, адже ринкові засади господарювання проявились передусім у неспроможності більшості фермерських господарств дотримуватись основних засад ведення підприємницької діяльності – принципу самоокупності. Це було зумовлено низкою чинників як зовнішнього (диспаритет цін, прискорена інфляція за досить тривалого операційного циклу), так і внутрішнього характеру (застаріла матеріально-технічна база, низька культура управління, відсутність висококваліфікованих спеціалістів).

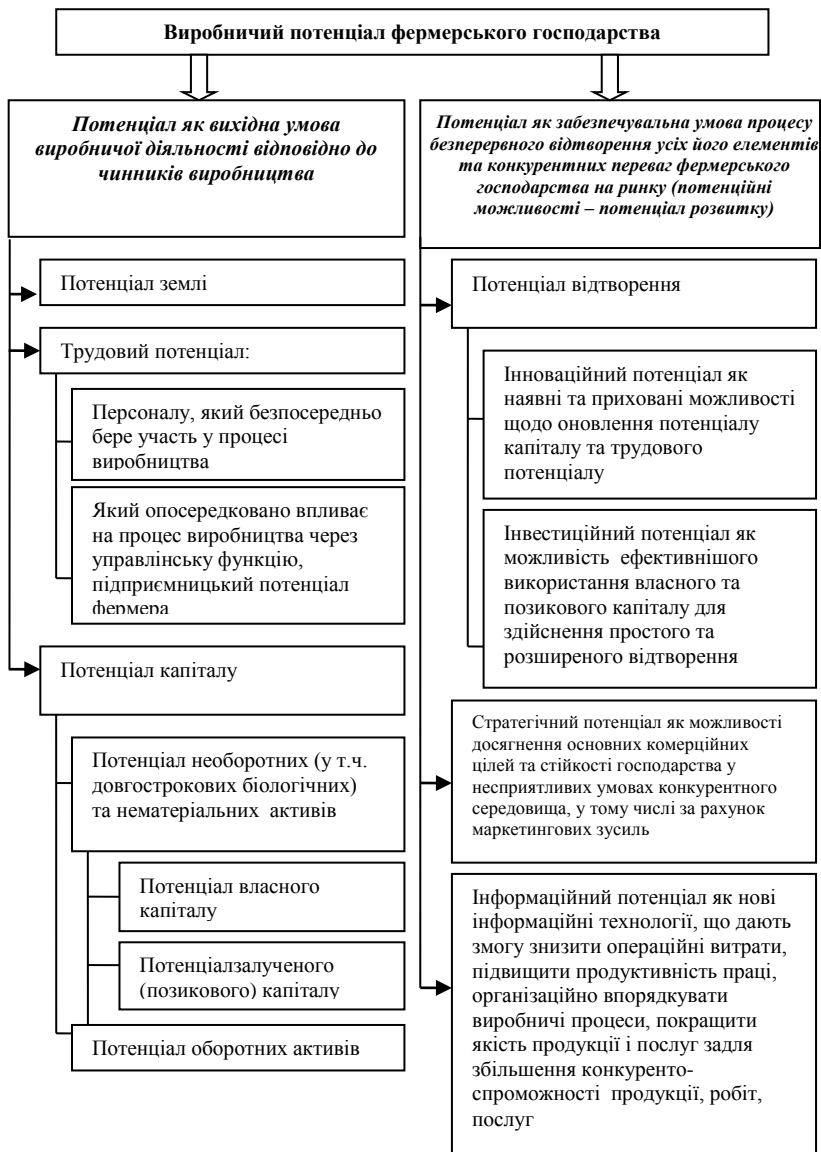

Рис. 1.9. Формування та систематизація складових виробничого потенціалу фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

Більшість господарств зіштовхнулася з масовим скороченням строків кредиторської заборгованості, зниженням обсягів банківського кредитування. Відкритими залишаються питання оновлення засобів виробництва, застосування інноваційних технологій, задоволення поточних потреб [234, с. 234]. Надзвичайно актуальною і водночас невідкладною проблемою у вітчизняному сільському господарстві, є нагальна потреба в широкомасштабній модернізації його матеріально-технічної бази, яка має критично високий рівень зношеності, вживанні заходів з еколого-економічної реструктуризації та оптимізації аграрного виробничо-ресурсного потенціалу, структури сільськогосподарських угідь і посівних площ. Ці завдання варто розглядати як основну передумову високоефективного й екологобезпечного господарювання на селі та значного підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва на внутрішньому й світовому агропродовольчих ринках [312, с. 16-17]. Зазначені проблеми є проблемами загального характеру, але безпосередньо стосуються і функціонування фермерських господарств, їх вирішення потребує чіткого формування механізму відтворення виробничого потенціалу.

На нашу думку, на етапі становлення фермерства як організаційно-економічної форми господарювання у сільському господарстві держава вже виконала свою місію. Ця форма була реалізована низкою законодавчих актів щодо виділення земельних наділів, пільг в оподаткуванні, підвищенні рівня технічної забезпеченості, підтримки розвитку тваринницької галузі тощо. Водночас треба відзначити, що загалом державна підтримка фермерства характерна невпорядкованим підходом щодо комплексного розвитку фермерства. Так, спостерігається неправильна хаотична позиція профільного міністерства щодо визначення пріоритетних напрямків розвитку сільського господарства. Тому, в умовах кризових явищ, українське фермерство не повинно бездумно покладатися на протекціонізм держави. Знання, розум та стратегії мають визначати майбутнє фермерів України. Додатковим шляхом завоювання ринку сільськогосподарської продукції і послуг є кооперація фермерів.

Враховуючи зазначене, першочерговою на сьогодні є проблема відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, яке здійснюється за рахунок налагодження безперервного відновлення процесу виробництва та пропозиції на ринку конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції. Матеріальна основа цього процесу – відтворення чинників виробництва, які покладені в основу структурної будови виробничого потенціалу фермерських господарств [57, с. 334].

Тобто в умовах сучасності процес відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств повинен поєднувати в собі відтворення землі, основного, оборотного та людського капіталу. На певному етапі розвитку фермерства об'єктивною необхідністю стає забезпечення фермерських господарств у щоразу більшій кількості засобів і предметів праці, компетенцій. Тісне переплетіння процесів відтворення елементів у системі виробничого потенціалу фермерських господарств супроводжується оборотом капіталу, оновленням основних засобів, відновленням родючості землі, розширенням землекористування.

Отже, фундаментом та змістовною основою економіки є відтворення – процес суспільного виробництва у безперервному повторенні й постійному відновленні [120, с. 669]. Термін «відтворення» уперше використав французький економіст Франсуа Кене у XVIII ст. Пізніше науковим аналізом відтворення суспільного капіталу займалися А. Сміт, Ж.-Б. Сей, Л. Сімонді, Дж. М. Кейнс, К. Маркс, В. Леотєв [198, с. 7]. Поряд із відтворенням виробничих відносин, суспільного продукту, людини як головного ресурсу економічного розвитку, сучасні науковці серед основних моментів відтворення виділяють також відтворення природних умов життєдіяльності людини, зокрема ресурсного потенціалу та природного середовища [120, с. 669]. Зазначені аргументи притаманні і відтворенню виробничого потенціалу фермерських господарств. Якщо відтворення розглядати на мікрорівні, то йдеться про реалізацію безперервного виробництва на окремому підприємстві. Умови виробництва в такий спосіб є умовами відтворення. Це означає постійне перетворення частки виробничого потенціалу в елементи нового виробництва.

Економічна наука широко розглядає процеси відтворення. Перше, як відтворення витрачених факторів виробництва (природних ресурсів, робочої сили, засобів виробництва) їх подальшим виробництвом [31, с. 119]; процес виробничого використання основних засобів, зносу, амортизації, підтримки у робочому стані через здійснення ремонтів і відновлення в натурі [9, с. 251] та заміщення фізичного вибуття необоротних активів, їх приріст у натурально-речовій і вартісній формах [122, с. 45]. По-друге, акцентується увага, що цей процес спрямований на поновлення продуктивних сил [306, с. 23]. Залежно від завдань дослідження можна застосовувати те чи інше трактування відтворення [93, с. 7]. У класичному розумінні відтворення – це безперервне відновлення на якісно новому рівні процесу виробництва товарів, послуг і духовних

благ, на основі якого здійснюється відтворення всіх елементів економічної системи: продуктивних сил, техніко-економічних відносин як відносин кооперації, спеціалізації у процесі створення товарів і послуг; виробничих відносин як відносин власності між учасниками виробничого процесу, а також господарського механізму [161, с. 132]. Отже, відтворення є забезпечувальною умовою врегулювання структурної наповненості та функціонального призначення виробничого потенціалу господарств фермерського типу.

Відомо, що загалом процес відтворення представлений такими етапами: виробництво, розподіл, обмін, споживання, причому споживання одночасно є кінцевим пунктом виробництва та передумовою його наступного циклу. Ці два етапи збігаються і характеризують ті самі економічні процеси стосовно так званого виробничого споживання товарів та послуг. Інакше кажучи, виробниче споживання – це процес використання засобів виробництва і робочої сили для виготовлення суспільного продукту.

Для здійснення процесів відтворення у сільському господарстві необхідна наявність усіх чинників виробництва: землі, капіталу, робочої сили і здатностей персоналу. Вони витрачаються у процесі виробництва, а отже, для кожного нового циклу також потрібне безперервне їх відновлення. Технічні засоби – прояв основного капіталу фермерських господарств і складова засобів праці, вони беруть участь в утворенні продукту протягом низки виробничих циклів. При цьому технічні засоби втрачають лише частку загальної вартості, зберігаючи споживчу вартість та речову форму. У рамках нашого дослідження все це означає відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, яке супроводжується відновленням їх натурально-речової форми – продуктивності землі та праці, спеціалізації, відносин кооперування, техніко-економічних відносин, обміну результатами діяльності, концентрації виробництва тощо. Ресурси, які споживають у виробничих цілях, потребують відтворення для задоволення як виробничих, так і невиробничих потреб у процесі життєдіяльності людини. Забезпечення такого відтворення – необхідна передумова виробництва матеріальних благ, їх розподілу, обміну, споживання [210, с. 5].

Земля, праця і капітал фермерського господарства – первинна матеріальна субстанція виробничих процесів. Відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств має обов'язковий, безумовний характер та не може бути проігнорованим або недооціненим, оскільки це може спричинити надзвичайно несприятливі, навіть фатальні наслідки для функціонування

господарства. Відтворення виробничого потенціалу – це динамічна система підсистем, передумов, чинників і принципів, які, взаємодіючи, формують вектор кількісних і якісних змін, спрямованих на досягнення пріоритетів в умовах мінливого зовнішнього середовища (рис. 1.10).

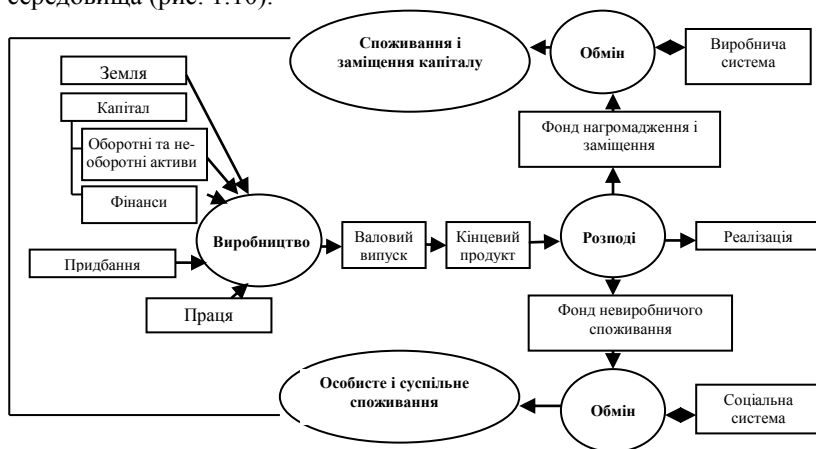

Рис. 1.10. Концептуальна модель відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

Безперервність вимагає відшкодування, відтворення споживаних елементів потенціалу. Виробництво не тільки споживає, але й створює деталі свого руху, слугує відтворенням виробничого потенціалу фермерських господарств. Отже, відтворювальний процес визначає не лише елементи потенціалу, а й спосіб його реалізації, і потребу в ньому. Вихідним пунктом відтворення виробничого потенціалу є виробництво. Його кінцевою метою і рушійним мотивом є споживання. За умов належного розвитку фермерства, споживання стає визначальним щодо розміру, структури та форми виробничого потенціалу. Розподіл – це стадія відтворення, яка посідає проміжне місце між виробництвом і споживанням. Розподіл у відтворенні виконує потрібну роль: по-перше, є умовою виробництва; по-друге, результатом виробництва; по-третє, визначає характер і кількісний рівень споживання [255, с. 302-303]. Принципи розподілу відповідають формам власності: той, хто панує у виробництві, домінує і в розподілі. Як наслідок, лівова частка доходу фермерського господарства повинна належати фермеру. Інше питання – на які цілі вона буде спрямована:

на відтворювальні процеси виробничого потенціалу на засадах самофінансування чи на власні потреби фермера і його сім'ї.

Розширене відтворення характерне тим, що у кожному наступному виробничому циклі на основі використання частини додаткового продукту для удосконалення засобів виробництва, підвищення рівня підготовки робочої сили, покращання інших елементів відбуваються як кількісне, так і якісне зростання виробничого потенціалу. Тобто частка прибутку фермерських господарств акумулюється та інвестується у відтворення для розширення масштабів діяльності та зростання рівня конкурентоспроможності.

У сучасних умовах розширене відтворення виробничого потенціалу фермера може здійснюватись лише тоді, коли збагачений новітніми рисами фермер-працівник стає водночас дедалі збагаченішим фермером-власником, коли він набуває якісно нових рис. Тому розширене відтворення виробничого потенціалу фермерського господарства передбачає розширене відтворення власності фермера-працівника на ці об'єкти, а отже, поступове подолання процесу відчуження власності від праці. Окрім того, дедалі вищі вимоги ринку не можуть бути виконані за рахунок застарілих технологій, недотримання стандартів тощо. Інакше кажучи, задля підвищення рівня конкурентоспроможності фермерських господарств їх виробничий потенціал повинен постійно відтворюватись за рахунок покращання якості усіх його елементів (рис. 1.11).

Тому між категоріями «конкурентоспроможність» та «виробничий потенціал» ми вбачаємо безпосередній зв'язок і взаємозалежність – стан виробничого потенціалу є основним індикатором конкурентоспроможності фермерських господарств. Крім того, активізація відтворювальних процесів виробничого потенціалу задля забезпечення гідного рівня конкурентоспроможності зумовлена необхідністю реалізувати національну стратегію розвитку фермерських господарств у напрямку становлення соціально-орієнтованої аграрної економіки.

Фермери здійснюють свою діяльність для того, щоб отримувати певні результати, вирішувати приватні проблеми. Якщо місія фермерства розкриває сенс існування цього виду підприємництва, то його ціль фіксує кінцевий етап, до якого воно прагне. У цілях функціонування фермерських господарств реалізуються об'єктивні і суб'єктивні чинники стратегічного розвитку цієї форми господарювання, адже вони повинні відповідати об'єктивним законам, без чого не будуть реальними, а отже і досяжними.

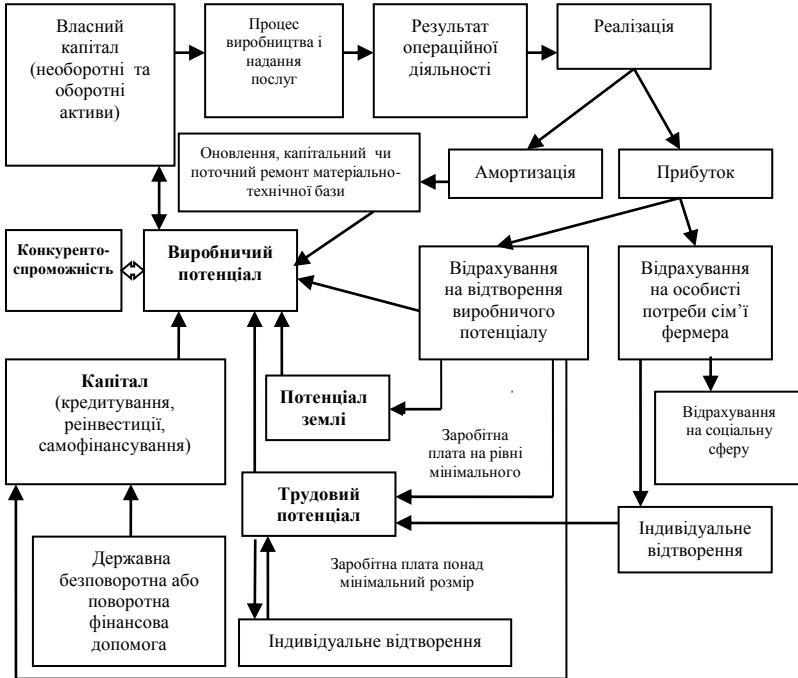

Рис. 1.11. Модель процесу відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

У ринкових умовах фермерські господарства ставлять за мету створення такої економіко-виробничої системи, яка через виробництво та реалізацію конкурентної продукції була б здатна забезпечувати необхідний рівень ефективності господарювання і можливості генерувати позитивний грошовий потік. Такі завдання витікають із мотивів фермерів, що поряд із задоволенням суспільних потреб зводяться до банального бажання «робити гроші». Відомо, що породження нового грошового потоку, з одного боку, вимагає попередніх вкладень коштів, ресурсів, нематеріальних активів та поточного їх обслуговування за допомогою тих самих грошових коштів, а з іншого – стійкої конкурентної позиції на ринку. Довгострокові перспективи діяльності фермерства передбачають постійну періодичну повторюваність функціонування джерела генерування грошового потоку та створення самого потоку.

За взаємодії аграрних формувань різних організаційних форм здійснюється взаємозв'язок між виробництвом і споживанням. Загалом така система динамічна. Вона зумовлена якісними і кількісними змінами її елементів, взаємодія яких відбувається в результаті конкуренції, що виникає внаслідок контактування великої кількості виробників і наявності різних форм власності [198, с. 15]. Конкуренція сприяє появі нового попиту на засоби виробництва, а за зростання попиту (споживання) виникає необхідність збільшення виробництва за одночасного поглиблення розподілу праці, що означає диференціацію як виробництва, так і товаровиробників, зростання їх кількості. Між ними активізуються обмін, споживання, і як наслідок, збільшується виробництво.

Глобалізованість економіки змушує переглянути усталені погляди на неї. Нині у світі надзвичайно зріс вплив психології людей на економічні процеси. На ринки впливають люди, а ринки не надто впливають на людей, оскільки спостерігається тенденція зміни критеріїв відбору товарів споживачами. Якщо раніше основну роль відігравала якість товарів, то зараз – стосунки, які складаються у фермерів із навколишнім середовищем. Тобто, чи будуть фермерські господарства продавати більше – значною мірою залежить не від того, наскільки хороша в них продукція та надійні послуги, а від того, наскільки гармонійні стосунки у них з усіма контрагентами. Запорукою успіху фермерства на ринку сільськогосподарської продукції та послуг є їх репутація та стабільність. На думку Г. П. Журавльової, сучасному етапу суспільного розвитку притаманне звужене відтворення, характерне здійсненню процесу виробництва в обсязі, що скорочується в результаті відсутності фінансових можливостей або недоречності розвитку такого виду діяльності. При цьому відбувається збагачення одних виробників та розорення інших [307].

Наступною перешкодою у завоюванні позиції на ринку є налагодження стосунків із посередниками – переробними підприємствами. Адже підприємства з переробки сільськогосподарської продукції диктують закупівельні ціни, обсяги поставленої продукції, строки, стандарти тощо. Бар'єром у формуванні стосунків із посередниками є відсутність у фермерів можливості зберігання зібраного врожаю. Жодне пересічне фермерське господарство неспроможне забезпечити зберігання близько 1000 т овочів з двох причин: по-перше, неможливість фізично на обмежених розмірах землекористування виробити таку кількість продукції; і, по-друге, за відсутності можливості інвестування коштів у будівництво

сховищ таких масштабів, що істотно скорочує період від збору до реалізації, тим самим унеможливаючи відтермінування строків вигіднішого збуту продукції. Крім того, фермер повинен підготувати надто великий пакет документів, який слід подати в аграрний фонд для участі у тендері на реалізацію сільськогосподарської продукції.

Наступною насущною проблемою розвитку фермерських господарств є лідерство, яке як соціальне та економічне явище зазнає особливих змін у приватному та державному секторах. Лідер – це не той, хто стоїть на вершині, а той, хто рухається вперед. У такому контексті, на нашу думку, слід розглядати позиціонування фермера як менеджера та його сприяння у відтворенні виробничого потенціалу. Сучасний світ вимагає випередження робочою силою рівня техніки і методів організації праці. Поява досконаліших та складніших автоматизованих систем вимагає підвищення рівня освіти та кваліфікації як самого фермера, так і зайнятих у його господарстві працівників. Тому важливу роль у прискоренні процесу відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств відіграє рівень відновлення трудового потенціалу як постійна зміна поколінь фермерів, безперервне підвищення кваліфікації, відтворення самої людини.

Принципово важливо з'ясувати можливості використання всіх складових виробничого потенціалу фермерського господарства, завдяки чому потенціал із стану мимоволі наявних запасів, надлишків і резервів ресурсів усіх видів здатний перетворитися на чинник активної дії на конкурентоспроможність фермерського господарства, підвищення його ринкової стійкості (рис. 1.12).

Використовуючи поняття виробничого потенціалу, можна декомпозиювати діяльність фермерського господарства на дві складові: розвиток (створення конкурентних переваг) і цільову діяльність (використання конкурентних переваг) [256, с. 58]. На нашу думку, в цьому підході закладений глибокий економічний сенс виробничого потенціалу не лише як поточного ресурсного комплексу, але і як основи для майбутніх досягнень фермерського господарства (за реінвестування чистого прибутку в створення майбутнього потенціалу). Цю ж ідею підтверджує думка А. Г. Фоновата, котрий вважає, що категорія потенціалу необхідна для оцінки можливостей майбутнього розвитку, оскільки враховує напрями розширення, поповнення і відтворення джерел ресурсів, що представляють резервуари, з яких черпаються матеріально важливі та інформаційні складові системи виробництва [318].

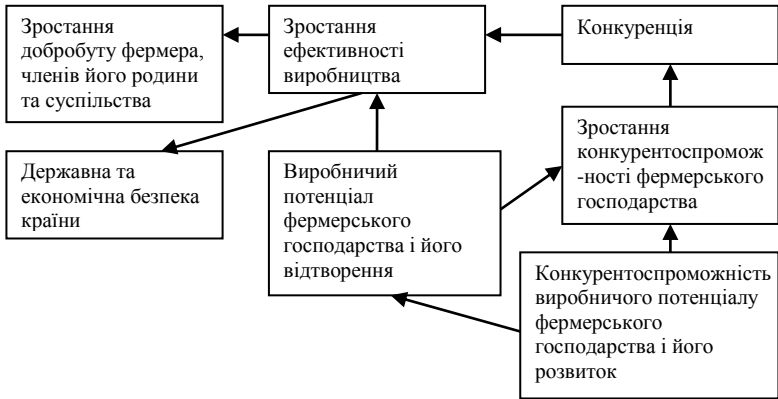

Рис. 1.12. Зв'язок категорії «виробничий потенціал фермерського господарства» з іншими економічними категоріями та її місце серед них

Джерело: власна розробка автора

Узагальнюючи, зауважимо, що розширене відтворення усіх елементів виробничого потенціалу у тривалому періоді забезпечує активну операційну та інші види діяльності, що є передумовою зростання конкурентоспроможності фермерських господарств. Хоча загальні проблеми аграрного сектору не дають змоги постійно забезпечувати високих темпів розширеного відтворення [50, с. 140]. Тому зазвичай і рівень конкурентоспроможності фермерських господарств має хвилеподібний характер.

1.4. Методологія дослідження відтворення та ефективності використання виробничого потенціалу фермерських господарств

Оскільки фермерський уклад став реальністю і фермерський сектор відіграє певну роль у забезпеченні населення країни продуктами харчування та зміцненні аграрної економіки, є необхідність у розробці методології оцінки відтворення виробничого потенціалу цих господарств. Це дало б змогу об'єктивніше охарактеризувати результати їхньої діяльності та напрацювати науково обґрунтовані підходи у напрямку розробки дієвих стратегій піднесення фермерства на основі просування на ринок унікальної пропозиції сільськогосподарської продукції. Ми переконані, що такий вектор розвитку додасть нового імпульсу фермерським господарствам на

шляху досягнення кращого рівня конкурентоспроможності. Для розробки методології оцінки відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств необхідно враховувати низку особливостей, які характеризують регіон їх розташування та враховують відсутність, з певних причин, достатньої кількості статистичних показників щодо діяльності фермерських господарств тощо [222, с. 298].

Науковець А. С. Мохненко з позиції приватної власності розділив дослідників та інших осіб, причетних до фермерства, на прихильників та опонентів. Опоненти фермерства стверджують, що ефективність сільського господарства за кордоном можна пояснити всебічною допомогою держави, разом з максимізацією експорту сільськогосподарської продукції, виробленої у приватних структурах. За відсутності належної державної підтримки країни із приватною власністю на землю щоразу збільшують імпорту продуктів харчування. Справді, допомогу держави щодо фермерських господарств і підтримки аграрного виробництва загалом переоцінити важко. Але це лише допомога, адже правила ринкової економіки передбачають ведення бізнесу на умовах самоокупності. Продовжуючи, науковець зазначив, що прихильники фермерського укладу абсолютизують приватну власність і створені на її засадах у аграрній сфері приватні господарства. Однак, на нашу думку, слід пам'ятати, що ефективність сільськогосподарського виробництва, а особливо конкурентоспроможність господарств фермерського типу, визначається не лише особистим інтересом, одночасним поєднанням в особі фермера власника, працівника і менеджера, жорсткою економічною відповідальністю за результати виробництва та безпосередньою економічною зацікавленістю фермера. Як і раніше, так і в умовах сьогодення, рівень ефективності виробництва та конкурентоспроможності фермерських господарств характеризують розміри господарства та масштаби діяльності, техніко-технологічна озброєність, рівень спеціалізації, кооперації, інтеграції, макроекономічні умови (розвиток ринкової інфраструктури, допомога держави тощо) [221, с. 460-461]. Тобто за оптимальності параметрів виробничого потенціалу приватна власність справді надає переваги фермерським господарствам.

Брак ресурсів кардинально змінює парадигму ефективного господарювання й неминує зумовлює потребу в додатковому аналізі діяльності фермерських господарств та уточненні методології оцінки відтворення виробничого потенціалу. Тому нині правомірно розглядати ефективність не тільки як співвідношення результату і витрат, а насамперед як ступінь використання виробничого потенціалу

економічного об'єкта [254, с. 161]. Уміння формувати й ефективно використовувати виробничий потенціал стає вирішальним чинником забезпечення конкурентоспроможності, результативності діяльності та розвитку фермерських господарств.

Згідно з теорією систем і системного аналізу, завдання оцінки виробничого потенціалу фермерського господарства належить розглядати як систему, тобто як сукупність елементів, а також зв'язків між елементами системи. У цьому контексті методики оцінки виробничого потенціалу орієнтовані на розрахунок кількісних показників і якісних характеристик факторів, тому суб'єкт оцінювання самостійно вибирає необхідний метод з урахуванням специфіки своєї діяльності. Ураховуючи ресурсний підхід до оцінки виробничого потенціалу, необхідно чітко сформулювати цілі, завдання і принципи оцінки.

Децю інший погляд на оцінку потенціалу підприємства мають В. І. Блонська та С. Я. Нагірна [28]. Результати їхніх досліджень покладено в основу схеми оцінки ефективності виробничого потенціалу підприємства (рис. 1.13).

Науковець В. Россоха вважає, що у практичній діяльності основними методами, що застосовують для оцінки окремих складових потенціалу, є натуральна і монетарна форми виміру, а також використовують експертний і бальний методи; рейтинговий, порівняльний, факторний аналіз, економіко-математичне та імітаційне моделювання.

Безумовно, що будь-яка форма оцінки заслуговує на увагу, оскільки в системі аналізу, діагностики чи моніторингу вона забезпечує не тільки аналітичне визначення, а й слугує для прийняття відповідних управлінських рішень. Зокрема оптимальним способом виявлення ефективності використання виробничого потенціалу в регіональному розрізі є встановлення рейтингу, розглядом кожного показника з точки зору відповідності його фактичного рівня середньому показнику для фермерських господарств України. Згідно з ресурсним підходом, виробничий потенціал фермерських господарств у регіональному розрізі розрахований на підставі значущості чинників, відповідно до обліку в ЄС, і представлений у таких пропорціях: робоча сила – 0,3; земля – 0,3, капітал – 0,4 (представлений умовним поголів'ям сільськогосподарських тварин – 0,2, і силовими механізмами – 0,2) (дод. А). Якщо розраховані показники ефективності використання виробничого потенціалу фермерських господарств будуть представлені у динаміці, то для оцінки перспектив чи виявлення слабких місць фермерських господарств окремих областей це буде

більш цінним. Однак, прикро те, що офіційне статистичне видання інформацію про чистий дохід фермерських господарств України в розрізі регіонів востаннє представляло 2014 року. Тому для порівняння результатів було використано розрахунки за 2008 та 2014 роки.

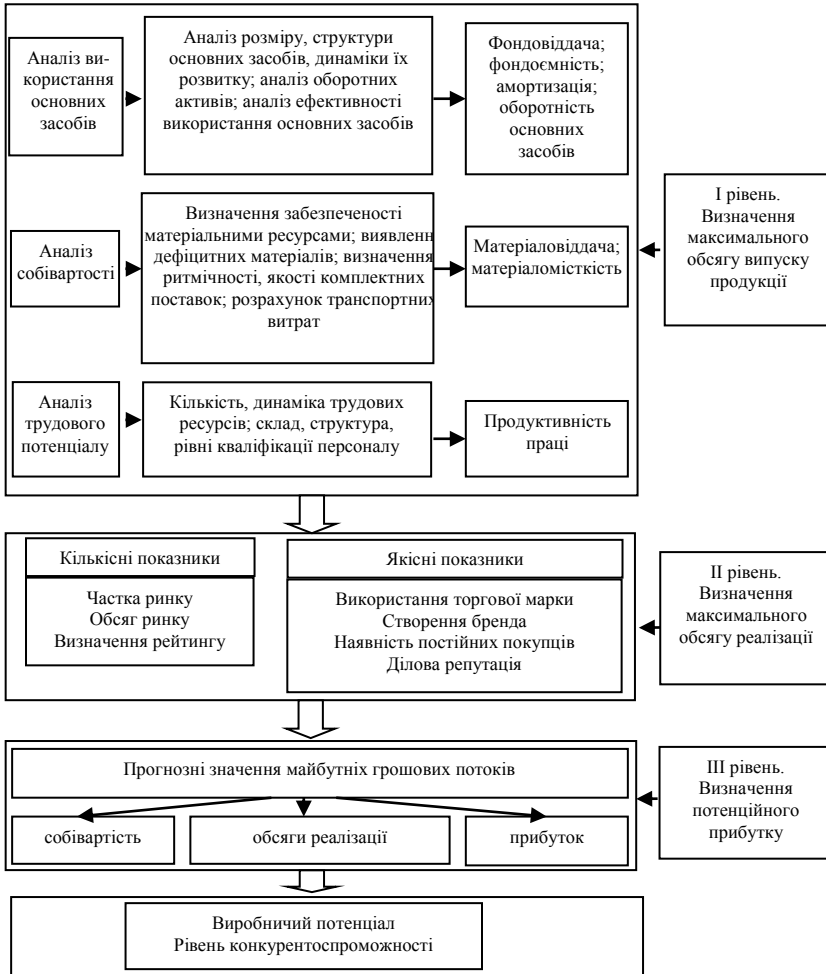

Рис. 1.13. Схема оцінки ефективності виробничого потенціалу фермерських господарств

Джерело: побудовано на основі [28]

Стосовно сільськогосподарського виробництва, на думку О. М. Вишневської, дотепер відсутні єдині методичні підходи щодо оцінки економічного потенціалу, ресурсів, у тому числі землі, які використовують у господарському обороті як сільськогосподарських підприємств, так і фермерських господарств. Автор констатує, що найбільший розвиток одержала методика її визначення, виходячи із загальної економічної вартості ресурсу, витратного чи відтворювального підходів, їх модифікації, оцінки ресурсу з боку диференціальної ренти. З точки зору витратного підходу викликають інтерес такі характеристики ресурсу (елемента виробничого потенціалу) як кількість джерел, їх запаси, доступність та якісний стан. Результативний підхід передбачає облік споживчих властивостей ресурсу, тобто його здатності задовольнити певні потреби [45, с. 101].

Зауважимо, що земельна площа є базовим ресурсом, який визначає формування інших потенціалів. Так, В. А. Борисова у дисертаційному дослідженні обґрунтовує необхідність застосування двох напрямків економічної оцінки земель сільськогосподарського призначення як пріоритетної складової виробничого потенціалу [32]:

1. Витратний методичний підхід, який ґрунтується на напрямках витрат на освоєння земель, рекультивацию, землезахист, підвищення родючості.

2. Ресурсний методичний підхід, який ґрунтується на прибутковості землі через якість земель, місце розташування, екологічну чистоту, кон'юнктуру ринку тощо.

Трудовий потенціал визначається наявними трудовими ресурсами, які зайняті у виробничому процесі конкретного підприємства [109]. Інакше кажучи, грошова оцінка трудових ресурсів еквівалентна затратам на формування цих ресурсів протягом усього часу від початку до кінця трудового періоду. Сума цих затрат відповідає завданню об'ємного виміру праці або трудового потенціалу. Отже, оцінка виробничого потенціалу дає змогу: представити у вартісному вираженні сумарне значення потенціалу, який зосереджений у конкретному фермерському господарстві; встановити питому вагу кожного елемента і структуру потенціалу; знайти ступінь його використання. Знання всіх цих значень дасть змогу визначити долю вільної енергії для подальшого розвитку і сприяє створенню довготривалої і гнучкої системи управління [340, с. 119].

Окрім дослідники вважають, що в основу методики оцінки виробничого потенціалу фермерських господарств має бути покладений комплексний підхід, який заснований на засадах структурності потенціалу та означенні, що потенціал як економічна

категорія є системою і становить наявні можливості, ресурси, запаси, засоби, що можуть бути використані для досягнення, здійснення будь-чого. Звідси, на нашу думку, загальна методологія відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств повинна передбачати кожну із цих складових, що дасть змогу визначати рівні забезпечення господарства виробничим потенціалом на певному етапі: високий, середній, задовільний, низький. На основі розрахункового підходу формуються відповідні висновки щодо рівня потенціалу підприємства. Недоліком цього підходу є його часткова суб'єктивність та відсутність критеріїв інтерпретації отриманих результатів [272, с. 92]. Так, М. І. Тертишнік виокремлює п'ять основних методів визначення величини виробничого потенціалу [308, с. 99-100]: еквівалентний, функціональний, кореляційний, вартісний, змішаний.

Основна проблема у дослідженні виробничого потенціалу фермерських господарств полягає в тому, що всі його елементи функціонують одночасно і в сукупності. Тобто виробничий потенціал є системою, причому складною і динамічною, оскільки всі зв'язки між окремими складовими потенціалу безпосередньо впливають на його елементи, модифікуючи вихідні властивості і закономірності їх функціонування, сприяючи тим самим переходу потенціалу у новий якісний стан як єдиного цілого, тобто системи вищого порядку [143, с. 150]. Динамізм виробничого потенціалу зумовлений впливом інновацій, нестабільністю зовнішніх чинників господарювання, кон'юнктурними умовами виробництва. В умовах жорсткої конкуренції з іноземними виробниками сільськогосподарської продукції лише ті фермерські господарства, які ефективно організовують свою інноваційну діяльність, можуть бути успішними та конкурентоспроможними. Тому особливу увагу сьогодні необхідно приділяти виявленню інноваційних факторів розвитку виробничого потенціалу, їх аналізу та діагностиці. Внаслідок впливу цих чинників постійно відбуваються певні структурні зрушення всередині виробничого потенціалу, а також якісні та кількісні зміни техніко-економічних показників, які його характеризують [317, с. 5].

Спираючись на основні характеристики виробничого потенціалу можна стверджувати, що модель оцінки виробничого потенціалу фермерського господарства повинна визначатися:

- обсягом та якістю наявних у нього фінансових та матеріальних ресурсів;
- здатністю осіб (фермера), що приймають рішення, оптимально використовувати наявні ресурси господарства;

- інформаційними засобами, тобто здатністю фермерського господарства генерувати і трансформувати інформаційні ресурси для використання їх у виробничій, комерційній та управлінській діяльності;

- інноваційною діяльністю фермерського господарства щодо оновлення техніко-технологічної бази виробництва, переходу на випуск нової конкурентоспроможної продукції, використання сучасних форм і методів організації та управління підприємством;

- інвестиційно-фінансовою діяльністю фермерського господарства.

Фермерське господарство як «відкрита система» та його розвиток залежать від чинників як внутрішнього, так і зовнішнього середовища, основними факторами якого, на погляд З. Є. Шершньової, є економічні, політичні, технологічні, соціально-демографічні, географічні та конкурентні [332, с. 68]. Тому, на нашу думку, під час оцінки процесів відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств необхідно враховувати вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, які визначають інтенсивність конкуренції в галузі сільського господарства, основні тенденції та взаємозв'язок виділених факторів. Тож вважаємо, що найприйнятнішою для найбільш прийнятною для оцінки виробничого потенціалу є система розрахункових показників (дод. Б), динаміка значень яких багато в чому розкриває зміни в інших показниках.

Зважаючи на складність і багатогранність об'єкта та предмета дослідження, власне економічна діагностика здатна забезпечити грамотне розв'язання проблемних питань. Відомо, що економічна діагностика – інструментарій, який забезпечує глибше дослідження причинно-наслідкових зв'язків та здатний розглядати поелементно, тобто сканувати, відповідний економічний простір. Основною метою діагностики є те, що вона спрямована на усунення проблем та використання шансів зовнішнього середовища фермерських господарств. Цієї вимоги досягають ідентифікацією ретроспективного, поточного та перспективного станів господарств, а також розробленням превентивних, санаційних і реактивних управлінських рішень. У галузі сільськогосподарського виробництва цей напрям наукових досліджень розвинутий недостатньо. Зазначене вимагає специфічних систем діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерства з урахуванням, по-перше, спрощеної структури потенціалу, і, по-друге, особливостей його відтворення, що зумовлені винятковістю функціонування фермерських господарств у механізмі аграрного підприємництва. Для розширення сфер виробництва на засадах відтворювальних процесів виробничого потенціалу

діагностика діяльності вітчизняного фермерства повинна мати системну орієнтацію.

Узагальнюючи запропоноване твердження, логічно вважати, що діагностика відрізняється від економічного аналізу масштабністю (діагностика всеосяжніша, а економічний аналіз характерний більшою конкретністю), інформаційним забезпеченням (економічний аналіз, зазвичай, ґрунтується на звітній обліковій інформації, а діагностика використовує ще й дані спеціальних досліджень), результатом (метою економічного аналізу є виявлення ознак ситуації, метою діагностики – формування конкретних рекомендацій) тощо. Діагностика, хоча й ґрунтується на оцінюванні системи показників, все ж спрямована до їхньої інтеграції і синтезу для цілісного вивчення стану об'єкта [209, с. 14]. Основою системи діагностики є індикатори, значення котрих можуть набувати певних критеріальних меж, або розвиватись у конкретних напрямках.

Відтворення виробничого потенціалу нерозривно пов'язане із показниками конкурентоспроможності фермерства [147, с. 107]. Очевидно, що в такому ракурсі виробничий потенціал фермерських господарств проявляється через комплексну порівняльну характеристику потенціалу загалом як форми підприємництва, що відображає ступінь переваг сукупності показників оцінки використання ресурсів, які визначають ефективність використання потенціалу в стратегічній зоні господарювання за певний проміжок часу, щодо сукупності аналогічних показників конкурентів – сільськогосподарських підприємств інших організаційно-правових форм господарювання.

Отже, для належної організації процесу відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств необхідне проведення консолідованого аналізу із використанням різноманітних прийомів та методик. Консолідований аналіз має бути побудований на основі систематизованої сукупності аналітичних процедур, кожній з яких характерні свої інформаційна база та методи. Аналіз здійснює через процес дослідження основних результативних показників, які впливають на формування та ефективне використання усіх елементів виробничого потенціалу фермерських господарств для виявлення резервів підвищення доходності, результативності та ефективності [164, с. 75-79]. Ресурсна форма оцінки виробничого потенціалу фермерських господарств представляє узагальнене значення вартості всієї сукупності взаємопов'язаних структурних елементів (земля, праця, капітал), що реалізуються як єдине ціле. Результативна форма характеризує максимально можливу

продуктивність усієї системи, тобто виробничого потенціалу. Між двома формами оцінки виробничого потенціалу можна виділити певну залежність. При цьому слід враховувати, що елементи виробничого потенціалу у ресурсній формі можуть мати різні розмірності. Тому найскладніша проблема в обчисленні значення виробничого потенціалу фермерських господарств – зведення сукупності показників різних складових його компонентів до єдиного вимірника. Після їх зведення до єдиного базису можливе інтегрування результативних показників, їх зіставлення і узагальнення.

Отож, процес дослідження відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств має відбуватися у кілька етапів (рис. 1.14).

Основною метою першого етапу дослідження є вивчення чинників, які забезпечують підвищення ефективності використання усіх елементів виробничого потенціалу та їх високий рівень рентабельності. У межах цього етапу, за даними бухгалтерського обліку, фінансової та статистичної звітності, формується інформативна база для ретроспективного та перспективного аналізу, окреслюється загальна методологія дослідження.

Другий етап представленого дослідження зорієнтований на огляд та вдосконалення понятійно-термінологічно апарату в межах сформульованих предмета та об'єкта і відповідно до поставленої мети дослідження.

На третьому етапі проводять структурно-динамічний аналіз, за результатами якого виявляють якісні та структурні зміни виробничого потенціалу, а також динаміку цих змін. Прийняття до аналізу сукупності фермерських господарств вимагає надання переваги узагальнювальним показникам. На масовому матеріалі краще будуть простежуватися загальні тенденції та закономірності. Для виявлення окремих пропорцій показники діяльності однієї сукупності фермерських господарств за ознакою землекористування (використовують земельні, трудові та результативні показники за досліджуваній період) порівнюють із іншою, яка відрізняється за параметрами земельних ділянок. Проведення аналізу з використанням таких показників як продуктивність тварин, урожайність сільськогосподарських культур, виробництво продукції в розрахунку на 100 га сільгоспугідь тощо, показує, наскільки ефективно працює та чи інша форма господарювання. Одержати відповідь, як повно фермерське господарство реалізує можливості зростання виробництва за рахунок підвищення ефективності використання земельних, трудових, матеріально-технічних ресурсів, може допомогти методичний підхід «визначення виходу продукції на одиницю

основних видів ресурсів». Також тут проводимо фінансовий аналіз власного капіталу за допомогою системи індикаторів, які характеризують ефективність використання капіталу.

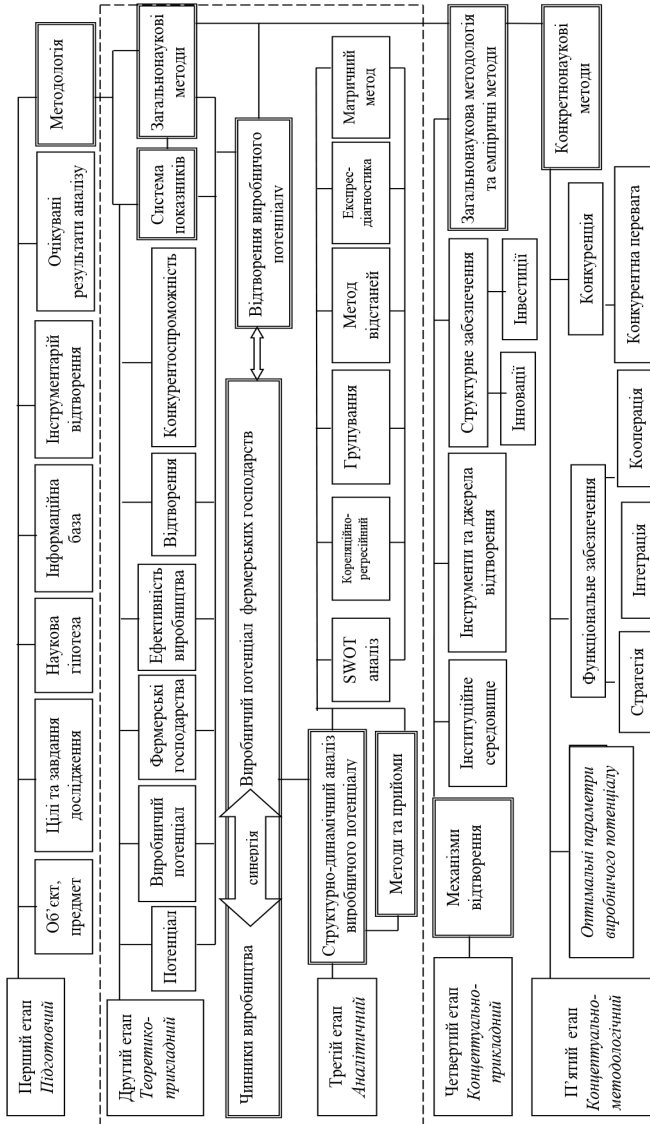

Рис. 1.14. Структурно-логічна схема дослідження відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

Концептуально-прикладний етап дослідження охоплює проблеми інституційного забезпечення, сукупності інструментів та джерел для активізації процесу відтворення. Побудова економіко-математичної моделі достатньо ефективна для проведення порівняльної оцінки відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств у регіональному розрізі. Причому розроблені моделі типові і можуть бути використані з урахуванням регіональної прив'язки чи іншого критеріального аспекту.

П'ятий концептуально-методологічний етап дослідження на основі використання низки конкретно наукових методів передбачає з'ясування подальших шляхів та засобів розвитку фермерства на основі ресурсної стратегії відтворення виробничого потенціалу.

Формулюючи першочергову мету дослідження, ми поставили перед собою завдання розробити зрозумілу та доступну методологію оцінки відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств. На наше переконання, вона має бути релевантною не лише для відповідних державницьких інституцій у процесі напрацювання та впровадження програм і стратегій розвитку фермерського укладу. Цінніша можливість використання запропонованого інструментарію та критеріальних ознак власне фермерськими господарствами. У сучасних реаліях, які означені домінуванням відтворення виробничого потенціалу на засадах реінвестування прибутку, науково обґрунтовані підходи повинні забезпечити доцільність прийняття управлінських рішень фермером щодо відтворювальних процесів виробничого потенціалу, який, що суттєво, є його приватною власністю.

Висновки до розділу 1

1. Загалом потенціал – це непримітні можливості, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитися за певних умов. В етимологічному сенсі доповнення терміна «потенціал» іншими категоріями (економічний, ресурсний, виробничий, трудовий, фінансовий тощо) конкретизує його суть та вказує на приналежність до певної сфери застосування. Економічний зміст поняття «потенціал» трактують як сукупність усіх наявних засобів, продуктивних сил та можливостей, котрі можуть бути використані у певній галузі чи сфері. Точніше, – це резерв, приховані здібності чи сили. Можливості в контексті досліджуваної проблематики – це певні компетенції та інструменти, які забезпечують комбінацію ресурсної складової потенціалу задля досягнення цілі. Отже, економічний потенціал – це можливості для використання ресурсної складової, які реалізують засобами наявних компетенцій та відповідних інструментів.

2. Визначальною ознакою потенціалу підприємства за рахунок його збалансованого формування та раціонального використання компонентів є забезпечення економічної стабільності та стратегічних цілей, досягнення гідного рівня конкурентоспроможності підприємства, максимального задоволення потреб споживачів у товарах і послугах. Компонентна наповненість потенціалу підприємства не повинна обмежуватися тільки включенням ресурсів, оскільки структура системи не визначається лише її складовими, а багато в чому залежить від організації їхньої взаємодії. Більшість дефініцій виробничого потенціалу підприємства, з одного боку, спирається на ресурси, а з іншого – на досягнення поставлених цілей з їхньою допомогою. Кількісні та якісні параметри ресурсів, а також їх інтеграція, показують виробничі можливості системи.

3. Виробничий потенціал фермерських господарств можна визначити як сукупність певних механізмів, способів і методів трансформації наявних ресурсів у кінцеві виробничі продукти. Для забезпечення виробничої функції потенціалу ресурси повинні бути залучені, об'єднані, задіяні, і лише за таких обставин вони стають чинниками виробництва. Тобто чинники виробництва – це лише та частка економічних ресурсів, яка бере участь у процесі виробництва.

4. Сутність виробничого потенціалу фермерського господарства дає змогу виділити такі його особливості: нерозривно пов'язаний із категорією «можливість», слугує інтерпретацією чинників виробництва, інструментів та компетенцій в контексті можливостей виконання певної функції, є динамічним і конкретним для певного моменту часу, тому ізольоване існування цих елементів не має сенсу; здатності та компетенції окреслюють перспективність можливостей і сприяють прискоренню їх перетворення на дійсність за рахунок використання сформованої системи матеріальних та нематеріальних ресурсів; цінність, що створюється під час реалізації можливостей, конкретизується у вигодах (результатах), які реалізуються на рівні різних зацікавлених сторін (споживачів, постачальників, фермера, родини фермера, працівників тощо); кількісне нагромадження ресурсів не призводить до автоматичного зростання потенціалу, проте вдаліше їх сполучення розширює можливості фермерського господарства та є передумовою конкурентних переваг.

5. Методологія дослідження передбачає використання системи методів, від загально- до конкретнонаукових, що забезпечують консолідовану оцінку відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств. Консолідована оцінка передбачає спільне застосування ресурсного та результативного методичних підходів.

РОЗДІЛ 2

ФЕРМЕРСЬКІ ГОСПОДАРСТВА: РОЗВИТОК У КОНТЕКСТІ ВІДТВОРЕННЯ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ

2.1. Класифікація та особливості діяльності фермерських господарств

Виняткова роль села і сільського господарства для економічного життя держави виокремлює особливе місце в ньому фермерських господарств. Зміни в економічному та політичному житті нашої країни виразно підкреслюють уставлене судження, що люди, які займаються своєю справою, є економічно самостійними та соціально корисними. У державах, де відсоток таких індивідів високий, рівень життя суспільства якісно вищий. Фермери – рушійна, культурна та економічна сила українського села. Як рівноправна ланка агропромислового комплексу вони спрямовують свою діяльність не лише на збереження продовольчої безпеки країни, а й на соціально-економічний розвиток сільських територій [36; 38]. Подальша діяльність цього укладу повинна забезпечити нове піднесення України на шляху входження в європейський простір та пропагування європейських цінностей, якими є приватна власність та ринок. Цінність і недоторканість приватної власності вважають запорукою економічного зростання європейських держав. Їх ринкова економіка побудована таким чином, щоб міцнів заможний середній клас – основа держави. Такий підхід забезпечує не лише високий рівень життя, але й гарантує соціальний захист селян, що має стати взірцем для України.

Основою створення, діяльності та результативності фермерських господарств є приватна власність на землю, основні засоби та сформовані ринкові відносини в аграрній сфері. Відповідна юридична основа для цього загалом створена. Так, умови та порядок створення фермерського господарства регулюються Земельним кодексом України від 25 жовтня 2001 р. [133], Господарським кодексом України від 16 січня 2003 р. із змінами та доповненнями [102], Законами України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. (із змінами і доповненнями) [266], «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р. [261], іншими нормативно-правовими документами. Під час створення фермерського господарства необхідно враховувати, що з 1 січня 2013 р. в Україні була впроваджена нова система реєстрації прав на земельні ділянки та інше нерухоме майно. Зокрема, відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»

у редакції від 11 лютого 2010 р. [260], державній реєстрації підлягають не державні акти чи договори оренди землі, а речові права на земельну ділянку для ведення фермерського господарства. Окрім цього, відповідними указами Президента, постановами Кабінету Міністрів тощо фактично гарантується рівноправність усіх форм господарювання та надаються можливості для розвитку приватних господарств, однак на місцях їх реалізують не повною мірою.

Специфіка дослідження діяльності фермерських господарств зумовлена тим, що більша частина їх працює на засадах залучення переважно власної праці. Специфічна у фермерів і мотиваційна система участі господарств у економічній діяльності, оскільки більшість з них прагне максимізації грошових надходжень, зростання добробуту господарства та його членів як єдиної соціально-економічної спільноти. У цьому аспекті науковці наголошують на необхідності розслідування сутності та принципів діяльності формальних та фактичних фермерських господарств, оскільки, власне, остання група є основою розбудови сільських територій та визначальним чинником у збереженні українського села в соціальному, адміністративному, економічному та культурному аспектах [130, с. 272-273].

Загалом становлення та утвердження фермерства на території України має свою тривалу історію. Учений В. Лазуренко зазначив, що «в 20-х рр. ХХ ст. запроваджена нова економічна політика НЕПу відкрила можливість для прояву приватної ініціативи, створила передумови для формування та розвитку господарювання фермерського типу. Тоді ж в науковий і публіцистичний обіг вводиться поняття «фермер», що трактується як селянин-підприємець, який займався сільськогосподарським виробництвом» [172, с. 30]. Уже сучасний початковий етап становлення фермерських господарств в Україні припадає на 1990–1991 рр. Найпоширенішими вони стали в Західному регіоні (Львівська, Волинська, Івано-Франківська, Тернопільська області). Основна причина полягає в тому, що населення цього регіону ще зберегло у своїх пам'яті та свідомості ведення приватного селянського господарства, а також те, що колективізація тут відбувалася на 20 років пізніше, ніж на теренах Східної України [195, с. 125–126]. Отже, створення і розвиток фермерських господарств – важливий, такий, що ініціює здорове економічне середовище, чинник [244, с. 10]. Водночас, ретроспективний аналіз показав, що перші фермерські господарства виникли на основі високорентабельних колгоспів [271, с. 55].

Поява фермерських господарств на початку незалежності України була зумовлена економічною неспроможністю тогочасних сільськогосподарських формувань виконувати поставлені перед ними завдання. Продовольча криза спровокувала потребу в їх заміні на інші структури, адаптованіші до вимог ринку. Брак продовольства на той час спричинив соціальну напругу, яка проявилась у невдоволеннях населення, критичній межі міграції сільського населення, і як наслідок, занепаду села. Тому центральне місце в аграрній політиці на той час посіла перебудова виробничих відносин на селі, повернення селянину становища господаря, зацікавленість його у збільшенні виробництва продукції і підвищенні її якості. Особливим стимулом для розгортання фермерської діяльності були результати економічної модернізації, розвиток банківської системи, можливість одержання кредитів, першочергова підтримка держави. Стосовно цього М. Г. Шульський зазначив, що «передумови становлення приватного сектора в агровиробництві, складовою частиною якого є фермерство, є різнопланові і носять комплексний характер» [336, с. 16].

Паралельно із ходом аграрної реформи процес становлення та розвитку фермерських господарств пройшов такі етапи. Цілоком прийнятною для потреб дослідження може бути доповнена нами хронологія розвитку фермерства, яка об'єднує наступні етапи.

Перший (1991–1993 рр.) – з початком демонтажу колгоспно-радгоспної системи організації сільськогосподарського виробництва та демонополізації земельної власності на землю з'явилися фермерські господарства, кількість яких невпинно зростала [215, с. 55]. Метою розпочатого реформування земельних відносин було підвищення рівня життя селян, його соціальної захищеності через надання йому додаткового стабільного джерела доходів [43, с. 55].

Другий етап (1994–1996 рр.) – активізація земельної реформи, роздержавлення та паювання земельних угідь, однак темпи зростання фермерських господарств сповільнилися через протидію новостворених сільськогосподарських підприємств [215, с. 55].

Третій етап (1997–1999 рр.) – найзастійніший період у розвитку фермерства, оскільки практично припинилося подальше реформування АПК. Багато селян відмовилися від фермерської діяльності, порівняно мало було бажаючих започаткувати її [215, с. 55].

Четвертий етап (1999–2002 рр.) – активізація реформ, структурні зміни в організаційно-правовій структурі сільськогосподарського виробництва. Фермерські господарства набули нового розвитку, розширилися їх виробничі параметри, зросли земельні розміри завдяки перетворенню земельних паїв у приватні земельні ділянки [182, с. 13].

П'ятий етап (2003–2015 рр.) – етап загострення конкуренції з великими сільськогосподарськими підприємствами, результатом чого стало істотне скорочення кількості фермерських господарств.

Шостий етап (2016 р. і донині) – період трансформації особистих селянських господарств у господарства фермерського типу для збільшення їх кількості та інституційного захисту, що декларовано змінами Закону України «Про фермерське господарство».

Отже, результатом аграрних трансформацій в Україні є формування дуальної структури аграрного виробництва (рис. 2.1), у якій виділяються два типи (сектори) виробників сільськогосподарської продукції – корпоративний (сільськогосподарські підприємства) та індивідуальний (фермерські господарства і особисті селянські господарства [313, с. 5].

Рис. 2.1. Дуальна структура сільськогосподарського виробництва
Джерело: власна розробка автора

Однак за так звану дуальністю приховане нерівноправне становище різних типів сільськогосподарських виробників, стосунки між якими набувають антагоністичних ознак, що особливо проявляється у монополізації корпоративним сектором ринків ресурсів, особливо фінансових, каналів збуту продукції (ланцюгів доданої вартості), вигідних цін, засобів державної підтримки і впливу на формування державної аграрної політики. Водночас, індивідуальний сектор, тобто фермери та особисті селянські

господарства, упродовж усього періоду трансформацій також забезпечували помітну частку виробництва валової продукції сільського господарства [34, с. 89], а збільшення кількості фермерських господарств підвищує їх соціальну ефективність, адже ці господарства забезпечують роботою не тільки членів своєї сім'ї, а й є роботодавцями для сільського населення. Саме фермерські господарства в умовах гнучкої економічної політики дають змогу ефективно поєднувати підприємницьку ініціативу селян, їх господарські можливості з державно-регіональними інтересами, соціальною сферою і стилем життя селян.

Стаття 1 Закону України «Про фермерське господарство» подає таке трактування фермерського господарства – форма підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону [266]. Особливою, визначальною та обов'язковою умовою створення та функціонування фермерського господарства є те, що підприємницьку діяльність має забезпечувати праця членів такого господарства, які винятково є членами однієї сім'ї відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України [296]. Тобто родинні стосунки є тією характеристикою, що відрізняє фермерські господарства від інших приватних форм господарювання в сільському господарстві.

На узагальнення основних характеристик фермерських господарств, в основу яких покладено сімейний підряд, натрапляємо і в літературних джерелах, на підставі чого зробимо і власні узагальнення (рис. 2.2).

За комплексом ознак фермерське господарство вирізняється від інших організаційно-правових форм у сільському господарстві порівняно меншими обсягами господарської діяльності, хоча фермерському укладу притаманні всі характерні ознаки сільськогосподарського виробництва, зумовлені складністю, різноманітністю, непередбачуваністю і, безумовно, певним ризиком у процесах виробництва, переробки та збуту продукції [51, с. 214]. Отже, фермерська модель як одна з організаційно-правових форм землекористування має певні переваги і недоліки. Перевагами є те, що тут створені умови реалізації приватної ініціативи, зацікавленості в

ефективному використанні матеріальних, фінансових і людських ресурсів, максимальній економії ресурсів [243, с. 97].

Рис. 2.2. Ключові характеристики фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора на основі узагальнення [136, с. 251]

Отже, для ідентифікації фермерських господарств серед інших форм господарювання на селі доцільно з'ясувати ключові положення дефініції, що впливають із законодавчого визначення. Як наслідок, слід визнати такі ключові тези у трактуванні суті досліджуваної категорії:

1. Фермерство – це форма сільськогосподарського підприємництва, тобто самостійна, систематична, «за свій рахунок» і на власний ризик операційна діяльність, що здійснюють громадяни для

досягнення економічних, соціальних результатів та одержання прибутку [102].

2. Товарний характер виробництва, тобто господарство забезпечує не лише власні потреби сім'ї, а й реалізовує продукцію на ринок. Функціонування фермерського господарства повинно бути постійним, пов'язаним із відтворювальним процесом виробничого капіталу.

3. Першочергово це сімейна форма підприємництва, де право на створення і відповідно власність фермерських господарств мають лише громадяни України.

4. Фермерське господарство має змогу диверсифікувати свою діяльність через переробку і реалізацію продукції. Це ініціативна, творча діяльність, основою якої є інноваційний підхід, орієнтований на одержання прибутку або власного доходу.

Фермерство є кризостійке, воно найповніше відповідає соціальним інтересам села і селян, оскільки має повну територіальну і соціальну адаптацію до сільських реалій. Це особливо стосується сімейного фермерства [126, с. 92]. До основних видів діяльності фермерських господарств віднесемо такі: виробництво і переробка сільськогосподарської продукції, транспортування та зберігання, агротуризм, реалізація продукції власного виробництва.

На думку В. Горьового фермерське господарство – це, як правило, сімейно-трудове об'єднання мешканців села, життя і побут яких пов'язані з особистою працею, спрямованою на виробництво товарної сільськогосподарської продукції (продовольства і сировини) та одержання доходів, спрямованих на забезпечення добробуту господарства загалом і його членів зокрема» [100, с. 13]. Солідарні у цьому А. М. Стельмашук і К. З. Возьний, які вважають, що фермерське господарство – це сімейно-трудове об'єднання осіб, які спільно ведуть сільськогосподарське виробництво товарного характеру. Воно базується на особистій праці громадян, членів їх сімей і родичів з можливим залученням найманих працівників у напружені періоди сільськогосподарських робіт [302, с. 18]. Дослідники І. М. Бурдейний [38, с. 23-24] та Л. О. Мармуль [203] акцентують увагу на тому, що фермерство є ефективною формою господарювання.

Власні дослідження дають підстави для узагальнення опрацьованого матеріалу і трактування фермерського господарства як самостійного суб'єкта господарювання, що здійснює комерційну діяльність, а процес управління власністю зосереджений у руках господаря (фермера), який привласнює результат або власної, або чужої та власної праці. Визначальною особливістю і відмінністю фермерських господарств від інших організаційно-правових форм

господарювання на селі є те, що мета діяльності останніх – створення максимально дорогого агробізнесу у найкоротший час на основі максимізації результативності. Натомість, фермерські господарства за умови обмеженості капітальних ресурсів прагнуть максимізувати прибуток у довгостроковій перспективі, тим самим забезпечуючи умови самозайнятості та принцип безперервності своєї діяльності [82, с. 30]. Фермер – це власник ферми і власник сільськогосподарського виробництва. Тут робиться акцент на відносинах власності і господарювання, що визначає економічний статус господаря та характеризує фермера як власника-господаря певного виробничого осередку – фермерського господарства. Ця особливість відрізняє фермера від селянина як працівника сільськогосподарського виробництва. Фермер повинен бути здатним до самостійних, неординарних, нетипових дій, поєднувати в собі новаторські, комерційні та організаторські здібності для пошуку і розвитку нових видів і методів виробництва, а також якостей та сфер застосування виробничого потенціалу.

Науковець О. Амосов зазначає, що на селі фермерське господарство виявилось найефективнішою формою приватного бізнесу, оскільки весь цикл технологічних операцій виконує один робітник, що сприяє високій мотивації, економії праці та підвищенню її якості [8].

В економічній літературі застосовують низку критеріїв типізації фермерських господарств, зокрема за: розмірами; організацією виробництва; ступенем інтеграції з іншими аграрними формуваннями; характером та кількістю трудового потенціалу; відносинами стосовно землі та засобів виробництва; системою ведення бухгалтерського обліку [182, с. 21]. А. С. Мохненко_переконаний, що у гарантуванні продовольчої безпеки держави, найважливіше соціально-економічне значення має класифікація приватних фермерських господарств з позиції рівня концентрації виробництва [221, с. 463-464]. Оскільки вид фермерського господарства проявляється через його діяльність, спеціалізацію тощо, тобто за функціональною ознакою, то традиційним в економічній літературі є підхід розмежування фермерських господарств за ступенем товарності виробництва. Тобто прийнято вважати, що малі сімейні господарства мають натуральний характер виробництва, а великі – товарний, або підприємницький [208]. Окремі дослідники систематизують фермерські господарства за розмірами землекористування [213]. Однак розміри землеволодіння чи землекористування не можуть визначати мети та форми господарювання. Цілком можливо, що частку доходу фермер може

отримувати від здавання в оренду земельних ділянок, що перебувають у приватній власності. Сучасні дослідники у класифікації фермерських господарств застосовують товарно-трудоий підхід [130, с. 272-273]. Науковці вважають, що цифрову диференціацію показників товарності та питомої ваги найманої праці, отриману емпіричним шляхом, можна вважати лише загальним орієнтиром для оцінки соціально-економічної сутності та основних параметрів діяльності у сфері малого бізнесу (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Класифікація фермерських господарств за товарно-трудоим підходом

Рівень товарності продукції, %	Відсоток найманої праці		
	до 30	30-60	понад 60
до 30	Господарство на стадії формування як господарська одиниця, характер виробництва переважно споживчий, найману працю використовують для сезонних, переважно фізично виснажливих робіт	Економічна діяльність господарства характерна негативними тенденціями, тип господарства – перехідний від сімейно-трудоого до приватної підприємницької структури	Господарство є фактично приватним сільськогосподарським підприємством, економічна діяльність перебуває в кризовому стані
30-60	Сімейно-трудоє фермерське господарство на стадії становлення та розвитку, найману працю використовують для окремих, чітко визначених робіт	Господарство на стадії трансформації від сімейно-трудоого до приватного сільськогосподарського підприємства, найману працю застосовують на постійній основі	Фактично приватне сільськогосподарське підприємство, активне використання засобів механізації та можливе застосування засобів автоматизації праці, залучення земельних площ на засадах оренди
понад 60	Класичне сімейне фермерське господарство, базується на праці членів родини, активно застосовують засоби механізації, можливість застосування орендованих сільськогосподарських земель		

Джерело: [130, с. 273]

Як бачимо, рівень товарності та відсоток найманої праці дає змогу чітко виділяти формальні та фактичні фермерські господарства, а також етапи їхнього розвитку. Наприклад, низький рівень товарності не дає змоги компенсувати затрати на найману працю (у таблиці клітинка 30% на 30%), і в таких умовах неможливе тривале функціонування фермерського господарства.

Згідно з поданою градацією, основою сільського соціуму можуть бути сімейно-трудова фермерська господарства, котрі все ще зберігають ознаки соціально-виробничої одиниці, навіть якщо рівень товарності не перевищує 30%. Однак для ідентифікації фермерського господарства як класичного сільськогосподарського підприємства, бажаний показник товарності на рівні 60% і вище. Це дає змогу не лише задовольняти продовольчі потреби родини, а й здійснювати виробничий процес на засадах розширеного відтворення. Тобто такий стан є ознакою доцільності фермерської діяльності в економічному та соціальному аспектах.

Науковець О. В. Ольшанська констатує, що найважливіша функція фермерських господарств – продовольче забезпечення населення. Автор вважає, що це важлива економічна і, особливо, цінна соціальна функція, оскільки продукти харчування мають основоположне значення у становленні, функціонуванні й життєдіяльності суспільства загалом і кожної людини зокрема; акцентує, що цим підтверджено єдність аграрно-виробничих і соціально-економічних відносин [243, с. 101].

Отож, огляд літературних джерел дає підстави вважати, що основними функціями фермерського господарства є: економічна (поєднання продуктивних сил суспільства і виробничих ресурсів); виробнича (виробництво високоякісної сільськогосподарської продукції); комерційна, мобілізаційна (прагнення у пошуку додаткових ресурсів задля цілі господарства); організаційна (організація виробництва і збуту, оскільки мобілізований виробничий потенціал може забезпечити користь фермеру і суспільству лише тоді, коли буде раціонально використовуватися); творча (високий рівень особистісної мотивації спонукає фермера до постійного вдосконалення); соціальна (належні умови праці, благоустрій території, активна громадянська позиція фермера, гідний заробіток); виховна (у господарстві сімейного типу через спільну участь родини у технологічних процесах прищеплюється любов до праці, підтримуються традиції, формується місцевий патріотизм, виховується молоде покоління); екологічна.

Фермер постійно повинен відчувати еластичність свого господарства через адекватне срийняття інформації про його стан, реакції на зміну кон'юнктури. Результатом таких дій можуть бути подальший розвиток господарства, згортання або переорієнтація операційної діяльності. У межах цієї функції вважаємо за доцільне акцентувати увагу на особливій ролі фермерських господарств у забезпеченні населення свіжими молочними продуктами, м'ясом і овочами через власні крамниці, що формуватиме певну унікальність такої пропозиції.

Соціальна функція проявляється в тому, що операційна діяльність фермерського господарства загалом – єдине або основне джерело доходу фермера і його родини, хоча законодавчо не заборонено фермеру працювати деінде. Також операційна діяльність є консолідованим фактором фермерської сім'ї чи навіть родини. Тому загалом «фермерство – це не тільки форма організації праці, але й форма життя та діяльності людини» [271, с. 27]. У багатьох селах саме фермерські господарства є місцем зайнятості сільських жителів, основою їх матеріального достатку як можливості задовольняти відповідні соціальні потреби.

Отож, знову повернемося до положень Закону України «Про фермерське господарство» [266]. У його останній редакції від 1 травня 2016 року, зокрема у ст. 1, зазначено, що фермерське господарство підлягає державній реєстрації як юридична особа або фізична особа-підприємець. І це зрозуміло, оскільки сьогодні чимало особистих селянських господарств за розмірами землекористування переважають невеликі ферми. Такі селянські господарства є потенційними структурами для перетворення у сімейні ферми, що забезпечить їм додаткову державну підтримку в порядку, передбаченому Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» [259]. При цьому необхідно дотримуватись умови про використання винятково праці особи-підприємця та членів його сім'ї.

Але не все настільки однозначно. Щодо власників і членів ОСГ, то вплив на них змін у законодавстві можна спрогнозувати як мінімальний. Як показують соціологічні дослідження, лише 11,0% членів особистих селянських господарств виявили бажання, а 58,5% не бажають трансформуватись у сімейні ферми з низки причин [119, с. 87]. Оформлення фермерського господарства у статусі сімейної ферми потребує від селян додаткових витрат (податки, єдиний соціальний внесок, реєстраційні збори тощо), часу і зусиль на реєстрацію, ведення обліку, звітності тощо, а вигоди від цього ще невідомі. Очевидно, що задля можливості одержати додаткову

підтримку охочіше будуть набувати статусу сімейних ферм ті фермерські господарства, які не використовують найманої праці. Надаючи перевагу субсидіюванню, частка дрібних фермерських господарств, які наймають працівників на сезонні польові роботи, може відмовитися від цього навіть ціною згортання виробництва, якщо така додаткова державна підтримка виявиться вигіднішою. Тому це позбавить заробітку і роботи тих селян, які сьогодні мають змогу одержувати їх у фермерів. Також слід зауважити, що нові положення Закону України «Про фермерське господарство» прописані всупереч вимогам податкового законодавства. Тобто, що де-факто фермерські господарства без статусу юридичної особи є платниками єдиного податку четвертої групи та ПДВ, що вимагає від них належного рівня бухгалтерського обліку і звітності, зокрема в частині електронного адміністрування ПДВ, а де-юре вони мали б платити до бюджету встановлену посильну суму єдиного податку без обтяжливих бухгалтерських процедур.

Отже, можемо виокремити чотири форми фермерського господарства, а саме:

- фермерські господарства – юридичні особи;
- сімейні фермерські господарства – юридичні особи;
- фермерські господарства – фізичні особи-підприємці;
- сімейні фермерські господарства – фізичні особи-підприємці.

Водночас зауважимо, що з 1 січня 2018 року набув чинності Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2164-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» (щодо удосконалення деяких положень)» [258]. У цілях цього Закону також подана відповідна класифікація підприємств. Тому у табл. 2.2 відтворимо критерії класифікації фермерських господарств згідно з вимогами відповідної законодавчо-нормативної бази.

Отож, у проаналізованих нормативно-правових актах немає однаковості щодо критеріального підходу до класифікації фермерських господарств. На нашу думку, враховуючи особливості фермерської діяльності, яка ґрунтується на ініціативності господарювання у взаємозв'язку із природою, використовує унікальний виробничий чинник землю і відчуває вплив ризиків, що зумовлені сезонністю виробництва, окремою критеріальною ознакою, яка диференціює податкове навантаження, форму обліку та звітності, можуть бути визнані і розмір землекористування, кількість сільськогосподарських тварин тощо. Бачимо, що Методологічними положеннями з організації державних статистичних

спостережень зі статистики сільськогосподарських підприємств [214] також окреслено такий підхід.

Таблиця 2.2

Критерії класифікації фермерських господарств згідно з вимогами законодавства

<i>Критерії згідно з Господарського кодексу України, п. 3 ст. 55 [102]</i>			
Малі фермерські господарства (малі підприємства)		Мікро фермерські господарства (мікро підприємства)	
середня кількість працівників за звітний період до 50 осіб	річний дохід до 10 млн євро	середня кількість працівників за звітний період до 10 осіб	річний дохід до 2 млн євро
<i>Критерії згідно з Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» (щодо удосконалення деяких положень)» від 5 жовтня 2017 року №2164-VIII [258]</i>			
Балансова вартість активів – до 4 млн євро		Балансова вартість активів – до 350 тис євро	
Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – до 8 млн євро		Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – до 700 тис. євро	
Середня кількість працівників – до 50 осіб		Середня кількість працівників – до 10 осіб	
Середні фермерські господарства (середні підприємства)			
Балансова вартість активів – до 20 млн євро			
Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – до 40 тис. євро			
Середня кількість працівників – до 250 осіб			
Великі фермерські господарства (великі підприємства)			
Балансова вартість активів – понад 20 млн євро			
Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – понад 40 тис. євро			
Середня кількість працівників – понад 250 осіб			
<i>Критерії згідно з Наказом Державного комітету статистики України від 09.11.2011 р. № 289 [262]</i>			
Малі фермерські господарства		Великі фермерські господарства	
Площа сільськогосподарських угідь – до 200 га		Фермерське господарство, розмір якого дорівнює або перевищує порогові значення, що визначені для малих фермерських господарств, хоча б за одним із цих статистичних критеріїв	
Кількість птиці – до 500 голів			
Обсяг доходу (виторгу) від реалізації продукції, робіт, послуг сільського господарства – до 150 тис. грн			
Кількість свиней – до 50 голів			
Кількість овець або кіз – до 50 голів			

Джерело: узагальнено автором

Проте в умовах сімейного фермерського господарства, котре відповідно до Закону «Про фермерське господарство» не передбачає використання найманої праці, досить важко власними зусиллями

доглядати за 50 головами великої рогатої худоби чи свиней. Тому нормативна база щодо означення класифікаційних характеристик підприємств потребує подальшого вдосконалення і узгодження.

Отже, пристосування до ринкових умов та вимоги законодавства також накладають свій відбиток на систематизацію класифікаційних ознак фермерських господарств (рис. 2.3).

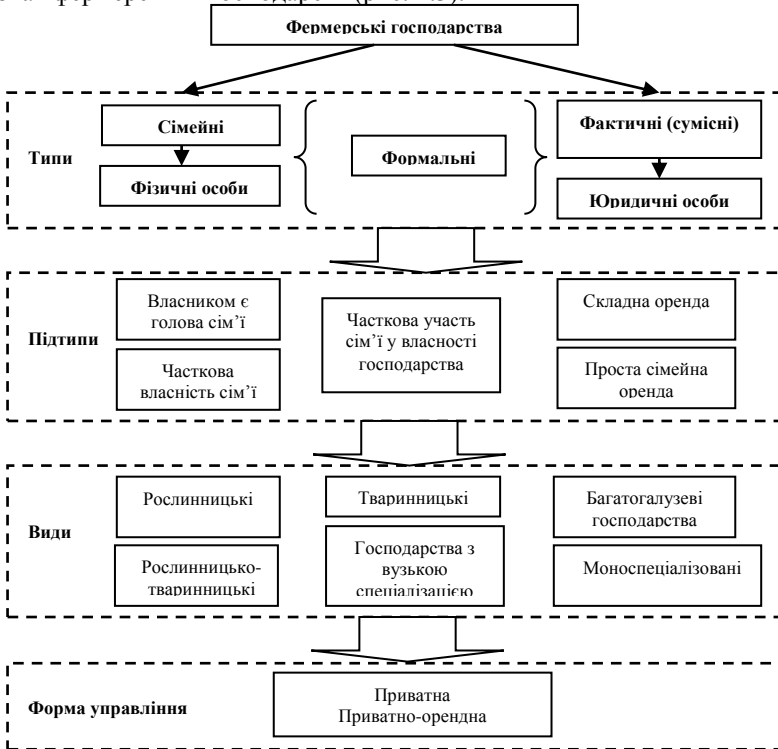

Рис. 2.3. Класифікація фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

У сімейних фермах усе господарство розміщено на одному дворі, власник разом із сім'єю займається господарською діяльністю, здійснює необхідні витрати та виконує всі виробничі функції. Сімейні фермерські господарства зазвичай створені на невеликих земельних площах і, як правило, є моноспеціалізованими. Діяльність фактичних фермерських господарств також може бути заснована винятково на участі сім'ї у виробничому процесі, але тут через більші масштаби до

участі у виробництві може бути залучена вся родина. Сумісні фермерські господарства утворюються об'єднанням власності та масштабів виробництва двох і більше осіб. Фермерське господарство може розвиватися на засадах складної оренди, коли сільськогосподарські угіддя орендують у двох і більше приватних землевласників. Сюди ж можна віднести фермерські кооперативи. Отже, фермер повинен обирати той варіант господарювання, який йому найвигідніший. На момент створення фермерського господарства йому притаманна багатогалузева модель розвитку, що можна пояснити можливістю зменшити ризики банкрутства. Такий вид спеціалізації стартовий і характерний для початкового періоду. А оскільки фермерське господарство як вид малого бізнесу – особлива форма вільного підприємництва, що здійснюється на засадах економічної вигоди, його функціонування вигідне, допоки воно продукує продукцію, роботи і послуги, дає змогу відновлювати виробництво і забезпечувати потреби сім'ї, тобто її особистий бюджет. Цим зумовлені стійкість фермерських господарств та прагнення до безперервної діяльності. Отже, розмір господарської діяльності фермерського господарства залежить від складу сім'ї, доходу від операційної діяльності, масштабів особистого споживання, площі сільськогосподарських угідь та інших параметрів. Хоч як парадоксально, але наявна сімейна робоча сила, враховуючи та пристосовуючись до розмірів землі і капіталу, встановлює розміри свого фермерського господарства.

Дослідження та світовий досвід показують, що фермерству притаманний високий ступінь адаптивності до викликів ринкового середовища, воно здатне гнучко реагувати на ринкову кон'юнктуру через зміни виробничих програм, диверсифікацію та зміну спеціалізації. Ці гнучкість і варіативність дають змогу фермерським господарствам мати певні переваги порівняно із середніми та великими сільськогосподарськими підприємствами та сприяють розвитку конкуренції в сільському господарстві України. Проте брак обігових коштів, недостатня матеріально-технічна база, труднощі, постійна зміна системи оподаткування, неврегульованість земельних відносин, нестабільність державної підтримки гальмують розвиток фермерських господарств у вітчизняній економіці [118, с. 92].

В умовах сьогодення, коли економіка України все ще перебуває у кризовому стані, подальший розвиток фермерства не може відбуватися без проблем. Невідповідність наявних та бажаних наслідків діяльності фермерства також зумовлена непослідовністю здійснюваних в аграрній сфері реформ. Проблемою фермерських господарств

вважають випадок, коли вони перебувають у ситуації значного розриву між своїми потенційними можливостями і бажаннями фермерів, які ґрунтуються на можливостях і реальному втіленні бажань, що очікувати від впровадження аграрних реформ [148, с. 333]. Ключовим питанням фермерства є досягнення нового етапу розвитку на тлі дійсного стану сільського господарства країни, перспективних напрямків його розвитку в умовах глобалізації та усвідомлення фермером необхідності змін у аграрному секторі. Така складна комбінація чинників зумовлює загальну багаторівневу проблематику функціонування фермерства економічного, соціального, політичного, культурного, технічного характерів, яку можна класифікувати за кількома групами (рис. 2.4).

Фермерський уклад як форму підприємництва, що заснована на приватній власності, можна вважати найдемократичнішим сектором аграрного виробництва, який забезпечує державі суттєву частку внутрішнього валового продукту. Згадаємо досвід сусідньої Польщі, де мале і середнє підприємство зробили найвагоміший внесок у соціально-економічний розвиток цієї країни. І польський фермер гордо називає себе бізнесменом, на відміну від наших фермерів, які були першими і тривалий час єдиними юридичними представниками малого і середнього бізнесу на селі.

Хоч як прикро, в сучасних умовах розвитку української економіки функціонування фермерських господарств можна охарактеризувати як процес перманентної адаптації до дій суб'єктів зовнішнього середовища, які є складнопрогнозованими.

2.2. Місце фермерських господарств у сучасній моделі аграрного виробництва

Варто відзначити, що вже кілька років поспіль сільське господарство України є провідною бюджетоутворювальною галуззю, яка забезпечує зростання ВВП та надходження валютної виручки до країни. Згідно з інформацією офіційних джерел, упродовж січня-жовтня 2016 року Україна експортувала сільськогосподарської продукції на суму 11,8 млрд дол., що становило 40,7 % від загальнонаціонального експорту. Експортний потенціал забезпечується завдяки зростанню обсягів виробництва у рослинництві. За зведеними даними урожай зернових та зернобобових культур у заліковій вазі 2016 року становив 64,2 млн тонн, що на 4 млн тонн більше ніж 2015 року, за урожайності 44,8 ц/га (більше на 3,7 ц/га ніж 2015 року).

Проблеми розвитку фермерських господарств України	
Проблеми сільського господарства України	<p>Невідповідність швидкості ринкових змін у сільському господарстві змінам в інших секторах економіки та у світовому сільському господарстві.</p> <p>Відсутність реальної ринкової ціни на землю, повноцінного ринку сільськогосподарських земель та Земельного банку.</p> <p>Порушення цінового паритету на продукцію сільського господарства.</p> <p>Недостатня увага до проблеми підвищення родючості землі та залучення іноземних інвестицій.</p> <p>Відсутність розуміння необхідності розвитку кооперації в АПК не тільки як чинника подолання кризового стану, а й як важливого напрямку формування ринкових відносин.</p> <p>Відсутність дієвої державної системи інформаційних послуг для сільськогосподарських товаровиробників.</p> <p>Відсутність сформованих гуртових ринків.</p> <p>Монополізм переробних підприємств та торговельно-посередницького бізнесу.</p> <p>Неналежний рівень підготовки кадрів масових професій для сільського господарства та підвищення кваліфікації керівників сільськогосподарських підприємств.</p>
Проблеми фермерства України	<p>Невеликі розміри фермерських господарств.</p> <p>Ускладнений доступ до банківських кредитів або високі відсоткові ставки.</p> <p>Відсутність достатнього власного капіталу.</p> <p>Неналежне підвищення кваліфікації та передача досвіду керівникам фермерських господарств</p>
Регіональні проблеми	Об'єктивні умови, детерміновані природно-кліматичними особливостями
Проблеми обласного масштабу	Ізольованість фермерських господарств від інфраструктури, яка створена поблизу міських населених пунктів
Проблеми районного масштабу	<p>Бюрократизм у виділенні та неефективність використання земель для ведення фермерського господарства</p> <p>Недосконале інформаційне та інфраструктурне забезпечення.</p> <p>Відсутність стабільного збуту продукції.</p> <p>Неналежне агросервісне обслуговування фермерських господарств.</p> <p>Неналежна організація консультативного обслуговування та інженерно-технічних, ветеринарних, зоотехнічних, агротехнічних, інших послуг.</p>
Місцеві проблеми	Прояви суб'єктивізму як результат некомпетентної діяльності (в окремих випадках бездіяльності чи протиправної діяльності) органів місцевої влади та підприємницьких структур.
Проблеми конкретних фермерських господарств	<p>Неналежне матеріально-технічне оснащення.</p> <p>Проблеми із зберіганням готової продукції.</p> <p>Відсутність обладнання для переробки сільськогосподарської продукції.</p> <p>Низький рівень професіоналізму фермера як виробника і/або як керівника.</p> <p>Низька якість фермерських земель.</p> <p>Відсутність необхідних трудових ресурсів.</p> <p>Обмежений доступ до засобів комунікаційного зв'язку.</p>

Рис. 2.4. Систематизація проблем розвитку фермерства України
Джерело: узагальнено автором на підставі [148, с. 333]

При цьому у тваринництві негативні тенденції тільки посилюються: порівняно з минулим роком скорочення поголів'я корів 2016 року становило 3,9 %, свиней – 5,5 %, овець та кіз – 2,9 %, птиці – 4,1 % [205]. Вплив на формування поданих результативних показників також мають фермерські господарства, як рівноправні, проте не повною мірою конкурентоспроможні, учасники аграрного ринку. Частка фермерських господарств у загальній структурі аграрного ВВП становить від 6 до 8 %. При цьому 90 % цієї частки забезпечують рослинники.

Погоджуємось із авторитетними думками вчених про те, що економічне піднесення фермерських господарств слід розглядати нерозривно із змінами, які відбуваються у сферах суспільних відносин, адже на початковому етапі становлення фермерських господарств показники їх діяльності були дещо кращими, ніж є зараз. Фермерство було започатковане, як правило, за рахунок земельних площ, безоплатних технічних засобів, запасів, разом із робочою силою господарств суспільного сектора. На той час такі умови господарювання не давали змоги певною мірою об'єктивно підійти до оцінки місця і ролі фермерства в агропромисловому виробництві [220, с. 318].

Сьогодні на тлі політичної нестабільності та зрощення інтересів влади і бізнес-структур спостерігаємо сприятливу ситуацію концентрації сільськогосподарських угідь у руках великих корпорацій і латифундій, які поступово витісняють із аграрного виробництва сотні сімейних ферм. Це посилює соціальне розшарування на селі та його пролетаризацію. Вивчаючи середовище аграрного виробництва Латинської Америки, вчені дійшли висновку, що панування латифундії призводить до знищення селянства, зниження народжуваності, загрози екологічної катастрофи й інших незворотних негативних явищ, які не оправдовують експортно-орієнтованого виробництва. Результати досліджень спонукали уряд США переглянути систему землекористування у бік захисту малих ферм. Під гаслом «спасіння сімейних ферм» впроваджували державні програми підтримки малих і середніх фермерських господарств як основи збереження соціальної стабільності в сільських поселеннях. Для посилення економічної важливості малих господарств були розширені функції державних органів щодо сприяння їхньому об'єднанню у партнерства, соціальні виробничі корпорації та у збутові, постачальницькі, обслуговувальні й інші типи [3].

У країнах Євросоюзу сьогодні функціонує близько 27 млн виробників сільськогосподарської продукції, 97 % з яких – це

індивідуальні (сімейні) господарства. У сільському господарстві Італії їх налічують 1,6 млн, Польщі – 2 млн, Іспанії – 989 тис., Греції – 723 тис., Угорщині – 576 тис. Надаючи вагому підтримку аграрному сектору, країни ЄС насправді адресно спрямовують її сільським жителям – власникам сімейних ферм, котрі використовують одержані кошти допомоги здебільшого на облаштування своїх господарств і сільського життєвого середовища [33].

Ситуація, що склалася у вітчизняному аграрному секторі, суперечить концепції багатофункціональності сільського господарства, яка є методологічною основою формування стратегій для аграрного сектору в Європейському Союзі та в розвинених країнах світу. Її прийняли 1996 року учасники Європейської конференції з питань сільського господарства, послуговуючись тим, що сільське господарство як вид економічної діяльності продукує не лише товари, а й незамінні суспільні блага нетоварного характеру, найважливіші з яких – продовольча безпека, економічні умови існування сільського населення, відтворення селянства, підтримання екологічної рівноваги, збереження біорозмаїття [346]. Прагнення до зростання сільськогосподарського виробництва та його експортного потенціалу витіснило наміри до поліпшення добробуту селян. За такого підходу суспільні блага, що повинні створюватися у процесі сільськогосподарського виробництва, продукуються недостатньо, а сімейний тип господарювання, який найповніше орієнтований на створення цих благ та запобігання бідності у сільському середовищі, не отримує належного сприяння розвитку. Отже, наявна модель аграрного виробництва потребує переорієнтації та всебічної модернізації [137, с. 56].

Факт загрози через монополізацію аграрного виробництва крупними компаніями підтверджують і вітчизняні вчені. На думку Л. В. Молдаван, «...великий комерційний капітал, що проникає у сільське господарство, прагне до великого землекористування, концентрації та спеціалізації виробництва, мінімізації найманих працівників, витіснення трудомісткої, важливої для здоров'я людей, продукції, максимізації використання хімічних засобів, генетично модифікованих сортів, біодобавок у тваринництві тощо. Великі спеціалізовані підприємства з одиначною виробничою функцією – максимізацією прибутку, за своєю природою не можуть виконувати соціально значимі для людей функції. Це веде до порушення концепції багатотофункціональності сільського господарства...» [217, с. 15].

Отож, українська дуальна структура сільського господарства сприяє прискоренню темпів приросту аграрного виробництва, що

значною мірою означено зростанням кількості великих господарств та постійним збільшенням їх питомої ваги у структурі виробників (табл. 2.3).

Навіть за динамікою кількості можна вважати, що сьогодні фактично розвивається не сектор індивідуальних сімейних ферм, а крупномасштабне агропромислове виробництво, яке переважно здійснюють торговельні, промислові й фінансові корпорації, що раніше не були безпосередньо пов'язані з виробництвом аграрної продукції [106, с. 4].

Отже, сільськогосподарську продукцію в Україні виробляє понад 14 тис. сільськогосподарських підприємств, що належать до корпоративного сектора, 33,7 тис фермерських господарств, які розташовані як у сільській місцевості, так і в міських поселеннях. Зважаючи на менші розміри землекористування, господарства фермерського типу за кількістю істотно переважають інші форми господарювання на селі. Однак агрохолдинги повсякчас демонструють свою монопольну владу в політиці та на аграрних ринках, що критично для розвитку фермерських господарств. При цьому реальною стає загроза продовольчого самозабезпечення країни, адже індивідуальний сектор, особливо сімейні фермерські господарства, здатні підтримати економіку й населення в умовах фінансової нестабільності чи нових кризових явищ. Крім того, важливим на сьогодні є визначення ролі фермерства у сільському господарстві як окремої соціальної групи [212, с. 129].

Становлення та інтеграція фермерського укладу з наявною господарською системою відбуваються в економічному середовищі, для якого характерний ресурсний дефіцит. З огляду на це, не можна стверджувати, що теперішній рівень розвитку фермерства є надійним базисом продовольчої безпеки країни, зокрема й на перспективу. Однак те, що фермерські господарства поки що не відіграють суттєвої ролі в аграрному секторі економіки, не дає підстав для висновків про безперспективність чи недоцільність такої форми господарювання, адже розвиток фермерства гальмується низкою суб'єктивних та об'єктивних причин. Але навіть за такої ситуації наш аграрний сектор витримує європейські тенденції, адже у сільському господарстві Польщі зайнято майже третину від загальної кількості робочої сили, та при цьому аграрії продукують менше ніж 4 % від валового внутрішнього продукту. У цій країні Єврозони є понад 2 млн приватних ферм, більшість з яких невеликі – в середньому 8 га, і практично половина з них виробляє продукцію лише для власних потреб або з невеликою часткою для комерційного призначення [351].

Таблиця 2.3

Динаміка кількості та структури чинних господарських суб'єктів у сільському господарстві України

Форма господарювання	2010 рік		2011 рік		2012 рік		2013 рік		2014 рік		2015 рік		2016 рік	
	одиниць	%	одиниць	%	одиниць	%	одиниць	%	одиниць	%	одиниць	%	одиниць	%
<i>Корпоративний сектор</i>	14767	100,0	14645	100,0	15134	100,0	14878	100,0	13115	100,0	13076	100,0	14015	100,0
Господарські товариства	7769	52,6	7757	53,0	8121	53,7	8245	55,4	7750	59,1	7721	59,0	8700	62,1
Приватні підприємства	4243	28,7	4140	28,3	4183	27,6	4095	7,6	3772	28,8	3627	27,7	3752	26,8
Кооперативи	952	6,4	905	6,2	856	5,7	809	5,4	674	5,1	596	4,6	738	5,3
Державні підприємства	322	2,2	311	2,1	294	1,9	269	1,8	228	1,7	241	1,8	222	1,6
Підприємства інших форм господарювання	1481	10,1	1532	10,4	1680	11,1	1460	29,8	691	5,3	891	6,9	603	4,2
<i>Індивідуальний сектор</i>	4623852	100,0	4400488	100,0	4342332	100,0	4275824	100,0	4169936	100,0	4168514	100,0	4141897	100,0
Фермерські господарства	41726	0,9	41488	0,9	40732	0,9	34168	0,8	33084	0,8	32303	0,8	33682	0,8
Особисті селянські господарства	4540400	99,1	4359000	99,1	4301800	99,1	4241656	99,2	4136852	99,2	4136211	99,2	4108215	99,2

Джерело: розраховано згідно з [293; 295]

За даними Державного комітету статистики, протягом 2017 року кількість фермерських господарств у нашій країні зросла на 2% (або на 626 господарств) [39]. Зараз серед особистих селянських господарств сформувався прошарок одиниць, які за наявними у світі критеріями (понад 1 га землі, більш як 1 тис. дол. виручки від реалізації продукції тощо) можна віднести до категорії фермерських господарств. В Україні за досліджуваний період із загальної кількості сільських домогосподарств приблизно 22% обробляли земельні ділянки площею понад 1 га, 17–18 % – реалізовували продукцію на суму, що перевищує 1 тис. дол. Отже, за наявності 5 млн сільських домогосподарств (у тому числі 4,1 млн особистих господарств населення), чкількість потенційних сімейних ферм може бути оцінена на рівні 700 тис. Тому комплекс заходів щодо інституціалізації та модернізації малотоварного сільськогосподарського виробництва мав би спрямовуватися насамперед на цей прошарок господарств [70, с. 35]. На кінець 2016 року в межах індивідуального сектора аграрної економіки співвідношення між фермерськими господарствами та особистими селянськими господарствами становило 0,8 % і 98,2 %. Норма землекористування цих господарств – до 2 га. Але їх земельну ділянку можна збільшити в разі отримання земельного паю. Тому велика частка особистих селянських господарств використовує земельні ділянки площею понад 2 га.

У зв'язку з недосконалістю чинного законодавства, недостатньою державною увагою до потреб фермерства та слабкою їх соціальною захищеністю, кількість фермерських господарств в Україні останніми роками має тенденцію до зменшення (рис. 2.5).

Довготривалий диспаритет цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, брак фінансових ресурсів, несвоєчасність розрахунків за продукцію та послуги, жорсткий кредитний та фінансовий тиск – основні причини того, що багато фермерів втрачають інтерес до самостійного господарювання і згортають свою діяльність, укрупнюються або передають свої землі у суборенду великим сільськогосподарським підприємствам. Як наслідок, процес створення фермерських господарств різко сповільнився на зламі 2012 та 2013 років. Бачимо, що 2007 року в Україні функціонувала найбільша кількість фермерських господарств за весь час їх існування – 43410. Порівняно із цим показником, 2012 рік характерний зменшенням кількості зареєстрованих господарств на 2734 одиниці. Показник 2016 року менший від пікового значення 2007 року на 9728 господарств. Можемо констатувати, що темпи створення

фермерських господарств поступово перетворилися на темпи згорання їх діяльності.

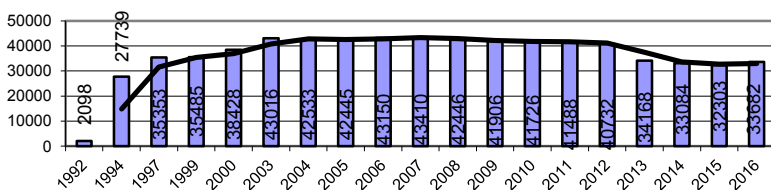

Рис. 2.5. Динаміка кількості фермерських господарств України, одиниць

Джерело: побудовано згідно з [182, с. 62; 295, с. 171]

Отже, на 1 січня 2017 року найбільшу кількість фермерських господарств зареєстровано в південних областях: Миколаївській (3373), Одеській (3966), Дніпропетровській (3194), Кіровоградській (2550), Запорізькій (2046) та Херсонській (2047). Уже кілька років поспіль за кількістю фермерських господарств на початок року ці області зберігають першість, причому лише в Кіровоградській області окреслилася стійка позитивна тенденція. Найменше фермерських господарств функціонує в Рівненській (371), Чернігівській (598), Чернівецькій (596) та Івано-Франківській (507) областях. Питома вага кількості фермерських господарств Карпатського регіону протягом усього періоду розвитку фермерства не зазнала особливих змін. У 2000 та 2008 роках цей показник становив 10,0 %, а 2016 року знизився до 10,5 %, порівняно із 11,5 % 2015 року (табл. 2.4).

Для Карпатського регіону характерні високогірний рельєф та ґрунти нижчої якості, що обумовлює особливості сільського господарства та стан його організаційної побудови. Бачимо, що у Закарпатській області зосереджено найбільшу кількість фермерських господарств Карпатського регіону – близько 40 %. Очевидне розшарування кількісного співвідношення фермерських господарств за областями Карпатського регіону ще раз підкреслює відмінності у їх спеціалізації, зумовлені ґрунтово-кліматичними та історичними чинниками, низькою землезабезпеченістю, роздрібненістю орних ділянок, висотою території та вертикальною зональністю клімату.

Таблиця 2.4

**Динаміка кількості та частки фермерських господарств
Карпатського регіону**

Показник	Рік	Карпатський регіон				Україна	Частка Карпатського регіону, %	
		усього	у т.ч. області регіону					
			Закарпатська	Івано- Франківська	Львівська			Чернівецька
Кількість фермерських господарств, од.	2010	3897	1606	561	956	774	41524	9,4
	2011	3869	1582	561	944	782	40965	9,4
	2012	3868	1537	565	1009	757	40676	9,5
	2013	3827	1501	556	1025	745	40752	9,4
	2014	3734	1485	551	1028	670	33084	11,3
	2015	3719	1452	550	1044	673	32303	11,5
	2016	3529	1444	507	788	790	33682	10,5
2016 р. до 2010 р., +/-		-368	-162	-54	-168	+16	-7842	+1,1п
Частка області у загальній кількості фермерських господарств Карпатського регіону, %	2010	100,0	41,2	14,4	24,5	19,9	x	x
	2011	100,0	40,9	14,5	24,4	20,2	x	x
	2012	100,0	39,7	14,6	26,1	19,6	x	x
	2013	100,0	39,2	14,5	26,8	19,5	x	x
	2014	100,0	39,8	14,8	27,5	17,8	x	x
	2015	100,0	39,0	14,8	28,1	18,1	x	x
	2016	100,0	40,9	14,4	22,3	22,4	x	x
2016 р. до 2010 р., +/-		x	-0,3п	0	-2,2п	+2,5п	x	x

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 172]

Варто зауважити, що фермерство – це форма господарювання в аграрному секторі, наділена більшим ніж інші форми, запасом міцності, та спроможна вистояти в періоди економічних труднощів. Фермерське господарство – це ринково орієнтована підприємницька структура з досить великими земельними наділами для виготовлення товарної сільськогосподарської продукції, може займатись її переробкою та реалізацією [115, с. 44]. У системі «людина-природа» в усьому світі такі господарства характеризують як найкращу форму господарювання [108, с. 42]. Сімейні ферми становлять фундамент сільського господарства переважної більшості розвинутих країн. У високорозвинених країнах світу земельні наділи під фермерськими господарствами досить різні: від 180 га на одну ферму у США до 13–17 га – у Фінляндії [160, с. 50]. Високоєфективна модель фермерства у європейських країнах передбачає здійснення діяльності на обмежених площах, де середній розмір господарств становить 18 га, зокрема в Англії – 70, Німеччині – 32 га [182, с. 97]. Хоча загалом розвинуті країни Європи зберігають тенденцію укрупнення сільськогосподарського виробництва, вони паралельно створюють сприятливі умови і для

розвитку фермерського руху. Основні з них – високі гарантії збереження приватної власності, зокрема на землю; стійка господарська самостійність і воля дій фермерів; підтримка сумлінної конкуренції і боротьба з монополістичною діяльністю; пільгове кредитування і фінансування; істотна допомога в наданні інвестицій; державні гарантії та замовлення.

Вважаємо за необхідне вказати на якісні переваги фермерства над іншими формами сімейних аграрних господарств та сільськогосподарських підприємств (рис. 2.6).

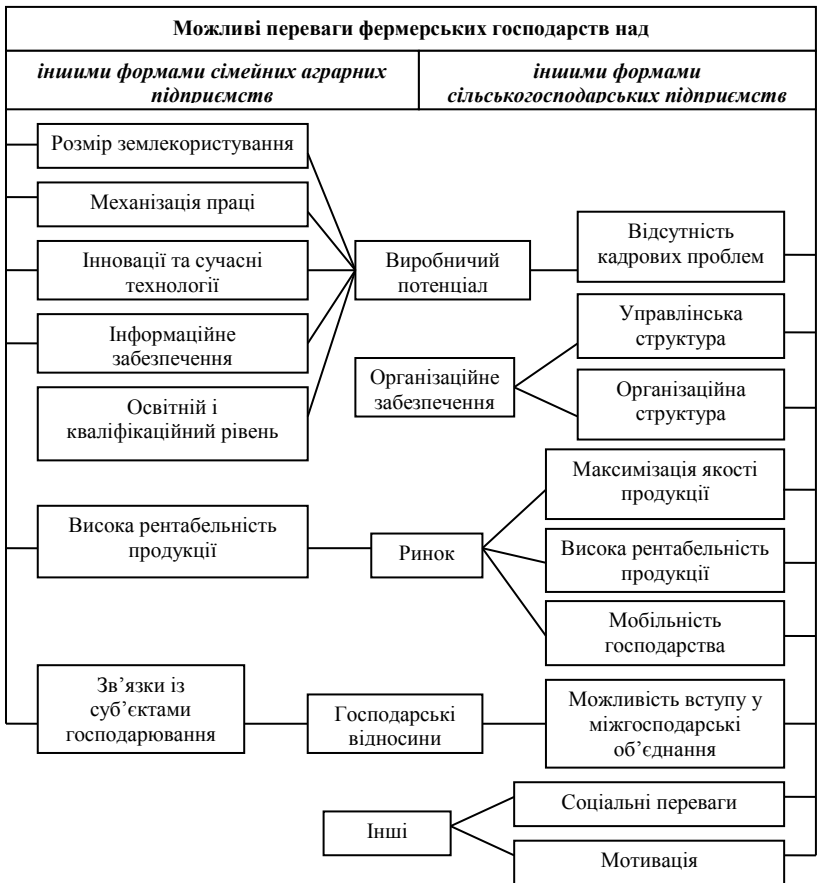

Рис. 2.6. Можливі переваги фермерських господарств
Джерело: власна розробка автора

Перевагою фермерських господарств також є те, що до виробничого процесу за потреби можуть бути залучені і непрацездатні члени сім'ї – пенсіонери, підлітки. Це сприяє маневруванню робочою силою під час несприятливих погодних умов та сезонних робіт. Фермер гарантує зайнятість молодим спадкоємцям, сприяє їх професійному та підприємницькому становленню. Фермерським господарствам органічно притаманні екологічні функції, оскільки сімейна ферма є й місцем роботи, і територією проживання сім'ї чи родини.

Фермерство – невичерпний резерв розвитку економіки кожного регіону, оскільки фермерська діяльність є своєрідним стимулом самовдосконалення фермерів, а також універсальний інструмент участі великої кількості громадян в економічному житті сільської території чи регіону. Згідно з офіційними джерелами, за роки незалежності сільське населення України зменшилось на 2,5 млн осіб і на кінець 2016 року становило 13244,7 тис. осіб, у Карпатському регіоні у цей період проживало 3074,4 тис. селян. Насправді це вражаючі дані, які в черговий раз мають спонукати до роздумів про збереження українського села не лише як гаранта продовольчої безпеки держави, але й як носія генотипу, національного символу.

Однією із сильних сторін фермерства є їхня стійкість. Усі вони працюють в умовах ризику й невизначеності, які характерні для сільськогосподарської галузі, але при цьому зберігають свої структуру, функції та самоідентичність [84, с. 82; 349]. Незважаючи на це, основною перешкодою ефективного господарювання фермерських господарств є незначні земельні наділи, що ускладнює використання потенційних можливостей індивідуального сектору аграрної економіки. Землезабезпеченість фермерських господарств, таким чином, є основним чинником і формування виробничої програми, і ефективного використання наявних інших чинників виробництва. Як наслідок, збільшення в окремих регіонах кількості фермерських господарств та розширення їх розмірів спричинили незначне збільшення розміру земельних угідь, задіяних у фермерстві (табл. 2.5).

Упродовж досліджуваного періоду, площі землекористування фермерів збільшилися на 147,1 тис. га. Отже, середній розмір фермерського господарства України 2012 року становив 107,8, а 2016 року – 131,8 га. Однак навіть збільшення площ землекористування та середніх розмірів фермерських господарств не дають змоги повною мірою використовувати потенційні можливості цих суб'єктів індивідуального сектору аграрної економіки нашої держави.

Таблиця 2.5

Площа сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників та землекористувачів України

Категорія	2010 рік		2011 рік		2012 рік		2013 рік		2014 рік		2015 рік		2016 рік		Зміна +/-, тис. га	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	2016 р. до 2013 р.	2016 р. до 2010 р.
Сільсько-господарські підприємства	20589,6	56,4	20499,3	56,2	20665,5	56,6	24710,7	60,8	25127,2	61,3	25090,6	61,5	25184,8	61,6	474,1	4595,2
У т.ч.	1022,0	2,8	1010,3	2,8	963,1	2,6	958,8	2,4	943,6	2,3	937,0	2,3	937,0	2,3	-21,8	-85,0
державні фермерські господарства	4290,8	11,8	4345,9	11,9	4389,4	12,0	4273,5	10,5	4578,3	11,2	4343,7	10,6	4437,9	10,9	164,4	147,1
інші недержавні господарства	15276,8	41,9	15143,1	41,5	15313,0	42,0	19478,4	47,9	19605,3	47,8	19809,9	48,6	19809,9	48,4	331,4	4533,1
Громадяни	15898,3	43,6	15984,0	43,8	15815,1	43,4	15958,2	39,2	15868,7	38,7	15706,4	38,5	15706,4	38,4	-251,8	-191,9
у т.ч. особисті селянські господарства	4891,3	13,4	4952,3	13,6	4984,3	13,7	5032,3	12,4	5040,4	12,3	5045,5	12,4	5056,4	12,4	24,1	165,1
Разом	36487,9	100,0	36483,3	100,0	36480,6	100,0	40668,9	100,0	40995,9	100,0	40797,0	100,0	40891,2	100,0	222,3	4403,3

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 64, 67]

Наслідком земельної реформи став значний перерозподіл сільськогосподарських угідь між власниками та землекористувачами. У результаті цього на кінець 2016 року у власності та користуванні сільськогосподарських підприємств України, разом із фермерськими господарствами, перебувало 61,6 % сільськогосподарських угідь, окремо у фермерських господарствах – 10,9 %, у той час громадянам належало 38,4 % сільськогосподарських угідь. Ці дані засвідчують, що у громадян зосереджено значно більше сільськогосподарських угідь в обробітку ніж у фермерських господарствах. Це негативне явище, адже велику частку цих угідь обробляють за допомогою ручної праці, без використання механізованих засобів, що у свою чергу зменшує продуктивність праці та вихід сільськогосподарської продукції з одиниці площі [90].

Наші розрахунки вказують на те, що середній розмір особистих селянських господарств України протягом 2010–2016 років зазнав незначного збільшення – на 0,1 га. Можливо, у масштабах країни це несуттєве зростання. Однак на тлі зменшення кількості особистих селянських господарств на 432185 одиниць та збільшення на 165,1 тис. га площі їх землекористування спостерігаємо зростання часток особистих селянських господарств, котрі нагромаджують чинники виробництва, виробляють значно більше товарної продукції і перетворюються на комерційні. Отже, серед особистих селянських господарств формується контингент із достатнім рівнем землезабезпечення, який за певних сприятливих умов зміг би поповнити фермерський уклад.

Проте у конкурентній боротьбі, зокрема й за ресурси, останнім часом спостерігається тенденція до збільшення площі сільськогосподарських угідь, разом з ріллею, фермерських господарств. На думку багатьох науковців, такий підхід є одним з основних чинників ефективності їх господарювання, оскільки збільшення оброблюваної землі сприятиме дотримуванию агротехнічних вимог, ефективному використанню трудових ресурсів і основних засобів [197, с. 95]. Рівень розораності угідь у фермерів досить високий і становить 97 %, що характерно для рослинницького напрямку виробництва. Інформація стосовно зменшення кількості поголів'я великої рогатої худоби підтверджує цю тезу (рис. 2.7). Слід відзначити, що фермерські господарства утримують лише 2,4 % великої рогатої худоби у загальному заліку сільськогосподарських підприємств України.

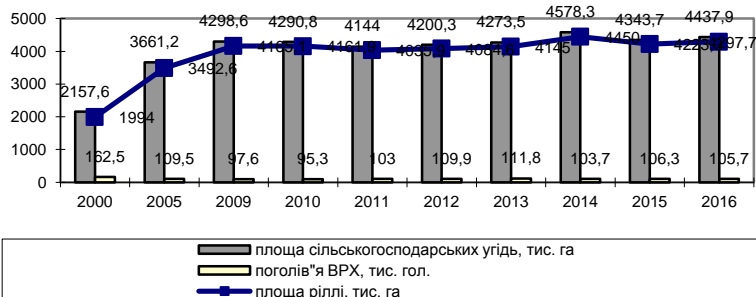

Рис. 2.7. Динаміка землезабезпечення та поголів'я великої рогатої худоби у фермерських господарствах України
Джерело: побудовано згідно з [295, с. 64, 67, 142]

Отже, розвиток фермерських господарств – це не тільки їхня кількість, збільшення розмірів, продуктивності, економічної ефективності та стійкості. Настав час для переосмислення місії фермерства. Це повинна бути не гонитва за досягненням максимально можливих результативних показників. Сьогодні розвиток фермерських господарств ми вбачаємо у якості відтворення їх виробничого потенціалу як гарантії утвердження, перспективності та довговічності цієї форми господарювання. Так, зменшення кількості фермерських господарств останніми роками, за одночасного збільшення розмірів землекористування, обсягів валової продукції і чистого доходу, рівня рентабельності є проявом об'єктивних економічних законів – переваг великих агрогосподарств і концентрації виробництва в сільському господарстві. Але це якщо розглядати з позиції ефективності. Однак сучасні реалії інколи ефективність ставлять усупереч законам конкуренції.

Розмаїття господарюючих суб'єктів дає аграрній галузі змогу виконувати завдання продовольчого забезпечення країни і брати участь у міжнародній торгівлі на основі використання можливостей кожного з них та їх певної взаємодоповнюваності [34, с. 89–90]. Загалом під дією ринкових чинників в Україні склалася така структура виробництва сільськогосподарської продукції, в якій корпоративні та індивідуальні господарства мають свої ніші. Корпоративні господарства виробляють комерційно найпривабливіші та експортоорієнтовані види продукції, а індивідуальні, зокрема фермерські господарства, маловигідні та трудомісткі – картоплю, овочі, плоди, молоко тощо. При цьому, в особистому секторі виробляють більшість продукції сільського господарства (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Частка різних категорій господарств у виробництві сільськогосподарської продукції, %

Показник	Корпоративний сектор												Індивідуальний сектор											
	фермерські господарства												господарства населення											
	рік												рік											
	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016			
Зернові та зернобобові	65,0	63,9	67,1	66,8	66,1	64,6	65,3	10,7	12,0	10,9	11,9	12,2	12,7	13,4	24,3	24,1	22,0	21,3	21,7	22,7	21,3			
Цукрові буряки	69,6	83,7	84,6	78,7	85,9	86,5	88,3	8,9	8,4	6,7	5,7	6,9	6,0	6,9	21,5	7,9	8,7	15,6	7,2	7,5	4,8			
Соляшик	63,2	64,6	66,1	66,0	66,4	66,0	66,7	15,6	17,8	18,9	19,5	19,3	19,4	19,4	21,2	17,6	15,0	14,5	14,3	14,6	13,9			
Картопля	0,8	1,7	2,2	1,7	2,4	1,6	1,6	0,4	0,9	1,1	1,2	0,9	0,6	0,6	98,8	97,4	96,7	97,1	96,7	97,8	97,8			
Овочі	8,5	9,3	10,6	8,6	10,5	10,8	10,9	1,2	2,0	2,5	3,1	3,4	3,1	3,2	90,3	88,7	86,9	88,3	86,1	86,1	85,9			
Плоди та ягоди	11,2	14,3	16,5	17,4	13,8	16,0	13,7	0,6	2,1	1,9	1,9	2,8	3,2	4,8	88,2	83,6	81,6	80,7	83,4	80,8	81,5			
М'ясо всіх видів	36,8	55,1	57,5	60,3	61,5	63,0	64,1	0,9	2,3	2,5	2,7	2,4	2,3	2,4	62,3	42,6	40,0	37,0	36,1	34,7	33,5			
Молоко всіх видів	18,8	19,7	22,3	22,5	23,38	25,1	26,1	0,7	1,0	1,3	1,4	1,5	1,7	1,8	80,5	79,3	76,4	76,1	74,7	73,2	72,1			
Яйця	49,5	60,1	62,7	62,4	64,0	58,2	53,4	0,1	0,5	0,4	0,3	0,4	0,4	0,6	50,4	39,4	36,9	37,3	35,6	41,4	46,0			
Мед	21,6	16,9	14,9	13,4	14,6	13,8	10,9	2,2	3,0	3,4	2,8	3,2	3,0	2,7	76,2	80,1	81,7	83,8	82,2	83,2	86,4			
Вовна	3,4	2,3	2,0	1,8	1,5	1,4	1,5	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	96,4	97,4	97,8	98,0	98,3	98,4	98,3			

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 94, 156]

Хоча фермерські господарства також утримують певні ніші: більші – у вирощуванні високопродуктивних культур, а менші – у виробництві інших видів продукції. Особливо помітне місце фермерських господарств у виробництві насіння соящика – 19,4 % та зернових і зернобобових – 13,4 %. Незмінними лідерами у виробництві тваринницької продукції надалі залишаються особисті селянські господарства, які продукують 33,5 % м'яса, 72,1 % молока, а також практично весь обсяг виробництва картоплі (97,8 %) та близько 86 % овочів. Натомість першість у вирощуванні цукрового буряку по праву належить сільськогосподарським підприємствам, де збирають 88,3 % солодких коренеплодів.

Бачимо, що загальний обсяг виробництва продукції за всіма категоріями сільськогосподарських товаровиробників за досліджуваній період демонструє загальну тенденцію до зростання. Особливо помітне збільшення частки продукції рослинництва, що значно переважає частку тваринництва у загальній структурі виробництва. Незважаючи на те, що фермерські господарства не є лідерами у виробництві жодного із репрезентованих видів сільськогосподарської продукції, вони й надалі залишаються важливою складовою сільської економіки, вагомим джерелом доходів сільського населення, істотним атрибутом сільського способу життя в Україні [34, с. 91].

Практично за всіма видами сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах спостерігаємо позитивну динаміку. Помітно зросла частка вирощуваних ними плодів та ягід – із 0,6 % 2005 року до 4,8 % 2016 року. У фермерських господарствах на 1,1 відсотковий пункт за досліджуваній період зросло виробництво молока, а на 1,5 відсоткових пункта виробництво м'яса. З огляду на зацікавлення українським медом закордонних партнерів, фермерські господарства мають добрі перспективи у виробництві цього виду продукції. Принагідно зауважимо, що 2017 року Україна експортувала 750 тис. т меду. Тому це має бути вигідною нішею для фермерських господарств. Але, з іншого боку, типове фермерське господарство, функціонуючи на такому великому ринку і не маючи значного індивідуального впливу на цей ринок, змушене задовольнятися такими цінами і умовами, які пропонуються.

Через широке застосування великими сільськогосподарськими підприємствами високотехнологічних механізмів та великих вузькоспеціалізованих машин суттєво зменшився рівень зайнятості, оплата праці в галузі не має тенденції до збільшення, сформувався великий прошарок безробітних і самозайнятих в особистих

господарствах, а сфера соціальних послуг на селі постійно звужується. Уточнюючи, відзначимо, що самозайнятість у середовищі особистих селянських господарств трактується досить розмито, бо насправді особа є самозайнятою не через те, що для неї створені відповідні умови для реалізації особистого потенціалу, а через відсутність можливості працевлаштування в іншій сфері.

Отже, суттєві причини виникнення проблем функціонування фермерських господарств приховані у ненауковій, неграмотній, неправильній організації виробничого та трудового процесів. У більшості фермерських господарств не забезпечено оптимального співвідношення землі в обробітку, робочої сили, необоротних та оборотних активів, а також не приділено належної уваги питанню якнайповнішого їх використання. Фермери не займаються належним прогнозуванням і плануванням виробництва, обґрунтуванням видів та обсягів виробленої продукції, виходячи з умов господарства та потреб ринку. Часто вони просто не спроможні забезпечити власного господарства необхідними матеріально-технічними засобами, недосконаліми є облік, контроль та оперативне управління перебігом виробничого процесу [148, с. 335]. Тому сучасний етап розвитку фермерських господарств характеризується нижчою продуктивністю порівняно з іншими.

Із табл. 2.7 бачимо, що урожайність основних культур вища у корпоративних сільськогосподарських підприємствах. У багатьох фермерських господарствах, через обмеженість фінансових ресурсів, нижча продуктивність зумовлена недостатнім внесенням органічних і мінеральних добрив, порушенням технології виробництва. Крім того, порівняно низькі значення показників, якими оперує офіційна статистика, не завжди відображають реального стану справ, що зумовлює необ'єктивну оцінку місця і ролі фермерства в системі аграрного виробництва.

Продуктивність молочного скотарства недостатньо виражена в розрізі категорій сільськогосподарських товаровиробників, оскільки через низьку рентабельність лише окремі фермерські господарства можуть собі дозволити займатися тваринництвом. Переважно тваринництво розвинуте у фермерських господарствах Західної України, що закономірно через доступність до відповідної кормової бази. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і стосовно показника продукції сільського господарства у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. За досліджуванним показником фермерські господарства переважають у рослинництві, а сільськогосподарські підприємства – у тваринництві.

Таблиця 2.7

Динаміка продуктивності виробництва за категоріями сільськогосподарських товарівиробників

Показник	Корпоративний сектор												Індивідуальний сектор											
	фермерські господарства												особисті селянські господарства											
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016			
Продукція сільського господарства у постійних цінах 2010 р. у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн – всього	398,9	511,5	478,9	550,1	546,8	518,4	527,0	278,9	372,6	321,5	446,8	419,1	435,3	498,0	2039,4	2259,9	2189,3	2234,1	2229,4	2131,6	2166,0			
у т.ч. продукції рослинництва	324,5	449,5	397,4	319,9	351,3	331,9	345,4	252,7	345,1	292,6	414,1	389,8	404,4	466,6	1168,3	1410,4	1333,4	1407,6	1432,0	1364,7	1417,2			
тваринництва	132,5	141,1	149,8	201,3	195,6	186,5	182,5	26,2	27,5	28,9	32,7	29,3	30,9	31,5	871,1	849,6	855,9	826,5	797,4	766,9	748,8			
Урожайність сільськогосподарських культур, ц/га	27,9	39,2	34,0	43,7	47,5	43,8	50,0	21,9	30,4	24,0	32,1	35,3	33,4	39,2	25,1	31,5	25,8	32,2	33,9	33,9	35,7			
зернові і зернобобові культури	281,5	370,9	420,6	419,4	490,2	448,2	494,0	250,8	326,8	387,2	376,0	507,1	422,3	486,4	257,3	298,1	329,6	316,0	350,7	325,3	319,1			
соя	15,4	19,2	17,5	23,0	20,5	23,0	23,5	13,1	17,1	15,5	20,9	18,2	20,8	21,2	13,1	15,6	12,9	16,9	14,7	16,1	17,2			
Середній надій молока від оленів корови, кг на рік	381,5	390,2	447,8	466,1	508,2	537,7	567,1	299,7	309,8	349,2	348,4	405,8	425,4	460,2	442,3	442,3	446,8	458,5	489,5	478,3	472,6			

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 64, 226, 228, 230, 231]

Попри все, провідною галуззю для фермерських господарств України залишається рослинництво. Тваринництво – трудомісткіший процес, що потребує не лише значних затрат коштів і праці, а й спеціалізованих приміщень, кормосховищ, іншої техніки, яку використовують протягом усього календарного року, тобто вона має бути особистою. Усе це робить тваринництво малопоширеним серед фермерських господарств.

Тому, якщо говорити про виробництво тваринницької продукції, то його обсяг у фермерів поступається показнику сільськогосподарських підприємств більш, ніж утричі. Та незважаючи на це, фермерські господарства гнучкіші за адаптації виробництва для отримання вищої цінності продукту.

Водночас, фермерські господарства України функціонують відносно стабільно вже протягом останніх років, про що свідчать показники ефективності (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Динаміка рентабельності фермерських господарств України, %

Джерело: розраховано і побудовано згідно з [295, с. 178]

Поєднання у фермерському господарстві ролі власника землі та майна, управлінця і безпосереднього виконавця всіх робіт заохочує фермера до одержання кінцевих результатів. Особливості діяльності фермерських господарств дають змогу істотно економити витрати, пов'язані з управлінням та організацією операційної діяльності. Оскільки фермер своїх доходів не розділяє на прибуток і зарплатню, він має змогу маневрувати між нагромадженням і споживанням, чого не можуть робити сільськогосподарські підприємства корпоративного сектора [128].

Водночас, спостерігаємо помітний диспаритет у цінній політиці фермерських господарств порівняно із сільськогосподарськими підприємствами (дод. В). Так, практично за всіма основними видами продукції, окрім картоплі, ціни реалізації сільськогосподарських підприємств переважають ціни реалізації фермерських господарств, що має опосередкований вплив і на рівень показників рентабельності сільськогосподарських товаровиробників (дод. Д). У такій ситуації можна стверджувати, що порівняно із фермерськими господарствами сільськогосподарські підприємства є повноцінними учасниками ринку із краще налагодженою збутовою діяльністю. Система налагоджених поставок, постійні контрагенти, можливість бути учасниками біржових торгів – усе це передумова упорядкованого процесу реалізації сільськогосподарської продукції. Фермерським господарствам, особливо сімейним, сьогодні досить важко формувати великі партії сільськогосподарської продукції, щоб позиціонувати себе на біржових торгах. Навіть за умови об'єднання фермерських господарств у кооперативи великі сільськогосподарські підприємства будуть у пріоритеті через можливість самостійного прийняття рішень щодо каналів та обсягів реалізації. Окрім того, у зв'язку з відсутністю відповідної інфраструктури фермерські господарства часто обмежені у можливостях зберігання урожаю доти, доки на нього складеться на ринку краща ціна. Усі перелічені обставини, безумовно, впливають як на ефективність діяльності фермерських господарств, так і на їх конкурентоспроможність. Чи не основоположну роль ці моменти відіграють і у процесі відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств. Тому досконалість маркетингу, відповідний рівень інфраструктури, кваліфіковані кадри забезпечать відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств у розширеному форматі.

2.3. Оцінка операційної діяльності як умови відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств

Виробничий потенціал фермерських господарств у натурально-речовій формі представлений сукупністю його елементів, які ідентифікують як активи господарства. Активи використовують у господарській діяльності і в них зосереджена потенційна можливість отримання фермерським господарством економічних вигод. У процесі діяльності фермерських господарств використання елементів виробничого потенціалу, в цілях його відтворення, класифікують як витрати для одержання доходів. До виробничих витрат фермерського

господарства належать ті витрати, які виправдані технологією виробництва і зумовлюють відповідні чинники виробництва, їх економічний зміст можна означити як спожиту частку виробничих ресурсів у межах структури виробничого потенціалу фермерських господарств. Тому між виробництвом як процесом споживання елементів виробничого потенціалу та відтворенням виробничого потенціалу є безпосередній зв'язок (рис. 2.9).

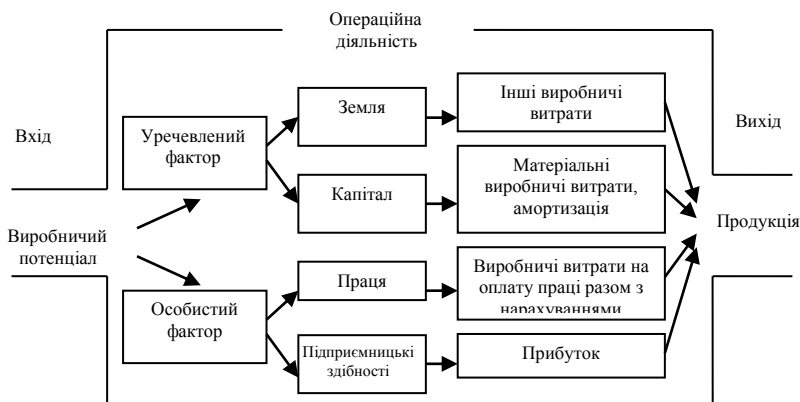

Рис. 2.9. Зв'язок операційної діяльності та елементів виробничого потенціалу

Джерело: власна розробка автора

Сільськогосподарське виробництво – це діалектична єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Результат виробничої діяльності – джерело відтворення потенціалу, а потенціал – умова здійснення цієї ж діяльності, яку фермери самоінвестують, зокрема вкладають кошти у власні необоротні та оборотні активи. На етапі виробництва запускається цикл відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств. Економічні вигоди фермера, які продукуються в результаті виробництва, ідентифікують як чисті грошові кошти, отримані внаслідок різних видів діяльності фермерського господарства; приріст чистих активів; сукупний дохід і чистий прибуток фермерського господарства тощо.

Операційна діяльність охоплює всі види продуктивної діяльності різногалузевого характеру, які пов'язані з виробництвом і реалізацією продукції (робіт, послуг) та не є інвестиційною або фінансовою діяльністю. Її визначають за двома напрямками: основна операційна діяльність та інші види операційної діяльності. Основна операційна

діяльність – це операції, пов'язані з виробництвом і реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг), вони є профілюючою метою функціонування фермерського господарства і забезпечують основну частку доходу. Інші види операційної діяльності передбачені статутом і зумовлені необхідністю раціонального використання виробничих ресурсів або капіталу. Сюди належать купівля-продаж іноземної валюти, реалізація інших оборотних активів, операційна оренда активів, одержані-сплачені штрафи, пені, неустойки, дохід від безоплатно одержаних оборотних активів тощо. Операційні витрати передбачають виробничу собівартість реалізованої продукції (робіт, послуг) або собівартість реалізованих товарів, загальногосподарські витрати, пов'язані з управлінням та обслуговуванням підприємства, витрати пов'язані з реалізацією продукції (товарів), собівартість реалізованих виробничих запасів, сумнівні борги та втрати від знецінення запасів, операційних курсових різниць, визнані економічні санкції, відрахування для забезпечення подальших операційних витрат, а також усі інші витрати, що виникають у процесі операційної діяльності підприємства. Отже, виробництво та реалізація сільськогосподарської продукції, робіт, послуг вважають частиною основної операційної діяльності фермерського господарства, способом досягнення його цілі та засобом відтворення виробничого потенціалу.

Незважаючи на те, що фермерські господарства України активно розвиваються вже протягом понад двох десятиліть, їх внутрішні можливості розкриті ще не повністю [169]. Тому господарська діяльність фермерських господарств передовсім повинна ґрунтуватися на максимізації результативності операційної діяльності, що є найвагомим та принципово важливим їх видом, відповідає основній меті створення та функціонування фермерства.

Аналізування нормативних та літературних джерел стосовно видів діяльності [22; 25; 97; 123; 124; 146; 187; 224] дає підстави з позиції забезпечувальної умови відтворення сформулювати власне трактування операційної діяльності. У нашому баченні це синергетична композиція елементів виробничого потенціалу фермерських господарств, яка дає змогу зараховувати ці компоненти у технологічний процес, забезпечуючи в результаті готову сільськогосподарську продукцію (роботи, послуги). При цьому номенклатура результату (продукція) операційної діяльності повинна бути обумовлена вимогами ринку щодо асортименту та якості, а також ціллю самого фермера щодо очікуваного прибутку. У вужчому трактуванні під операційною діяльністю фермерських господарств варто розуміти сукупність господарських процесів, які здійснюють

упродовж виробничого циклу або звітнього періоду та спрямовані на забезпечення поставленої мети фермера. Основна мета операційної діяльності фермерських господарств передусім полягає в отриманні найвигодніших економічних результатів у сенсі задоволення як власних родинних потреб у продуктах харчування, так і суспільних. Відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств має бути адаптоване до особливостей сільськогосподарського виробництва і асоціюватись з етапами біологічного перетворення у рослинництві і тваринництві фермерських господарств.

Для коректності нашого дослідження оцінку основної та іншої операційної діяльності фермерських господарств розіб'ємо на два блоки. Спочатку з'ясуємо стан ефективності та результативності виробничих процесів у рослинництві та тваринництві фермерських господарств – це основна операційна діяльність. Відтак розглянемо місце та роль іншої операційної діяльності як додаткових можливостей відтворення виробничого потенціалу.

Отже, в умовах виробничої орієнтації фермерських господарств, яка характерна для дефіцитної економіки, збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, на яку є попит на ринку, видається цілком виправданим. Тому показник вартості продукції сільського господарства у цінах 2010 року дає підстави для висновків про потенційні можливості фермерських господарств та їх використання. Як засвідчують дані табл. 2.8, звітний 2016 рік підтвердив характеристику вітчизняного фермерства як сільськогосподарського виробництва рослинницького напрямку із часткою вартості продукції 93,7 %, а тваринництва – відповідно 6,3 %. Причому такий галузевий дисбаланс спостерігаємо протягом усього періоду дослідження.

Розподіл галузевої структури у фермерських господарствах Карпатського регіону істотно відрізняється від узагальненого показника. Фермери областей цього регіону 2016 року забезпечували 65,6 % виробництва продукції рослинництва і 34,4 % тваринництва. Карпатський регіон також має суттєвий вплив на показники виробництва продукції загалом, тож його по праву можна називати тваринницьким фермерським регіоном України. Так, частка валової продукції тваринництва фермерів Карпатського регіону 2016 року становила 24,9 %, проте за період дослідження має тенденцію до зменшення. Очевидно, що потенціал розвитку тваринництва у фермерських господарствах Карпатського регіону є, потрібно лише озброїти його відповідним організаційно-економічним механізмом та дати поштовх до розвитку.

Таблиця 2.8

Динаміка виробництва продукції фермерських господарств

Показник	Рік	Карпатський регіон					Україна	Частка Карпатського регіону, %	Частка фермерів України у галузі, %
		у т.ч. області регіону							
		разом	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька			
Продукція сільського господарства у постійних цінах 2010 р., млн грн	2010	851,2	64,4	127,9	525,7	133,2	11965,8	7,1	6,1
	2013	1019,5	80,8	151,9	618,3	168,5	19091,4	5,3	7,6
	2014	1039,7	82,5	188,0	568,4	200,8	19188,8	5,4	7,6
	2015	940,4	80,0	169,9	543,2	147,3	18909,3	5,0	7,9
	2016	1009,5	98,0	199,9	561,6	150,0	22101,4	4,6	8,7
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>158,3</i>	<i>33,6</i>	<i>72,0</i>	<i>35,9</i>	<i>16,8</i>	<i>10135,6</i>	<i>-2,5n</i>	<i>2,6n</i>
у т.ч. рослинництва	2010	461,6	40,9	113,5	186,7	120,5	10840,9	4,3	8,7
	2013	534,9	51,6	131,4	202,2	149,7	17695,3	3,0	10,1
	2014	643,4	54,7	170,0	237,8	180,9	17847,0	3,6	10,0
	2015	576,1	54,0	154,1	239,0	129,0	17565,4	3,3	10,4
	2016	661,9	69,9	180,5	277,3	134,2	20705,3	3,2	11,2
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>200,3</i>	<i>29</i>	<i>67</i>	<i>90,6</i>	<i>13,7</i>	<i>9864,4</i>	<i>-1,1n</i>	<i>2,5n</i>
тваринництва	2010	389,6	23,5	14,4	339,0	12,7	1124,9	34,6	1,6
	2013	484,6	29,2	20,5	416,1	18,8	1396,1	34,7	1,8
	2014	396,3	27,8	18,0	330,6	19,9	1341,8	29,5	1,8
	2015	364,3	26,0	15,8	304,2	18,3	1343,9	27,1	1,9
	2016	347,6	28,1	19,4	284,3	15,8	1396,1	24,9	2,0
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>-42,0</i>	<i>4,6</i>	<i>5</i>	<i>-54,7</i>	<i>3,1</i>	<i>271,2</i>	<i>-9,7n</i>	<i>0,4n</i>

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 46, 52]

Отже, розбалансовані структурні показники ще більше погіршує їх негативна динаміка. За підсумками 2016 року фермерські господарства Карпатського регіону виробили продукції тваринництва на 42,0 млн грн. менше ніж 2010 року. Таке разуче зниження є наслідком зменшення виробництва продукції тваринництва фермерами Львівщини на 54,7 млн грн. З іншого боку, зниження частки тваринництва у галузевій структурі сільськогосподарського виробництва фермерських господарств Карпатського регіону компенсується збільшенням цього показника загалом в Україні на 271,2 млн грн. Стосовно галузі рослинництва, то тут спостерігаємо позитивні зрушення за всіма областями Карпатського регіону та загалом в Україні, причому зрушення досить вагомі. Зокрема, вартість продукції рослинництва впродовж 2010-2016 років зросла на 9864,4 млн грн, у тому числі фермерів Карпатського регіону на 158,3 млн грн.

Такий відчутний приріст забезпечив позитивну динаміку загальної вартості продукції сільського господарства – збільшення на 10135,6 і 158,3 млн грн у фермерських господарствах України та Карпатського регіону відповідно. Отож, загалом значущість фермерських господарств у продовольчому забезпеченні країни зростає [20]. Про рівень господарювання у фермерських господарствах свідчить порівняння їх з іншими господарськими структурами. Так, частка продукції фермерства у загальній вартості сільськогосподарської продукції господарств усіх категорій за останні сім років зросла на 2,6 відсоткових пункта, особливо частка рослинницької продукції – на 2,5, а тваринництва лише на 0,4 відсоткових пункта. Тобто у формуванні пропозиції продукції тваринництва на продовольчому ринку місце фермерства незначне. Але, незважаючи на спад продукції тваринництва у фермерських господарствах Карпатського регіону, вони у звітному році забезпечували чверть тваринницької продукції фермерства України, що слід сприймати як успіх.

Найважливішою формою використання основного засобу виробництва у сільському господарстві – землі, є посівна площа (табл. 2.9). Звичайно, економічна вигода пріоритетна за встановлення структури посівних площ, але не менш важливим є правильне чергування культур у сівозмінах. Якщо взяти до уваги, що трудо-, енерго- і капіталомісткість продукції тваринництва значно вищі, ніж продукції рослинництва (крім таких галузей як хмелярство, садівництво, виноградарство), то можна впевнено сказати, що й можливості досягнення конкурентоспроможності рослинницької продукції в Україні значно вищі, ніж тваринницької. У структурі посівних площ у фермерських господарствах переважають зернові та технічні культури. Їх частка стабілізувалася переважно через прийнятні ціни на зерно і соняшник та можливості своєчасних розрахунків за цю продукцію.

У фермерських господарствах дещо скорочується частка посівів цукрового буряку, що пов'язано із невдалою кон'юнктурою ринку, але збільшується питома вага площ, відведених під плоди та ягоди. За умови первинної переробки ягід та можливостей зберігання плодів сьогодні це вигідний бізнес для фермерів.

Отже, динамічні зміни структури посівних площ фермерських господарств полягають передусім у збільшенні питомої ваги посівів технічних та зернових культур, причому товарного призначення, за одночасного зменшення посівів кормових культур (дод. Е). Це очевидно, оскільки розвиток тваринництва вимагає значних інвестицій, які для більшості фермерських господарств є малодоступні.

Таблиця 2.9

Структура посівних площ різних категорій господарств, %

Показники	Корпоративний сектор																Індивідуальний сектор															
	фермерські господарства																господарства населення															
	рік																господарства населення															
	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016											
Зернові та зернобобові	63,4	59,2	58,7	58,2	56,9	56,9	56,7	12,7	14,7	14,2	14,8	14,9	15,6	15,8	23,9	26,1	27,0	27,0	28,2	27,4	27,5											
Цукрові буряки	67,0	82,1	82,1	74,2	83,7	83,7	85,9	9,3	9,3	7,1	6,0	6,5	6,2	6,9	23,7	8,6	10,8	19,8	9,8	10,1	7,2											
Соняшник	60,6	60,1	60,6	61,0	60,4	60,3	61,3	17,9	19,9	20,2	20,2	20,7	20,1	20,5	21,4	20,0	19,2	18,7	18,9	19,6	18,2											
Картопля	0,7	1,3	1,7	1,3	1,5	1,2	1,2	0,4	0,7	1,0	0,9	0,7	0,6	0,5	98,9	98,0	97,3	97,9	97,8	98,2	98,3											
Овочі	8,4	7,1	6,5	5,3	6,0	5,9	5,5	2,5	2,8	2,6	2,2	2,4	2,0	2,2	89,1	90,0	90,9	92,5	91,7	92,1	92,3											
Плоди та ягоди	44,7	30,3	28,2	26,9	24,8	23,5	20,7	2,3	3,3	3,9	4,4	4,6	4,8	5,2	53,0	66,4	67,9	68,7	70,6	71,7	74,1											

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 103]

Із розрахунків, поданих у дод. Ж бачимо, що структура посівів фермерів представлена традиційно в загальному контексті рослинництва України – переважають площі під посівами зернових і зернобобових. Фермери Карпатського регіону 2016 року засівали 2,8 % площ зернових серед фермерів України, а загалом вітчизняні фермери у звітному році забезпечили посів 15,8 % зернових культур.

Аналогічну ситуацію простежуємо і щодо посівів соняшника. Якщо за весь досліджуваний період частка посівів цієї культури у фермерів Карпатського регіону не перевищувала 0,8 %, то у масштабах держави відносно всіх категорій сільськогосподарських товаровиробників фермерські господарства України засівають понад 20,0 % площ, відведених під соняшник. Тобто в усіх регіонах України фермерські господарства почали надавати перевагу вирощуванню не просто комерційно привабливих сільськогосподарських культур, а й експорторієнтованих, тим самим постійно нарощуючи свій експортний потенціал. Фермери Карпатського регіону, зокрема Львівщини, посіли впевнені позиції у розширенні площ під картоплею. Водночас, у структурному вимірі частку посівних площ під картоплею у фермерських господарствах Карпатського регіону переважає питома вага земельних наділів, які відведені під плоди і ягоди. Тотальною тенденцією є зменшення площ під технічною культурою – цукровим буряком. У звітному році під цю культуру фермери Карпатського регіону відвели на 2,4 тис. га більше площі, а фермери України – лише на 5,4 тис. га. Звичайно, перевага фермерів Західної України за досліджуваним показником частково зумовлена вищою концентрацією у цьому регіоні бурякопереробних заводів із добрим автотранспортним та залізничним сполученням.

Отже, фермерські господарства все-таки мають певний вплив на результативність в аграрному секторі, що відбувається завдяки концентрації землекористування та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. З позиції макроекономічних показників, зазвичай це сприймається як позитивний процес, що сприяє виходу країни з кризи. Але при цьому ігноруються певні суперечливості отриманих результатів, негативні тенденції розвитку агропромислового комплексу та серйозні деформації в організаційній структурі сільськогосподарських товаровиробників, які формувалися упродовж практично двох десятиліть років.

Земля, праця і капітал становлять систему виробничого потенціалу фермерських господарств, поєднання яких відбувається через технологію та організацію виробництва. Інакше кажучи, технологія виражає взаємодію між основними чинниками виробництва і означає

використання різноманітних методів оброблення, зміни властивостей, форми і стану предметів праці. Щодо організації виробництва, то воно забезпечує злагоджене функціонування усіх факторів виробництва, їх пропорційне кількісне співвідношення, взаємозамінність [171, с. 29].

Ефективність використання виробничого потенціалу виявляється також у проміжному показнику операційної діяльності фермерських господарств – урожайності сільськогосподарських культур. Саме завдяки йому можна найкраще ідентифікувати безпосередній вплив чинників, а саме: якість та склад ґрунтів, природно-кліматичні умови, насіннєвий матеріал, технологію виробництва, технічне забезпечення та методи обробітку ґрунту і посівів (дод. З). Урожайність є динамічним фактором, який зумовлює валовий збір продукції рослинництва. Розрахунки дають підстави констатувати, що порівняно із сільськогосподарськими підприємствами, у фермерських господарствах вища урожайність картоплі та овочів, а урожайність високотехнологічних культур, навпаки, нижча, очевидно, через гіршу технічну оснащеність фермерства.

Варто зауважити, що у середовищі фермерських господарств обсяги валового виробництва збільшуються за аналогією великих сільськогосподарських підприємств і за рахунок окремих видів продукції, які одночасно є комерційно привабливими та землевиснажливими. Поряд із сімейним фермерством, яке розвиває нішовий напрямок сільськогосподарського виробництва, за часткою великих фермерських господарств залишається традиційне сільськогосподарське виробництво із характерною для нього структурою. Обсяг виробництва сільськогосподарської продукції – це один з ключових показників, які характеризують діяльність фермерського господарства, адже від його значення залежать кількість реалізованої продукції і, як наслідок, сума прибутку, ступінь задоволення потреб населення в продуктах харчування тощо (дод. И). Так, у фермерських господарствах збільшення виробництва зернових та соняшнику (відповідно 13,4 та 19,4 % 2016 року) на тлі значно менших часток виробництва картоплі і овочів є ознакою проблем із забезпеченням потреб населення у продуктах харчування. Чимало овочів, а також іншого продовольства, сьогодні постачають з інших країн – переважно з Польщі й Туреччини [194]. Останніми роками вітчизняний продовольчий ринок усе більше заповнюють товари китайського походження.

Проведення земельної реформи призвело до різкого збільшення земельних угідь у користуванні і власності селян, що спричинило суттєве зростання поголів'я тварин в особистих селянських господарствах. Цю

диспропорцію не виправлено понині – особисті селянські господарства й надалі залишаються лідерами у виробництві тваринницької продукції. Наші дослідження засвідчують, що тваринництвом, особливо молочним скотарством, займаються фермерські господарства, які розташовані у приміській зоні. Вітчизняна галузь тваринництва впродовж останніх п'яти років пройшла важкі випробування, що було зумовлено спадом споживчого попиту, російським ембарго, воєнними діями на сході України, девальвацією гривні. Але з другої половини 2016 року ситуація потрохи вирівнялася, зокрема через досить суттєве зростання закупівельних цін на молоко (на 50% порівняно із груднем 2015 року). Тому є підстави вважати, що споживчий сегмент ринку продукції тваринництва пройшов «нижню точку».

Незважаючи на це, окремі сімейні ферми хочуть займатися тваринництвом, оскільки вбачають у цьому певні переваги: 1) задовольняти власні потреби у продуктах харчування тваринницького походження; 2) забезпечувати землеробство в необхідній кількості органічними добривами; 3) використовувати на корм побічну продукцію рослинництва. Про розвиток тваринництва насамперед свідчать наявність стада тварин та його зміна в динаміці (дод. К). Бачимо останніми роками чітку тенденцію до зменшення поголів'я тварин у фермерських господарствах. Це стало причиною зниження насиченості поголів'я тварин на 100 га сільськогосподарських угідь. Максимальне значення 7,6 умовного поголів'я на одне фермерське господарство було зафіксоване 2013 року, як правило, за рахунок максимізації поголів'я птиці у фермерських господарствах. Досліджуваний показник 2015 року мав аналогічне значення, але вже у зв'язку із зменшенням кількості фермерських господарств.

Ситуація щодо щільності та концентрації умовного поголів'я сільськогосподарських тварин у Карпатському регіоні істотно відрізняється від загального стану у фермерських господарствах України. По-перше, показник щільності у Карпатському регіоні перевищує дані в Україні звітного року у 7,7 раз. Аналогічна ситуація і з концентрацією поголів'я – у Карпатському регіоні вона вища у 2,1 раз. По-друге, на відміну від загальноукраїнських даних, у Карпатському регіоні вибудувалася чітка тенденція до зниження рівня досліджуваних показників – щільності на 13,9 тис. гол., а концентрації – на 2,2 тис. гол. Описана ситуація підтверджує припущення, що зменшення кількості умовного поголів'я у фермерських господарствах Карпатського регіону випереджальне, порівняно із динамікою зменшення кількості фермерських господарств. А незначне збільшення сільськогосподарських угідь фермерів Карпатського регіону не має

суттєвого впливу на відновлення досліджуваних показників, хоча б до рівня 2010 року.

Водночас, розраховані дані показують, що упродовж аналізованого періоду темпи приросту поголів'я худоби і птиці у фермерських господарствах Карпатського регіону та України істотно відрізняються. Наприклад, згідно з показниками приросту 2014 року спостерігаємо різке зменшення поголів'я за всіма видами сільськогосподарських тварин. Позитивні показники приросту поголів'я спостерігаємо у фермерських господарствах 2012 року (окрім поголів'я свиней) та 2016 року стосовно овець та кіз і великої рогатої худоби у Карпатському регіоні. Поголів'я сільськогосподарських тварин у фермерських господарствах збільшилося переважно завдяки державній підтримці, яка на той час була у вигляді цільових програм підтримки. Як стверджують аналітики, 2017 року через особливості механізму державних дотацій основну вигоду від них отримали передусім великі і потужні господарства з високими показниками активності, від якої і залежала сума підтримки. Щоправда, з 2018 року діятиме норма обмеження розміру суми дотацій в одні руки – 150 млн грн [206].

Поширена ситуація в тваринництві фермерських господарств, коли лише кожен п'ятий фермер утримує тварин, з яких одна-дві голови великої рогатої худоби, у тому числі одна-дві корови, та така сама кількість свиней.

Зважаючи на невідгудну кон'юнктуру ринку тваринницької продукції та вплив інших негативних чинників, поголів'я тварин у фермерських господарствах окремих областей Карпатського регіону також зменшується (дод. Л). Не вельми позитивно у цій ситуації виглядає Чернівецька область – тут за всіма видами тварин (крім птиці) протягом 2010-2016 років спостерігаємо зменшення поголів'я. Водночас у фермерів Львівської області поголів'я тварин зменшилося лише у свинарстві та птахівництві – на 4,9 та 686,7 тис. гол. відповідно. Похвальним моментом є абсолютне збільшення у фермерських господарствах поголів'я великої рогатої худоби. У Карпатському регіоні за досліджуваний період поголів'я воно зросло на 3,6 тис. гол., причому лише в одній Чернівецькій області – на 3,1, а в Україні – на 10,4 тис. гол. Натомість фермери України стали утримувати більше корів на 2,5 тис. гол., а у Карпатському регіоні – на 0,2 тис. гол. Якщо в Україні бачимо суттєве зменшення поголів'я овець та кіз (12,9 тис. гол.), то фермери Львівської та Івано-Франківської областей, навпаки, нарощують його. Тут абсолютний приріст спостерігаємо на рівні 3,1 та 2,8 тис. гол. відповідно.

Визначальною ознакою Карпатського регіону є значна його частка у загальному поголів'ї сільськогосподарських тварин фермерських господарств України. Найвище значення означена частка має стосовно овець, кіз та птиці. Так, фермери чотирьох областей Карпатського регіону утримують у середньому 37 % овець та кіз, а також в середньому 65,9 % птиці. Ми вважаємо, що у структурі поголів'я фермерства України це вагомий показник. Очевидно, не останню роль тут відіграли традиції та доступність відповідної кормової бази, зокрема достатня кількість фуражного зерна, що вирощують у цьому регіоні. Частка усіх інших видів тварин перебуває у діапазоні 12-14 %. Паралельно слід звернути увагу на те, що частка поголів'я свиней, що вирощують фермерські господарства України, у загальній кількості господарств усіх категорій становить близько 4%. За всіма іншими видами тварин цей показник не опускався нижче за 1,5%. За рахунок скороспілості птиці та свиней сформувався потенціал фермерського господарства, щоб за порівняно короткий термін відновити обсяги виробництва м'яса і закласти основу для його подальшого зростання. Але тваринництво у фермерських господарствах повинно рухатись у напрямі досягнення у перспективі коректної структури м'ясних ресурсів (%): яловичина і телятина – 42, свинина – 39, м'ясо птиці – 18, інші види м'яса – 1. Нарощувати обсяги виробництва яловичини і телятини вдається переважно збільшенням поголів'я м'ясних порід, оскільки воно забезпечує вищу якість м'яса, окупність кормів і ефективність виробництва.

Для виробництва продукції тваринництва фермерськими господарствами України останніми роками характерні процеси, що супроводжуються скороченням загальних обсягів виробництва вовни, а також яєць, у фермерських господарствах Карпатського регіону (табл. 2.10).

Стосовно молока, спостерігаємо відчутне збільшення його виробництва – на 71,5 тис. т. Серед областей Карпатського регіону не вельми привабливо репрезентована Львівська область за показником виробництва м'яса великої рогатої худоби у фермерських господарствах (спостерігаємо зменшення на 1,6 тис. т.). Це вплинуло на зменшення на 8,5 відсоткових пункта частки фермерів регіону у загальному виробництві фермерами України м'яса великої рогатої худоби. Хоча попри це, саме фермери Карпатського регіону забезпечують близько половини цього виробництва та чверть виробництва яєць.

Таблиця 2.10

**Динаміка виробництва основних видів продукції тваринництва
фермерських господарств**

Показник	Рік	Карпатський регіон				Україна	Частка Карпатського регіону, %	Частка фермерів України у господарствах усіх категорій, %	
		у т.ч. області регіону							
		разом	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська				Чернівецька
М'ясо ВРХ у забійній вазі, тис. т.	2010	26,9	0,5	0,5	25,6	0,3	47,6	56,5	2,3
	2011	30,0	0,6	1,0	28,2	0,2	56,0	53,6	2,6
	2012	32,4	0,8	1,0	30,1	0,5	54,4	59,6	2,5
	2013	37,1	0,8	1,7	33,6	1,0	63,8	58,2	2,7
	2014	28,7	1,0	1,6	25,3	0,8	56,6	50,7	2,4
	2015	25,9	0,7	1,4	23,6	0,2	52,3	49,5	2,3
	2016	27	0,9	1,9	24,0	0,2	56,3	48,0	2,4
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>0,1</i>	<i>0,4</i>	<i>1,4</i>	<i>-1,6</i>	<i>-0,1</i>	<i>8,7</i>	<i>-8,5n</i>	<i>0,1n</i>
Молоко, тис. т	2010	9,4	2,3	2,3	3,8	1,0	112,1	8,4	1,0
	2011	10,1	2,5	2,2	4,6	0,8	123,0	8,2	1,1
	2012	11,5	3,4	2,3	5,0	0,8	144,2	8,0	1,3
	2013	11	2,9	2,5	4,8	0,8	156,8	7,0	1,4
	2014	11,3	2,7	2,6	4,9	1,1	166,8	6,8	1,5
	2015	10,2	1,9	2,6	4,7	1,0	177,4	5,7	1,7
	2016	11,7	2,4	3,3	5,2	0,8	183,6	6,4	1,8
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>2,3</i>	<i>0,1</i>	<i>1</i>	<i>1,4</i>	<i>-0,2</i>	<i>71,5</i>	<i>-2n</i>	<i>0,8n</i>
Яйця, млн шт	2010	27,1	2,5	0,7	23,8	0,1	78,4	34,6	0,5
	2011	17,7	1,6	0,9	15,2	0	108,4	16,3	0,6
	2012	22,6	1,8	1,2	19,6	0	77,6	29,1	0,4
	2013	22,9	1,4	1,4	20,1	0	68,0	33,7	0,3
	2014	20,6	1,1	0,1	19,4	0	76,1	27,1	0,4
	2015	20,1	0,8	0,3	19,0	0	75,5	26,6	0,4
	2016	20,5	0,7	0,5	19,3	0,0	95,3	21,5	0,6
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>-6,6</i>	<i>-1,8</i>	<i>-0,2</i>	<i>-4,5</i>	<i>-0,1</i>	<i>16,9</i>	<i>-13,1n</i>	<i>0,1n</i>
Вовна, т.	2010	49,0	35,0	1,0	1,0	12,0	128,0	38,3	3,1
	2011	46,0	29,0	1,0	1,0	15,0	119,0	38,7	3,0
	2012	47,0	28,0	2,0	0	17,0	126,0	37,3	3,4
	2013	46	30	1,0	0	15	99,0	46,5	2,8
	2014	33	19	2	0	12	84,0	39,3	3,2
	2015	24	13	2	0	9	69,0	34,8	3,0
	2016	24	12	3	0	9	55,0	43,6	2,7
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>-25</i>	<i>-23</i>	<i>2</i>	<i>-1</i>	<i>-3</i>	<i>-73</i>	<i>5,3n</i>	<i>-0,4n</i>

Джерело: розраховано згідно з даними Головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та [290, с. 68-75; 295, с. 64, 67, 138, 140, 142, 178, 102]

Серед господарств усіх категорій частка фермерів у виробництві продукції тваринництва ледь помітна. Найбільша вона у м'ясному

скотарстві – 2,4 % у звітному році, а найменша – у птахівництві – 0,6 %. Отже, понад 90 % виробництва продукції тваринництва зосереджено у великих тваринницьких комплексах, що частково виправдано з огляду на потребу в утилізації відходів, фіскальний тиск на тваринництво, організацію водо- та енергозабезпечення виробничого процесу.

Проаналізований матеріал дає підстави констатувати про надання переваги розвитку фермерських господарств, зокрема і на кооперативній основі, як базового інституціонального підґрунтя відновлення втрачених у кризові роки обсягів виробництва тваринницької продукції.

Помітним аргументом у цьому напрямі є позитивна динаміка обсягів виробництва продукції тваринництва у фермерських господарствах упродовж 2000-2016 років, навіть за умов відсутності системної державної підтримки цієї категорії сільськогосподарських товаровиробників (рис. 2.10). Бачимо, що якщо 2000 року фермерські господарства виробляли продукції тваринництва на суму 221,9 млн грн, 2010 – на 1124,9 млн грн, то 2016 – на суму 1396,1 млн грн (у порівняльних цінах 2010 року). Тобто 2016 року порівняно з 2000 обсяг виробництва продукції тваринництва у фермерських господарствах збільшився в 6,3 раза.

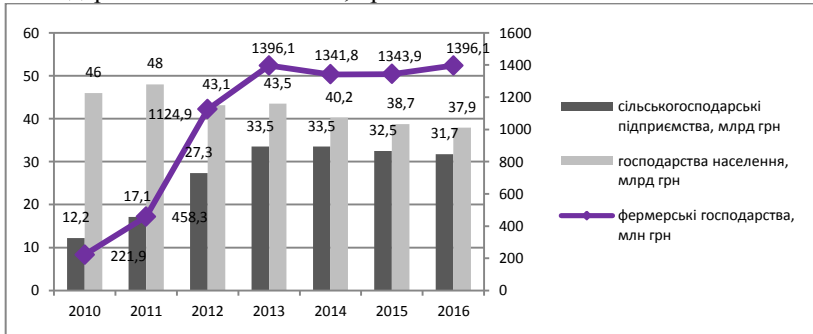

Рис. 2.10. Динаміка обсягів виробництва продукції тваринництва різними категоріями сільськогосподарських товаровиробників

Джерело: побудовано згідно з [295, с. 51, 52]

Отже, можемо припустити, що фермерські господарства – найоптимальніша організаційно-правова форма аграрного підприємництва, яка за наявності скоординованої державної підтримки та належного інформаційного й консультативного супроводу спроможна на порядок збільшити обсяги виробництва продукції

тваринництва та підвищити рівень комплексності ведення сільськогосподарського виробництва загалом. Звідси, виробничий потенціал фермерських господарств досі залишається нереалізованим. Тому пріоритетом державної аграрної політики має стати підтримка фермерських господарств через розвиток сільськогосподарської кооперації для підвищення ефективності їх господарської діяльності, формування партій сільськогосподарської продукції належних обсягу та якості, забезпечення технологічного процесу виробництва, просування на ринок фермерської продукції, підвищення зайнятості через розвиток трудомістких галузей сільського господарства.

Основним результативним показником основної операційної діяльності фермерського господарства є прибуток – загалом у господарстві, а також у розрізі галузей – рослинництва і тваринництва. Прибуток від основної операційної діяльності фермерського господарства створюється у процесі виробництва, хоча реальних змісту і форми він набуває тільки після реалізації продукції. В умовах ринкової економіки прибуток є основною метою підприємницької діяльності, основним внутрішнім джерелом формування фінансових ресурсів для реінвестування капіталу фермерського господарства, що забезпечує відтворення виробничого потенціалу, створюючи базу економічного розвитку фермерства загалом. Також прибуток – основне джерело відтворення виробничого потенціалу та зростання ринкової вартості фермерського господарства, а також основний захисний механізм, що відвертає загрозу банкрутства фермерського господарства.

Згідно з методикою, передбаченою стандартами бухгалтерського обліку, фінансовий результат звітного періоду визначається як арифметична різниця між доходами та витратами діяльності, які згідно з методом нарахування визнаються на дату відвантаження продукції (дод. М). Фермерські господарства усіх областей Карпатського регіону та України загалом упевнено нарощують обсяги чистого доходу (виручки без урахування ПДВ) від реалізації сільськогосподарської продукції. Особливо виражене зростання цього показника спостерігаємо у діапазоні 2014-2016 років, коли під дією інфляційних процесів та загальної соціально-економічної та політичної нестабільності у країні значно зріс рівень операційних витрат.

Отож, інформація про собівартість реалізованої продукції та чистий дохід також віддзеркалюють комбінацію, що склалась у галузевій структурі. Виручка від реалізації продукції рослинництва у фермерських господарствах Карпатського регіону 2016 року перевищувала дохід від реалізації тваринницької продукції у 4,6 раза.

Загалом в Україні цей показник суттєво більший і становить 19,4 раза. У фермерів Карпатського регіону собівартість реалізації продукції рослинництва перевищує такий самий показник щодо продукції тваринництва у 3,7 раза. А у фермерів України це співвідношення на користь продукції рослинництва становить рівно 9,0. Розрахунки наштовхують на припущення про нижчу ефективність діяльності фермерських господарств Карпатського регіону, оскільки різниця між відносними показниками тут менша. Загалом за весь досліджуваний період фермерські господарства за результатами основної операційної діяльності одержували прибутки. Співвідношення між прибутком від реалізації фермерами продукції рослинництва та тваринництва теж суттєве – у Карпатському регіоні 24,5 раза, а в Україні 79,9 разів.

Загалом якість прибутку від основної операційної діяльності вважається високою, якщо його збільшення зумовлене зростанням обсягу реалізації, зниженням собівартості продукції. Низька якість прибутку характерна зростанням обсягів реалізації за рахунок зростання цін на продукцію без збільшення фізичного обсягу продаж і зниження витрат. У фермерських господарствах ми констатуємо змішаний підхід до формування фінансового результату, оскільки паралельно із нарощуванням обсягів собівартість реалізації не зменшується, а навпаки зростає. Це змушує фермерські господарства застосовувати додаткові важелі та інструменти щодо підвищення прибутковості основної операційної діяльності.

Щоб достовірніше оцінити ефективність основної операційної діяльності, слід прибуток зіставити із витратами. Якщо йдеться про основну операційну діяльність, то тут для визначення показника ефективності порівнюють дані в межах цієї діяльності – прибуток від реалізації та собівартість реалізації. Випереджальне зростання собівартості реалізації не сприяє високому ступеню показників рівня рентабельності, хоча з 2014 року цей показник ефективності має тенденцію до збільшення. Бажані результати спостерігаємо лише щодо продукції рослинництва. Також розрахунки дають підстави констатувати, що рівень рентабельності основної операційної діяльності 2016 року у фермерських господарствах Карпатського регіону на 17,9 відсоткових пункта менший порівняно із рівнем у господарствах України загалом, котрий, як правило, формується за рахунок високої частки реалізації зерна та соняшнику. Рентабельність розкриває рівень прибутковості, а цей показник більшою мірою характеризує кінцевий результат діяльності фермерського господарства. Рівень рентабельності дає змогу зіставити ефективність роботи різних категорій сільськогосподарських товаровиробників чи

прибутковість різних видів сільськогосподарської продукції. Дотримуючись схеми дослідження, порівнюємо рентабельність основних видів сільськогосподарської продукції у фермерських та сільськогосподарських підприємствах.

Із рис. 2.11 бачимо, що за досліджуваним показником фермерські господарства переважають у рослинництві, а сільськогосподарські підприємства у птахівництві. Причому в розрізі окремих видів продукції різниця за цим показником у фермерських та сільськогосподарських підприємствах досить вражаюча. наприклад, 2016 року рівень рентабельності плодів і ягід у фермерських господарствах переважав цей показник у сільськогосподарських підприємствах на 22,5, овочів – на 5,9, цукрового буряку – на 7,8, а картоплі – на 12,2 відсоткових пункта.

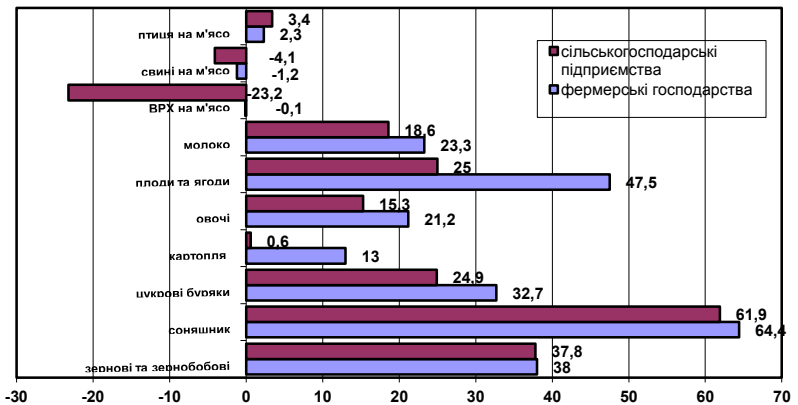

Рис. 2.11. Порівняння рівня рентабельності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах та сільськогосподарських підприємствах України за 2016 рік, %

Джерело: побудовано згідно з [295, с. 178, 179]

На нашу думку, суттєву різницю показника рівня рентабельності виробництва плодів і ягід у сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах можна пояснити насамперед нерівномірним зростанням цін реалізації та витрат на вирощування. Так, у фермерських господарствах 2016 року, порівняно із 2015 роком середня ціна реалізації на тайй вид продукції зросла на 14,6 грн за 1 ц, а у сільськогосподарських підприємствах, навпаки, – знизилась на 3,1 грн за 1 ц. На зниження цін реалізації у сільськогосподарських підприємствах суттєво впливала заборона імпорту

сільськогосподарської продукції до Російської Федерації. Втриматись на плаву сільськогосподарським підприємствам допомогла нижча собівартість одиниці продукції. Хоча тут слід вказати і на інший момент, характерний для цього виду продукції. Плоди і ягоди, якщо говорити про свіжі і сезонні, є важкотранспортабельною продукцією у великих партіях. Тому сільськогосподарські підприємства часто можуть зазнавати втрат через зниження якості під час перевезень. Для фермерів, особливо приміської зони, це приваблива альтернатива у рослинництві. Звичайно, додаткові переваги можна отримати за умови первинної переробки ягід. Наявність морозильної установки у фермера та замороження ягід на місці збільшує ціну реалізації у 6-7 разів. Відтак зауважимо, що 2017 року експорт замороженої малини збільшився у 52 рази порівняно із минулим роком. Неабияку лепту у збільшення поставок внесли фермерські господарства, визнавши малину ефективною нішовою культурою. Тому останніми роками фермери, особливо Карпатського регіону, активно збільшують площі посадки малини.

Отже, опрацювання статистичних матеріалів дає підстави вважати, що збільшення прибутковості фермерських господарств відбувається у відриві від зниження собівартості продукції, а лише винятково за рахунок підвищення реалізаційних цін на основні види сільськогосподарської продукції та збільшення обсягів реалізації. Постійне підвищення собівартості сільськогосподарської продукції, яке ми спостерігаємо, зумовлене не так зростанням ресурсомісткості, як значним здорожчанням матеріально-технічних та паливно-енергетичних ресурсів. Очевидним та аргументованим є те, що вищерозглянуті показники опосередковано характеризують виробничий потенціал фермерських господарств. Важливішими є показники, що визначають результати основної операційної діяльності, оскільки вони засвідчують уже використання виробничого потенціалу фермерських господарств. На нашу думку, успішну роботу фермерського господарства значною мірою можна пов'язати із оптимальним поєднанням видів діяльності (операційної, фінансової чи інвестиційної), наявністю в достатній мірі виробничого потенціалу і вмінням орієнтуватися в умовах ринкової економіки. Ці чинники визначають стабільність функціонування фермерства, а згідно з народною мудрістю, стабільність – ознака успіху.

Виходячи із зазначеного, господарства фермерського укладу не можуть тривалий час посідати стійку позицію, спираючись у своїй діяльності винятково на показники конкурентоспроможності продукції, не враховуючи при цьому власних сукупних витрат,

пов'язаних із створенням та реалізацією цієї продукції. За входження на новий ринок, появи нових конкурентів, прийняття рішень про розміри виробництва, модернізації обладнання або оновлення асортименту продукції, що виробляється, необхідна загальна оцінка результатів діяльності фермерського господарства, а не окремого виду продукції. Сьогодні, в умовах глобалізації, фермерські господарства повинні особливу увагу приділяти обґрунтуванню стратегії посилення своїх конкурентних переваг. Для здійснення досліджень у цьому напрямку пропонуємо застосовувати показники використання виробничого потенціалу, що базуються на даних фінансової звітності фермерських господарств, які враховують значення як накопичених ними ресурсів, так і ступінь використання потенційних можливостей.

Оцінка виробничого потенціалу фермерських господарств з позицій майнового та фінансового стану за даними фінансової звітності (дод. Н) дає підстави для таких узагальнень:

1. Загальною характеристикою для фермерських господарств, які досліджуємо, є значна питома вага інших операційних доходів (доходів від здавання майна в операційну оренду, реалізації надлишків товарно-матеріальних цінностей, використання нематеріальних активів тощо) в загальній структурі доходів господарства. Причому таку практику збільшення загалом операційного доходу спостерігаємо також у малих фермерських господарствах, які складають фінансовий звіт суб'єкта малого підприємництва, зокрема Звіт про фінансові результати форми № 2м. Також тут акумульовані суми дотацій та фінансової допомоги з боку держави, зокрема коштів, що виділяються з бюджетів різних рівнів у рамках програмних проєктів.

2. За грамотного управління виробничим потенціалом фермерського господарства, фермер на основі максимізації інших операційних доходів може зменшити збитки основної операційної діяльності і збільшити операційну діяльність до прибуткового рівня. З-поміж представленої сукупності фермерських господарств немає жодного, у структурі доходу якого були б наявні доходи від участі в капіталі. Тобто серед фермерських господарств інвестиційна діяльність не поширена, оскільки першочергово вона вимагає значних інвестиційних витрат.

3. У більшості досліджуваних фермерських господарств у структурі доходів переважає чистий дохід. Це свідчить про те, що свій виробничий потенціал господарства використовують для здійснення основної операційної діяльності – операційна діяльність формує їх виробничий потенціал, а фінансові результати операційної діяльності є основними показниками ефективності його використання.

4. За результатами вивчення структури доходів фермерських господарств ми дійшли висновку, що джерелом відтворення виробничого потенціалу у дрібних фермерських господарствах можуть бути винятково результати операційного циклу. Як суб'єкти малого підприємництва, які, крім того, обмежені податковими важелями, такі господарства витіснені із середовища фінансової діяльності. Натомість у більших фермах наявні доходи від фінансової діяльності. Збільшення прибутковості фермерських господарств за рахунок інших операційних, фінансових та інших доходів не повинно бути самоціллю чи вимушеною дією фермерського господарства. Зазвичай це має бути лише додатковим засобом у підсиленні відтворювальної здатності виробничого потенціалу господарства для спрямування одержаних доходів в основну операційну діяльність.

5. У сучасних умовах у секторі фермерських господарств із значними потугами відбувається нагромадження коштів та оновлення капіталу. Слід констатувати, що без державної підтримки фермерським господарствам практично неможливо здійснювати відтворення [49, с. 5-6]. Тому розширене відтворення виробничого потенціалу належить розуміти як вартісне та речове відшкодування витрат фермерського господарства, покриття їх виручкою від реалізації продукції, робіт та послуг, а отже отримання необхідного прибутку для акумуляції коштів на забезпечення відповідних темпів розширеного відтворення.

6. В окремих фермерських господарствах спостерігаємо більше значення операційного прибутку порівняно із валовим, що склалося під впливом комбінації різних видів доходів і витрат. Очевидно, що на тлі помітного значення інших операційних доходів операційні витрати були незначними.

7. У більшості фермерських господарств наявний спадний сценарій формування фінансового результату – від більшого валового прибутку до меншого операційного та ще меншого чистого прибутку.

8. Загалом у всіх фермерських господарствах на операційну діяльність припадає понад 90 % усіх витрат. Отже, саме в операційній діяльності приховані основні резерви підвищення рівня використання виробничого потенціалу фермерських господарств.

У процесі аналізу використання виробничого потенціалу фермерських господарств на основі даних фінансової звітності доцільно також розрахувати комплекс показників рентабельності за видами діяльності. Рентабельність показує ефективність використання потенціалу, а дохід чи прибуток – можливий рівень реінвестування в основний чи оборотний капітал, як ключовий елемент виробничого

потенціалу, з метою його відтворення. Для аналізу можна запропонувати такі (табл. 2.11):

- рентабельність сільськогосподарської діяльності як відношення валового прибутку до виручки від реалізації продукції, балансової вартості виробничих основних засобів, собівартості реалізованої продукції;

- рентабельність операційної діяльності як відношення операційного прибутку до операційних витрат;

- рентабельність діяльності як відношення чистого прибутку до активів підприємства, а також сукупних витрат.

Аналіз поданих показників дає підстави для висновків. У двох фермерських господарствах «Клен» та «Дублянська» усі показники рентабельності мають від’ємне значення, що є наслідком збитковості усіх видів діяльності фермерських господарств. У фермерському господарстві «Волостківське» рентабельність сільськогосподарської діяльності негативна через валовий збиток. Позитивне значення ефективності операційної діяльності можна пояснити суттєвим зростанням прибутків від іншої операційної діяльності відносно операційних витрат. Рентабельність усієї діяльності найкомплексніше характеризує ефективність використання виробничого потенціалу, враховуючи фінансову та іншу діяльність. Найвищий цей показник у групі великих господарств у фермерському господарстві «Обрій» (68,1 %), а у групі малих фермерських господарств – у «Поверненні» (30,0 %).

За даними табл. 2.12, де подано стандартизовані показники рентабельності діяльності, можна визначити рейтингову оцінку фермерських господарств методом відстаней. Згідно з цим методом визначають відстань від точки еталона до конкретних значень показників об’єктів, які оцінюють. За цим методом показник комплексної оцінки враховує не тільки абсолютне значення показників, що порівнюються, а також їх наближеність до найкращих значень. При цьому вводиться поняття еталона – господарства, у якого всі показники мають найкраще значення серед такої сукупності господарств. Що ближче господарство до показників еталону, то менша його відстань до точки еталону і вищий рейтинг. Найвищий рейтинг має фермерське господарство з мінімальним значенням комплексної оцінки.

Для розрахунку значення рейтингової комплексної оцінки фермерських господарств було використано формулу:

Таблиця 2.11

Рентабельність діяльності фермерських господарств 2016 року, %

Назва фермерського господарства	Рентабельність сільськогосподарської діяльності			Рентабельність операційної діяльності	Рентабельність діяльності	
	рентабельність обороту	рентабельність виробничих основних засобів	рентабельність виробництва		рентабельність активів	рентабельність усієї діяльності
<i>Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід), форма № 2, Баланс (Звіт про фінансовий стан), форма № 1</i>						
ФГ Хомяк С.М., Сокальський р-н, Львівська обл.	34,5	503,0	407,0	22,0	8,3	16,9
ФГ «Обрій», Славутський р-н, Хмельницька обл.	52,5	70,5	110,5	68,1	29,2	68,1
ФГ «Сяйво-Стрий», Стрийський р-н, Львівська обл.	20,6	21,4	24,1	17,9	7,4	14,0
ФГ «Перлина Турії», Турійський р-н, Волинська обл.	4,0	2,4	4,0	12,6	3,3	10,1
ФГ «Волостківське», Мостиський р-н, Львівська обл.	-7,7	-6,4	-7,2	5,2	2,8	5,2
ФГ «Лелик», Жовківський р-н, Львівська обл.	4,8	3,7	5,2	4,3	1,1	2,6
<i>Звіт про фінансові результати, форма № 2м, Баланс, форма № 1м</i>						
ФГ «Агротем», Пустомитівський р-н, Львівська обл.	17,3	4,6	13,3	11,1	3,9	12,1
ФГ «Володимир», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	0,2	0,6	0,3	0,2	0,2	0,2
ФГ «Повернення», Стрийський р-н, Львівська обл.	27,6	36,9	38,1	26,1	14,2	30,0
ФГ «Клен», Жовківський р-н, Львівська обл.	-95,3	-13,7	-56,5	-0,4	-0,4	-0,3
ФГ «Межиріччя», Жидачівський р-н, Львівська обл.	26,6	81,0	36,9	45,8	19,9	49,1
СФГ Домбровського М.О. «Лаванда», Турійський р-н, Волинська обл.	18,2	10,9	27,0	24,1	5,9	24,1
СФГ «Дублянська», Самбірський р-н, Львівська обл.	-31,5	-96,7	-34,9	-15,0	-7,0	-14,0
ФГ «Кмітливість», Пустомитівський р-н, Львівська обл.	32,6	16,6	41,9	14,7	9,2	10,8
ФГ «Шанс», Сокальський р-н, Львівська обл.	8,9	31,2	10,5	6,5	7,8	7,6
ФГ «Агро-Колос», Яворівський р-н, Львівська обл.	1,6	17,9	1,7	6,4	5,4	7,2
ФГ «Світанок», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	0,02	0,01	0,02	0,02	0,02	0,09
ФГ «Фортуна», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	0,2	0,6	0,2	0,2	0,2	0,2

Джерело: розраховано згідно з дод. Н

$$K_j = \sqrt{(1 - x_{1j})^2 + (1 - x_{2j})^2 + \dots + (1 - x_{nj})^2}, \quad (2.1)$$

де x_{ij} – стандартизовані показник j -го господарства, які визначаються шляхом співвідношення фактичного значення показника рентабельності з еталонним за формулою:

$$x_{ij} = a_{ij} / \max a_{ij}, \quad (2.2)$$

де $\max a_{ij}$ – еталонне значення показника.

У поданій результативній таблиці свідомо рейтинг фермерських господарств був визначений загалом і в розрізі груп господарств. Першочерговою метою було виявлення того, чи впливає розмір господарства на ефективність використання його виробничого потенціалу. Хоча слід визнати, що поділ на представлені групи досить умовний, оскільки в основу покладено не розмір землекористування, а форму звітності. Власне незіставність та невідповідність окремих показників повної і скороченої форм звітності зумовили такий підхід.

Отже, спочатку з'ясуємо, як розподілилися місця рейтингу в середині груп. Бачимо, що у групі великих господарств перше місце посіло фермерське господарство «Обрій», яке здійснює свою діяльність на площі 740 га ріллі, тобто не належить до найбільших. Великі фермерські господарства посіли наступні місця у рейтингу, причому в оберненій залежності – вищі місця посіли господарства із меншою площею землекористування. У другій групі розподіл діаметрально протилежний. У топ-трійці тут опинилися фермерські господарства із більшими площами землекористування – «Межиріччя», «Повернення» і «Кмітливість». Причому «Межиріччя» і «Повернення» зберегли ті самі місця і в загальному рейтингу, а «Кмітливість» опустилась лише на одну позицію. Нижні місця у рейтингу ефективності використання виробничого потенціалу у групі невеликих господарств посіли дрібні за площею землекористування фермерські господарства – «Світанок» – 60,6 га ріллі, «Дублянська» – 8,7 га ріллі, «Клен» – 41,68 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 20 га ріллі. Але, на нашу думку, через нижчі показники ефективності використання виробничого потенціалу в малих фермерських господарствах не слід вважати їх безперспективними. Ми переконані, що малі площі землекористування – не перепона, а навпаки мотивація для пошуку раціональніших шляхів та інструментів відтворення їх виробничого потенціалу.

Отже, результати аналізування ефективності використання виробничого потенціалу фермерських господарств дають підстави для загального висновку, що найефективніше його використовують у

фермерських господарствах середньої ланки землекористування, які обробляють не менше ніж 500, але й не більше ніж 1000 га.

Таблиця 2.12

Рейтингова оцінка фермерських господарств за ефективністю використання виробничого потенціалу, 2016 рік

Назва фермерського господарства	Стандартизовані коефіцієнти рентабельності (відносно господарства-еталона)						Рейтингова комплексна оцінка К _г	Рейтинг загальний	Рейтинг у розрізі груп
	обороту	виробничих основних засобів	виробництва	операційної діяльності	активів	сукупних витрат			
<i>Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід), форма № 2</i>									
ФГ Хомяк С.М.	0,7	1	1	0,3	0,3	0,2	1,3	4	2
ФГ «Обрій»	1	0,1	0,3	1	1	1	1,1	3	1
ФГ «Сяйво-Стрий»	0,4	0,04	0,1	0,3	0,3	0,2	1,9	8	3
ФГ «Перлина Турії»	0,1	0,005	0,01	0,2	0,1	0,1	2,2	10	4
ФГ «Волостківське»	-0,1	-0,01	-0,02	0,1	0,1	0,1	2,4	12	6
ФГ «Лелик»	0,1	0,01	0,01	0,1	0,01	0,04	2,3	11	5
<i>Звіт про фінансові результати, форма № 2м</i>									
ФГ «Агротем»	0,5	0,1	0,3	0,2	0,2	0,4	1,6	6	5
ФГ «Володимир»	0,01	0,01	0,01	0,04	0,01	0,01	2,4	12	8
ФГ «Повернення»	0,9	0,5	0,9	0,6	0,7	1	0,7	2	2
ФГ «Клен»	-2,9	-0,2	-1,35	-0,01	-0,02	0,01	5,1	14	10
ФГ «Межиріччя»	0,8	1	0,9	1	1	1,6	0,6	1	1
СФГ Домбровського М.О. «Лаванда»	0,6	0,1	0,6	0,5	0,3	0,8	1,4	5	4
СФГ «Дублянська»	-1,0	-1,2	-0,8	-0,3	-0,4	-0,5	4,2	13	9
ФГ «Кмітливість»	1	0,2	1	0,3	0,5	0,4	1,3	4	3
ФГ «Шанс»	0,3	0,4	0,3	0,1	0,4	0,3	1,7	7	6
ФГ «Агро-Колос»	0,1	0,2	0,04	0,1	0,3	0,2	2,1	9	7
ФГ «Світанок»	0,01	0	0	0	0,001	0,003	2,4	12	8
ФГ «Фортуна»	0,01	0,01	0,005	0,004	0,01	0,01	2,4	12	8

У такій ситуації діяльності таких господарств характерніші ознаки диверсифікації (велика частка інших операційних витрат у фермерському господарстві «Межиріччя»), вони прагнуть реалізувати продукцію із більшою доданою вартістю (велика частка собівартості реалізації сільськогосподарської продукції, сільськогосподарських робіт і послуг у фермерських господарствах «Повернення» і «Межиріччя»), пропорційно максимізують усі види доходів (фермерське господарство «Кмітливість»).

2.4. Методика комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств

Для досягнення належного рівня інформаційного насичення процесу діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, репрезентативні економічні індикатори треба добирати залежно від цілей діагностики. Тобто створення системи діагностики має ґрунтуватися на відповідному методичному та методологічному забезпеченні з урахуванням певних принципів [209, с. 123]:

- врахування окрім фінансових, ще й нефінансових показників, які характеризують ринок, бізнес-процеси, навчання та розвиток;
- забезпечення взаємозалежності та взаємоузгодженості між індикаторами;
- відображення у показниках стратегії розвитку фермерського господарства;
- інформаційна доступність індикаторів для всіх суб'єктів діагностики;
- кількісне вираження показників;
- обмежена кількість показників (до 25);
- інтеграція у систему управління фермерським господарством.

Отже, фермеру та іншим суб'єктам діагностики недостатньо для досягнення окреслених цілей послуговуватися лише оперативними діагностичними індикаторами, оскільки в такому разі процес управління господарством не буде спрямований на довгострокову перспективу розвитку. Для фермера важливо, щоб система індикаторів охоплювала ті, які можна оперативно відстежувати без значних витрат на їхнє інформаційне забезпечення, та передбачала поступову зміну набору економічних індикаторів відповідно до стадій відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств.

Оцінювання діяльності вітчизняних сільськогосподарських підприємств, зокрема і відтворювальних процесів у фермерських господарствах, як правило, характерне насиченням фінансовими показниками. Проте фінансові показники часто мають ретроспективний характер і не враховують динаміки середовища функціонування, орієнтуються на тактичні, а не стратегічні цілі, не враховують наявності та впливу на загальний результат нематеріальних активів. Кожен етап відтворення виробничого потенціалу (виробництво, обмін, розподіл, споживання) потребує формування індивідуальної системи індикаторів, яка дасть змогу з вищим ступенем інформативності відобразити стан та перспективи

розвитку фермерського господарства. Елементи виробничого потенціалу (земля, праця, капітал) фермерських господарств визначають пріоритетність окремих економічних індикаторів, які визначають стан та проблеми забезпечення і використання обмежених ресурсів. Водночас відстежують і якісні параметри цих ресурсів – продуктивність використання і відтворення, рівень розподілу ресурсів, їх взаємозаміщення, необґрунтованість втрат.

Професійний рівень фермера, який не завжди може бути економічного напрямку, можливість ведення спрощеної форми обліку та необов'язкова наявність у штаті фермерського господарства фахівця економічного спрямування зумовлюють необхідність визначення спрощеної системи індикаторів і процедури їх консолідування. Інформація про значення економічних індикаторів акумулюється за даними бухгалтерського обліку. Якщо ж господарство веде повну журнально-ордерну форму обліку, або суб'єктами діагностики є зовнішні користувачі фінансової звітності, то декомпозиція індикативної складової діагностики відтворення виробничого потенціалу може бути подана ширше.

Добір індикативної бази значною мірою залежить і від стану зовнішнього середовища. Зокрема науково-технічний прогрес спонукає фермерські господарства до використання новітніх техніки та технологій; рівень глобалізації – до уніфікації напрямів оцінювання; дедалі більша конкуренція – до ефективного використання ресурсів, гнучкого реагування на зміни кон'юнктури, швидкого адаптування до нових умов; ринкове середовище – до спроби самостійного напрацювання фермером методики діагностики у конкретних виробничо-господарських умовах; мінливі потреби споживачів – до зміни в системі індикаторів та способах їх розрахунку.

У середовищі фермерських господарств через високий ступінь диференціації їх типів та видів і проблеми інформаційного характеру можуть виникати певні неузгодженості, пов'язані з відсутністю співвимірювання та зіставлення результатів діагностики різних суб'єктів оцінювання, неналежної ідентифікації результатів діагностики та певного маніпулювання діагностичними показниками. З огляду на означене виникає потреба у розробці уніфікованої матричної моделі комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств. Передумовою матричного моделювання має бути чітке визначення переліку індикаторів залежно від встановлених цілей діагностики та універсальних методик їх розрахунку. Зважаючи на попередні дослідження, переконливе твердження про формування сукупності індикаторів у розрізі етапів відтворення виробничого

потенціалу. Матриці формують інформаційний масив даних і полегшують вибір оптимального варіанта рішення [41, с. 275-276]. Загалом формування уніфікованої матричної моделі комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств та використання результатів діагностики можна подати у вигляді алгоритму (рис. 2.12).

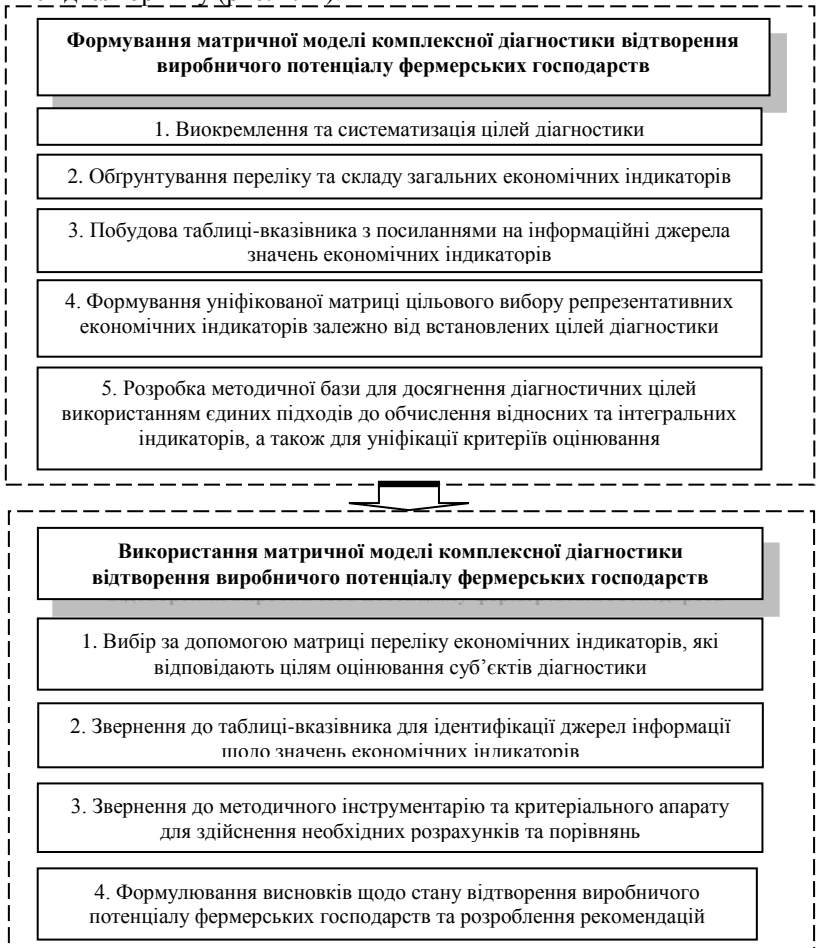

Рис. 2.12. Алгоритм формування та використання матричної моделі комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

Суб'єкт комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств визначає пріоритетність діагностичних цілей. Логічно, що для споживачів перманентною ціллю буде оцінювання якісних параметрів продукції, її ціни, співвідношення «ціна-якість». Для кредиторів до основних цілей діагностики віднесемо оцінювання окремого елемента виробничого потенціалу – капіталу. Також кредиторів цікавитимуть структура капіталу, аналіз можливостей застави тощо. Для інвесторів першочерговим бажанням буде мати достовірну інформацію про перспективи вкладання капіталу, зокрема визначення терміну окупності та доходності інвестицій тощо.

Другим етапом формування матричної моделі комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств є обґрунтування переліку економічних індикаторів. Першочергово можна розглядати визначення узагальнених індикаторів на основі фінансової, статистичної і частково податкової звітності фермерських господарств. Конкретні економічні індикатори відтворення виробничого потенціалу розраховують згідно з даними обліку. Стосовно цього набувають особливого значення повнота, достовірність та об'єктивність інформації про показники операційної діяльності фермерських господарств, адже їм дозволено вести облік за спрощеною схемою і подавати скорочену фінансову звітність. Гостроту проблеми посилює факт використання часткових індикаторів, які визначені за даними обліку і звітності (рентабельність, ліквідність, майновий стан, фондівдача, фондомісткість тощо), для розрахунку інтегральних індикаторів конкурентоспроможності виробничого потенціалу його інвестиційної привабливості та інших на засадах використання універсальних методик.

Індикатори є кількісними вимірниками властивостей, стану і процесу відтворення виробничого потенціалу. Враховуючи, що джерела інформації про стан виробничого потенціалу фермерських господарств можуть відрізнятися ступенем деталізації, наочно перелік індикаторів діагностування виробничого потенціалу фермерських господарств доцільно відтворити у вигляді таблиці-вказівника із посиланням на конкретні інформаційні джерела отримання даних. Кожна група індикаторів ґрунтується на засадах приналежності до окремого відтворювального етапу виробничого потенціалу. Якщо йдеться про діагностику, що спрямована на перспективні показники відтворення виробничого потенціалу, тут доцільно використовувати норми, тобто встановлені значення витрат, засобів праці, матеріалів тощо в умовах раціонального релевантного діапазону ділової

активності із врахуванням специфіки діяльності, або нормативи – регламентовані розрахункові значення різних витрат, кількості, які є основою визначення норм.

Отож, у табл. 2.13 подано пропонований перелік загальних економічних індикаторів та інформаційних джерел отримання даних про їхні значення. Основою систематизації економічних індикаторів є змістове наповнення елементів та етапи відтворення виробничого потенціалу.

Таблиця 2.13

**Таблиця-вказівник для матричної моделі вибору
репрезентативних економічних індикаторів відтворення
виробничого потенціалу фермерських господарств**

Група індикаторів	Шифр	Індикатор	Інформаційні джерела отримання даних	
			за спрощеної форми обліку і звітності	за повної форми обліку і звітності
1	2	3	4	5
Індикатори етапу виробництва (створення) елементів виробничого потенціалу	V ₁	Розміри землекористування в розрізі форм володіння чи користування	Форма 2-ферм (річна). Основні показники господарської діяльності фермерського господарства	Форма № 50-с-г. Основні економічні показники роботи сільгоспідприємств
	V ₂	Стан технічної забезпеченості	Форма 10-мех (річна). Наявність тракторів, сільськогосподарських машин і енергетичних потужностей	Форма 10-мех (річна). Наявність тракторів, сільськогосподарських машин і енергетичних потужностей
	V ₃	Початкова вартість основних засобів	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку), Баланс, форма № 1м, р.031	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку), Баланс, форма № 1, р.1001
	V ₄	Середньорічна вартість основних засобів	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку)	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку)
	V ₅	Залишкова вартість основних засобів	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку), Баланс, форма № 1м, р.030	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку), Баланс, форма № 1, р.1010
	V ₆	Наявність голів худоби	Форма 2-ферм (річна). Основні показники господарської діяльності фермерського господарства	Форма 24-сг (місячна). Стан тваринництва

Продовження табл. 2.13

1	2	3	4	5
	V ₇	Витрати на оплату праці	Форма 2-ферм (річна). Основні показники господарської діяльності фермерського господарства	Форма № 50-с-г. Основні економічні показники роботи сільгоспідприємств. Звіт про фінансові результати, форма № 2, р. 2505
	V ₈	Обсяг незавершеного виробництва	Баланс, форма № 1м, р. 100	Баланс, форма №1, р. 1100
	V ₉	Середньоспискова кількість працівників	Форма 2-ферм (річна). Основні показники господарської діяльності фермерського господарства	Форма №50-с-г. Основні економічні показники роботи сільгоспідприємств
	V ₁₀	Поточні фінансові інвестиції	Баланс, форма №1м, р. 220	Баланс, форма №1, р. 1160
	V ₁₁	Коротко- та довготермінові кредити	Баланс, форма №1м, р. 480+ 500	Баланс, форма №1, р. 1510+1600
	V ₁₂	Внесення добрив	Форма 2-ферм (річна). Основні показники господарської діяльності фермерського господарства	Форма 9-б-сг (річна). Внесення мінеральних, органічних добрив, гіпсування та вапнування ґрунтів під урожай
Індикатори етапу розподілу елементів виробничого потенціалу	P ₁	Розміри землекористування в розрізі угідь	Форма 2-ферм (річна). Основні показники господарської діяльності фермерського господарства	Форма №50-с-г. Основні економічні показники роботи сільгоспідприємств
	P ₂	Надходження основних засобів	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку)	
	P ₃	Шляхи надходження основних засобів	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку)	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку)
	P ₄	Обсяг валової продукції	Форма 2-ферм (річна). Основні показники господарської діяльності фермерського господарства	Форма №50-с-г. Основні економічні показники роботи сільгоспідприємств
	P ₅	Обсяг товарної продукції		
	P ₆	Чистий дохід від реалізації основних засобів	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку)	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку)

Продовження табл. 2.13

1	2	3	4	5
	P ₇	Оборотні активи	Баланс, форма № 1м, р. 260	Баланс, форма № 1, р. 1195
	P ₈	Нематеріальні активи	Баланс, форма № 1м, р. 030, 031	Баланс, форма № 1, р. 1000
Індикатори етапу обміну елементами виробничого потенціалу	O ₁	Розміри землекористування в розрізі видів культур	Форма 2-ферм (річна). Основні показники господарської діяльності фермерського господарства	Форма 4-сг (річна). Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай
	O ₂	Вибуття основних засобів	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку)	Звіт за основними засобами (дані бух. обліку)
	O ₃	Прибуток (за видами діяльності)	Звіт про фінансові результати, форма № 2м, р. 030, 130, 150	Звіт про фінансові результати, форма № 2, р. 2090, 2190, 2290, 2350
	O ₄	Відрахування на соціальні заходи (ЄСВ)	Звіт про суми нарахованої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення, допомоги, компенсації) застрахованих осіб та суми нарахованого єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування до органів Пенсійного фонду України	Звіт про фінансові результати, форма № 2, р. 2510 Звіт про суми нарахованої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення, допомоги, компенсації) застрахованих осіб та суми нарахованого єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування до органів Пенсійного фонду України
	O ₅	Дебіторська заборгованість	Баланс, форма № 1м, р. 160+170+210	Баланс, форма № 1, р. 1125+1130+1135+1155
	O ₆	Зобов'язання (поточні та довготермінові)	Баланс, форма № 1м, р. 480+620	Баланс, форма № 1, р. 1595+1695
	O ₇	Собівартість реалізованої продукції	Звіт про фінансові результати, форма № 2м, р. 080	Звіт про фінансові результати, форма № 2, р. 2050
Індикатори етапу споживання елементів виробничого потенціалу	C ₁	Урожайність у рослинництві та продуктивність у тваринництві	Розрахунки Форма 2-ферм (річна). Основні показники господарської діяльності фермерського господарства	Розрахунки Форма №50-с-г. Основні економічні показники роботи сільгоспідприємств
	C ₂	Собівартість одиниці виготовленої продукції	Калькуляції	Калькуляції

Продовження табл. 2.13

1	2	3	4	5
Індикатори етапу споживання елементів виробничого потенціалу	C ₃	Амортизаційні відрахування	Звіт заосновними засобами (дані бух. обліку)	Звіт про фінансові результати, форма № 2, р. 2515
	C ₄	Довгострокові та поточні фінансові інвестиції	Баланс, форма №1м, р. 040, 220	Баланс, форма №1, р. 1030, 1160
	C ₅	Капітал (за видами)	Баланс, форма №1м, р.380	Баланс, форма №1, р. 1495
	C ₆	Активи (пасиви)	Баланс, форма №1м, р. 280/640	Баланс, форма №1, р. 1300/1900
	C ₇	Витрати (за видами)	Звіт про фінансові результати, форма № 2м, р. 020, 080, 090, 100, 140	Звіт про фінансові результати, форма № 2, р. 2050, 2130, 2150, 2180, 2250, 2255, 2270, 2300
	C ₈	Ціна споживання продукції	Калькуляції, прайси, рахунки	Калькуляції, прайси, рахунки

Джерело: власна розробка автора

Отже, запропонований перелік абсолютних індикаторів – основа для формування інформаційної бази обрахунку часткових та інтегральних індикаторів, виходячи із встановлених діагностичних цілей. Такий підхід перешкоджатиме маніпулюванню отриманими даними і сприятиме об'єктивності та співвимірності результативної інформації, оскільки забезпечить ідентичність порядку розрахунку економічних індикаторів відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств для різних цілей різними суб'єктами діагностування.

Наступним кроком у формуванні матричної моделі комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств є побудова уніфікованої матриці. Стовпці матриці – це перелік загальних абсолютних економічних індикаторів залежно від етапів відтворення виробничого потенціалу. У рядках матриці розташовані діагностичні цілі. У відповідних комірках на перетині індикаторів та цілей зазначено, які саме індикатори слід використовувати для реалізації діагностичних цілей чи для подальших розрахунків згідно з пропонованими методиками. Фрагмент розробленої матричної моделі комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств подано у табл. 2.14.

Таблиця 2.14

**Уніфікована матрична модель добору економічних індикаторів
комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу
фермерських господарств**

Індикатори Цілі діагностики	Індикатори етапу створення виробництва елементів виробничого потенціалу			Індикатори етапу розподілу елементів виробничого потенціалу			Індикатори етапу обміну елементами виробничого потенціалу			Індикатори етапу споживання елементів виробничого потенціалу			Рентабельність виробничого	Рентабельність виробничого потенціалу
	B	...	B ₁	P	...	P	O	...	O	C	...	C	PВ	PВВ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	П	П
1. Діагностика рентабельності капіталу (активів)														
2. Діагностика рентабельності власного капіталу														
3. Діагностика рентабельності реалізації продукції								**						
4. Діагностика рентабельності виробництва продукції		**												
...														
Діагностика фінансового стану підприємства			**											
Діагностика кредитоспроможності			**											
Діагностика виробничої діяльності														
Діагностика інвестиційної діяльності														
...														
Діагностика конкурентоспроможності господарства	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Діагностика інвестиційної привабливості	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
Діагностика розвитку господарства тощо	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
...														
Діагностика ефективності використання виробничого потенціалу фермерських господарств													**	
Діагностика ефективності відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств														**

Джерело: власна розробка автора

Основна ідея матричної моделі в аналізованому ракурсі полягає у можливості для кожного суб'єкта діагностики вибирати репрезентативні економічні індикатори відповідно до конкретних цілей діагностики. Тобто забезпечується уніфікація переліку та структури економічних індикаторів, що застосовують різні суб'єкти діагностики в аналогічних цілях. Використання матричної моделі також передбачає звернення до методичного інструментарію та критеріального апарату для здійснення необхідних розрахунків та порівнянь. Тут ідеться про конкретні обґрунтовані методи та методики діагностики, формули опрацювання абсолютних індикаторів, критеріальну базу. Отримані результати аналітики порівнюють із встановленими нормами, нормативами, критеріями, множинами, ідентифікаційними зонами тощо, що дає змогу розробляти заходи санацийного, превентивного чи реактивного характеру.

Окрім того, визначальним моментом комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств є пропозиція застосування специфічних індикаторів ефективності використання та відтворення виробничого потенціалу. Якщо розглядати ефективність як відношення результату і витрачених ресурсів, то такий індикатор можна визначити за формулою:

$$PB\Pi = \frac{\Pi}{B\Pi}, \quad (2.3)$$

де $PB\Pi$ – рентабельність виробничого потенціалу;

Π – прибуток за період;

$B\Pi$ – виробничий потенціал на кінець періоду.

Вважаємо, що основою запропонованого індикатора ефективності відтворення є розуміння виробничого потенціалу як запасу міцності, або різниці між кінцевою та початковою величиною, що показано у наступній формулі:

$$PBVB\Pi = \frac{(\Pi_k - \Pi_n) : \Pi_n}{(B\Pi_k - B\Pi_n) : B\Pi_n} = \frac{\Delta\Pi : \Pi_n}{\Delta B\Pi : B\Pi_n}, \quad (2.4)$$

де $PBVB\Pi$ – рентабельність відтворення виробничого потенціалу;

Π_k, Π_n – прибуток відповідно на кінець та на початок періоду;

$B\Pi_k, B\Pi_n$ – виробничий потенціал відповідно на кінець та початок періоду.

Отож, у нашому випадку прибуток сприймаємо не лише як результат, але й як основне джерело відтворення. Відповідно, виходячи із обмеженої інформаційної бази фермерських господарств, виробничий потенціал слід ідентифікувати із витратами, що відповідно до переліку чинників виробництва формують основні ресурсні компоненти виробничого потенціалу – орендною платою за земельні

паї, амортизацією та оплатою праці. Логіка дослідження вказує на доцільність виявлення залежності між розмірами фермерських господарств та поданими показниками ефективності.

Як бачимо (рис. 2.13), рентабельність виробничого потенціалу зростає із збільшенням розмірів фермерських господарств за ознакою землекористування. При цьому у групах фермерських господарств середньої ланки землекористування (від 80 до 750 га ріллі) не виявлено особливих коливань за досліджуваним показником, до того ж, його значення менше, порівняно із попереднім діапазоном груп (від 0 до 70 га ріллі). Отже, найвищий рівень ефективності використання виробничого потенціалу спостерігаємо у фермерських господарствах площею 60,1–70,0 га ріллі – 205,8 % та у господарствах площею 1250,1–1500,0 га ріллі – 214,0 %.

Рис. 2.13. Графічна інтерпретація рентабельності виробничого потенціалу фермерських господарств, згрупованих за площею ріллі 2016 року, %

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Щодо ефективності відтворення виробничого потенціалу (рис. 2.14), то тут виявлені дещо інші тенденції. Так, ми не встановили чіткої залежності рентабельності відтворення виробничого потенціалу від розміру фермерського господарства. Тобто маємо право констатувати, що починаючи від 80 і більше га землекористування, здатність до відтворення у фермерських господарствах досить рівномірна. Хоча у діапазоні груп фермерських господарств до 79,9 га бачимо суттєві коливання. При цьому спостерігаємо від'ємні значення, які не завжди є наслідком меншого розміру прибутку на кінець звітного періоду. Досить часто причиною такої ситуації є неефективні управлінські рішення щодо формування розміру виробничого

потенціалу фермерського господарства, який на кінець періоду може бути меншим порівняно із початковим значенням.

Рис. 2.14. Графічна інтерпретація рентабельності відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, згрупованих за площею ріллі 2016 року, %

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Висновки до розділу 2

1. У авторському трактуванні фермерське господарство – це самостійний суб'єкт господарювання, сільськогосподарський товаровиробник, що здійснює виробничо-комерційну діяльність у взаємозв'язку із природою, використовує унікальний виробничий чинник, землю, і відчуває вплив ризиків, зумовлених сезонністю виробництва, а процес управління власністю зосереджений у руках господаря (фермера), який привласнює результат або особистої, або чужої та власної праці. Фермерські господарства класифікують за типами і видами. Тип – це форма, яка характерна певній групі фермерських господарств за розміром чи найманою працею. Вид проявляється через спеціалізацію. Останні зміни законодавства доповнили офіційну класифікацію вітчизняних фермерських господарств, виділивши сімейні ферми як підприємств – фізичних осіб.

2. Успіх і перспективи функціонування фермерських господарств залежать від значного спектра чинників і визначаються його виробничим потенціалом. Фермерські господарства перебувають у вкрай несприятливій для них ціновій ситуації. Монопольно високі ціни на техніку, мінеральні добрива, паливе та отрутохімікати зумовлюють зростання собівартості сільськогосподарської продукції, а низькі реалізаційні ціни на цю продукцію не забезпечують покриття значних витрат виробництва і одержання гідного прибутку. Ситуацію в такому

проблематичному вимірі посилюють і невеликі розміри землекористування фермерських господарств. Вони не відчують ефекту масштабу в таких проявах як великі сільськогосподарські підприємства, де сума постійних витрат на одиницю площі землі зводиться до мінімуму. Тому важке становище фермерів унеможливує розширене відтворення виробничого потенціалу й розвиток сектору фермерських господарств на інтенсивній основі, а тим паче, забезпечення її інноваціями.

3. Самостійно вийти на зовнішній ринок із невеликими партіями продукції фермерам досить проблематично, а реалізація через посередників здійснюється за заниженими цінами. Водночас, через експортну орієнтацію вітчизняний аграрний сектор сьогодні не забезпечує потреб населення у продуктах харчування. Так, зменшення кількості умовного поголів'я у фермерських господарствах Карпатського регіону випереджальне, порівняно із динамікою зменшення кількості фермерських господарств. Усунення структурних перекосів у сегменті фермерських господарств України буде можливим за рахунок суттєвого нарощення обсягів продукції тваринництва. Це забезпечить збільшення виробництва продукції з високою доданою вартістю, бази органічних добрив і стабілізує агроландшафти на основі розширення площі пасовищ та сіножатей з огляду на значний рівень розораності сільськогосподарських угідь.

4. Діяльність фермерських господарств загалом характерна кращою рентабельністю порівняно із сільськогосподарськими підприємствами, внаслідок вищого ступеня диверсифікації виробництва, мобільності фермерства щодо переорієнтації на виробництво прибутковішої продукції, розширення виробництва за рахунок нетрадиційних видів сільськогосподарської діяльності тощо.

5. Діагностика відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств – це система цільового оцінювання компонентів виробничого потенціалу на всіх етапах відтворення, виявлення тенденцій і перспектив на основі системи економічних індикаторів для прийняття фермером або іншим суб'єктом діагностики обґрунтованих управлінських рішень у досягненні вищого рівня розвитку господарства чи підвищення конкурентоспроможності. Основою комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств є відповідна інформаційна база та інструментарій досягнення діагностичних цілей різного рівня.

РОЗДІЛ 3

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

3.1. Тенденції землекористування та землеволодіння сектору фермерських господарств

Сьогодні в Україні чітко простежується інтенсивне використання земельних ресурсів та високий рівень господарської освоєності земельних площ. У 2016 році сільськогосподарські угіддя становили 70,8 % загальної площі України, а їх розораність сягала 76,2 %. Науковці констатують недостатньо ефективне застосування організаційно-економічних механізмів раціонального землекористування, недосконалість управління використанням, охороною та відтворенням земельних ресурсів, що призводить до погіршення якісного стану земельного фонду [158, с. 148–155]. Земля як основний засіб виробництва у сільському господарстві є ключовим елементом виробничого потенціалу фермерських господарств. Причому позиціонування фермерських господарств в організаційній системі аграрного виробництва безпосередньо залежить від можливості бути учасниками ринкових операцій із земельними ділянками. Вирішальним фактором у цьому аспекті є розвиток орендних відносин, спроможний забезпечити необхідні ресурсні параметри господарюючих суб'єктів, зокрема стосовно земельних ресурсів. Світовий досвід свідчить, що переваги земельних орендних відносин зумовлені тим, що за умов оренди вивільняються фінансові ресурси для інвестицій в інноваційні засоби механізації, нові технології, будівництво нових приміщень тощо [201, с. 14].

Формування виробничого потенціалу фермерських господарств – складний і тривалий процес, кінцевою метою якого є збалансоване і пропорційне поєднання необхідних за якістю трудових, земельних і матеріальних ресурсів [271, с. 97]. Тому землезабезпеченість, з одного боку, є чинником, який формує інші ресурси, а з іншого – наслідком взаємодії чинників виробництва.

Проблема формування виробничого потенціалу набуває особливої значущості для новостворюваних фермерських господарств, що зумовлено низкою причин та умов. Передусім це обмеженість землі, особливо площі земель запасу, які мають виділяти бажаним розпочати власну сільськогосподарську справу. Отже, площі землекористування – лімітувальний чинник для

фермерських господарств, що подекуди є причиною неефективного функціонування [250, с. 23]. Водночас є нагальна необхідність у дослідженні тенденцій землезабезпечення фермерських господарств, особливо в малоземельному Карпатському регіоні. Отож, наступний етап нашого дослідження розпочнемо із виявлення тенденцій землеволодіння та землекористування фермерських господарств (табл. 3.1).

Одразу зауважимо, що, крім Закарпатської, в усіх інших областях Карпатського регіону та в Україні загалом за досліджуваний період виявлена чітка тенденція до збільшення площ сільськогосподарських угідь та ріллі у користуванні фермерських господарств. З-поміж аналізованих областей найвідчутніше збільшення земель бачимо у фермерських господарствах Івано-Франківської області – на 5,6 тис. га протягом 2010–2016 років. В Україні площа сільськогосподарських угідь у користуванні фермерами збільшилась на 147,1 тис. га.

Площі земель фермерів розширюються укрупненням як самих господарств, так і оренди земельних часток. Зауважимо, що фермери залучають великі площі сільськогосподарських угідь на засадах оренди. Зокрема, у Карпатському регіоні 2010 року частка орендованих фермерами сільськогосподарських угідь становила 81,7 %, а 2016 року знизилась до рівня 81,5 %. В Україні таке відношення ще вище – 87,1 % 2016 року.

Висока розорюваність земельних угідь фермерських господарств загалом ще раз вказує на рослинницьку спеціалізацію вітчизняного фермерства та підтверджує диспропорції галузевої структури. Зокрема 2016 року частка ріллі у загальній площі сільськогосподарських угідь фермерів Карпатського регіону становила 91,1 %, а України – 96,8 %. Причому загалом у всіх фермерів України, а також у фермерів Львівської області, збільшення площі ріллі зафіксовано на вищому рівні, ніж площі сільськогосподарських угідь. Якщо за досліджуваний період українські фермери збільшили площі сільськогосподарських угідь на 147,1 тис. га, то ріллі вони стали обробляти більше на 835,8 тис. га. Очевидно, що такий перебіг справ не сприяє розвитку тваринництва. Площа сільськогосподарських угідь, що перебувала у власності та користуванні фермерських господарств західних областей 2016 року, становила лише 2,2 % від загальної земельної площі Карпатського регіону. Що ж до питомої ваги площі сільськогосподарських угідь фермерів України, то того ж 2016 року вона становила трохи більше – 7,4 %.

Таблиця 3.1

**Динаміка площ землекористування фермерських господарств
України**

Показник	Рік	Карпатський регіон					Україна	Частка Карпатського регіону, %	Частка фермерів України у заг. площі землекорист-ня с.-г. підприємств, %
		у т.ч. області регіону							
		разом	Вакарпатська	Івано- Франківська	Львівська	Чернівецька			
Площа сільськогоспод арських угідь, тис. га	2010	117,2	13,7	23,5	52,1	27,9	4290,8	2,7	11,8
	2011	122,2	13,0	25,0	55,0	29,2	4144,0	2,9	11,4
	2012	119,6	11,7	26,0	52,1	29,8	4200,3	2,8	11,5
	2013	121,9	11,3	28,0	52,3	30,3	4273,5	2,9	11,7
	2014	122,0	11,6	28,3	51,0	31,1	4578,3	2,7	12,6
	2015	121,3	10,8	28,3	52,3	29,9	4343,7	2,8	11,9
	2016	124,1	9,8	29,1	55,4	29,8	4437,9	2,8	12,2
2016 р. до 2010 р., +/-	+6,9	-3,9	+5,6	+3,3	+1,9	+147,1	+0,1п	0,4п	
з неї взято в оренду, тис. га	2010	95,7	6,7	18,8	48,3	21,9	3432,0	2,8	x
	2011	97,7	6,3	20,1	45,3	26,0	3508,4	2,8	x
	2012	108,6	7,5	24,1	47,7	29,3	3635,8	3,0	x
	2013	110,0	6,9	26,5	46,8	29,8	3645,9	3,0	x
	2014	109,2	6,2	26,9	46,1	30,0	3985,2	2,7	x
	2015	110,7	6,8	26,9	47,6	29,4	3785,3	2,9	x
	2016	101,1	5,9	27,4	48,9	18,9	3865,4	2,6	x
2016 р. до 2010 р., +/-	+5,4	-0,8	+8,6	+0,6	-3,0	+433,4	-0,2	x	
Площа ріллі, тис. га	2010	106,7	12,3	22,0	47,4	25,0	4161,9	2,6	13,5
	2011	111,1	11,5	23,5	49,7	26,4	4035,9	2,7	13,0
	2012	108,8	10,6	25,3	46,1	26,8	4084,6	2,7	13,2
	2013	111,9	9,8	26,3	49,0	26,8	4145,0	2,7	13,4
	2014	112,0	9,8	26,6	47,8	27,8	4450,0	2,5	14,3
	2015	111,3	9,8	26,6	48,3	26,6	4223,3	2,6	13,6
	2016	113,1	8,7	27,1	51,0	26,3	4297,7	2,6	13,8
2016 р. до 2010 р., +/-	+6,4	-3,6	+5,1	+3,6	+1,3	+835,8	-	+0,3п	
Посівні площі, тис. га	2010	86,9	11,9	17,3	46,6	18,5	3031,4	2,9	11,2
	2011	90,5	10,3	19,2	48,4	21,6	3165,4	2,9	11,5
	2012	89,4	9,6	21,4	45,4	23,1	3114,2	2,9	11,2
	2013	92,8	9,6	23,6	46,8	23,8	3347,1	2,8	11,8
	2014	92,3	9,5	24,7	46,5	24,1	3309,6	2,8	12,2
	2015	92,7	8,2	25,6	47,5	22,9	3368,8	2,8	12,5
	2016	95,6	8,0	26,3	48,7	23,0	3558,9	2,7	13,2
2016 р. до 2010 р., +/-	8,7	-3,9	9	2,1	4,5	527,5	-0,2	+2,0	
Посівні площі до площі ріллі, %	2010	81,4	96,7	78,6	98,3	74,0	72,8	x	x
	2011	81,5	89,6	81,7	97,4	81,8	78,4	x	x
	2012	82,2	90,6	84,6	98,5	86,2	76,2	x	x
	2013	82,9	98,0	89,7	95,5	88,8	80,8	x	x
	2014	82,4	96,9	92,9	97,3	86,7	74,4	x	x
	2015	83,3	83,7	96,2	98,3	86,1	79,8	x	x
	2016	84,5	92,0	97,0	95,5	87,5	82,8	x	x
2016 р. до 2010 р., +/-	3,1	-4,7	18,4	-2,8	13,5	10	x	x	

Джерело: розраховано згідно з даними Головного управління статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та [290, с. 68-75; 295, с. 64, 66, 67, 89, 229]

Інформація у табл. 3.1 засвідчує, що посівні площі у фермерських господарствах зростають, причому за досліджуваний період на два відсоткових пункта також зросла частка посівних площ фермерських господарств у загальних посівах сільськогосподарських підприємств. Серед областей Карпатського регіону найвищим рівнем включення ріллі у господарський обіг виділяються фермери Львівщини, а найнижчим – Чернівецької області. При цьому показник частки ріллі у господарському обігу навіть фермерів Чернівецької області окремими роками вищий, ніж загалом в Україні.

Ферма – це не тільки виробнича одиниця, а й елемент розселення, і це зумовлює специфічні особливості створення, розміщення і формування землеволодінь фермерських господарств. Відповідно до Земельного Кодексу України [133] за критерієм землеволодіння і землекористування вітчизняні фермерські господарства можна розділити на три групи:

- 1) фермери є власниками земельного масиву, який вони використовують для здійснення сільськогосподарської діяльності;
- 2) землю повністю орендують фермери;
- 3) частина землі є власністю фермера, а частину її він орендує.

У більшості країн Заходу, від джерел зародження сімейного фермерства і до початку ХХ століття, традиційною була приватна власність фермерів на землю. Широко визнаною є теза, що приватна власність на землю – одна із найважливіших складових та потужний мотиватор ефективності сільськогосподарського виробництва. Пригадуючи різні форми землеволодіння, впевнено можна констатувати, що приватна власність на землю, але не формальна, а тих, хто її обробляє, насправді серед інших має соціально-економічні переваги. Це проявляється у таких процесах:

– власнику землі забезпечується статус господаря на землі, а відповідно стимули ефективного її використання як основного засобу виробництва;

– власник землі може її використовувати як об'єкт застави за отримання іпотечного кредиту, що для фермерства має велике значення;

– приватна власність на землю тих, хто її обробляє, соціально справедлива і виключає нетрудові доходи [221, с. 463].

Малоземелля Карпатського регіону – особливість, яка визначила характер землекористування фермерських господарств цієї місцевості. По-перше, велика кількість фермерських господарств змушена була розпочати сільськогосподарську діяльність у гірській місцевості. По-друге, характерним напрямом приватизації в регіоні стало створення

фермерських господарств в умовах відсутності вільних земельних ділянок та надлишку трудових ресурсів. Це призвело до обмеженості земельних наділів фермерських господарств. Але проблему малоземелля в Карпатському регіоні традиційно вирішують за допомогою оренди, яка набула широкого розмаху на досліджуваній території. Термін оренди більшості угод короткостроковий (до 5 років), у результаті чого не враховують потенціал земельних ресурсів.

Розміри землекористування не лише важливий критерій діяльності фермерських господарств, а й визначальний чинник їх розмірів. З одного боку, розміри господарств є мірилом ефективності ведення господарства, а з іншого – результат його діяльності. Розміри фермерського господарства треба створювати таким чином, щоб були витримані раціональне використання системи машин, повна зайнятість залучених протягом року працівників та членів сім'ї фермера, а також досягнуто більшої віддачі на одиницю землі та вкладеного капіталу. Окрім того, фермер повинен мати зиск від застосування сучасних технологій. Тому приділення уваги вивченню розмірів фермерських господарств за ознакою землекористування має особливе значення для виявлення їх можливостей та результатів відтворення виробничого потенціалу. Але, з іншого боку, оскільки потенціал землі проявляється через її якість і безпосередньо залежить від неї, то оцінка розміру фермерських господарств за земельними розмірами може бути досить помилковою.

Вітчизняна та світова практика мають розлогу систему показників щодо оцінки розмірів господарств. Сюди належать натуральні та вартісні показники, зокрема обсяги валової та товарної продукції, розмір прибутку тощо. До речі, у країнах Європейського союзу для оцінки розмірів оперують показником «економічний розмір ферми» [343]. А в США господарства з обсягом реалізації до 40 тис. доларів на рік вважають некомерційними, оскільки вони не забезпечують повної зайнятості фермера. У Німеччині мінімальним за площею розміром ферми вважають такий, котрий забезпечує повну зайнятість двом особам протягом року і заробіток на рівні працівників промисловості [320, с. 163]. Наприклад, у Литві розмір земельної ділянки для ведення фермерського господарства визначається в межах 10–50 га. В Україні площа земель, наданих у користування фермеру за попереднім законодавством, не перевищувала 50 га сільськогосподарських угідь і 100 га усіх земель.

Необхідно відзначити, що за критерієм площі угідь на одне господарство Карпатський регіон, особливо Закарпатська область, значно відстає від середнього показника в Україні (рис. 3.1).

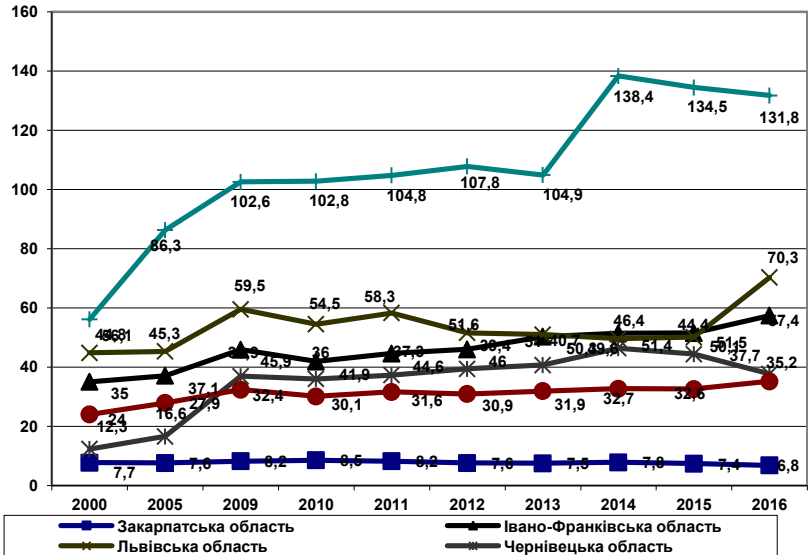

Рис. 3.1. Динаміка середніх розмірів фермерських господарств Карпатського регіону та України, га

Джерело: розраховано і побудовано згідно з дод. П та [295, с. 64, 67]

Отже, середній розмір фермерських господарств України 2000 року становив 60,1 га, 2008 року – 113 га, а 2016 року сягнув відмітки 131,8 га. Відмінною особливістю є те, що навіть у межах одного регіону, де сформувалися фактично типові умови господарювання, спостерігаємо різні за розмірами господарства. Так, 2016 року середні розміри фермерських господарств у Львівській області найбільші в межах Карпатського регіону, однак порівняно зі середнім показником в Україні вони менші в 1,9 раза і у 10,3 раза більші порівняно зі сусідньою Закарпатською областю. Якщо ж порівняти середньоукраїнський показник із середнім розміром фермерських господарств Закарпатської області, то різниця тут ще разючіша – сільськогосподарська діяльність фермерів Закарпаття здійснюється на земельних наділах, що у 19,3 раза менші від середнього показника в Україні. Натомість, у Чернівецькій області середні розміри фермерських господарств у 2016 році були вищими, порівняно із 2000 роком, у 3,1 раза.

Розміри фермерських господарств Карпатського регіону збільшуються під впливом загальнодержавної тенденції, хоча значно

повільнішими темпами. Протягом останніх шести років середній розмір землекористування фермерських господарств Карпатського регіону зріс на 5,1 га – від 30,1 до 35,2 га на господарство. У Закарпатській області вималювалась зворотня тенденція – до зменшення середнього розміру землекористування від 8,5 до 6,8 га на одне господарство. Серед областей Карпатського регіону найвідчутніше збільшення середнього розміру спостерігаємо у фермерів Львівщини. Навіть за умови відсутності додаткових вільних земель для надання фермерам, цей сектор все ж таки зміг, переважно за рахунок орендованих земель, збільшити середній розмір господарств на 15,5 га – із 54,5 га 2010 року до 70,3 га на одне господарство 2016 року. При цьому варто відзначити, що фермери все частіше віддають перевагу укладенню договорів оренди на довші терміни, зокрема від шести до десяти років, або навіть понад десять років. Фермерські господарства із середньою площею землекористування 100 га угідь перевищують за розмірами аналогічну модель європейських країн і є економічною базою для формування на селі середнього класу власників [282].

Кореляційна залежність чистого фінансового результату на одне фермерське господарство від середнього розміру фермерського господарства показує лінійну залежність (рис. 3.2). Зауважимо, що залежність побудована згідно зі статистичними даними форми 2-ферм, за якою 2016 року звітували понад 32 тис. фермерських господарств України. Для виявлення певних закономірностей фермерські господарства за площею ріллі згруповані у 31 групу (від 0 до понад 2000 га ріллі на одне господарство).

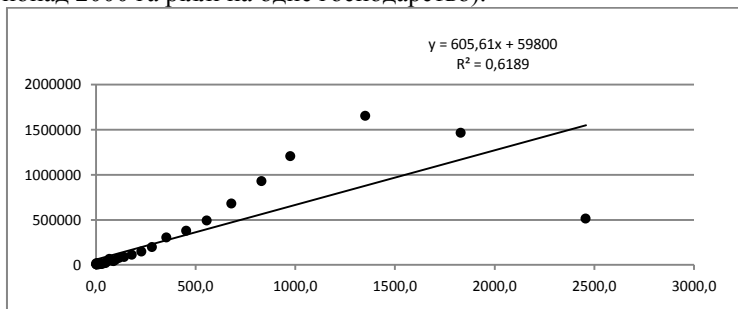

Рис. 3.2. Залежність чистого фінансового результату на одне господарство від середнього розміру землекористування фермерських господарств, 2016 рік

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

За отриманими результатами взаємозв'язок між показниками є, проте він недостатньо тісний (коефіцієнт кореляції дорівнює 0,62). Це вказує на те, що загалом у результаті операційної діяльності більші за розмірами фермерські господарства одержують вищі прибутки, при цьому розмір прибутку на одне господарство на 62 % залежить від розміру землекористування, а на 38 % від інших чинників.

Лінійну залежність руйнує очевидний факт, і це добре видно із рисунка, коли рівень фінансового результату фермерських господарств розміром понад 2000 га фактично дорівнює показнику господарств із середнім розміром господарювання у 500 га. Щоб пояснити таку тенденцію, довелося звернутися до первинних даних. Ми з'ясували, що у групах великих господарств (понад 1250 га ріллі на одне господарство) зосереджена значна кількість так званих формальних фермерських господарств, які або оформлені на підставних осіб, або здають землю у суборенду. Отже, володіння землею, але не користування нею призводить до неузгодженостей, які мають вплив на загальний показник груп фермерських господарств.

Зауважимо, що у Карпатському регіоні відчувається брак земель. Тому розпочинати ринковий обіг земель потрібно з проведення суцільної інвентаризації усіх земельних ресурсів. Щодо цього Департамент агропромислового розвитку за підтримки Львівської обласної державної адміністрації ініціював на Львівщині аудит земель сільськогосподарського призначення. Основною метою аудиту є забезпечення ефективнішого використання сільськогосподарських угідь проведенням аналізу стану використання сільськогосподарських земель у розрізі сільських та селищних рад. Також завдяки аудиту виявляють незадіяні землі у сільськогосподарському виробництві та ідентифікуються неуспадковані земельні ділянки.

Проведення аудиту дає змогу зрозуміти реальну картину щодо використання земель сільськогосподарського призначення в розрізі землевласників та землекористувачів з прив'язкою до кожної окремої земельної ділянки на території певної адміністративно-територіальної одиниці. Планується, що на основі аудиту та за допомогою алгоритмів ефективного і правового використання земель можна буде організувати моніторинг введення земель сільськогосподарського призначення в обіг. Також вивчають питання загосподарювання невитребуваних (нерозподілених) часток (паїв), відбувається процес прийняття рішень та розпоряджень, що сприяє задіянню нерозподілених земельних часток (паїв). Наприклад, у Львівській області за попередніми даними проведеного аудиту

вивлено, що в регіоні ще не використовується понад 50 тис. га сільськогосподарських угідь держаної власності.

Такі ініціативи з боку державних інституцій на перший погляд сприяють максимальній спрямованості фермерських господарств на господарське задіяння цих вільних земельних ділянок. Однак, відповідно до впровадженого моніторингу, опрацьовують землю державної власності, що не використовується. Відтак органи місцевого самоврядування ініціюють спрямування вільних земельних ділянок на аукціон для продажу прав оренди. Отже, створити нове фермерське господарство, або розширити вже наявне, селянин може винятково купівлею землі. Крім вартості придбання землі, фермер також буде мати певне податкове навантаження у зв'язку з такою операцією. Отож, тепер, щоб створити фермерське господарство потрібно мати неабиякий стартовий капітал. Окрім того, такий перебіг справ може мати і негативні прояви, якщо через підставних осіб будуть скуповувати землі і реєструвати фермерські господарства, наближені до правлячих кіл персони.

Лише справжній власник та господар на землі подбає про збереження родючості ґрунту. Стосовно цього ми вважаємо передчасними міркування про можливість купівлі фермером земельних ділянок за умови функціонування ринку землі. Фермери не завжди мають достатній обсяг капіталу, який міг би стати джерелом застави чи придбання землі. А наявні обігові кошти фермерські господарства з більшим успіхом можуть спрямовувати у сферу виробництва, зокрема для поповнення оборотних активів. Крім того, після остаточного вирішення земельних питань в Україні майже миттєво впроваджуватимуть сучасні аграрні технології, які передбачають мінімізацію людського чинника. Для обробітку майже 40 млн га сільськогосподарських угідь за сучасними технологіями потрібно 102 тис. працівників. Якщо до цього додати ще 100 тис. осіб обслуговувального сектора і 600 тис. осіб – членів їх родин (нехай у кожного працівника є сім'я з чотирьох осіб і працює він один) виходить 800 тисяч осіб. Тим часом у державі 14,5 млн селян, з яких працездатних – щонайменше 8 млн. Отже, в Україні в сільській місцевості зосереджено 5 млн потенційних безробітних (без пенсіонерів) [107]. Зараз високий рівень безробіття серед селян приховують за рахунок специфічної статистичної категорії зайнятих у неформальному секторі. Це люди, які намагаються вижити завдяки натуральному підсобному господарству, оскільки для переходу до товарного їм бракує і ресурсів, і знань, а знайти роботи вони не можуть. Тому оптимальним шляхом врегулювання такої ситуації, на

нашу думку, буде сприяння у подальшому розвитку фермерства, зокрема законодавче закріплення максимального розміру земельної ділянки для ведення фермерського господарства.

Другою причиною, яка зумовлює особливе ставлення до малих фермерських господарств та їх захист, є усвідомлення превалювання таких форм господарювання у сільському господарстві країн європейської спільноти. Аналіз статистичної інформації показав, що у країнах-членах ЄС 2015 року функціонувало 12248 сільськогосподарських підприємств, з них майже половина (47,0 %) площею від 0 до 2 га; 20,2 % площею від 2 до 5 га; 10,9 % площею від 5 до 10 га, і лише 2,7 % сільськогосподарських підприємств мали у власності (користуванні) понад 100 га земельних угідь [343].

У Польщі сьогодні функціонує 2 млн приватних господарств, які займають 90% усіх сільськогосподарських угідь і які забезпечують приблизно таку саму частку від загального обсягу сільськогосподарського виробництва у країні. На ферми площею понад 15 га припадає 9 % від загальної кількості господарств. Але при цьому вони охоплюють 5 % від загальної площі сільськогосподарських угідь. Тобто середня площа сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах Польщі – 10,2 га. Більшість домашніх господарств у Польщі виробляють продукцію для власного споживання, а законодавство держави захищає власність і право спадкування землі. Експропріацію дозволено лише задля громадських потреб за умови виплати справедливої компенсації.

Отже, перед науковцями, державою та самими фермерами стоїть завдання пошуку дієвих механізмів підвищення ефективності діяльності. Особливо це стосується сімейних ферм, котрі, щоб вистояти у конкурентній боротьбі, зобов'язані вдаватися до альтернативних нетрадиційних шляхів та напрямів збільшення прибутковості своїх господарств. Їхнє завданням – отримання максимального обсягу прибутку із гектара угідь ламанням стереотипів, що мале фермерське господарство володіє незначним виробничим потенціалом.

Натомість в Україні розміри фермерських господарств коливаються у значних межах (табл. 3.2). Найбільшу частку (33,3 %) утворюють господарства з розмірами земельних угідь від 20 до 50 га, але вони володіють лише 9,6 % сільськогосподарських земель. Дрібні господарства, до яких ми зараховуємо ферми розмірами до 10 га, становлять лише 19,0 % і мають у користуванні 0,7 % сільськогосподарських угідь. Причому тенденція до укрупнення гос-

подарств достатньо чітка. У великих господарствах площею понад 100 га сконцентровано 81,5 % угідь, що перебувають у користуванні фермерів. Далі до трійки лідерів віднесемо фермерські господарства із середнім розміром 1376,6 та 698,9 га. У господарствах цих груп зосереджено 19,5 та 17,8 % сільськогосподарських угідь, що перебувають у власності та користуванні фермерів.

Таблиця 3.2

Розподіл фермерських господарств за розміром сільськогосподарських угідь

Групи фермерських господарств за розміром земельних площ, га	Кількість господарств				Площа сільськогосподарських угідь				Припадає землі в середньому на одне господарство, га	
	одиниць		до загальної кількості, %		тис. га		до загальної площі с.-г. угідь, %			
	2010 р.	2016 р.	2010 р.	2016 р.	2010 р.	2016 р.	2010 р.	2016 р.	2010 р.	2016 р.
Господарства, що мали с.-г. угіддя	37220	32032	89,6	95,1	4290,8	4437,9	100,0	100,0	115,3	138,5
у т.ч. до 3 га	2716	1651	6,5	4,9	5,7	3,5	0,1	0,1	2,1	2,1
3,1–5,0	2743	1697	6,6	5,0	11,6	7,2	0,3	0,2	4,2	4,2
5,1–10,0	3774	2748	9,1	8,1	29,7	21,6	0,7	0,5	7,9	7,9
10,1–20,0	4561	3788	11,1	11,2	70,5	59,0	1,6	1,3	15,5	15,6
20,1–50,0	12973	11207	31,3	33,3	493,1	425,5	11,5	9,6	38,0	38,0
50,1–100,0	4074	4196	9,8	12,5	289,5	301,5	6,8	6,8	71,1	71,9
100,1–500,0	4542	4727	10,9	14,0	1042,0	1090,1	24,3	24,5	229,4	230,6
500,1–1000,0	1013	1131	2,4	3,4	706,0	790,4	16,5	17,8	696,9	698,9
1000,1–2000,0	584	628	1,4	1,9	802,6	864,5	18,7	19,5	1374,3	1376,6
2000,1–3000,0	128	160	0,3	0,5	309,8	390,0	7,2	8,8	2420,3	2437,5
3000,1–4000,0	54	42	0,1	0,1	186,3	144,1	4,3	3,2	3450,0	3431,0
понад 4000,0	58	57	0,1	0,2	344,0	340,4	8,0	7,7	5931,0	5971,9
Не мають площ	4304	1650	10,4	4,9	X	X	X	X	X	X
Всього господарств	41524	33682	100,0	100,0	X	X	X	X	X	X

Джерело: розраховано згідно з [292, с. 162; 295, с. 173]

Відтак, доходимо висновку про прагнення фермерських господарств до збільшення масштабів своєї діяльності, що дасть змогу ефективніше використовувати виробничий потенціал. Серед фермерів помітні зміни у динаміці відбулися у групах середньої ланки господарств, розміром від 50,1 до 3000,0 га. У цьому діапазоні 2016 року порівняно з показником 2010 року ми спостерігаємо не лише збільшення кількості господарств, їхньої частки, а й середньої площі та частки землекористування. Розшарування структури землекористування та розбалансованість ринку аграрної продукції призвели до суттєвого викривлення структури її виробництва. Монополізація великими сільськогосподарськими підприємствами каналів збуту призводить до втрати фермерськими господарствами вигідних позицій. Поки що схеми збуту за більшістю видів сільськогосподарської продукції, що враховували б інтереси

малотоварних господарств, не відпрацьовані, особливо коли йдеться про гуртову торгівлю свіжими продуктами [313, с. 8].

Якщо взяти до уваги регіональний розріз розподілу фермерських господарств за площами землекористування, то тут побачимо дещо іншу ситуацію (дод. Р). Розшарування фермерських господарств за площею сільськогосподарських угідь у Карпатському регіоні вказує на переважання за кількістю малих фермерських господарств. Зокрема 2016 року окремо у Чернівецькій та Івано-Франківській областях функціонувало 76,6 % фермерських господарств із площею угідь до 50 га. Причому така велика питома вага кількості фермерських господарств подекуди незіставна із часткою землі. У Чернівецькій області означена сукупність малих фермерських господарств обробляє 17,1 % сільськогосподарських угідь, а у Івано-Франківській трохи більше – 17,8 %, що ще раз підкреслює масштабність землекористування більших фермерських господарств. Також у Чернівецькій області понад чверть від усіх фермерських господарств (26,7 %) має площу сільськогосподарських угідь у межах до 3 га, а в Івано-Франківській області найбільша питома вага (18,3 %) припадає на господарства із площею землекористування від 5 до 10 га. Отже, порівняно із розподілом фермерських господарств за розміром загалом в Україні, де окреслено тенденцію до укрупнення, фермерські господарства Карпатського регіону все ще зберігають суттєво менші розміри землекористування, причому кількісно малі господарства переважають навіть середні за розмірами.

Але картина щодо виявлення середніх розмірів фермерських господарств буде неповною, а ситуація до кінця нез'ясованою, якщо ми не акцентуємо уваги на динаміці цього явища. Динаміку розподілу фермерських господарств за розмірами земельних угідь наочно показує гістограма, відтворена на рис. 3.3.

Бачимо, що 2008 року, порівняно з 2000 роком, у понад шість разів збільшилась кількість фермерських господарств, які не мають земельних наділів. Але до 2016 року їх кількість уже набула зворотної динаміки і позиціонувала на рівні 1650 господарств, що у 2,5 раза менше за показник 2008 року. Не слід забувати, що зміну розподілу фермерських господарств за розміром сільськогосподарських угідь ми споглядаємо на тлі строкатої тенденції їх загальної кількості. Так, 2008 року кількість господарств була найбільшою – 42466 одиниць, що позначилось на високому показнику господарств, які не мають землі.

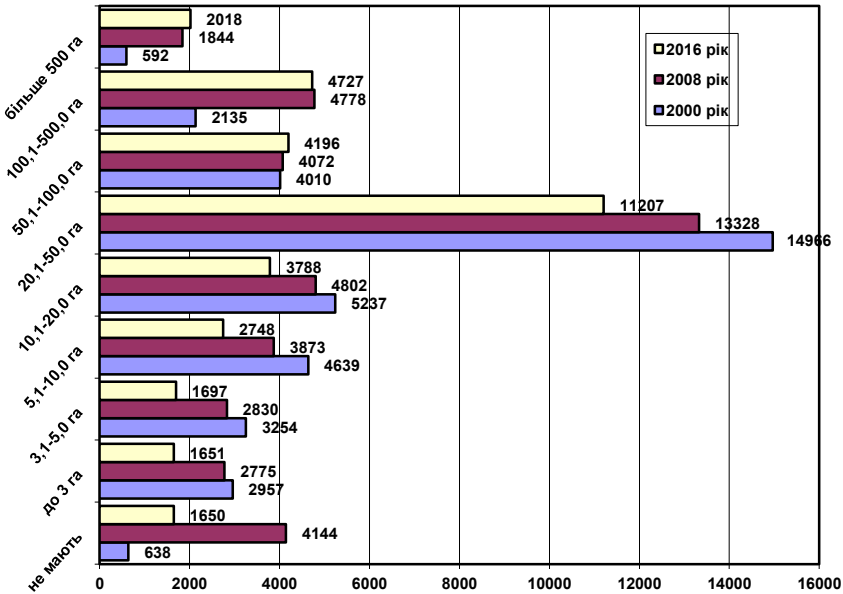

Рис. 3.3. Зміна розподілу фермерських господарств України за розміром сільськогосподарських угідь, одиниць

Джерело: розраховано та побудовано згідно з [182, с. 95; 295, с. 173]

Зазначена гістограма наочно показує зменшення кількості фермерських господарств у групах із меншим розміром землекористування та збільшення кількості господарств у групах із великим і середнім розмірами. Переслідуючи мету розвитку сімейного фермерства на прикладі найкращих європейських зразків, нас абсолютно не тішить різке зменшення кількості фермерських господарств у групах до 10 га, а також у групах від 10 до 20 га та від 20 до 50 га сільськогосподарських угідь. Фермерські господарства таких розмірів мали б бути основою вітчизняного фермерського укладу, розвивати традиції унікальної пропозиції фермерської продукції, особливо тваринного походження. Зрозуміло, що сімейним фермам витримати конкурентну боротьбу навіть не з агрохолдингами, а з великими фермерськими господарствами, дуже важко. Тому держава повинна спрямувати додаткові регулятори на захист дрібних сільськогосподарських товаровиробників та встановити обмеження до ключових критеріїв визнання господарства як фермерського. Ми

вважаємо, що такі обмеження, наприклад, мали б стосуватися не лише площ сільськогосподарських угідь у володінні фермерських господарств, але й у користуванні на правах оренди. Обмеження розмірів дало б змогу збільшити загальну кількість фермерських господарств, підвищити рівень їх конкурентоспроможності, посилити соціальну спрямованість такого виду аграрного бізнесу.

Чітку тенденцію до укрупнення констатують як результат цілеспрямованого збільшення кількості великих фермерських господарств за досліджуваній період у таких групах: від 50 до 100 га – на 186 одиниць протягом 16 років, від 100 до 500 га – на 2592 одиниці або в 2,2 раза; понад 500 га – на 1426 одиниці, або в 3,4 раза. Причому у групі найбільших фермерських господарств за розміром землекористування 2016 року порівняно із 2008 роком виявлено збільшення кількості на 174 господарства. Такий перерозподіл фермерських господарств за розмірами землекористування в Україні суперечить тим тенденціям, які є результатом земельних реформ у країнах Європи.

Про господарства, у користуванні яких понад 100 га сільськогосподарських угідь, уже важко говорити як про типові фермерські господарства. Вони мають достатній рівень виробничого потенціалу, їх операційна діяльність ефективніша. Але, на нашу думку, при цьому втрачаються їхні першочергова роль і місія – провадження сімейного аграрного бізнесу як запоруки міцності родини та розвитку сільських територій. У великих фермерських господарствах помітна винятково виробнича складова їх операційної діяльності, орієнтиром якої є нарощування товарної продукції та максимізація прибутку, причому за короткий термін. Як правило, такі великі фермерські господарства організаційно, фінансово та юридично можуть бути пов'язані з іншими виробничими структурами. Тому їх діяльність не завжди провадиться за принципом неперервності, а відтворення виробничого потенціалу не орієнтоване на розширений тип.

Протягом 2000–2016 років найвищими середні розміри фермерських господарств стабільно були у Кіровоградській та Луганській областях (табл. 3.3). Окрім того, за інформацією у поданій таблиці вимальовуються чіткі закономірності:

1. До укрупнення фермерських господарств, доказом чого є різке збільшення кількості областей в останній групі.
2. Збільшення середнього розміру фермерських господарств у розрізі областей відбувається із сходу на захід України.
3. Різке, на кілька десятків гектарів, збільшення середнього розміру фермерських господарств в окремих областях.

Таблиця 3.3

**Розподіл областей України за середніми розмірами
фермерських господарств**

Групи областей за розмірами фермерських господарств, га	Область		
	на 31.12.2000 року	на 31.12.2008 року	на 31.12.2016 року
I – до 30	Волинська, Закарпатська, Чернівецька	Закарпатська	Закарпатська
II – 30,1-40	Івано-Франківська, Крим, Миколаївська, Одеська, Тернопільська	Чернівецька	Чернівецька
III – 40,1-50	Львівська, Черкаська, Херсонська	Івано-Франківська, Полтавська,	–
IV – 50,1-60	Донецька, Київська, Полтавська, Сумська	Волинська	Івано-Франківська
V – 60,1-70	Вінницька, Хмельницька, Чернігівська,	Львівська	–
VI – 70,1-80	Запорізька, Житомирська	Миколаївська, Одеська	Львівська
VII – 80,1- 90	–	Рівненська	Рівненська
VIII – 90,1-100	Дніпропетровська, Харківська	Крим, Житомирська, Київська, Тернопільська, Херсонська	Волинська, Миколаївська, Одеська
IX – більше 100	Кіровоградська, Луганська, Рівненська	Вінницька, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Сумська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська	Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська

Джерело: розраховано згідно з [182, с. 83; 295, с. 67, 172]

Отже, проявом укрупнення фермерських господарств є умовна, але цілком видима діагональ, яка має траєкторію із верхнього лівого кута таблиці до нижнього правого. За цією діагоналлю простежується скупчення областей, що вказує на стійку динаміку збільшення середнього розміру фермерських господарств у областях. Як бачимо, 2016 року у групах від 30 до 40 га та від 60 до 70 га уже не фігурує жодна область, а в наступних групах, включно по групу із розміром 80–90 га, залишилося лише по одній області. При цьому звернемо увагу на певні нюанси. Наприклад, за останні сім років Волинська область у розподілі областей за середнім розміром фермерських

господарств перемістилась на чотири позиції вперед, а Полтавська – аж на шість щаблів. Такі самі ситуації характерні для фермерських господарств Вінницької та Одеської областей. Отож, середні розміри фермерських господарств збільшуються поряд із зменшенням їх кількості. Але така ситуація не повинна вводити в оману. Досі остаточно не сформовані земельні відносини та не завжди позитивні результати операційної діяльності фермерських господарств, можуть завадити іміджу фермерства як особливої форми господарювання на селі. Ми впевнено можемо констатувати, що зневірившись у сподіваній справедливості земельних відносин та в результатах діяльності своїх фермерських господарств, селяни ініціюють процеси повернення землі орендодавцям. Саме це здебільшого призводить до скорочення кількості господарств. На вивільнені із сільськогосподарської діяльності землі інші фермерські господарства укладають нові договори оренди, збільшуючи тим самим площі свого землекористування. Окрім того, демографічна криза в Україні вказує на подальше зменшення кількості зайнятих у сільськогосподарській діяльності селян та зростання землезабезпеченості населення, що в результаті може привести до збільшення розмірів фермерських господарств. Хоча можливий і інший сценарій, коли розширення площ господарств населення, навпаки, може обмежувати землекористування фермерських господарств та обсяги виконуваних у них робіт. Власне цей другий сценарій значною мірою буде підпорядкований державній політиці. Тобто зміни до Закону «Про фермерське господарство» можуть внести певні корективи у динаміку середніх розмірів фермерських господарств. Якщо фермерським господарствам вдасться подолати фіскальні неузгодженості, а державі прийняти розумне рішення щодо адміністрування податків сімейних ферм, особисті селянські господарства зможуть активно змінювати свій статус. Новостворені сімейні ферми у такому разі провадитимуть діяльність на своїх земельних паях, тому процес здавання в оренду землі може дещо пригальмуватись.

Однак у ринковому середовищі не завжди доцільно констатувати, що ефективність сільськогосподарської діяльності – це винятково функція розміру господарства. Сьогодні ми вже маємо вдосталь прикладів, які свідчать, що «дрібні формати можуть створювати великі речі», тобто функціонувати досить ефективно, базуючись на тому рівні виробничого потенціалу, який їм доступний. Очевидно, що вирішення проблеми формування і відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств потребує диференційованого

підходу, який першочергово має з'ясувати всі аспекти виробничої й комерційної діяльності малих та середніх господарств.

Уже достеменно відомо, що дрібні ферми конкурентоспроможніші з позиції реагування на зміну кон'юнктури ринку, швидше адаптовуються до змін у фінансовій та цінній політиці держави, оперативніше реагують на потреби в управлінні виробничими та збутовими процесами. Водночас, малі сімейні фермерські господарства не забезпечують ефективного використання техніки, особливо у рослинництві, оскільки саме тут не зреалізовується ефект масштабу виробництва. Також високі ризики сільськогосподарської діяльності, що спричинені непередбачуваністю погодних умов, у співвідношенні із невеликими масштабами діяльності породжують труднощі в системі кредитування. Дрібнотоварне виробництво не завжди передбачає і гарантує фермеру та його сім'ї паритетного витратам розміру доходу. Ба більше, дрібні сімейні фермерські господарства також не спроможні вирішити продовольчої проблеми в загальнодержавному вимірі. За своєю природою апріорі вони не можуть бути достатньо ефективними, бо незначні площі угідь та поголів'я сільськогосподарських тварин не припускають цілковитого використання досягнення науки і техніки.

Отож, теорією та практикою достатньо чітко аргументовано, що найкращі результати діяльності властиві господарствам більших розмірів. Звичайно, сприймати це як аксіому недоцільно, оскільки результативність будь-чого залежить від багатьох суб'єктивних і об'єктивних вимірів. Але варто пригадати, що у країнах Західної Європи найефективнішими прийнято вважати ферми площею 20-50 га [174, с. 13]. Процедура модифікації встановлених закономірностей та традицій фермерства інших країн не завжди доцільна в умовах вітчизняних реалій. Але соціальний орієнтир у вирішенні земельних відносин завжди актуальний, оскільки проблема фермерства в Україні із економічної площини уже давно переросла у соціальну. Особливо це стосується питань успадкування та дарування земельних ділянок як засобу і можливості безперервності діяльності фермерського укладу.

В українських реаліях розміри фермерських господарств безпосередньо залежать від землезабезпеченості сільських жителів, а вона у різних регіонах неоднакова. Зауважимо, що в регіональному розрізі розміри земельних паїв кардинально відрізняються. Наприклад, у Львівській області середній розмір земельного паю не перевищує 1,4–1,8 га. У Карпатському регіоні загалом середній розмір земельних ділянок не перевищує 1,5 га, що означає високий ступінь

подрібненості площ сільськогосподарських земель у цьому краї. Натомість селяни південних областей України в результаті розпаювання отримали земельні наділи площею 12–14 га. Утім маючи такий безцінний ресурс, селяни не завжди охоче стають суб'єктами малого підприємництва, тобто не створюють власного бізнесу на селі. Причина цього – передусім недосконалість вітчизняного законодавства, всевладдя перевіряючих і контролюючих органів, кабальні кредитні умови банків тощо.

Необхідно відзначити, що грошова оцінка ріллі і перелогів у областях Карпатського регіону, за винятком Чернівецької області, дещо поступається загальноукраїнським показникам (табл. 3.4). Тут можна простежити два моменти. Перший – якість ґрунтів Західної України нижча, порівняно із південними та центральними областями; другий – нижча якість ґрунтів вимагає раціонального ставлення до сільськогосподарських угідь. Для виявлення впливу якості землі на ефективність виробництва продукції фермерськими господарствами ми сподівалися побачити пряму залежність досліджуваних категорій, і це логічно. Тож області Карпатського регіону в таблиці ми ранжували за принципом зростання значення грошової оцінки ріллі і перелогів.

Таблиця 3.4

Вплив якості ріллі на ефективність виробництва продукції фермерськими господарствами Карпатського регіону, 2016 рік

Область	Грошова оцінка 1 га ріллі і перелогів на 01.01.2017р., грн [105]	Виробництво продукції с.–г. у сталих цінах 2010 р. на 1 га ріллі, грн		Виручка від реалізації с.–г. продукції на 1 га ріллі, грн	
		Всього	у т.ч. рослинництва	Всього	у т.ч. рослинництва
Закарпатська	26 377,87	3879,7	2137,8	24074,9	22237,5
Львівська	26 622,12	11004,0	5433,4	15937,2	10148,4
Івано-Франківська	28 567,62	7376,4	6660,5	14524,0	13402,2
Чернівецька	33 999,84	5703,4	5102,7	12817,0	12255,6
Карпатський регіон	28891,86	7783,6	4980,9	16594,1	13610,1
Україна	30 937,85	5142,6	4817,8	12356,2	11535,1

Джерело: розраховано згідно з даними Головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та [290, с. 68-75; 295, с. 52, 67]

Однак бачимо, що загальна вартість валової продукції та сукупна виручка від реалізації продукції у фермерських господарствах не завжди підвладні якості землі, оскільки ще охоплюють частку від галузі тваринництва, котра може безпосередньо не стосуватися землі. Натомість, лише в частині виробництва валової продукції рослинництва у постійних цінах можна виявити часткову залежність.

Так, потенціал земель кращої якості забезпечує більший вихід валової продукції на 1 га ріллі, окрім фермерів Чернівецької області. Маючи у користуванні землі найкращої якості, із поданих у табл. 3.4 позицій, фермерські господарства Чернівецької області 2016 року не змогли достатньою мірою спрямувати виробничий потенціал на досягнення пріоритетних цілей. Натомість, у фермерів Закарпаття, де найнижча грошова оцінка землі, спостерігаємо найкращий рівень ефективності за показником виручки від реалізації на 1 га ріллі – майже вдвічі більший від рівня фермерів Чернівецької області та України загалом. Очевидно, що попри малоземелля та низьку якість ґрунтів цієї місцевості, сприятливі кліматичні умови спонукають фермерів досягати кращих результатів за рахунок максимального використання усіх елементів виробничого потенціалу, особливо капіталу. Є суттєва диференціація щодо інтенсивності та ефективності і ресурсовіддачі наявного потенціалу земельних угідь фермерських господарств за рівнем їх використання (табл. 3.5). У 2016 році у фермерських господарствах України із 100 га сільськогосподарських угідь отримано 498,0 тис. грн продукції, що порівняно із 2010 роком більше на 219,1 тис. грн, або на 78,6 %. Аналогічна ситуація і щодо областей досліджуваного регіону.

За найнижчого рівня залучення ріллі до господарського обороту ефективність використання сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах Чернівецької області за показником вартості продукції тваринництва на 100 га сільськогосподарських угідь окремими роками була у два рази більшою, від загальноукраїнського показника.

Така тенденція вказує, по-перше, на тваринницьку спрямованість фермерства Карпатського регіону і, по-друге, на резерви у цій галузі. Львівська область протягом періоду дослідження показує вищий рівень розгляданого показника як порівняно із даними фермерів Карпатського регіону, так і України загалом. Зазначимо, що під впливом негативної тенденції показника вартості продукції тваринництва на 100 га сільськогосподарських угідь у Львівській області фермерські господарства Карпатського регіону не змогли забезпечити позитивної динаміки досліджуваного показника. Однак порівняно із розрахунками в Україні, фермери Карпатського регіону показують кращі показники у рослинництві. У 2016 році їхня перевага становила 66,8 тис. грн, а у тваринництві – 248,6 тис. грн продукції на 100 га сільськогосподарських угідь. Водночас, порівняно із галузевими показниками, ситуація у фермерських господарствах гірша, причому протягом усього періоду дослідження, а у тваринництві особливо.

Таблиця 3.5

Динаміка ефективності використання сільськогосподарських угідь фермерськими господарствами, тис. грн

Показник	Рік	Карпатський регіон					Україна	Карпатський регіон порівняно з Україною, +/-	Фермери України порівняно з галузю, +/-
		разом	у т.ч. області регіону						
			Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька			
Продукція с.-г. у постійних цінах 2010 р., на 100 га с.-г. угідь	2010	726,3	470,1	544,3	537,0	477,4	278,9	447,4	-258,1
	2013	836,3	715,0	542,5	695,1	556,1	262,5	573,8	-248,4
	2014	852,2	711,2	664,3	690,8	645,7	419,1	433,1	-271,7
	2015	775,3	740,7	600,4	657,6	492,6	435,3	340	-222,3
	2016	813,5	1000,0	686,9	698,6	503,4	498,0	315,5	-200,6
2016 р. до 2010 р., +/-	+87,2	+529,9	+142,6	+4,7	161,6	+219,1	x	x	
у т.ч. рослинництва	2010	393,9	298,5	483,0	343,2	431,9	252,7	141,2	-90,5
	2013	438,8	456,6	469,3	483,5	494,1	243,3	195,5	-69,4
	2014	527,4	471,6	600,7	488,3	581,7	389,8	137,6	-98,5
	2015	474,9	500,0	544,5	462,5	431,4	404,4	70,5	-58,1
	2016	533,4	713,3	620,3	507,7	450,3	466,6	66,8	-41,1
2016 р. до 2010 р., +/-	+139,5	+414,8	+137,3	+142,2	164,5	+213,9	x	x	
тваринництва	2010	332,4	171,5	61,3	193,8	45,5	26,2	306,2	-167,6
	2013	397,5	258,4	73,2	211,6	62,0	19,2	378,3	-178,9
	2014	324,8	239,7	63,6	202,6	64,0	29,3	295,5	-173,3
	2015	300,3	240,7	55,8	195,0	61,2	30,9	269,4	-164,1
	2016	280,1	286,7	66,7	190,9	53,0	31,5	248,6	-159,4
2016 р. до 2010 р., +/-	-52,3	+115,2	+5,4	-137,5	-2,9	+5,3	x	x	
Прибуток, збиток (-) від реалізації с.-г. продукції на 100 га с.-г. угідь	2010	73,4	55,5	46,0	83,1	87,1	246,7	-173,3	-
	2013	82,3	80,5	45,4	73,2	132,7	401,8	-319,5	-
	2014	188,0	186,2	177,0	124,1	303,5	522,2	-334,2	-
	2015	289,5	156,5	397,2	271,5	267,2	682,2	-392,7	-
	2016	388,5	2120,4	315,1	247,7	152,3	811,4	-422,9	-
2016 р. до 2010 р., +/-	+315,1	+2064,9	+269,1	+164,6	+65,2	+564,7	x	-	
в т.ч. продукції рослинництва	2010	80,1	223,4	41,7	54,7	89,6	228,3	-148,2	-
	2013	84,2	273,5	43,2	48,2	113,5	371,9	-287,7	-
	2014	162,1	144,0	171,4	80,4	294,5	490,4	-328,3	-
	2015	260,1	257,4	384,1	192,7	261,5	640,5	-380,4	-
	2016	614,2	5258,2	306,2	201,4	155,0	765,5	-151,3	-
2016 р. до 2010 р., +/-	+534,1	+5034,8	+264,5	+146,7	+65,4	+537,2	x	-	
продукції тваринництва	2010	14,6	13,9	4,7	28,4	-2,5	18,4	-3,8	-
	2013	18,0	20,4	2,1	25,2	19,1	29,9	-11,9	-
	2014	27,7	62,1	5,7	43,7	8,7	31,8	-4,1	-
	2015	39,9	17,6	13,1	78,8	5,4	41,7	-1,8	-
	2016	25,1	37,8	8,9	46,2	-0,02	45,8	-20,7	-
2016 р. до 2010 р., +/-	+10,5	+23,9	+4,2	+17,8	+2,5	-182,5	x	-	

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 46, 64, 66, 67]

У звітному році зафіксовано перевагу галузі за вартістю сільськогосподарської продукції на 100 га сільськогосподарських угідь

на 200,6 тис. грн, в тому числі рослинницької продукції на 41,1 тис. грн, а продукції тваринництва на 159,4 тис. грн. Тобто інші форми господарювання у сільському господарстві краще використовують інструменти інтенсифікації, порівняно із фермерськими господарствами. Так, результативність діяльності аграрного сектору показує кращі показники вартості сільськогосподарської продукції у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у господарствах усіх категорій, порівняно із фермерськими господарствами. Однак вартість продукції рослинництва на 100 сільськогосподарських угідь фермерських господарств у динаміці уже наближається до показника господарств усіх категорій. Саме це спонукає приділяти достатньо уваги фермерським господарствам, з позицій не лише економічної, а й соціальної ефективності.

Іншим показником, який попри свою економічну суть демонструє остаточно рівень економічної ефективності використання землі, є розмір прибутку у розрахунку на 100 сільськогосподарських угідь. У такому ракурсі ситуація абсолютно протилежна – рівень означеного показника у фермерських господарствах Карпатського регіону нижчий, ніж в Україні загалом. Отже, збільшення обсягів виробництва не змогло позитивно позначитися на досягненні кращого рівня ефективності використання землі. Очевидно, на такий дисбаланс впливають інші чинники. Бажаного розміру прибутку не завжди досягають зниженням витрат чи збільшенням доходів. У сучасних умовах конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції значною мірою визначає перебіг бізнес-процесів фермерських господарств. Тобто кон'юнктура ринку, асортимент, якість сільськогосподарської продукції сьогодні теж мають відповідний вплив на формування показників прибутковості. Без сумніву, якість ґрунтів (а у східних областях вона вища) та дотримання технології також відображені у показниках якості продукції, що формує її конкурентоспроможність. Але додана вартість може зростати і під впливом інших важелів, про що йтиметься у наступних розділах.

Проблема створення повноцінного ринку землі в Україні сьогодні зумовлює багато різних застережень і домислів щодо можливих наслідків цього процесу. Земельна реформа, яка у вітчизняних реаліях набула характеру перманентності, визначена першочерговою у середньостроковому плані пріоритетних дій уряду України до 2020 року. До цієї теми нині прикуто увагу всього українського суспільства: відбулися парламентські слухання щодо пошуку української моделі у регулюванні обігу земель сільськогосподарського призначення. Дрібні товаровиробники висловлюють побоювання, що

більшість проданих земель може перейти у власність агрохолдингів, тобто автоматично у власність іноземців. Тому, на нашу думку, побудова прийнятної для фермерів моделі ринку землі потребує насамперед з'ясування безкомпромісного питання щодо співвідношення сімейно-фермерського і корпоративно-латифундистського типів господарювання у соціально-економічній структурі вітчизняного аграрного сектору. Окрім того, логічне завершення земельної реформи – це шлях до збереження суверенітету України та геополітичної стабілізації.

Стосовно зазначеного В. М. Жук ринок землі сільськогосподарського призначення розглядає за селозберігальною парадигмою. На його переконання, відміна мораторію на продаж сільськогосподарських земель має сприяти поступовому переростанню товарних домогосподарств у сімейні ферми, а останні згодом – і у повноцінні фермерські господарства з достатнім для новітніх технологій банком землі, з найманою працею і, відповідно, з природними запитами на їх кооперацію для підвищення ефективності господарювання [126, с. 96].

Підтримуючи бачення авторитетного вченого, принагідно відзначимо, що на початкових етапах вітчизняна модель ринку землі повинна передбачати її купівлю-продаж тільки фізичними особами з українським громадянством. Тобто ринок землі має функціонувати винятково в інтересах фермерів та дрібних землевласників, а не агрохолдингів або іноземних громадян. Український законотворець повинен зараз абсолютно повністю захистити українську землю від можливості її купівлі іноземними громадянами. Тому варто було б першочергово впровадити ринок державних земель, а вже потім ринок земель за участю паїв. При цьому повинен бути тотальний контроль за цільовим використанням землі. Тому мораторій не може бути знятий, допоки немає впевненості у позиції державницьких структур щодо захисту власників землі. До слова, люди, які зробили свій європейський вибір і дві революції, не проти реформ, вони проти того, щоб землю розпродали так само «криво», як колись заводи.

У контексті збільшення кількості вітчизняних фермерських господарств, а особливо створення нових господарських структур, актуальні два питання: по-перше, як узаконити використання земель запасу, котрі органи місцевого самоврядування не бажають виставляти на аукціони та, по-друге, як узаконити використання земель померлих громадян, стосовно яких усе частіше спостерігають факти самовільного захоплення. Зокрема на Львівщині без наявності договору поліція ці ділянки вважає державною власністю і за такими

діями порушує кримінальні справи. На нашу думку, першочергово неврегульовані питання повинні бути приведені у правове поле, яке визначає моменти землеволодіння та землекористування в аграрній сфері. У такому разі визначальними мають бути позиції обласних державних адміністрацій та органів юстиції щодо визначення механізму та забезпечення порядку оформлення таких земельних ділянок. Окрім того, окрему увагу треба приділити розробці і впровадженню механізму вилучення земель запасу на пріоритетні і суспільно важливі потреби, до яких цілком упевнено можна віднести фермерство.

Оренда стала визначальною формою землекористування у сільському господарстві України. Тому можна стверджувати, що найближчими роками оренда й надалі буде єдиним засобом оптимізації землекористування в аграрній сфері. Утримання великими товаровиробниками орендної плати за землю на досить низькому рівні та загалом монополізація прав на оренду землі звужують доступ фермерських господарств до ринку землі та її оренди. Як бачимо з інформації у дод. С, питома вага плати за земельні паї у структурі витрат протягом усього періоду дослідження у фермерських господарствах завжди була вищою. Тому треба пам'ятати, що на лібералізованому ринку землі вартість оренди значно вища, ніж на закритому.

Попри те, що зміни до Закону «Про фермерське господарство» внесені, це не вирішує усіх нагальних проблем фермерства. Лише за умови прийняття державної програми щодо реалізації та підтримки сімейного фермерства, зміни аграрної політики від олігархічної до фермерської, подолання корупції, рейдерства, формування справедливої судової влади, в перспективі можна буде розглядати ринок землі. Однозначно, ефективна земельна реформа здатна покращити рівень життя на селі, але при цьому мають бути обдумані й виважені усі суперечливі моменти. Більше того, ринок землі спроможний покращити економічний стан України, позитивно вплинути на розвиток сільських територій, оскільки монокультуризація та агресивне використання сільськогосподарських земель спричинили реальну загрозу для екологічної безпеки довкілля.

Отже варто наголосити, що процедура купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення може бути виправданою лише серед селян. Звичайно, обробляти земельні угіддя реалізацією орендних відносин можуть і не селяни. Тому такий підхід вимагає виваженої аграрної політики держави, а від селян – високого ступеня відповідальності за ефективне землекористування. Держава у свою чергу повинна підтримати базову відповідальність та сприяти

можливості для селян не продавати, а купувати землі сільськогосподарського призначення. Крім того, держава зобов'язана фінансово підтримати придбання землі селянами для створення фермерських господарств або для їх розширення. Кістяк перших пропозицій земельного фонду на придбання фермерами землі має бути сформований із невитребуваних паїв, землі, повернутої громаді в результаті анулювання фіктивних угод купівлі-продажу, або нікчемних угод передачі чиновникам-«фермерам» під час дії мораторію, та земельних ділянок селян-пенсіонерів, хворих. Держава повинна створити дієвий механізм придбання фермерами земельних ділянок, можливо, через пільгове безвідсоткове або довготермінове державне кредитування.

Ринок землі на селозберігальних засадах має призвести до поступового нагромадження земель для реалізації фермерами досконалих технологій, які виправдовують себе на відповідних земельних наділах. Фермерство є кризостійким, воно найповніше відповідає соціальним інтересам села і селян, оскільки має повну територіальну і соціальну адаптацію до сільських реалій, особливо сімейне фермерство [126, с. 92].

Попри внесені зміни, в законодавстві не передбачено чіткого порядку отримання земельних ділянок для започаткування сімейних фермерських господарств. Очевидно, що якщо господарство сімейне і цим статусом уже визначено певні преференції для нього, то і порядок формування земельного фонду для такого господарства мав би бути спрощений. На рис. 3.4 показано розроблений нами механізм реалізації системи землекористування та землеволодіння.

Отож, виявлені в результаті аудиту земельні ділянки мають бути першочергово орієнтовані на створення нових фермерських господарств. Запропонований нами порядок передбачає направленість земельних ділянок бажаним створити фермерське господарство не через аукціон, а через безпосереднє спрямування за рішенням органів місцевого самоврядування на основі земельних конкурсів. Основним критерієм визначення переможця земельного конкурсу мають бути не гроші, а умови використання земельної ділянки та доцільність діяльності майбутнього фермерського господарства.

Водночас відзначимо, що однією із основних перешкод для запуску земельного ринку є саме ціна землі. Чимало українських політиків запевняють свій електорат у тому, що за умови відміни мораторію їхню землю буде продано за мізерними цінами.

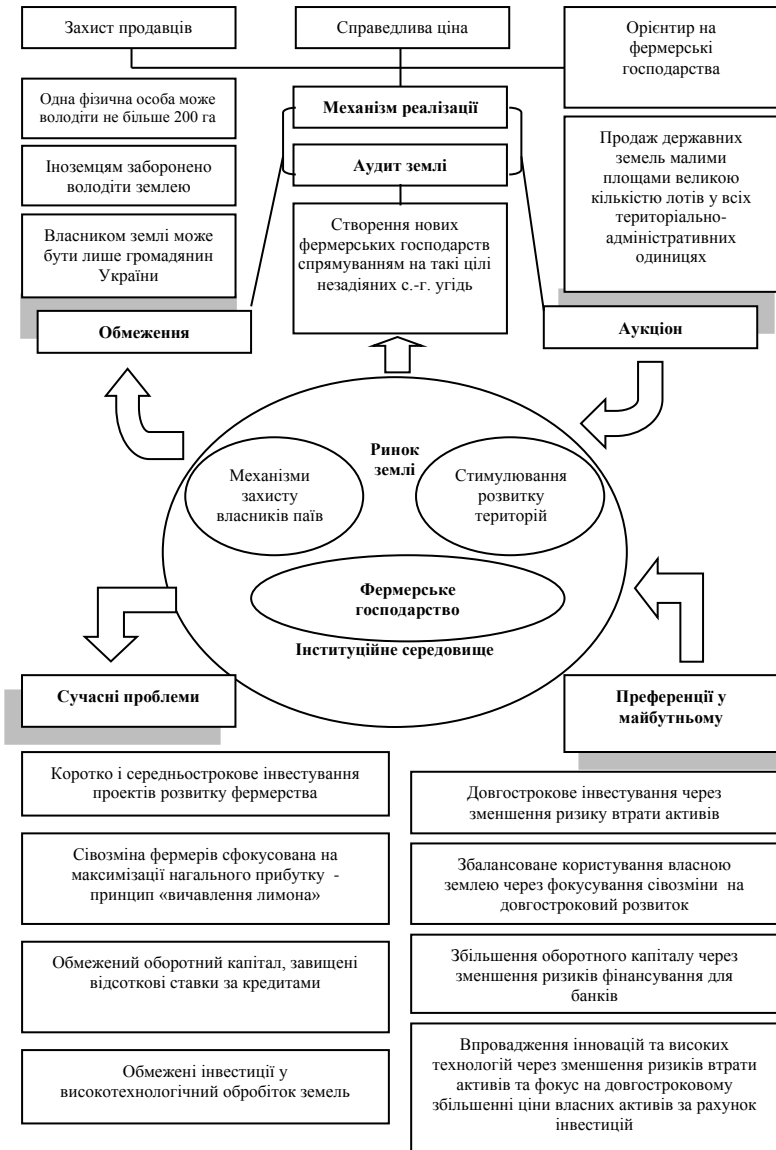

Рис. 3.4. Зміна парадигми системи землекористування та землеволодіння на користь фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

Свої твердження вони обґрунтовують порівнянням цін на землю в Україні й інших країнах (рис. 3.5). Далі подано таке порівняння з країнами, які найчастіше використовують як приклад.

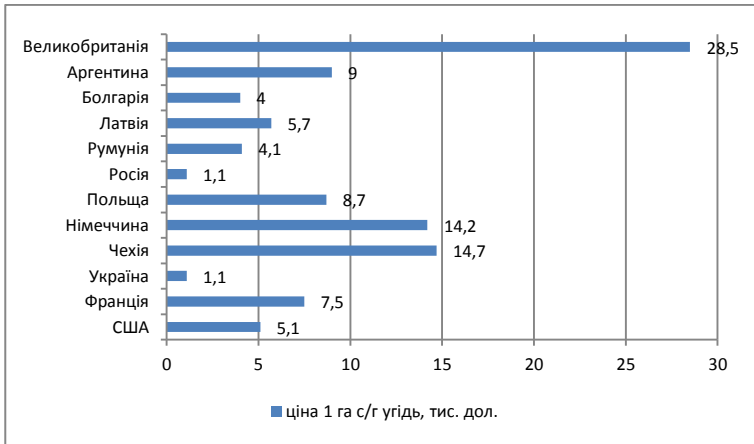

Рис. 3.5. Ціна 1 га сільськогосподарських угідь, тис. дол.
Джерело: побудовано згідно з [204]

Справді, ціна української землі значно нижча, ніж у Франції, Німеччині й навіть Румунії. Постає риторичне запитання, чи насправді українська земля недооцінена, чи прихований у ній потенціал, невиявлені можливості до підвищення урожайності та збільшення валових зборів сільськогосподарських культур. Відомо, що ціна землі визначається рівнем доданої вартості, яка на ній формується. Отже, якщо порівняти рівень доданої вартості, створюваної на 1 га землі, з ціною цього гектара, легко побачити, що ціна української землі цілком виправдана. Водночас, якщо ж проаналізувати ціну землі у Чехії, Німеччині та Великобританії, то можна припустити, що розмір доданої вартості, яка створюється на ґрунтах цих держав, удесятеро переважає аналогічний показник наших реалій. Тобто ґрунти, нижчі за якістю та вмістом гумусу реально можна використовувати ефективніше. Отже, ми можемо гіпотетично припустити, що потенціал земельних угідь України, а відповідно виробничий потенціал вітчизняних фермерських господарств, колосальний, не до кінця досягнутий та вивчений.

Також необхідно нагадати, що урожайність ріллі неможливо покращити за рік чи два. Тому залишатися надалі передовою

аграрною країною Україна зможе тільки в тому разі, якщо для кожного поля буде розроблена і впроваджена програма збереження й збільшення врожайності, розписана на 10–20 років. Однак інвестиції в якість землі терміном у 10–20 років можливі винятково у приватні, а не в орендовані наділи. Тож непохитні права власності на землю повинні забезпечити не лише володіння нею, а й дбайливе її поліпшення, оскільки основну конкурентну перевагу українського сільського господарства утворюють найродючіші у світі землі, збереження та примноження продуктивного потенціалу яких має стати провідним завданням.

Отож, ключовими висновками стосовно питань узгодження понять ринку землі та впливу цього процесу на відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств є те, що міжнародний досвід земельної реформи доволі суперечливий та в окремих моментах не прийнятний для вітчизняних реалій. Ринок землі як вторинний перерозподіл прав власності на земельні ресурси (після приватизації), не повинен бути самоціллю ні власників земельних паїв, ні держави. Натомість, оптимальний сценарій ринку землі має відповідати довгостроковій стратегії розвитку сільського господарства та села. Україна має визначити свої пріоритети стосовно того, що є первинним, – високоефективне виробництво чи добробут селян. На жаль, поєднання цих цілей не завжди сумісне. Власне фермерство у такому разі може бути чинником досягнення мультиефекту цілей – забезпечення продовольчої безпеки на основі результативного господарювання та підвищення соціальних стандартів на селі.

3.2. Праця як чинник виробництва та складова виробничого потенціалу фермерських господарств

Досягнення конкурентних переваг фермерства неможливе без ініціативних, висококваліфікованих працівників, здатних не лише організувати ефективно виробництво і виконувати роботи на основі найновіших технологій, а й орієнтуватись у ринкових умовах господарювання. У сучасних моделях аграрної економіки доволі часто масштаби найманої праці скорочуються через зміцнення матеріально-технічної і технологічної бази сільського господарства. У цьому сенсі фермерське господарство є унікальною структурою, яка на шляху інноваційного розвитку має забезпечити самозайнятись сім'ї фермера та одночасно бути місцем праці для селян – найманих працівників.

Повна чи сезонна зайнятість забезпечує стабільний дохід сільському населенню. На нашу думку, фермерське господарство як

юридична особа та його трудовий потенціал – це певний симбіоз компромісної взаємовигідної співпраці фермера, членів його сім'ї та найманих працівників. Фермерське господарство як роботодавець сповна виконує свою соціальну функцію, забезпечуючи дохід найманому працівнику, а працівник як носій певних можливостей у сенсі кваліфікованих характеристик свій трудовий потенціал спрямовує безпосередньо на відтворення виробничого потенціалу фермерства. Людський чинник у новому постіндустріальному суспільстві стає головним фактором макроекономічного зростання та інноваційного розвитку. Цей фактор на сучасному етапі випередив роль традиційних факторів – матеріально-технічних, фінансово-економічних [268, с. 62]. Фермер самостійно визначає потребу у працівниках, їх структуру та кваліфікаційний склад. Від ефективного використання трудового потенціалу залежить ефективність використання всього виробничого потенціалу.

Отже, сільські жителі вже сприймають фермерські господарства як привичну складову підприємницької діяльності на селі. Згідно з дослідженнями вчених Львівського національного аграрного університету, протягом останніх 20-ти років суттєво зросла частка селян, котрі вважають досить прийнятним статус найманого працівника у фермера. За даними соціологічного опитування, котре проводили в одному із сільських населених пунктів Львівщини, 1996 року таких селян, серед охоплених опитуванням респондентів, налічувалося лише 17 %, а 2016 року – 31 % [119, с. 68–71]. Водночас, третина опитаних заявили про можливість працювати у фермера лише тоді, коли не знайдуть іншої роботи, і досить велика частка респондентів – 17 % – вважає, що ніколи не працюватиме у фермера. Тобто загалом через важкі умови та переважання ручної праці, сезонність та низький рівень винагороди інколи ставлення селян до успішного сусіда-фермера упереджене. На проблеми відтворення трудового потенціалу у фермерських господарствах свій відбиток накладають також інші моменти, які репрезентовані у табл. 3.6.

Зауважимо, що поняття «потенціал» (виробничий, трудовий) – це узагальнювальна характеристика чинників виробництва, яка тісно пов'язана з місцем та часом. Але не плутаймо зазначене із термінами «трудові ресурси», «робоча сила» та «людський капітал». Ці поняття взаємопов'язані, однак не тотожні. Категорія «трудові ресурси» відображає лише кількісне значення наявного ресурсу, робоча сила здатна привести в дію наявні засоби виробництва, а «трудоий потенціал» – ще й потенційні можливості суб'єктів трудової діяльності та їх якісні характеристики. Трудовий потенціал – узагальнювальне

значення, а інші категорії – його основні складові. Отже, трудовий потенціал фермерських господарств – це загальна оцінка ресурсів живої праці та залишкових трудових можливостей членів ферми, що сформовані або формуються в умовах ринкового виробництва і характерні діалектичною єдністю кількісних і якісних ознак. У процесі дослідження сформувався чітка позиція, що трудовий потенціал не можна зводити лише до «громадян працездатного віку». Оскільки фермерське господарство – це переважно підприємство сімейного типу, то свої трудові можливості в такому середовищі можуть реалізувати всі його члени: пенсіонери, підлітки і навіть інваліди.

Таблиця 3.6

**SWOT-аналіз використання трудового потенціалу
у фермерських господарствах України**

Сильні сторони	Слабкі сторони
Зростання продуктивності праці Покращення рівня технічної оснащеності Залучення молодого персоналу Перехід фермерства на інноваційно-інвестиційну основу розвитку	Неповна зайнятість протягом року Низький рівень оплати праці Непрестижність сільськогосподарських професій Загальна тенденція зменшення працівників у фермерських господарствах
Можливості	Загрози
Удосконалення мотиваційного механізму Збільшення обсягів виробництва Залучення фермерства в інституційне середовище Схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки Вивільнення сільськогосподарських працівників через поширення агрохолдингів	Неналежні умови праці Плинність кадрів Занепад галузі тваринництва Збільшення рівня безробіття Несприятлива демографічна ситуація

Джерело: власна розробка автора

Трудовий потенціал поєднує економічно активних та працездатних осіб фермерського господарства, інакше кажучи, робочу силу та залишкову спроможність людей до праці, з точки зору їх фізичних і розумових можливостей брати участь у виробничому процесі. Також досліджувана категорія характерна не лише з кількісної (за носіями здатності до праці) чи якісної (стан фізичного розвитку і здоров'я, рівень освіти і кваліфікації тощо) сторін; це діалектична єдність, що визначає сутність поняття.

Критерієм оцінки трудового потенціалу виступає відтворення трудових ресурсів. Стосовно цього геть невирішеною проблемою на сьогодні є методологія вартісної оцінки ресурсів праці. Теоретично

можливість такої оцінки зумовлена дією економічного закону покриття витрат на виробництво робочої сили. Суть цього закону полягає в тому, що працівники сфери суспільного виробництва самостійно виробляють і відтворюють фонд життєвих засобів у обсязі, який необхідний для підтримання життєдіяльності і відтворення здатності до праці. Комплекс процесів, які забезпечують відтворення робочої сили пов'язаний з грошовими витратами. Джерелом їх компенсації є частка новоствореного продукту. Інакше кажучи, грошова оцінка трудових ресурсів еквівалентна витратам на формування цих ресурсів протягом усього часу, від виникнення до кінця трудового періоду. Сума цих затрат відповідає завданню об'ємного виміру праці або трудового потенціалу.

Зведення трудового потенціалу до наявного ресурсу праці здебільшого характерне для його дослідження на мікрорівні, де трудовий потенціал розглядають у контексті його сприяння досягненню цілей та високих показників діяльності підприємства в конкретних виробничих умовах [331, с. 141–142]. Сьогодні теорія і практика оперують понад двома десятками різних методів оцінки трудового потенціалу, зокрема це: біографічний, матричний, метод письмових характеристик, комбіновані методи оцінки, метод порівняння з еталоном, ранжування, цільовий метод управління, методи розподілу, стандартних оцінок, змушеного вибору, анкет, критичного випадку, шкали рейтингу за поведінкою, попарного порівняння, еталона, заданої бальної оцінки тощо [314, с. 488].

При цьому специфікою формування трудового потенціалу фермерських господарств є особливий вплив демографічних тенденцій у сільській місцевості та зон, де зосереджені переробні підприємства АПК. На жаль, маловідомим фактом є те, що зменшення населення України пов'язане здебільшого з його сільською частиною. Фермери, поряд із великими сільськогосподарськими підприємствами, також чутливіші до такої динаміки. Оскільки фермери провадять виробництво переважно на сімейних засадах, рівень забезпеченості їх трудовими ресурсами залежить як від розмірів сім'ї, так і від можливостей залучати найманих працівників. Забезпечення розширеного відтворення трудового потенціалу фермерських господарств – це не тільки засіб та умова підвищення конкурентоспроможності фермерства, а й пріоритетна мета якісного поліпшення сучасної соціально-економічної ситуації в селі.

Трудовий потенціал фермерського господарства – змінна величина. Працездатність фермера, членів його сім'ї та найманих працівників, а також акумульовані (нагромаджені) у процесі трудової діяльності

фахові здібності і досвід зростають із розвитком і удосконаленням знань та навичок, зміцненням здоров'я, покращанням умов праці і життєдіяльності. Проте можливий і зворотний процес, коли перелічені характеристики можуть знижуватись через погіршення стану здоров'я, посилення режимів праці тощо. Варто зауважити, що трудовий потенціал характерний не ступенем готовності індивіда в конкретний момент обіймати посаду фермера чи працівника, приступати до виробничих обов'язків, а їхніми можливостями в довгостроковій перспективі, зважаючи на вік, практичний досвід, ділові якості, рівень мотивації.

Найпершою та основоположною характеристикою трудового потенціалу у складі виробничого потенціалу фермерських господарств є його кількість і структура, яка залежить від розмірів виробництва і землекористування, спеціалізації господарства, складності та трудомісткості виробничих і управлінських процесів, ступеня їх механізації тощо. Отож, динаміка кількості зайнятих у фермерських господарствах працівників має строкату тенденцію (рис. 3.6).

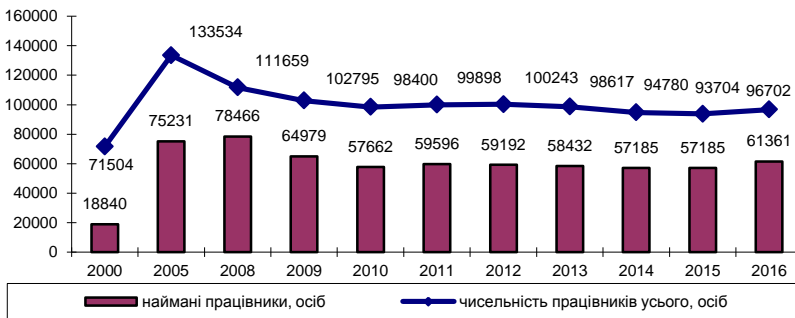

Рис. 3.6. Кількість працівників у фермерських господарствах України
Джерело: побудовано згідно з [182, с. 100; 295, с. 177]

Найвища зайнятість у фермерських господарствах України припадає на період 2005–2008 років – етап стрімкого зростання кількості фермерських господарств. Уже 2010 року, порівняно із 2005 роком, досліджуваний показник зменшився на 26,3 %, або на 35134 особи, і на цей момент він був найнижчим за весь період дослідження. Наступним важким періодом для фермерства, зокрема і стосовно зайнятості, слід вважати 2013–2015 роки, пов'язані із початком військової агресії на сході України, наслідки якої відобразились як на динаміці кількості фермерських господарств, так і на інших показниках їх діяльності. Стабілізація позитивної динаміки показників

найманій праці та загальній кількості працівників фермерських господарств відбулась лише 2016 року. На кінець 2016 року загальна кількість працівників фермерських господарств вперше досягла рівня першого десятиріччя XXI століття. Отож, на кінець 2016 року у фермерських господарствах було зайнято на 1922 особи більше, ніж 2014 року. Якщо динаміку зайнятості розглядати порівнянням загальної кількості працівників і кількості найманих працівників, то бачимо, що упродовж 2011–2013 років на тлі збільшення загальної зайнятості показник кількості найманих працівників мав спадну тенденцію. Це може бути проявом кращого розвитку дрібного сімейного фермерства у цей час.

Екстенсивний тип відтворення трудового потенціалу характерний зростанням кількості працівників за незначних змін їх кваліфікації й освітнього рівня. Здійснюється цей процес на основі розширеного відтворення матеріально-технічної бази. Революційні зміни в техніці, кардинальні структурні зрушення у виробництві, нові методи управління – основа інтенсифікації трудового потенціалу. Найважливіша умова розширеного відтворення – зростання якості трудового потенціалу, підвищення професійної та територіальної мобільності працівників, соціально-психологічна готовність працівників адаптуватися до мінливих умов виробництва.

Аналітична структура розподіляє працівників фермерського господарства за статтю, трудовими відносинами та іншими критеріями. Беручи до уваги оприлюднену інформацію, зазначимо, що середній вік жінки-фермера в Україні становить 42 роки. Наймолодшим жінкам-фермерам по 18, а найстаршим – понад 60 років. 3-поміж загальної кількості 70% жінок-фермерів мають вищу освіту, решта – середню спеціальну; 10 % жінок-фермерів прийшли з державної сфери управління, із них близько 40 % були головними фахівцями й обіймали відповідальні посади у сільськогосподарських підприємствах. Тобто це цінні спеціалісти із відповідним досвідом. Також близько 3 % фермерських господарств очолюють жінки, які заради цієї справи змінили місце проживання – переїхали з міста в село. Бізнес вони ведуть успішно, оскільки професійні зв'язки, досвід і доступ до великих ринків також позначаються на ефективності діяльності їхніх господарств [125].

Структура регіональної зайнятості відтворює загальну динаміку зайнятості у фермерських господарства, однак має свої особливості, що показано у табл. 3.7. Тотальне зменшення кількості зайнятих в усіх областях Карпатського регіону можна пояснити як зменшенням кількості фермерських господарств, так і зростанням технічної

оснащеності виробництва, вдосконаленням організації виробничих процесів і, як наслідок, зменшенням кількості зайнятих жінок на ручних роботах у рослинництві, особливо в догляді за посівами просапних культур. Наші дослідження [69] вказують на нерационально високу питому вагу зайнятості жінок у фермерських господарствах – до 30 %.

У загальній кількості працівників фермерських господарств України частка Карпатського регіону незначна: 2010 рік – 7,2, 2016 рік – 6,0 %. Тобто за досліджуваний період означений показник зменшився на 1,2 відсоткових пункта. Натомість фермерський уклад Карпатського регіону характерний дещо вищим показником частки членів фермерських господарств у загальній кількості членів фермерських господарств України. За весь період дослідження спостерігали нестабільні коливання цієї частки в діапазоні 7,7–9,1 %. Тут можна констатувати, що у Карпатському регіоні традиції сімейного фермерства поширеніші.

Щодо кількості працівників у розрахунку на одне господарство, ситуація протилежна – загалом в Україні на одне господарство припадає 2,9 працівника, а у Карпатському регіоні – 1,7. Дані табл. 3.7 свідчать про те, що кількість працівників, яка припадає на одне фермерське господарство, у динаміці не перевищує трьох осіб. Це дає підстави для висновку, що за сьогоднішньої кількості фермерських господарств їх не можна вважати вирішальним чи важливим чинником зменшення безробіття в сільській місцевості. Фермерство України поки що не спроможне забезпечити ефективної зайнятості сільського населення, належного рівня їхнього добробуту та відповідного соціального захисту. Якщо врахувати те, що в Україні понад 28 тис. сіл, а найманих працівників у фермерських господарствах 2016 року було 61 тис. осіб, то це становить трохи більше ніж дві особи на одне село. Отже, проблема зайнятості сільського населення залишається актуальною. Це позначається на соціально-економічному становищі сільської місцевості, життєвому рівні громадян, суспільно-політичному становищі, демографічній ситуації тощо. Очевидно, аграрні відносини, рівень розвитку фермерського укладу ще не мають належної соціально-економічної віддачі, не стали пріоритетом вирішення соціальних проблем українського села. Сучасні земельні відносини, володіння землею в різних формах – для села й сільської громади не лише економічні питання стосовно обсягів виробництва продукції чи отримання доходу, а й соціальні, суспільно важливі. Тому соціальний прояв функціонування фермерських господарств має зростати. Це стосується й інвестицій в основний капітал сільського

господарства, зокрема іноземних, які останнім часом мають тенденцію до зростання. Передбачення в інвестиційній діяльності аграрного сектору розвитку суміжних несільськогосподарських робіт сприятиме вирішенню гострої проблеми комплексного розвитку сільських територій і, зокрема, проблем зайнятості сільського населення [243, с. 100].

Таблиця 3.7

Динаміка кількості працівників фермерських господарств

Показник	Рік	Карпатський регіон				Україна	Частка Карпатського регіону, %	Частка фермерів України у загальній кількості зайнятих у сільському господарстві, %	
		у т.ч. області регіону							
		разом	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська				Чернівецька
Усього працівників, осіб	2010	7106	1945	1143	2415	1603	98400	7,2	3,2
	2013	6947	1810	953	2552	1632	96083	7,2	2,7
	2014	6728	1773	885	2431	1639	94780	7,1	3,1
	2015	6056	1468	940	2340	1308	93704	6,5	3,3
	2016	5830	1576	934	2048	1272	96702	6,0	3,4
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		-1276	-369	-209	-367	-331	-1698	-1,2	0,2
у т.ч. члени фермерського господарства, осіб	2010	3708	1365	632	627	1084	40851	9,1	x
	2013	3370	1284	512	784	790	39325	8,6	x
	2014	3081	1139	498	648	796	37595	8,2	x
	2015	2672	918	506	585	663	34498	7,7	x
	2016	2910	1055	514	723	618	35341	8,2	x
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		-798	-310	-118	96	-466	-5510	-0,9	x
наймані працівники, осіб	2010	3398	580	511	1788	519	57549	5,9	x
	2013	3577	526	441	1768	842	56758	6,3	x
	2014	3647	634	387	1783	843	57185	6,4	x
	2015	3384	550	434	1755	645	59206	5,7	x
	2016	2920	521	420	1325	654	61361	4,8	x
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		-478	-59	-91	-463	135	3812	-1,1	x
Припадає у розрахунку на одне господарство всіх працівників, осіб	2010	1,8	1,2	2,0	2,5	2,1	2,4	-0,6	x
	2013	1,8	1,2	1,7	2,5	2,2	2,4	-0,6	x
	2014	1,8	1,2	1,6	2,4	2,4	2,9	-0,9	x
	2015	1,6	1,0	1,7	2,2	1,9	2,9	-1,3	x
	2016	1,7	1,1	1,8	2,6	1,6	2,9	-1,2	x
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		-0,1	-0,1	-0,2	0,1	-0,5	0,5	x	x
в т.ч. членів фермерського господарства, осіб	2010	1,0	0,8	1,1	0,7	1,4	1,0	0	x
	2013	0,9	0,9	0,9	0,8	1,1	1,0	-0,1	x
	2014	0,8	0,8	0,9	0,6	1,2	1,1	-0,2	x
	2015	0,7	0,6	0,9	0,6	1,0	1,1	-0,4	x
	2016	0,8	0,7	1,0	0,9	0,8	1,0	-0,2	x
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		-0,2	-0,1	-0,1	0,2	-0,6	0	x	x

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 20, 177, 178]

Послугуючись розрахунками, поданими у табл. 3.7, бачимо, що співвідношення трудового потенціалу 2016 року мало такий вигляд: члени фермерських господарств становили 35341 особу (36,5 %), наймані працівники – 61361 особу (63,5 %). У цьому контексті зайнятість у фермерських господарствах Карпатського регіону характерна дещо відмінними ознаками. Тут спостерігаємо вирівнювання кількості найманих працівників і членів фермерських господарств. Отже, загалом у Карпатському регіоні співвідношення самозайнятості та найманої праці становить 50 на 50 %. Приблизно такий самий стан справ у Івано-Франківській та Чернівецькій областях, що свідчить про функціонування фермерського сектору в них переважно на сімейних засадах. Львівська область у питаннях зайнятості зберігає загальнодержавну тенденцію, а от у Закарпатській, навпаки, – найчіткіше відстежуємо родинні засади фермерства. По-перше, фермерські господарства Закарпатської області характерні досить високим рівнем показника кількості членів фермерських господарств на одне господарство. По-друге, сімейний тип фермерства у Закарпатській області особливо яскраво віддзеркалює подвійна перевага кількості членів фермерських господарств порівняно з кількістю найманих працівників. Отже, лише половина фермерських господарств Закарпатської області використовує найману працю.

Спадну динаміку кількості найманих працівників у фермерських господарствах, а відтак – зниження зайнятості у сільській місцевості, можна пояснити таким:

1. Зменшення сільського населення впродовж останніх 16 років на 2,9 млн, або на 18,1 %, що на 60 % вище, ніж темпи скорочення міського населення [204]. При цьому впродовж 2007–2016 років кількість сільського населення зменшилася на 11,7 %, або на 1772,5 тис. осіб, зокрема віком 16–59 років – на 417,9 тис. осіб, або на 5,1 % [291, с. 29; 295, с. 19]. А з 1991 року частка сільського населення зменшилася з 32,5 до 31,2 %, міського – відповідно зросла з 67,5 до 68,8 % [4]. Варто зазначити, що більшість сільського населення – це люди літнього віку або ті, що не досягли повноліття. Лише 10 % сільського населення є особами працездатного віку [150]. Отож, можемо констатувати, що брак робочих рук негативно впливає на роботу малоефективних дрібних фермерських господарств, які не можуть витратити достатньо коштів на механізацію виробництва. Зауважимо, що для сільської місцевості характерний високий рівень економічно неактивного населення. У 2012 році в Україні з 12,1 млн економічно неактивних осіб (тих, хто не є ані зайнятим, ані безробітним, віком 15–70 років) 3,3 млн одиниць (або 27,2 %)

становило населення, яке проживає у сільській місцевості. Майже кожна друга економічно неактивна особа серед сільського населення є пенсіонером, кожна четверта належить до категорії студентів та учнів [288].

2. Зменшення загальної кількості фермерських господарств, у тому числі малих.

3. Загальне зниження платоспроможності, а також недостатній рівень платоспроможності фермерських господарств, ускладнює утримання найманих працівників.

4. Відсутність паритетності у розмірах середньої заробітної плати не лише порівняно з іншими видами економічної діяльності, а й у середині галузі. На 2016 рік середньомісячна заробітна плата у фермерських господарствах, котрі як суб'єкти малого підприємництва обрали спрощену форму обліку і звітності та звітують за формою статистичної звітності 2-ферм, була в 2,8 раза менша, ніж загалом в Україні, а також у 2,1 раза менша порівняно із середньомісячною заробітною платою у галузі (рис. 3.7).

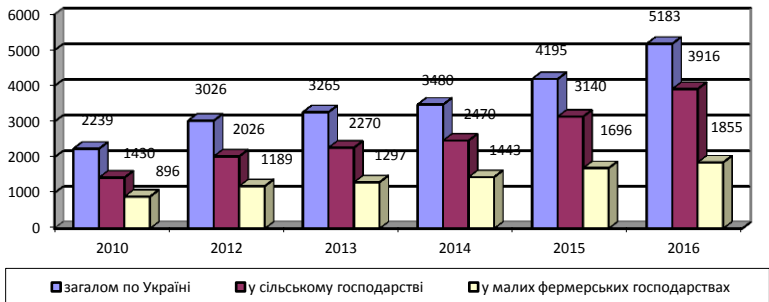

Рис. 3.7. Динаміка середньої заробітної плати в Україні, грн.

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм) та [295, с. 22]

Як свідчать дослідження динаміки одного з ключових показників соціальної ефективності працівників, що має сприяти боротьбі з безробіттям – рівня заробітної плати у сільській місцевості – вона залишається у 3,5 раза нижчою за рівень заробітної плати у економіці України загалом. Якщо 1990 року відношення зарплатні в сільській місцевості до її розміру в економіці загалом становило 95,1 %, то 2004 року воно не перевищувало 54,3 %. Звітного 2016 року співвідношення середньої заробітної плати у сільському господарстві та фермерських господарствах до заробітку загалом становило 75,6 та 35,8 %

відповідно. Отже, в Україні сільське господарство залишається галуззю з найнижчим рівнем оплати праці, а рівень доходів найманих працівників та членів фермерських господарств не дає змоги забезпечувати навіть простого відтворення трудового потенціалу, що сприяє розвитку тіньової зайнятості сільського населення, збільшує міграцію селян до великих міст або за кордон [238].

Отож, збалансована галузева структура може забезпечити збільшення заробітків найманим працівникам у фермерських господарствах, оскільки у тваринництві робочу силу протягом року використовують рівномірніше (як правило, усі працівники там постійні). Визнаємо, що середньомісячна заробітна плата найманих працівників у невеликих за розмірами фермерських господарствах протягом досліджуваного періоду не була меншою за мінімальний зарплату, розмір якої щорічно встановлює Закон України «Про Державний бюджет». Відтак можемо стверджувати, що як працедавець фермерські господарства можуть забезпечити винятково мінімальний рівень оплати праці своїм працівникам. Безумовно, для перспективної форми господарювання у галузі сільського господарства, яка поряд із забезпеченням продовольчої безпеки має продемонструвати позитивну динаміку соціальних стандартів, – це низький показник. Тому поки що ми не можемо стверджувати, що фермерські господарства, по-перше, є вигідним місцем праці для селян і, по-друге, сприяють зростанню зайнятості серед сільського населення.

Заробітна плата працівників фермерських господарств є часткою, а зважаючи на проблеми галузі можна вважати, що лівовою часткою, інвестицій у відтворення трудового потенціалу фермерства. У цьому контексті такі інвестиції є витратами на виробництво. На відміну від інших структурних елементів виробничого потенціалу фермерського господарства, трудовий потенціал має певні особливості щодо цільового призначення, оскільки людині притаманні індивідуальні ознаки відтворення. З одного боку, інвестиції потрібно спрямовувати у розвиток людини, її трудового потенціалу, з іншого, трудовий потенціал фермерства своєю працею створює додану вартість для інвестування у формування нових поколінь і розвиток науково-технічного прогресу.

Безумовно, заробітна плата безпосередньо впливає на обсяги операційних витрат фермерських господарств, рівень собівартості сільськогосподарської продукції і, звичайно, на розмір фінансового результату. Для виявлення впливу окремих чинників на формування оплати праці у дрібних фермерських господарствах скористаємося вибірковими даними про діяльність фермерів Закарпаття. Тим паче, ми

уже з'ясували, що фермерські господарства саме цієї області найменші за розміром землекористування та серед інших областей виділяються порівняно меншою часткою найманих працівників. Із поданої у табл. 3.8 інформації бачимо, що в діапазоні 2013–2015 років частка оплати праці у структурі виробничих витрат у малих фермерських господарствах Закарпатської області була незначною і становила від 9,0 до 10,4 %. Збільшення питомої ваги витрат на оплату праці 2016 року до 48,9 % відбулося як за рахунок незначного підвищення прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, так і через зниження у структурі витрат інших операційних витрат.

Таблиця 3.8

Оцінка основних чинників, що формують рівень оплати праці малих фермерських господарств Закарпатської області

Показник	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2016р. до 2013р., +/-
Фонд оплати праці, грн	9207400	9647100	8885800	1979640	-7227760
Темп приросту фонду оплати праці, %	–	4,8	-7,9	-77,7	–
Виробничі витрати, грн	88482914	102984019	98529364	40522440	-47960474
Питома вага оплати праці у складі виробничих витрат, %	10,4	9,4	9,0	48,9	38,5
Виручка від реалізації сільськогосподарської продукції, робіт, послуг, грн	88500900	112470106	105580366	632210462	543709562
Темп приросту виручки від реалізації, %	–	27,1	-6,1	498,8	–
Фінансовий результат, грн	9875460	21823520	17237679	215697457	205821997
Темп приросту прибутку, %	–	121,0	-21,0	1151,3	–
Середньорічна кількість працівників, осіб	1856	1735	1484	1588	-268
Затрати праці, люд.-днів	346886	327048	282257	291247	-55639
<i>Одержано виручки від реалізації сільськогосподарської продукції, грн</i>					
на одного працівника	47683,7	64824,3	71145,8	398117,4	350433,7
на один люд.-день	255,1	343,9	374,1	2130,1	1875
на один люд.-год.	31,9	43,0	46,8	266,3	234,4
<i>Припадає прибутку, грн</i>					
на одного працівника	5320,8	12578,4	11615,7	135829,6	130508,8
на один люд.-день	28,5	66,7	61,1	726,8	698,3
на один люд.-год.	3,6	8,3	7,6	90,9	87,3
<i>Середньорічна оплата праці найманих працівників, грн</i>					
на одного працівника	4960,9	5560,3	5987,7	12466,2	7505,3
на один люд.-день	26,5	29,5	31,5	64,7	38,2
на один люд.-год.	3,3	3,7	3,9	7,8	4,5

Джерело: розраховано згідно з даними Головного управління статистики у Закарпатській області (форма 2-ферм)

Аналізуючи одержані у результаті розрахунків дані, бачимо, що динаміка виручки від реалізації продукції, робіт, послуг та прибутку останніми роками обернена до спадної динаміки показника фонду оплати праці. Тобто зростання виручки і фінансового результату, особливо 2016 року, є наслідком різкого зменшення цього року розміру фонду оплати праці у фермерських господарствах – на 77,7 %. Також спостерігаємо збільшення виручки і прибутку у розрахунку на одного працівника, один людино-день, одну людино-годину. Відбулось це тому, що основними утворювальними показниками цих даних є виручка і прибуток, а їх стрімке збільшення безпосередньо вплинуло на позитивну динаміку розрахункових даних.

Отже, протягом досліджуваного періоду виручка від реалізації та фінансового результату зростає, зокрема, й за рахунок коливання цін на сільськогосподарську продукцію, тому це мало б позитивно вплинути на розмір оплати праці найманих працівників. Але у фермерських господарствах Закарпатської області ми не простежуємо такої тенденції. Тож, упевнено можемо стверджувати, що прибуток не є джерелом відтворення трудового потенціалу. Можливо, його більшою мірою використовували в інвестиційних цілях, втім це вже предмет наступного етапу дослідження.

Варто також зазначити, що заробітна плата працівників фермерських господарств Закарпатської області не виконує ні відтворювальної, ні соціальної функції. Її рівень не може забезпечити працівників необхідними життєвими благами для відновлення витраченої у процесі виробництва робочої сили. Соціальний прояв заробітку найманих працівників мав би завадити дискримінації в оплаті праці. Так, номінально середньорічний розмір оплати праці одного працівника за досліджуваний період зріс на 7505,3 грн, але розмір оплати одного людино-дня чи однієї людино-години зменшився. Пояснення тут однозначне – на тлі зменшення середньорічної кількості працівників на 268 осіб різко, причому неспіврозмірно до скорочення числа працівників, зменшився показник їх зайнятості у вимірі людино-днів у зв'язку із зменшенням кількості робочих днів і годин протягом року. Таке явище можливе за підвищення рівня механізації та використання у виробництві нових інноваційних технологій. Якщо говорити про такі речі, то реінвестування прибутку в основний капітал можна розцінювати як заміну одного елемента виробничого потенціалу на інший.

Нівелювання свого призначення та ролі в узгодженні й реалізації інтересів фермера і найманих працівників засвідчує також рівень оплати праці у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь.

Бачимо, що протягом досліджуваного періоду цей показник зменшився на 753,2 грн (рис. 3.8). подані розрахунки засвідчують, що впродовж 2013–2016 років трудозабезпеченість на 100 га сільськогосподарських угідь зменшилася на 11,4 осіб, а розмір орендної плати за 1 га сільськогосподарських угідь у зв'язку із залученням додаткових орендованих площ зріс на 237,6 грн, що вказує на зростання продуктивності праці.

На відміну від рівня оплати праці, оцінка показників продуктивності праці у малих фермерських господарствах Закарпатської області показує досить непогані результати, що свідчить про ефективність використання трудового потенціалу малими фермерськими господарствами. Протягом досліджуваного періоду внаслідок зменшення середньорічної кількості працівників на 14,4 %, затрат праці на 16,0 %, виручка від реалізації зросла на 543,7 млн грн. З огляду на це, констатуємо тісний стохастичний взаємозв'язок, який засвідчує зростання рівня технології і організації виробництва, механізації робіт, особливо у рослинництві.

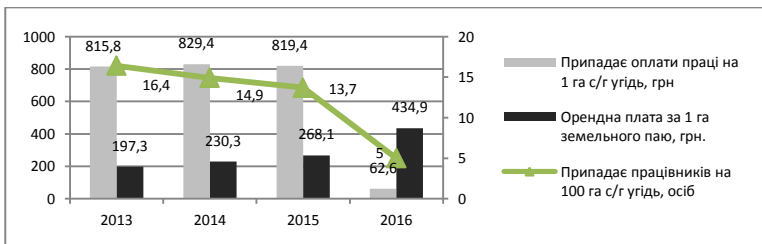

Рис. 3.8. Соціальна ефективність використання сільськогосподарських угідь фермерськими господарствами Закарпатської області
Джерело: розраховано і побудовано згідно з дод. Т

Отож, процес відтворення трудового потенціалу передбачає такі етапи: формування у певному кількісному та якісному вираженні; розподіл за видами діяльності та галузями операційної діяльності фермерського господарства; обмін та використання (реалізацію) відповідно до потреб фермерського господарства. Використання трудового потенціалу – завершальна фаза процесу відтворення. Що більший сформований трудовий потенціал, то вища його віддача у фазі використання. Аналогічно, що раціональніше розподілені трудові ресурси в розрізі галузей та напрямів виробництва у фермерському господарстві, то суттєвішим може бути результат, досягнутий від використання одного й того самого значення сформованого трудового

Продуктивність праці – стрімкий і динамічний показник результативності праці та ефективності виробництва, який коригується низкою чинників і має визначальне значення в розвитку окремого фермерського господарства та фермерства загалом. При цьому, як вважає О. А. Гарват, роль і значення працівників у забезпеченні ефективності виробництва зростають, оскільки робоча сила все більшою мірою визначає відтворення виробничого потенціалу, а також перебіг і результати економічної діяльності фермерського господарства. Це зумовлює необхідність формування якісно нових підходів до активізації інноваційної діяльності персоналу фермерського господарства для підвищення рівня його трудового потенціалу в аспекті процесів економічного відтворення [52, с. 103].

Наукова організація праці та науково-технічний прогрес охоплюють значні потенційні резерви підвищення ефективності праці з мінімальними додатковими матеріальними витратами. Продуктивність праці характеризує економічну ефективність сукупних витрат праці, що виникали на всіх стадіях виробництва. Тому в умовах фермерства її доцільно обчислювати як відношення вартості валової продукції та прибутку до загальної кількості працівників фермерського господарства. Враховуючи, що працівників фермерського господарства, особливо самого власника, не завжди можна ідентифікувати за приналежністю до сфери виробництва – рослинництво чи тваринництво – продуктивність праці у цих галузях за розміром фінансового результату на одного працівника будемо визначати узагальнено (табл. 3.9).

Ми визначили, що протягом усього періоду дослідження показник продукції сільського господарства та продукції рослинництва у постійних цінах на одного зайнятого у фермерських господарствах Карпатського регіону був нижчий від загальноукраїнського рівня. Причому 2016 року за продуктивністю праці у рослинництві фермерські господарства України переважали фермерів Карпатського регіону на 100,6 тис. грн на одного працівника, а загалом – на 55,4 тис грн. на одного працівника. Серед областей Карпатського регіону за досліджуваним показником виділяється Львівська область, де його рівень, навпаки, вищий від загальноукраїнського показника на 45,6 тис. грн на одного працівника. Стосовно продуктивності праці у тваринництві – навпаки.

Таблиця 3.9

**Динаміка продуктивності праці у фермерських господарствах,
тис. грн.**

Показник	Рік	Карпатський регіон у т.ч. області регіону				Україна	Продукція і прибуток галузі на одного зайнятого у сільському господарстві	Карпатський регіон порівняно з фермерами України, +/-	Фермери України порівняно з галуззю, +/-	
		разом	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська					Чернівецька
Продукція с.-г. у постійних цінах 2010 р. на одного зайнятого у фермерських господарствах	2010	119,8	33,1	111,9	217,7	83,1	121,6	62,6	-1,8	59
	2013	146,8	44,6	159,4	242,3	103,2	198,7	70,7	-51,9	128
	2014	154,5	46,5	212,4	233,8	122,5	202,5	81,3	-48	121,2
	2015	155,3	54,5	180,7	232,1	112,6	201,8	83,4	-46,5	118,4
	2016	173,2	62,2	214,0	274,2	117,9	228,6	88,8	-55,4	139,8
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>53,4</i>	<i>29,1</i>	<i>102,1</i>	<i>56,5</i>	<i>34,8</i>	<i>107</i>	<i>26,2</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
у т.ч. рослинництва	2010	65,0	21,0	99,3	77,3	75,2	110,2	40,0	-45,2	70,2
	2013	77,0	28,5	137,9	79,2	91,7	184,2	49,2	-107,2	135
	2014	95,6	30,9	192,1	97,8	110,4	188,3	57,5	-92,7	130,8
	2015	95,1	36,8	163,9	102,1	98,6	187,5	58,7	-92,4	128,8
	2016	113,5	44,4	193,3	135,4	105,5	214,1	64,6	100,6	149,5
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>48,5</i>	<i>23,4</i>	<i>94</i>	<i>58,1</i>	<i>30,3</i>	<i>103,9</i>	<i>24,6</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
тваринництва	2010	54,8	12,1	12,6	140,4	7,9	11,4	22,6	43,4	-11,2
	2013	69,8	16,1	21,5	163,0	11,5	14,5	21,5	55,3	-7
	2014	58,9	15,7	20,3	136,0	12,1	14,2	23,8	44,7	-9,6
	2015	60,2	17,7	16,8	130,0	14,0	14,3	24,7	45,9	-10,4
	2016	59,6	17,8	20,8	138,8	12,4	14,4	24,3	45,2	-9,9
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>4,8</i>	<i>5,7</i>	<i>8,2</i>	<i>-1,6</i>	<i>4,5</i>	<i>3</i>	<i>1,7</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
Прибуток (збиток) на одного зайнятого у фермерських господарствах	2010	12,1	3,9	9,4	17,9	15,2	26,3	26,7	-14,2	-0,4
	2013	14,4	5,0	13,3	15,0	24,6	28,8	25,8	-14,4	3
	2014	34,1	12,2	56,6	26,0	57,6	56,3	40,4	-22,2	15,9
	2015	58,0	11,5	119,6	60,7	61,1	104,4	202,9	-46,4	-98,5
	2016	82,7	131,9	98,2	67,0	35,7	98,6	175,9	-15,9	-77,3
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>6,8</i>	<i>33,8</i>	<i>10,4</i>	<i>3,7</i>	<i>2,3</i>	<i>3,7</i>	<i>6,6</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
у т.ч. рослинництва	2010	13,2	15,7	8,6	11,8	15,6	24,3	x	-11,1	x
	2013	14,8	17,1	12,7	9,9	21,1	28,5	x	-13,7	x
	2014	29,4	9,4	54,8	16,9	55,9	55,8	x	-26,4	x
	2015	52,1	18,9	115,6	43,1	59,8	103,4	x	-51,3	x
	2016	130,7	327,0	95,4	54,5	36,3	97,3	x	33,4	x
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>9,9</i>	<i>20,8</i>	<i>11,1</i>	<i>4,6</i>	<i>2,3</i>	<i>4,0</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
тваринництва	2010	2,4	1,0	1,0	6,1	-0,4	2,0	x	0,4	x
	2013	3,2	1,3	0,6	5,2	3,6	0,3	x	2,9	x
	2014	5,0	4,1	1,8	9,2	1,6	0,5	x	4,5	x
	2015	8,0	1,3	3,9	17,6	1,2	1,0	x	7	x
	2016	5,3	2,3	2,8	12,5	-0,6	1,2	x	4,1	x
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>2,2</i>	<i>2,3</i>	<i>2,8</i>	<i>2,0</i>	<i>-0,2</i>	<i>0,6</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>

Джерело: розраховано згідно з даними Головного управління статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та [290, с. 68-75; 295, с. 46, 47, 49, 51,52]

Рівень продуктивності за досліджуваним показником 2016 року більший у фермерських господарствах Карпатського регіону на 24,3 тис. грн на одного працівника. Тож знову у лідерах фермери Львівської області – у них цей показник ефективності переважає рівень в Україні на 124,4 тис. грн на одного працівника. Порівнюючи продуктивність праці українських фермерів із її рівнем у галузі загалом, бачимо обернену ситуацію – у рослинництві та загалом в усій сільськогосподарській продукції її вартість на одного працівника вища у фермерських господарствах, а у тваринництві, навпаки, в усіх категоріях сільськогосподарських товаровиробників. Причому загальна перевага за продуктивністю праці у фермерських господарствах склалася винятково за рахунок вартості продукції рослинництва.

Продуктивність праці у фермерських господарствах за показником фінансового результату на одного працівника нижча, порівняно із галуззю, але вища, порівняно із фермерськими господарствами Карпатського регіону. Хоча слід відзначити позитивну динаміку цього показника – розмір прибутку у розрахунку на одного працівника за період дослідження зріс в усіх областях Карпатського регіону та у фермерів України загалом. Традиційно і уже з відомих нам причин вищу продуктивність спостерігаємо у рослинництві. Тваринництво у фермерських господарствах Чернівецької області на початку та в кінці досліджуваного періоду було збитковим, що й відобразилось на розрахованих показниках продуктивності.

Зауважимо, що У. Ф. Стефанюк серед чинників покращання використання трудового потенціалу фермерських господарств, які у підсумку безпосередньо впливають на формування основного показника ефективності використання трудового потенціалу – продуктивності праці, виділяє матеріально-технічні, організаційно-економічні та соціально-економічні [303, с. 78].

А. М. Ряснянська [280, с. 66] стосовно оцінки ефективності вводить поняття «соціальна ефективність», яке відображає покращання умов життя людей. Показник цієї ефективності є, по суті, похідним від економічної ефективності і повністю залежить від неї. За однакових умов соціальна ефективність працівників фермерських господарств буде вищою, якщо фермерське господарство теж досягло вищого рівня економічної ефективності. Водночас, із підвищенням соціальної ефективності зростає продуктивність праці працівників, а отже, й економічна ефективність виробництва. Отож, між цими поняттями є взаємозв'язок і взаємозалежність. Аналізуючи соціальну ефективність, розраховуємо показник землевантаження, тобто

площу сільськогосподарських угідь, що припадає на одного працівника, зайнятого в сільськогосподарському виробництві (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Динаміка показників навантаження працівників у фермерських господарствах України

Показник	Рік	Карпатський регіон					Україна	Карпатський регіон порівняно з Україною, +/-	Сільське господарство загалом	Фермери України порівняно з галуззю, +/-
		у т.ч. області регіону								
		разом	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька				
Площа с.-г. угідь на одного працівника, га	2010	16,5	7,0	20,6	21,6	17,4	43,6	-27,1	32,2	11,4
	2013	17,6	6,2	29,4	20,5	18,6	44,5	-26,9	35,5	9,0
	2014	18,1	6,5	32,0	21,0	19,0	48,3	-30,2	38,5	9,8
	2015	20,0	7,4	30,1	22,4	22,9	46,4	-26,4	40,9	5,5
	2016	21,3	6,2	31,2	27,1	23,4	45,9	-24,6	40,7	5,2
2016 р. до 2010 р., +/-		4,8	-0,8	10,6	5,5	6,0	2,3	x	8,5	x
Кількість сільськогосподарських тварин на 1 працівника, умовні гол.	2010	9,2	2,1	2,8	22,6	2,4	2,5	6,7	3,4	-0,9
	2013	9,4	2,5	4,4	21,2	1,7	2,7	6,7	3,6	-0,9
	2014	8,9	2,4	5,0	20,0	1,4	2,5	6,4	3,6	-1,1
	2015	9,5	3,6	5,2	19,3	1,8	2,6	6,9	3,7	-1,1
	2016	8,4	3,4	6,2	17,6	1,4	2,4	6,0	3,7	-1,3
2016 р. до 2010 р., +/-		-0,8	1,3	3,4	-5	-1	-0,1	x	0,3	x

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 20, 21, 64, 66, 67, 20, 133, 177, 178]

У фермерських господарствах на одного працівника припадає сільськогосподарських угідь більше, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Причому як у фермерів, так і у сільськогосподарських підприємствах, у динаміці спостерігаємо збільшення досліджуваного показника. Менший показник навантаження сільськогосподарських угідь на одного працівника у сільськогосподарських підприємствах вказує на кращу соціальну ефективність у цих господарських структурах. На нашу думку, розраховані показники демонструють дещо не логічну ситуацію – на тлі гіршого технічного оснащення фермерських господарств (не кожне фермерське господарство у своєму технічному парку має спеціалізовану техніку) [184], показники навантаження сільськогосподарських угідь на одного працівника тут більші.

Очевидним є припущення про вплив параметрів виробничого потенціалу великих фермерських господарств на вищий показник навантаження угідь на одного працівника. Серед областей

Карпатського регіону найменше землевантаження, а відповідно найвищий рівень соціальної ефективності, спостерігаємо у фермерських господарствах Закарпатської області, а найвище – у фермерських господарствах Івано-Франківської області.

Важливим елементом інвестування відтворення трудового потенціалу є витрати на формування якісних показників людського капіталу, зокрема на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист (табл. 3.11). В Україні за досліджуваний період сума інвестицій у людський капітал збільшилася за всіма напрямками, зокрема відчутне збільшення в освіту – в 10,4 раза, або на 1091158,0 млн грн. Однак у розрізі провайдерів бачимо зменшення видатків на професійно-технічну освіту. Для фермерських господарств ця негативна тенденція особливо відчутна. Фермерство, у зв'язку із витісненням професійно-технічної освіти на другий план, вразливо відчуває брак професійних механізаторів, операторів устаткування тощо.

Таблиця 3.11

Динаміка інвестицій у людський капітал України, млн грн

Вид спрямування	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2015р. до 2013р., %
В освіту				
<i>Державою</i>	115963,0	109520,9	1207120,9	більше в 10,4 раза
дошкільну	34383,1	33497,3	40267,7	117,1
загальну середню	29164,3	27418,7	31080,6	106,6
професійно-технічну	7307,0	6593,6	7005,0	95,9
вищу	45108,4	42011,3	51767,6	114,8
у т.ч. Міністерством аграрної політики та продовольства України	23,7	1996,5	13293,0	більше в 560,9 раза
<i>Домогосподарствами</i>	17325,7	15403,7	20013,0	115,5
<i>Приватними фірмами та корпораціями</i>	884,2	887,0	929,3	105,1
В охорону здоров'я				
<i>Державою</i>	96597,3	99595,2	132235,2	136,9
Допомога соціального захисту				
<i>Державою</i>	354337,7	346144,6	401862,4	113,4

Джерело: Розраховано згідно з [225; 226; 227]

Міністерство аграрної політики та продовольства України фінансує мізерну частку видатків на освіту – лише 1,2 % загального фінансування 2016 року. Враховуючи те, що практично всі вищі навчальні заклади надають освітні послуги у підпорядкуванні Міністерства освіти і науки України, логічно вважати, що левову частку видатків на освіту Міністерства аграрної політики та продовольства України спрямовують саме у сектор професійно-

технічної освіти, однак фермери постійно вказують на брак кваліфікованих працівників.

Частка домогосподарств у освіту членів своїх сімей також незначна – 1,6 % у загальній структурі інвестицій в освіту. Сума коштів, яку домогосподарства 2015 року офіційно сплачували за вищу та професійно-технічну освіту своїх родичів, була у 2,9 раза менша від аналогічної суми, спрямованої державою цим провайдерам.

Порівняно із видатками на охорону здоров'я та соціальний захист, найбільшими інвестиціями у людський капітал є видатки на освіту. Структурно інвестиції у людський капітал 2015 року мали таке співвідношення: видатки на освіту – 69,3, на охорону здоров'я – 7,6, на соціальний захист – 23,1 %. Питома вага видатків державного бюджету на охорону здоров'я не виправдано мала, а попередніми роками була ще меншою. Звичайно, в Україні окрім державної медицини активно розвинулося приватне медичне обслуговування. Але чи завжди такі послуги є доступними для селян – питання риторичне.

Отож, без створення належних умов для розширеного відтворення трудового потенціалу виробничий потенціал фермерських господарств залишиться нереалізованим. На рівні фермерських господарств це означає розстановку пріоритетів щодо збереження наявного та примноження трудового потенціалу. У контексті збереження сільської сфери життя та відновлення тваринницької галузі фермерство зобов'язане вистояти перед стратегіями мінімального залучення трудового потенціалу. Виходячи з цього, фермер повинен уявити собі, що зростає значення працівників створює мультиаспектну перевагу, завдяки чому стають можливими прискорення темпів відтворення виробничого потенціалу та якісне оновлення трудового потенціалу фермерських господарств.

3.3. Капітал у структурі виробничого потенціалу фермерських господарств

Капітал в економіці – це чинник виробництва у вигляді вартості, яка здатна створювати нову вартість. На актуальне для нашого дослідження тлумачення капіталу натрапляємо у Н. О. Байстрюченко, Науковець зазначає, що «капітал – це сукупність грошових, матеріальних і нематеріальних активів господарюючого суб'єкта, які мобілізовані з різних джерел і беруть участь в операційних та інвестиційних процесах з метою отримання доходу та/або максимізації ринкової вартості активів підприємства» [19, с. 5]. А. В. Джошар надає капіталу двоякої сутності. З одного боку, капітал розглядається як

джерело створення активів, залучених підприємством для здійснення господарської діяльності та отримання економічного зиску, а з іншого, капітал – це вартість, яка в процесі діяльності здатна забезпечувати дохід чи ресурси, необхідні підприємству для виробництва товарів і послуг [110, с. 8]. Отже, результатом виробничих стратегій є створення доданої вартості (прибутку). Тому, виходячи із сутності капіталу під час його кругообігу, найточнішим є визначення його як авансованої вартості, що в процесі свого руху приносить більшу вартість, тобто самозростає [247, с. 239], тобто відтворюється. Безперервний процес кругообігу капіталу – визначальна умова його відтворення.

Із позиції фермерського господарства, яке створене і функціонує на засадах приватної власності, слухними є думки О. В. Ареф'єва та І. М. Мягких. Автори пропонують розглядати власний капітал як загальну вартість коштів суб'єкта господарювання, які на правах власності належать йому та які використовують для створення певної частини активів і які гарантують інтереси його кредиторів [14, с. 166]. Отож, систематизувавши наукові погляди на визначення сутності та функцій власного капіталу [165, с. 337; 322, с. 263], будемо вважати, що власний капітал фермерського господарства – це його власні фінансові ресурси, які сформовані за рахунок первинного капіталу, наданого фермером-власником, інших внесків юридичних та фізичних осіб, резервів, накопичених господарством та спрямованих на забезпечення потреби господарства в необоротних та оборотних активах. У Національному положенні (стандарті) бухгалтерського обліку № 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» чітко прописано, що капітал це частина в активах підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань [224].

Наші дослідження дають підставу вважати, що висока результативність операційної діяльності є наслідком розумного управління капіталом, що особливо виражається під час кризи. Власне збільшення потенціалу відбувається в процесі кругообігу капіталу, оскільки капітал – це процес кругообігу, який проходить різні стадії і набуває різних форм. Управління власним капіталом пов'язане не тільки із забезпеченням ефективного використання вже накопиченої його частини, а й із формуванням власних фінансових ресурсів, що забезпечують майбутній розвиток підприємства [339, с. 390]. Змішане фінансування передбачає формування власного капіталу за рахунок як приватного, так і позичкового капіталу в різних пропорціях. Зрозуміло, що самофінансування обмежене в обсягах залучення і, як наслідок, теоретично доцільним є фінансування операційної діяльності господарства за рахунок залучених коштів. Такий підхід забезпечить

фінансову стійкість розвитку фермерського господарства, його платоспроможність на перспективу і, як наслідок, зниження ризику банкрутства.

Узагальнюючи теоретичні означення капіталу, доходимо висновку, що стосовно фермерських господарств цю категорію доцільно розглядати як вартість, виражену в матеріальній або нематеріальній формі, яка внаслідок обороту та ефективного використання здатна приносити додаткову вартість (прибуток). Інакше кажучи, це ресурси, технології та інші нематеріальні активи, які вкладені фермером у справу і призначені для забезпечення належного рівня виробництва сільськогосподарської продукції та надання послуг (рис. 3.10).

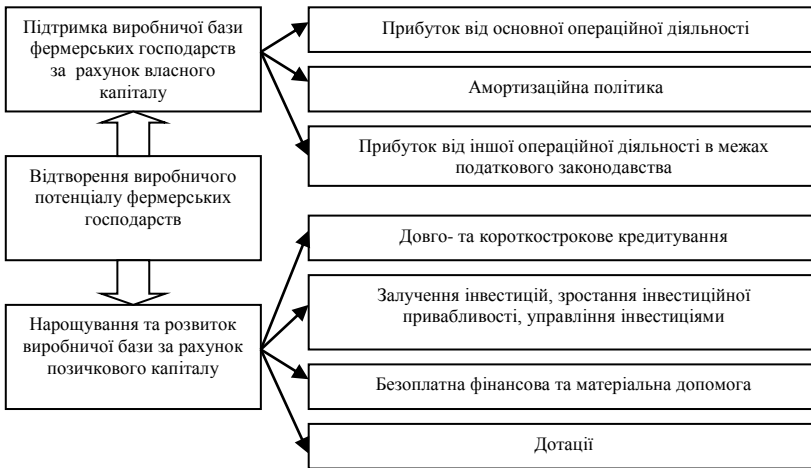

Рис. 3.10. Форми відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств за рахунок капіталу

Джерело: власна розробка автора

Амортизаційні відрахування здебільшого впливають на забезпечення поточної діяльності, а не на відновлення основного капіталу, і не сприяють інноваційному розвитку підприємств. Крім того, фермерські господарства як такі, що не належать до сфер зі швидкою окупністю капітальних вкладень та мають високий ступінь економічного ризику, досить часто втрачають інвестиційну привабливість.

Теперішній стан розвитку фермерських господарств означений низкою можливостей, які пов'язані з імовірністю виходу українських

фермерів на зовнішній ринок. Основною умовою цього має бути достатній рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, яку вони виробляють. Для цього їм потрібно нарощувати обсяги виробництва на основі інтенсивних технологій, обов'язковою передумовою яких є активізація інвестиційного процесу. У ситуації обмеження інвестиційних ресурсів, яку сьогодні відчувають вітчизняні сільськогосподарські товаровиробники, розмір та інтенсивність залучення позичкового капіталу фермерськими господарствами значною мірою залежать від ефективності використання власного капіталу. Практикою доведено, що залучений капітал функціонуватиме ефективніше у тих сільськогосподарських товаровиробників, у яких вища ефективність використання власного. Отож, залучений капітал у вигляді інвестицій сприяє динамічнішому відтворенню власного капіталу фермерських господарств. Особливістю кругообігу оборотного капіталу фермерських господарств є те, що він авансується на тривалий час, нерідко на рік і більше. Це насамперед зумовлено технологією виробництва сільськогосподарської продукції, специфіка якої і визначає найдовше закріплення оборотних активів власне на стадії виробництва. Через вплив сезонності у фермерських господарствах має місце нерівномірність вкладень оборотних активів у виробничий процес, а також поступове, згідно з вимогами технології, зростання цих вкладень аж до етапу реалізації сільськогосподарської продукції. Зрозуміло, що та частка оборотних активів, яку вкладають на початку виробничого процесу (незавершене виробництво у вигляді витрат минулого року), перебуватиме у кругообігу найдовший проміжок часу, а та, що вкладена на завершальних етапах, – найменше. Тобто, що більше оборотних активів вкладають у виробництво, то більше фермерське господарство повинно їх авансувати для подальшого кругообігу задля відтворення виробничого потенціалу, і навпаки.

На рис. 3.11 покажемо розмір матеріальних витрат, тобто вартість оборотних активів, у складі витрат на виробництво різних за розмірами землекористування фермерських господарств.

Отож, на пелюстковому графіку крива матеріальних витрат розвернута у бік невеликих за розміром фермерських господарств. Тобто, найбільша частка матеріальних витрат у розмірі 78,2 % належить фермерським господарствам із площею ріллі від 20 до 50 га. Із збільшенням площі землекористування частка матеріальних витрат зменшується і в найбільших фермерських господарствах із площею ріллі понад 500 га становить 68,9 %. Однак найменша частка матеріальних витрат, і це очевидно, характерна для фермерських

господарств, які не мають землі, або володіють угіддями площею до 1 га ріллі.

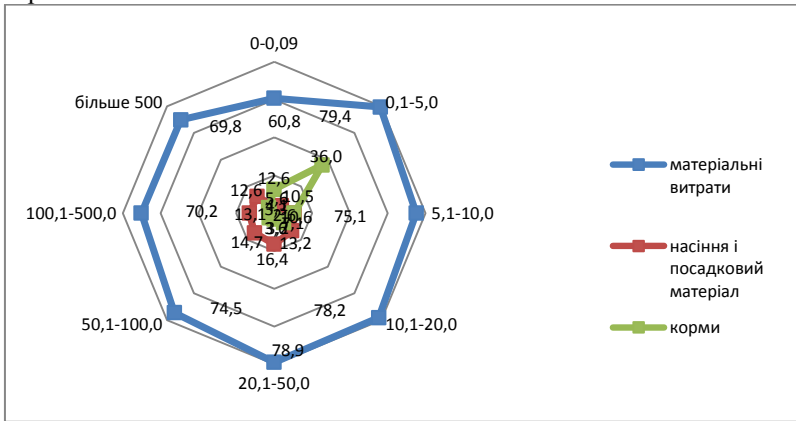

Рис. 3.11. Частка оборотного капіталу (матеріальних витрат) у структурі витрат на виробництво фермерських господарств, згрупованих за площею ріллі 2016 року, %

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Питома вага вартості кормів і насіння гіпотетично може вказати на виробничий напрямок фермерських господарств, хоча відомо, що спеціалізацію визначають за структурою товарної продукції. Отож, на графіку пелюстки кривих часток насіння та кормів розвернуті в різні боки, що вказує на неоднакове виробниче спрямування різних за розмірами фермерських господарств. Так, найбільша частка кормів (36,0 %) у структурі виробничих витрат малих фермерських господарств із площею ріллі до 5 га вказує на активний розвиток у них тваринництва. Тваринництво із рослинництвом поєднують мікрогосподарства із площею ріллі до 1 га та ферми площею від 5 до 10 га ріллі. У них частка кормів у структурі витрат становить 12,6 та 10,6 % відповідно. Далі, в кожній наступній групі фермерських господарств із більшою площею землекористування, частка витрат на корми відповідно зменшується, і у групі найбільших фермерських господарств має мінімальне значення 4,2 %.

Отже, частка оборотного капіталу у структурі витрат на виробництво вказує, що дрібні фермерські господарства змішаної спеціалізації відчують значне навантаження у зв'язку із постійною потребою формування достатнього рівня власного оборотного

капіталу, основу якого становлять вартість кормів, насіння, мінеральних добрив і засобів захисту рослин.

У мікро- та малих фермерських господарствах питома вага витрат на насіння та посадковий матеріал незначна порівняно із крупнішими фермами. Зміщена крива частки насіння і посадкового матеріалу в бік більших фермерських господарств, площа ріллі яких становить 20–500 га, підтверджує, що більші площі землекористування є визначальним чинником у превалюванні рослинництва в таких фермерських господарствах. Максимальний розмір частки цієї статті витрат (16,4 %) характерний для фермерських господарств із площею ріллі 20–50 га.

Отож, капітал фермерського господарства, з одного боку, характерний загальною вартістю засобів у грошовій, матеріальній і нематеріальній формах, інвестованих у формування його майна (активів), а з іншого – капітал утворюють джерела фінансових ресурсів, авансованих у фінансово-господарську діяльність фермерського господарства і спрямованих у формування його активів. Тому капітал слід розглядати як одне ціле, застосувавши до його дослідження відтворувальний підхід.

В умовах ринкової економіки відбувається зміщення пріоритетів у свободі маніпулювання фінансовими ресурсами, зокрема вибором фермерськими господарствами найраціональніших елементів виробничого потенціалу та постійної оптимізації його структури. Тому фінанси набувають першочергового значення, оскільки це єдиний вид економічного ресурсу з притаманною безпосередньою трансформацією в інший вид ресурсу із мінімальним часовим лагом.

Дослідженням встановлено, що основну частку позичкового капіталу фермерських господарств утворюють довгострокові зобов'язання, що значно знижує їх ліквідність та погіршує фінансову стійкість. З іншого боку, фермерські господарства є ненадійними реципієнтами позичкового капіталу, що неабияк впливає на ціну кредитних ресурсів для фінансування аграрного сектору. Окрім того, після різкого зростання курсу долара підвищення рівня інфляції та облікової ставки НБУ фермери все частіше висловлюють побоювання щодо залучення кредитних ресурсів. На думку І. О. Бланка, підприємство може обходитись тільки власними фінансовими ресурсами лише на стадії свого зародження, а надалі, у процесі здійснення господарської діяльності, джерела фінансування підприємства диверсифікуються [26, с. 208]. Так, використання власних джерел формування капіталу забезпечує фінансову стійкість фермерського господарства, проте не дає йому змоги ефективно

розвиватися, відтворювати свій виробничий потенціал. Натомість кредитні кошти дають змогу фермерському господарству більшою мірою реалізувати його виробничий потенціал. Однак надмірне їх використання також негативно впливає на фінансовий стан фермерського господарства, збільшуючи ризик виникнення банкрутства. Водночас, характерною особливістю кредитних коштів є необхідність постійної виплати відповідного відсотка за користування цими коштами. Із цією особливістю позичкових коштів пов'язаний такий показник фінансового стану як фінансовий леверидж. Отож, оптимальна структура капіталу фермерського господарства – це оптимальне співвідношення власних та позикових коштів. Таке співвідношення – не лише ключовий об'єкт управління капіталом, а й основний індикатор ефективності управління ним.

У складі внутрішніх джерел відтворення власного капіталу фермерських господарств основне місце належить прибутку, який залишається у розпорядженні фермерів. Прибуток формує більшість власних фінансових ресурсів фермера, забезпечує приріст власного капіталу, а відповідно і зростання ринкової вартості підприємства. Певну роль у складі внутрішніх джерел виконують також амортизаційні відрахування, проте суми власного капіталу вони не збільшують, а лише є засобом його реінвестування. Інші внутрішні джерела не відіграють помітної ролі у формуванні власних фінансових ресурсів підприємства [339, с. 391]. Особливим зовнішнім джерелом відтворення власного капіталу фермерських господарств також є державна фінансова допомога у вигляді поворотних чи безповоротних трансів.

Власний капітал показує частку майна фермерського господарства, яку фінансують за рахунок коштів самого фермера. Щоб власний капітал ефективно відтворювався і максимально примножувався, фермер повинен постійно дотримуватись чіткого спрямування отриманих грошових коштів з різних джерел фінансування в конкретні категорії активів (рис. 3.12).

За рахунок власного капіталу фермерські господарства формують свою матеріально-технічну базу, яка має забезпечувати безперерйне виробництво одного операційного циклу. Прибуток від використання таких активів має збільшувати частку власного капіталу фермерських господарств, на початковій стадії – у вигляді амортизаційного фонду та нерозподіленого прибутку, а вже з часом – власного капіталу. Довгострокові кредити слід спрямовувати в капітальне будівництво, інноваційні проекти, а короткострокові – в оборотні активи, потреба в яких зростає у зв'язку з розширенням виробництва.

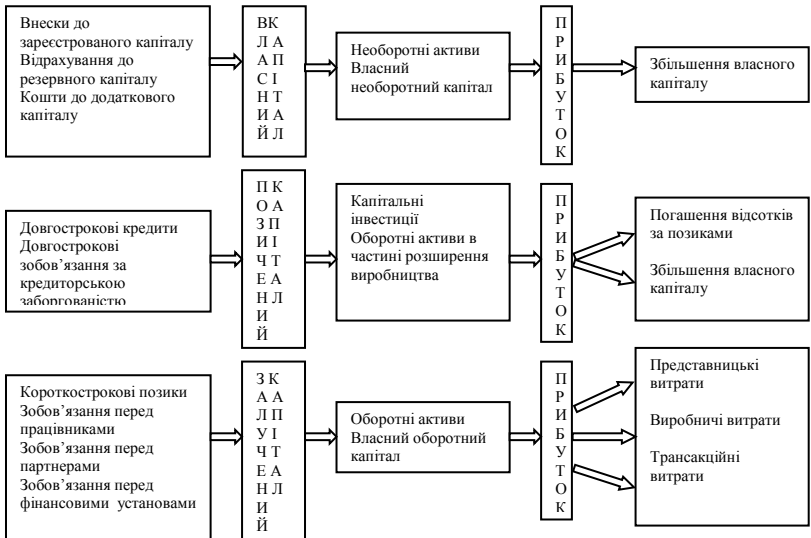

Рис. 3.12. Механізм відтворення власного капіталу фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

Відповідно прибуток, отриманий від користування новоствореними чи придбаними активами, повинен покривати плату фінансовим структурам за користування їх ресурсами та примножувати власний капітал фермерських господарств. Досвід зарубіжних країн підтверджує, що у стабільних ринково-економічних умовах, з порівняно низьким рівнем банківської ставки, використання залучених ресурсів дешевше, а отже, і вигідніше, для підприємства. З позицій західних фінансових менеджерів, досягнення оптимальної структури капіталу спрямоване на встановлення мінімальних меж для залученого капіталу [78, с. 122]. А з позиції вітчизняних фінансистів, це пошук такої максимальної межі власного капіталу, коли залучений капітал дасть змогу збільшити рентабельність власного.

Як бачимо, капітал є головним мірилом ринкової вартості [287, с. 110] та характеризує фінансові ресурси фермерського господарства, які приносять дохід. Тому в цьому контексті капітал як чинник виробництва може слугувати позиковим капіталом, який забезпечує формування доходів фермерського господарства не лише в межах виробничої (операційної) діяльності, а й у межах фінансової чи інвестиційної. За визначенням Н. О. Байструченко, структура капіталу – це спеціальна логічна категорія, яка характеризує таку комбінацію

(співвідношення) позичених і власних коштів, котра дає підприємству можливість реалізувати обрану ринкову стратегію [19, с. 6]. Перелік факторів, котрі впливають на структуру капіталу, О. О. Лелюк пропонує доповнити стадією життєвого циклу, на якій перебуває підприємство, його рівнем рентабельності та конкурентоспроможністю продукції, яку воно виробляє [178, с. 37]. Досить зрозуміле і одночасно містке визначення структури капіталу подав І. Б. Хома, який під цим поняттям розуміє відношення власних і позикових фінансових ресурсів, які підприємство використовує для здійснення операційної діяльності [322, с. 101]. Стосовно оптимізації структури капіталу, Н. С. Пласкова зазначає, що це процес досягнення максимально можливого рівня рентабельності підприємства за відповідного рівня фінансової стійкості, яке зумовлене зростанням власних ресурсів, та рівня фінансового ризику, пов'язаного із залученням позичених ресурсів [253, с. 150].

Отже, для того щоб капітал приносив фермерському господарству додану вартість, забезпечував відтворення виробничого потенціалу та підвищення ринкової вартості господарства, слід напрацювати ефективні способи управління його структурою. Управління структурою капіталу фермерського господарства – це безперервний цілеспрямований процес аналізу, планування та контролю за поелементним формуванням, накопиченням, розподілом і використанням капіталу за умови максимізації прибутку та мінімізації ризику [18, с. 111]. Метою такого управління капіталом є забезпечення достатнього обсягу фінансових ресурсів оптимальним співвідношенням джерел їх формування задля стабільного відтворення виробничого потенціалу та розвитку фермерського господарства відповідно до його стратегічних цілей.

Треба враховувати, що фінансування діяльності фермерства лише за рахунок його власних засобів не завжди вигідно для нього. Через сезонний характер виробництва велика частина фермерських господарств має проблеми із платоспроможністю, фінансовою результативністю і практично не відтворює вкладеного капіталу. Інакше кажучи, виникає потреба в пошуку інших джерел фінансування, використання яких могло б забезпечити ефективну операційну діяльність та подолання кризового стану. Отже, йдеться про потребу систематичної діагностики фінансової стійкості фермерських господарств на засадах чітко виокремлених інформаційно насичених фінансових індикаторів, зокрема критеріально-індикаторною базою.

Аналіз літературних джерел [23, с. 235–250; 98, с. 67; 103, с. 174–180; 121, с. 208–274; 127, с. 139; 162, с. 354; 163, с. 755–764; 329, с. 54] дає змогу виокремити перелік найпоширеніших індикаторів діагностики фінансової стійкості: показники платоспроможності, ліквідності, фінансової стійкості, ефективності використання капіталу, оборотності капіталу, прибутковості власного капіталу, чистий прибуток, рентабельність активів, рентабельність реалізації та інші індикатори, які визначають згідно з даними фінансової звітності. Проте у процесі дослідження окреслились основні недоліки у цій сфері. Зокрема подекуди пропонують надмірно велику кількість показників, розглядають взаємообернені, взаємопов'язані чи дублювальні індикатори, що свідчить про ускладнену їх ідентифікацію і оцінювання у середовищі фермерства. Також не враховано методи подання даних з форми № 1 «Баланс (Звіт про фінансовий стан)» та форми № 2 «Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід)», адже у формах значення з форми № 1 необхідно усереднювати. Не вказано нормативно-критеріальних значень та тенденцій їх зміни для діагностичних показників, що ускладнює процедуру інтерпретування отриманих результатів. Крім того, повністю відсутня методика щодо визначення переліку і складу фінансових індикаторів та їх критеріальної бази за даними скороченої звітності, що характерно для фермерських господарств. Також спостерігаємо ототожнення понять «платоспроможність» та «ліквідність», що є недопустимим. Відомо, що ліквідність – лише одна сторона платоспроможності, що характеризує здатність підприємства в оперативному режимі погасити поточні зобов'язання перетворенням поточних активів у грошові кошти. Натомість платоспроможність – ширше поняття, що показує наявні й потенційні можливості щодо покриття всіх поточних та довгострокових зобов'язань підприємства на сучасному етапі й у перспективі.

Узагальнення зазначеного, обсяги інформаційної бази даних про діяльність фермерських господарств та практика їх функціонування дають змогу виокремити список найрепрезентативніших індикаторів для діагностики фінансової стійкості, уточнити методику їх розрахунку, критеріально-нормативні значення та тенденції, розкрити змістове наповнення для ідентифікації капіталу та інтерпретаційну здатність. Зважаючи на особливості інформаційного забезпечення фермерських господарств, ми виділили три групи показників: формування власного капіталу, забезпеченість власним капіталом та ефективності використання власного капіталу табл. 3.12.

Таблиця 3.12

Групи індикаторів, що характеризують формування та ефективне використання власного капіталу фермерських господарств

Показник	Формула розрахунку	Нормати в
Формування власного капіталу		
Коефіцієнт захисту власного капіталу	$\frac{\text{Додатковий капітал} + \text{Резервний капітал}}{\text{Власний капітал}}$	не менше 0,15
Коефіцієнт ризику власного капіталу	$\frac{\text{Власний капітал} - \text{Додатковий капітал} - \text{Резервний капітал}}{\text{Додатковий капітал} + \text{Резервний капітал}}$	5 та вище
Коефіцієнт фінансової автономії	$\frac{\text{Власний капітал}}{\text{Баланс пасиву}}$	0,4-0,6
Коефіцієнт фінансової стійкості	$\frac{\text{Довгострокові зобов'язання} + \text{Власний капітал}}{\text{Баланс пасиву}}$	0,7-0,9
Забезпеченості власним капіталом		
Середньорічна вартість власного капіталу	(Основний капітал + Всі надходження до основного капіталу – Всі вилучення з основного капіталу)/12 місяців	
Обсяг власних оборотних коштів	Власний капітал – Необоротні активи	
Коефіцієнт забезпеченості власними оборотними коштами	$\frac{\text{Власний капітал} - \text{Необоротні активи}}{\text{Оборотні активи}}$	понад 0,1
Коефіцієнт маневреності власного капіталу	$\frac{\text{Довгострокові зобов'язання} + \text{Власний капітал} + \text{Необоротні}}{\text{Необоротні активи}}$	0,1 і вище
Ефективності використання власного капіталу		
Коефіцієнт оборотності власного капіталу	$\text{Виручка} \div \left(\frac{\text{Власний капітал}_1}{2} + \frac{\text{Власний капітал}_0}{2} \right)$	
Тривалість обороту власного капіталу, днів	360 днів ÷ Коефіцієнт оборотності власного капіталу	
Тривалість обороту нерозподіленого прибутку, днів	360 днів ÷ Коефіцієнт оборотності нерозподіленого прибутку	
Коефіцієнт оборотності власних оборотних коштів	$\frac{\text{Чистий обсяг реалізованої продукції}}{\text{Обсяг власних оборотних коштів}}$	
Тривалість обороту власних оборотних коштів, днів	360 днів ÷ Коефіцієнт оборотності власних оборотних коштів	
Рентабельність власного капіталу, %	$\text{Прибуток} \div \left(\frac{\text{Власний капітал}_1}{2} + \frac{\text{Власний капітал}_0}{2} \right) \times 100\%$	
Рентабельність власних оборотних коштів, %	$\frac{\text{Чистий обсяг реалізованої продукції}}{\text{Обсяг власних оборотних коштів}} \times 100\%$	
Період окупності власного капіталу, років	$\frac{\text{Власний капітал}}{\text{Прибуток}}$	
Коефіцієнт приросту нерозподіленого прибутку	$\frac{\text{Нерозподілений прибуток}_1}{\text{Нерозподілений прибуток}_0}$	

Джерело: власні узагальнення автора

Узявши за основу наукові розробки [116, с. 229–230], виокремимо основні чинники, що визначають формування структури капіталу: галузеві особливості операційної діяльності, особливості стадій життєвого циклу господарства, кон'юнктура товарного та фінансового ринку, рівень рентабельності операційної діяльності, спеціальний режим оподаткування сільськогосподарських товаровиробників, консервативна позиція фермера, зумовлена високим рівнем ризику тощо.

Отож, в сучасних умовах динамічних змін ринкового середовища управління відтворенням потенціалу фермерських господарств не може бути ефективним без якісної інформаційно-аналітичної бази, яка формується в результаті реалізації діагностичних процедур. Водночас, стосовно економічного середовища фермерства доцільно виділяти двопрямову діагностику – діагностику, стосовно діяльності як процесу, і діагностику стану окремого об'єкта [370, с. 656]. Тут актуальна розробка методу швидкої діагностики структури та стану управління капіталом у фермерському господарстві.

Таке бачення зумовлено тим, що в умовах сучасного аграрного бізнесу, коли фермерські господарства постійно підпадають під вплив змін у бізнес-середовищі, для підвищення їх конкурентоспроможності слід постійно аналізувати стан господарювання для швидкого виявлення загрози. У такому разі постійне глибоке дослідження капіталу не має сенсу. Ефективніше використовувати експрес-діагностику, оскільки її методи потребують небагато часу, зусиль та ресурсів. Потрібно чітко визначити сутність та мету управління капіталом, що дасть змогу зорієнтувати фермерське господарство на її досягнення. Актуальність вказаної проблеми ще більше поглиблюється обмеженістю статистичної інформації, відсутністю різноманіття зведених фінансових показників діяльності фермерства.

Отож, результативність та ефективність діяльності фермерських господарств значною мірою залежить від того, наскільки фермеру вдасться досягти оптимального співвідношення між власним та позичковим капіталом. Прийнято вважати, що встановлення такого співвідношення є однією з умов своєчасного та ефективного реагування на зміну низки як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Найшвидшим та найдоступнішим у розрахунку показником оптимізації структури капіталу, що вкрай важливо для фермерських господарств, залишається коефіцієнт фінансового левериджа, (фінансового важеля), який вказує на обсяг залученого капіталу, що припадає на 1 грн власного [283, с. 576]. Стосовно цього І. О. Бланк вважає, що оптимальна структура капіталу – це таке співвідношення

між власними і позичковими фінансовими ресурсами, яке гарантує найефективнішу взаємозалежність між коефіцієнтом фінансової автономії підприємства та коефіцієнтом рентабельності його власного капіталу, тобто максимально збільшує його ринкову вартість [26, с. 214].

У економіці явище важеля називають «леверидж» (від англ. leverage – дія важеля). Леверидж трактують як певний чинник, незначну зміну, яка може призвести до суттєвих змін результативних показників. Розрізняють три види левериджа: операційний, фінансовий та операційно-фінансовий. Найчастіше поняття левериджа пов'язують із рентабельністю власного капіталу підприємства, а також його розглядають як інструмент, за допомогою якого можна впливати на розмір прибутку підприємства [176, с. 7–8]. Поняття фінансового левериджа передбачає використання позичкових коштів, за допомогою яких фермерські господарства збільшують рентабельності власного капіталу. Діяльність фермерських господарств є циклічною, і в умовах нестабільного ринкового середовища необхідність здійснювати постійні витрати посилює фінансовий ризик господарства. Через це виникає потреба у систематичному визначенні найприйнятнішого співвідношення між розміром фінансового ризику та очікуваним доходом фермерського господарства, тобто визначенні оптимального розміру фінансового левериджа.

Загалом фінансовий ризик – це можливий ризик неплатоспроможності. Із збільшенням заборгованості фермерського господарства зростає частка орендованого фінансування та постійних виплат у структурі капіталу господарства, а відтак – і вірогідність банкрутства. Тобто фінансовий ризик пов'язаний із коливаннями доходів фермерського господарства у вигляді виручки від реалізації. Отож, фінансовий леверидж пов'язаний із явищем, коли за допомогою збільшення частки позичкових коштів у структурі капіталу фермерського господарства воно отримує додатковий прибуток на власний капітал. Інакше кажучи, ефект фінансового левериджа – важливий показник, що відображає вплив частки позичкових коштів на рівень прибутку, що додатково генерується на власний капітал. Для експрес-діагностики стану управління структурою капіталу та оцінки перспектив відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств пропонуємо використовувати матрицю. Основні складові ефекту фінансового левериджа впливають на будову цієї матриці. З формули розрахунку ефекту фінансового левериджа можна виокремити дві основні складові, які покладено в основу матриці

експрес-діагностики стану управління структурою капіталу [18, с. 112]:

1. Ефект фінансового левєриджа, який за своїм аналітичним змістом визначає можливий приріст рівня рентабельності власного капіталу, одержаний за рахунок використання позиченого капіталу.

$$E\Phi B = (1 - \Pi_{\text{пр}}) \times (P_K - \overline{C}_B) \times \frac{\text{ПК}}{\text{ВК}}, \quad (3.1)$$

де $E\Phi B$ – ефект фінансового левєриджа; $\Pi_{\text{пр}}$ – ставка оподаткування¹; P_K – рентабельність сукупного капіталу; \overline{C}_B – середньорозрахункова ставка відсотка; ПК – позичкові кошти; ВК – власний капітал.

2. Коефіцієнт фінансового левєриджа ($\text{ПК}/\text{ВК}$), який розраховують як відношення суми позичкового до суми власного капіталу і який є тим важелем, що збільшує позитивний або негативний ефект, що отримується за рахунок відповідного значення диференціала [330, с. 343–344].

$$K\Phi L = \text{ПК}/\text{ВК} \quad (3.2)$$

Із формули розрахунку ефекту фінансового левєриджа можна виділити три основні складові:

1. Податковий коректор фінансового левєриджа $(1 - \Pi_{\text{пр}})$, який показує якою мірою проявляється ефект фінансового левєриджа у зв'язку з різним рівнем оподаткування.

2. Диференціал фінансового левєриджа $(P_K - \overline{C}_B)$, який характеризує різницю між коефіцієнтом валової рентабельності активів і середнім відсотком за кредит.

3. Коефіцієнт фінансового левєриджа $(\text{ПК}/\text{ВК})$, який характеризує суму позичкового капіталу, яку фермерське господарство використовує у розрахунку на одиницю власного капіталу.

Виокремлення перелічених складових дає змогу цілеспрямовано управляти ефектом фінансового левєриджа у процесі фінансової діяльності фермерського господарства. Відтак у табл. 3.13 подамо розраховані для досліджуваних фермерських господарств вищеописані індикатори структури капіталу. Із розрахунків одразу бачимо, що не всі досліджувані фермерські господарства залучають кредитні кошти. Відсутність кредитів унеможливує розрахунок коефіцієнта фінансового левєриджа. Лише шість із 12-ти фермерських господарств для розвитку та розширеного відтворення залучали кредити банків.

¹ Оскільки фермерські господарства є платниками єдиного податку, а не податку на прибуток, то розмір податкового коректора $(1 - \Pi_{\text{пр}})$ дорівнюватиме одиниці

Видно, що більша частка позичкових коштів у структурі капіталу фермерських господарств, то вища рентабельність їх власного капіталу.

Таблиця 3.13

Аналіз структури капіталу фермерських господарств за критерієм фінансового левериджа

Господарство	2014 рік	2015 рік	2016 рік	Зміна, +/-
Рентабельність сукупного капіталу, %				
ФГ «Агротем»	0,6	3,5	2,6	2,0
ФГ «Володимир»	6,3	8,1	33,0	26,7
ФГ «Повернення»	24,2	27,6	12,3	-11,9
ФГ «Клен»	-23,6	-16,6	-0,4	23,2
ФГ «Межірччя»	40,8	20,2	18,6	-22,2
СФГ Домбровського М.О. «Лаванда»	-1,9	3,9	5,9	7,8
СФГ «Дублянська»	30,6	6,2	-7,5	-38,1
ФГ «Кмітливість»	1,1	0,6	3,6	2,5
ФГ «Шанс»	3,2	8,6	6,7	3,5
ФГ «Агро-Колос»	26,7	23,7	4,8	-21,9
ФГ «Світанок»	-1,3	9,1	0,5	1,8
ФГ «Фортуна»	4,8	10,3	18,9	14,1
Коефіцієнт фінансового левериджа				
ФГ «Агротем»	1,442	1,969	2,016	0,574
ФГ «Володимир»	-	-	-	-
ФГ «Повернення»	3,061	2,043	0,624	-2,437
ФГ «Клен»	0	0,004	0	0
ФГ «Межірччя»	0,027	0,014	0,002	-0,025
СФГ Домбровського М.О. «Лаванда»	0,057	0,053	0,103	0,046
СФГ «Дублянська»	0,107	0,100	0,112	0,005
ФГ «Кмітливість»	-	-	-	-
ФГ «Шанс»	-	-	-	-
ФГ «Агро-Колос»	-	-	-	-
ФГ «Світанок»	-	-	-	-
ФГ «Фортуна»	-	-	-	-
Ефект фінансового левериджа, %				
ФГ «Агротем»	-6,35	-2,95	-4,8	1,55
ФГ «Володимир»	-	-	-	-
ФГ «Повернення»	-1,63	5,31	-11,0	-9,37
ФГ «Клен»	-0,21	-0,19	0	0,21
ФГ «Межірччя»	0,43	-0,07	-0,0228	-0,45
СФГ Домбровського М.О. «Лаванда»	1,82	-1,38	-2,482	-4,3
СФГ «Дублянська»	0,06	-2,38	-4,2	-4,26
ФГ «Кмітливість»	-	-	-	-
ФГ «Шанс»	-	-	-	-
ФГ «Агро-Колос»	-	-	-	-
ФГ «Світанок»	-	-	-	-
ФГ «Фортуна»	-	-	-	-

Результати розрахунків вказують на те, що низька рентабельність сукупного капіталу та високі відсоткові ставки за користування кредитами зумовлюють від'ємне значення ефекту фінансового левериджа. Звітного 2016 року для всіх досліджуваних фермерських господарств було характерне від'ємне значення цього індикатора. Попереднього 2015 року фермерські господарства «Повернення» та «Дублянська», а базисного 2014 року господарства «Межиріччя», Домбровського М. О. «Лаванда» та «Дублянська» мали позитивне значення досліджуваного показника. За результатами діагностики бачимо, що 2016 року показник рентабельності сукупного капіталу у фермерському господарстві «Агротем» становив 2,6 %, причому протягом досліджуваного періоду він зріс на 2,0 відсоткових пункта. Слід зазначити, що досягнутий звітного року «Агротемом» рівень рентабельності сукупного капіталу на 98 % (100 % – 2,016 %) був забезпечений за рахунок використання власного капіталу, тоді як за рахунок використання позиченого капіталу цей показник зменшився на 4,8 %, про що свідчить ефект фінансового левериджа 2016 року.

Залежно від отриманих значень цих двох індикаторів матрицю доцільно поділити на дев'ять клітинок, які об'єднують у три зони: зону вкрай негативного стану, зону середньої ефективності та зону позитивної ситуації (рис. 3.13). Належить звернути увагу на те, що незважаючи на позитивне значення індикатора ефекту фінансового левериджа, сьома клітинка перебуває у зоні середньої ефективності капіталу. Це зумовлено значенням коефіцієнта фінансового левериджа менше за одиницю, який у цій позиції знижує позитивний ефект фінансового левериджа на рентабельність власного капіталу. Тому фермерське господарство Домбровського М.О. «Лаванда» у сьомій клітинці, діючи занадто обережно, не використовувало повною мірою свого фінансового капіталу для відтворення виробничого потенціалу. Саме це спричинило переміщення «Лаванди» наступними роками у першу клітинку, де ефективність власного капіталу вкрай негативна.

Наочність сформованих результатів дає підстави вважати, що структуризація капіталу фермерських господарств – явище динамічне. Проте універсального висновку для сукупності фермерських господарств за кожною із клітинок не може бути, бо завжди потрібно зважати на особливості діяльності кожного окремого фермерського господарства. Наприклад, у дев'ятій клітинці істотне перевищення позичкового капіталу над власним для підприємств зі швидким оборотом може свідчити про нормальне функціонування. Але фермерські господарства до цієї категорії не належать, тому дев'ята

клітинка не для них, оскільки вказує на високу залежність від кредиторів та можливу загрозу банкрутства.

2014 рік		Коефіцієнт фінансового левериджа		
		<1	≈1	>1
Ефект фінансового левериджа, %	<0	1	2	3 ФГ «Агротем» ФГ «Повернення»
	≈0	4 ФГ «Клен» ФГ «Межиріччя» СФГ «Дублянська»	5	6
	>0	7 СФГ Домбровського М.О. «Лаванда»	8	9
2015 рік		Коефіцієнт фінансового левериджа		
		<1	≈1	>1
Ефект фінансового левериджа	<0	1 ФГ «Межиріччя» СФГ Домбровського М.О. «Лаванда» СФГ «Дублянська»	2	3 ФГ «Агротем»
	≈0	4 ФГ «Клен»	5	6
	>0	7	8 ФГ «Повернення»	9
2016 рік		Коефіцієнт фінансового левериджа		
		<1	≈1	>1
Ефект фінансового левериджа, %	<0	1 ФГ «Межиріччя» СФГ Домбровського М.О. «Лаванда» СФГ «Дублянська»	2 ФГ «Повернення»	3 ФГ «Агротем»
	≈0	4 ФГ «Клен»	5	6
	>0	7	8	9

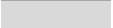
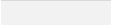
 вкрай негативний стан
 середня ефективність
 позитивна ситуація

Рис. 3.13. Матриці експрес-діагностики структури капіталу фермерських господарств за критерієм фінансового левериджа
Джерело: власна розробка автора

За досліджуваною залежністю найчастіше фермерські господарства перебувають у першій клітинці. Вона характерна негативною ситуацією у сфері управління капіталом у фермерському господарстві. Положення фермерських господарств у цій клітинці вказує на низький рівень рентабельності активів та надто високі відсотки за кредитом. Враховуючи вигідні умови кредитування фермерського господарства «Агротем» (пільговий кредит під 5 % річних), воно впевнено розмістилось у третій клітинці. Незважаючи на це, клітинки 1–3, тобто зона вкрай негативного стану, вказують на те, що досліджувані фермерські господарства неефективно використовують капітал.

Значення коефіцієнта фінансового левериджа менше за одиницю означає низький рівень залучення позичкових коштів та орієнтацію фермерських господарств на забезпечення функціонування здебільшого за рахунок власного капіталу. У цій конкретній ситуації така частка позичкового капіталу позитивно впливає на загальне значення ефекту фінансового левериджа, знижуючи негативний вплив його диференціала. До цієї категорії належать фермерські господарства «Клен», «Межиріччя», Домбровського М. О. «Лаванда» та «Дублянська». Усім цим фермерським господарствам, що перебувають у першій клітинці, першочергово варто звернути увагу на напрями використання капіталу, з метою підвищення рівня прибутку та поліпшення ефективності операційної діяльності. Досягнувши позитивного значення диференціала, можна збільшувати частку позичкового капіталу, залучаючи необхідні фінансові ресурси для подальшого успішного відтворення виробничого потенціалу.

Отож, фінансовий леверидж має дві форми свого прояву: з одного боку він характеризує зростання фінансового ризику фермерського господарства, а з іншого, вказує на збільшення рентабельності власного капіталу фермерського господарства і зростання розміру прибутку. Оптимізація фінансового левериджа фермерського господарства передбачає виявлення компромісу між прагненням у підвищенні рентабельності власного капіталу та зниженні фінансового ризику. Тобто фермер має знати оптимальний обсяг позичкових коштів, залучення яких дасть змогу збільшити рентабельність власного капіталу з мінімальним на те ризиком.

3.4. Матеріально-технічна база фермерських господарств

З економічної теорії відомо, що засоби виробництва як сукупність засобів і предметів праці, які використовують у процесі виробництва, формують речовий фактор продуктивних сил, разом з технологією

виробництва, утворюють матеріально-технічну базу. Тому необхідною умовою забезпечення операційної діяльності фермерських господарств є зосередження у них достатньої кількості необоротних активів, зокрема технічних засобів, які б відповідали науково-технічному прогресу. Завдання фермера стосовно сільськогосподарської техніки полягає, передусім, в оптимальному поєднанні цінових та якісних технологічних характеристик механічних агрегатів, їх мобільності та еластичності, а також у забезпеченні високої якості роботи машин, оскільки в сучасному індустріально-розвинутому рослинництві майже всі операції виконують технікою – машинно-тракторними агрегатами з набором машин і знарядь та окремими самохідними машинами.

У сучасних умовах актуальність питань відтворення та ефективного використання матеріально-технічної бази фермерських господарств зростає через розбалансованість між її структурними елементами, недостатній рівень технічної забезпеченості фермерських господарств для сприйняття різних інновацій, високий ступінь адаптивності фермерства до мінливого зовнішнього середовища. Проте техніка є дорога у придбанні та експлуатації, потребує значних інвестицій та суттєво впливає на розмір прямих і непрямих витрат фермерського господарства. Вирішальне значення впливу рівня механізації на обсяги і собівартість виробництва зумовлено тим, що у технологіях вирощування рослинницької продукції великих підприємств механізовані роботи становлять 90–95 % усіх операцій, а в малих фермерських господарствах – лише 65–75 % [251, с. 35]. Диспропорції галузевої структури у фермерських господарствах призвели і до суттєвих структурних зрушень у засобах праці фермерства. Згідно з даних Державного комітету статистики, 2016 року у складі основних засобів сільськогосподарського призначення фермерських господарств будівлі і споруди становили 74,9, машини й обладнання – 24,1, довгострокові біологічні активи, тобто робоча і продуктивна худоба – 1,0 %.

Матеріально-технічна база – частина виробничого потенціалу фермерських господарств, оскільки засоби виробництва, які використовують люди у процесі операційної діяльності, і є частиною капіталу фермерського господарства. За своїм натуральним складом матеріально-технічна база фермерських господарств охоплює засоби і предмети праці. Сюди належать необоротні активи (машини, обладнання та інші технічні засоби, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження тощо), оборотні активи (засоби захисту рослин, мінеральні добрива, насіння, корми, сировина, паливо тощо). Основоположним та визначальним чинником їх функціонування та

комбінації є земля – масштаби землекористування та якість земельних угідь. Праця забезпечує діалектичну єдність структурних одиниць матеріально-технічної бази, а отже, складових виробничого потенціалу фермерських господарств.

Отже, синтез класичного та модифікованого підходів до тлумачення матеріально-технічної бази фермерських господарств дає змогу розглядати цю категорію в діалектичній єдності змісту (необоротні та оборотні активи) і форми використання (виробничі технології), з урахуванням інноваційного розвитку. Звідси формування матеріально-технічної бази фермерських господарств можна розглядати як природно-еволюційний процес і як процес інноваційного розвитку за рахунок розширеного відтворення всіх видів ресурсів та якісного їх перетворення. В основі розширеного відтворення виробничого потенціалу мають бути масштабні зміни матеріально-технічної бази фермерських господарств і способи її інноваційного оновлення. Від рівня розвитку технічних систем і механізмів, які мають інноваційний характер, залежать обсяги випущеної сільськогосподарської продукції, її якість і конкурентоспроможність. Тому до поелементної структури матеріально-технічної бази фермерських господарств також можна віднести інформаційні ресурси. Стосовно цього зазначимо, що у Німеччині один фермер годує сьогодні 140 осіб, 1990 року їх було 73, а 50 років тому – лише десять [369]. Досягнути такого рівня виробництва вдалося переважно за рахунок зростання технічної оснащеності, ефективного використання найновіших технологій та техніки.

Як бачимо із рис. 3.14, найменша частка амортизації у структурі виробничих витрат виявлена у двох групах фермерських господарств із площею ріллі від 10 до 50 га – 3,4 %. Із збільшенням площі ріллі у землекористуванні, досліджуваний показник зростає, що вказує на збільшення техномісткості сільськогосподарської продукції. Утім, не можна вважати однозначно позитивним скорочення частки амортизації у прямих витратах, оскільки така тенденція є наслідком зносу основних засобів та збільшення частки інших прямих витрат. Тому найвища частка амортизації у розмірі 10,3 % у фермерських господарствах, які не мають землі чи розпоряджаються мізерними наділами до 1 га, абсолютно не вказує на збільшення собівартості продукції. Збільшення частки амортизації одночасно передбачає зменшення матеріальних витрат.

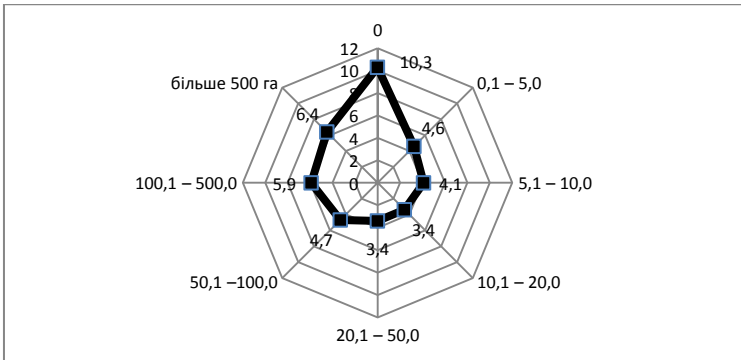

Рис. 3.14. Частка амортизаційних відрахувань у структурі витрат на виробництво фермерських господарств, згрупованих за площею ріллі 2016 року, %

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Отже, виробничий потенціал у фермерських господарствах відтворюють за рахунок налагодження безперервного відновлення процесу виробництва та пропозиції на ринку конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції. При цьому, з удосконаленням технології виробництва сільськогосподарської продукції та технічних засобів, зміною структури посівних площ тощо також виникає потреба в удосконаленні матеріально-технічної бази, тобто цей процес продовжується і має перманентний характер [142, с. 62]. Адже параметри змін у забезпеченні і використанні тракторів тісно пов'язані зі змінами в сільському господарстві [368, с. 185]. З іншого боку, відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств неможливе без створення належних інноваційних умов техніко-технологічного забезпечення відтворювального процесу на засадах застосування новітніх технічних засобів і постійного оновлення матеріально-технічної бази. У результаті виникає замкнуте коло, коли технічна забезпеченість є передумовою розширеного відтворення, а процес відтворення може забезпечити досягнення належного технічного оснащення фермерських господарств. Отже, ринкові умови господарювання задля належного рівня механізації технологічних процесів вимагають від фермерських господарств вчасного формування машинно-тракторного парку та його раціонального використання з урахуванням чинника обмеженості. Рішення про вибір трактора для фермерського господарства має бути достатньо обґрунтованим, інакше можна отримати геть протилежні до очікуваних наслідки [356, с. 97].

Підтримуючи думки науковців [196, с. 54], вважаємо, що тотальне застосування орендної моделі у діяльності фермерства не дасть змоги перейти до відтворення технічних засобів на принципах самофінансування, оскільки такий підхід передбачає розподіл обов'язків між орендодавцем і орендарем, тобто поділ відтворювальних функцій (акумуляцію амортизаційних відрахувань, їх перерозподіл). З огляду на специфіку діяльності фермерських господарств (невеликі масштаби господарювання, які не завжди забезпечують відповідних параметрів для відтворення), особливе значення має не лише поліпшення матеріально-технічного забезпечення фермерських господарств для оптимального формування матеріально-технічної бази, а й раціональне залучення у виробництво наявного технічного потенціалу. Тобто, низька платоспроможність, роздрібненість господарств, неналежна інфраструктура, малі масштаби виробництва обмежили здатність більшості фермерів інвестувати в сучасні засоби виробництва. А зволікання із структурними перетвореннями, низький рівень освіти і недостатньо розвинені зв'язки між сільським господарством та бізнесом перешкоджають модернізації ферм [363, с. 171].

Проблему забезпеченості фермерських господарств тракторами і необхідними робочими знаряддями чимало селян визнають такою, що гальмує зростання чисельності фермерських господарств. Звичайно, володіючи трактором і хоча б мінімальним необхідним набором машин, фермер спроможний виконувати роботи в установлені агротехнічні терміни. Проте можливості придбання технічних засобів у власність обмежені, тому на перших етапах становлення фермерства доводилося їх переважно орендувати в різних господарствах, або користуватись послугами механізованого обробітку землі.

В умовах обмеженості можливостей реалізації процесу повного відтворення засобів виробництва, через виробничі і фінансові чинники, зростає актуальність набуття процесу часткового відтворення, що забезпечує подовження терміну служби технічних засобів і можливості їх використання у виробництві. Стратегія повного і часткового відтворення залежить від зношеності технічних засобів (рис. 3.15). Відтак, зі старінням парку техніки більшою мірою застосовують стратегію часткового відтворення, яка забезпечує підтримання засобів виробництва через здійснення ремонту, а оновлення наявного парку реалізують через стратегію повного відтворення, яка передбачає збільшення частки капіталовкладень на придбання нової техніки.

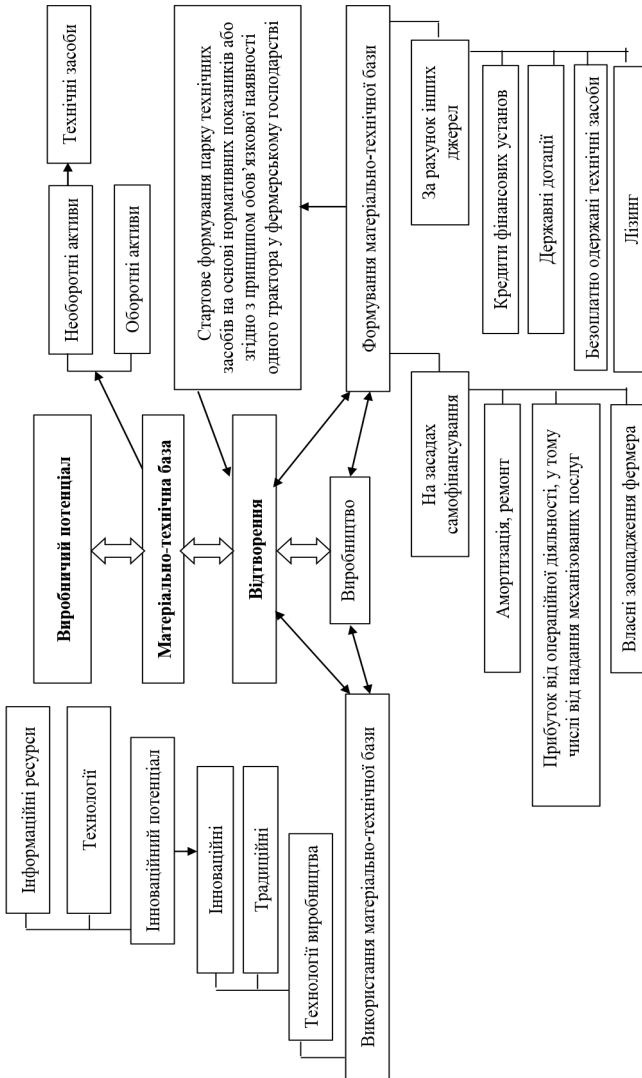

Рис. 3.15. Способи відтворення технічних засобів фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

Більше того, ця стратегія залежить і від науково-технічного прогресу, який призводить до створення нової, надійнішої техніки, що скорочує витрати на часткове відтворення. Можливості здійснення часткового відтворення слід забезпечити відповідною матеріально-технічною базою. Втім, колиш чітка система технічного сервісу зараз практично зруйнована.

Процес дослідження вказує на розмаїття методичних підходів до оцінювання технічної забезпеченості підприємства. Враховуючи взаємозв'язок і приналежність матеріально-технічної бази та технічних засобів, зокрема до виробничого потенціалу фермерських господарств, для оцінювання відтворювальних процесів доцільним буде використання комплексної методики згідно з алгоритмом, схема якого зображена на рис. 3.16.

Одразу ж зазначимо, що в межах нашого дослідження оцінка матеріально-технічної бази суттєво ускладнюється через відсутність у статистичній звітності інформації про необоротні активи та технічні засоби у грошовому вимірнику. Тобто дані, які надає Державна служба статистики про склад необоротних активів у кількісному вираженні, не завжди корелюють із їх вартістю, оскільки джерелами інформації є різні звітні форми.

Однією з першочергових умов ефективного ведення операційної діяльності фермерських господарств є формування системи машин та утримання їх у працездатному стані. На думку В. Горьового, «основою сільськогосподарського виробництва є три основні фактори: земля, праця і капітал. Розмір та правильне їх поєднання й визначає у багатьох випадках успішне функціонування будь-якого підприємства. Проте фермерське господарство – це господарство, яке за своєю природою докорінно відрізняється від інших сільськогосподарських підприємств і співвідношення елементів виробництва у ньому інше» [101, с. 16]. Земля і праця – чинники виробництва навколо яких формують і матеріально-технічну базу. Виробничий потенціал має бути сформований в такий спосіб, щоб не тільки оптимально поєднати всі складові, а й забезпечити раціональне використання наявних технічних засобів, що, з огляду на обмеженість передусім земельних ресурсів, є проблематичним. Хоча з економічної точки зору очевидний факт, що забезпечення окремо взятого фермерського господарства хоча б мінімальним набором технічних засобів малодоцільне. Обмежені параметри фермерського господарства не забезпечать використання повною мірою потенціалу технічної бази.

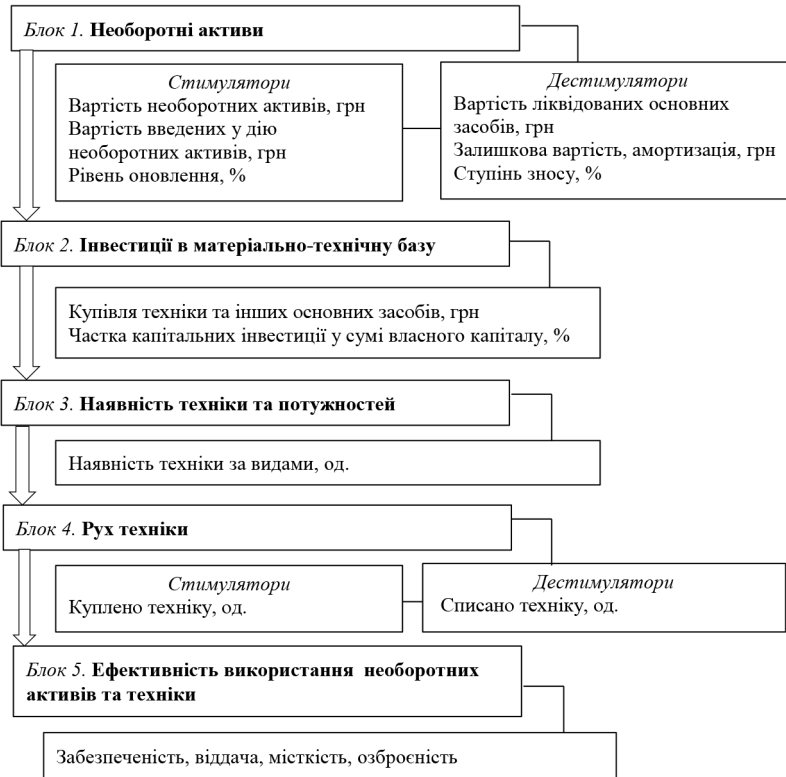

Рис. 3.16. Блок-схема комплексної оцінки технічних засобів у складі матеріально-технічної бази фермерських господарств
Джерело: власна розробка на основі узагальнень [279, с. 63]

Отже, динаміка кількості техніки у фермерських господарствах України показує чітку тенденцію до збільшення розкидачів гною і добрив – на 2435 одиниць (рис. 3.17). У регіональному розрізі теж спостерігаємо позитивну тенденцію – збільшення розкидачів у фермерських господарствах Карпатського регіону впродовж 2010-2016 років на 172 одиниці. Власне це свідчить про покращання ситуації стосовно дотримання технологічного процесу в рослинництві. Але, найразючіша зміна кількості технічних засобів характерна для тракторів. Протягом досліджуваного періоду кількість тракторів у фермерів України зросла на 36240, а у фермерів Карпатського регіону – на 906 одиниць, – переважно за рахунок збільшення кількості

колiсних тракторiв, якi є унiверсальним i найпопулярнiшим видом технiчного засобу у сiльському господарствi.

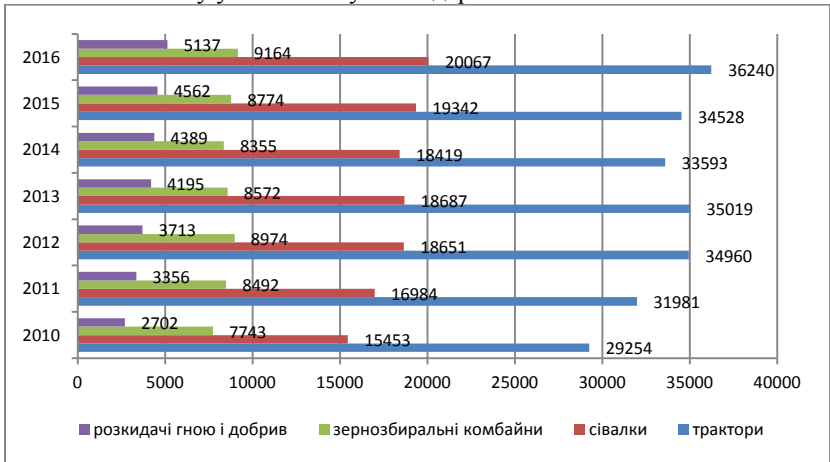

Рис. 3.17. Динамiка кiлькостi технiчних засобiв у фермерських господарствах, одиниць

Джерело: розраховано згiдно з даними Головних управлiнь статистики у Закарпатській, iвано-Франкiвській, Чернiвецькiй областях та [290, с. 68-75; 294, с. 166; 295, с. 83]

Фермерські господарства, якi краще забезпеченi, наприклад, тракторами, мають змогу в агротехнiчно оптимальнi термiни повнiше застосовувати весь спектр сiльськогосподарських машин для внесення мiнеральних i органiчних добрив, якiсного догляду за посiвами, що сприяє скороченню термiнiв посiву i збору врожаю та пiдвищенню врожайностi сiльськогосподарських культур. Iз зростанням урожайностi пiдвищується продуктивнiсть працi, знижується собiвартiсть продукцiї, вiдтак, збiльшуються обсяги виробництва, здешевлюється продукцiя, тобто забезпечуються достатнiй рiвень рентабельностi виробництва та гiдний рiзмир прибутку, який є джерелом вiдтворення.

У цьому контекстi ми маємо на увазi, що збiльшення кiлькостi тракторiв спричинило зростання кiлькостi окремих видiв сiльськогосподарських машин. Зокрема у фермерських господарствах України за шiстдесят досліджуваних рiвкiв кiлькiсть плугiв зрiсла на 5219 одиниць, культиваторiв – на 6828 штук, а борiн – на 4148 штук. Фермерські господарства Карпатського рiгiону також витримують цю тенденцiю – усi вони наростили парк сiльськогосподарських машин:

плугів – на 303, культиваторів – на 329, а борін – на 610 штук. Така сама тенденція характерна і для всіх областей Карпатського регіону. Збільшення сівалок теж помітне у фермерських господарствах – України на 4614, Карпатського регіону – на 144 одиниці.

Комбайни – надзвичайно важлива запорука забезпечення фермерськими господарствами якісного та вчасного збору врожаю сільськогосподарських культур. Останніми роками особливо зросла кількість зерно- та картоплезбиральних комбайнів – на 1421 та 95 штук відповідно. Причому третина приросту кількості картоплезбиральних комбайнів і копачок припала на фермерські господарства Карпатського регіону. Зауважимо, що зміна видової структури парку комбайнів є віддзеркаленням постійної переміни галузевої структури виробництва та адаптації фермерських господарств до кон'юнктури ринку.

Загальна вартість машин і обладнання не дає достатньої оцінки технічної оснащеності фермерських господарств. Тому доцільне використання часткових показників, таких як кількість тракторів і зернозбиральних комбайнів, у розрахунку на одне господарство та на 100 га земельної площі, де чітко простежується регіональний чинник. Подані у дод. У розрахунки свідчать про нерівномірний розподіл тракторів у фермерських господарствах, які розміщені в різних економічних районах. Окрім того, порівняння рівня забезпеченості технікою фермерських господарств і сільськогосподарських підприємств дає змогу виявити проблемні аспекти у цій сфері. Отож:

- загалом в Україні ситуація із наявністю тракторів у кожному фермерському господарстві краща, ніж у Карпатському регіоні. Загальнодержавний вимір вказує, що ще 2014 року кожне фермерське господарство уже мало свій трактор. Хоча усвідомлюємо, що розрахунки усереднені і слід пам'ятати, що є фермерські господарства, які не мають жодного трактора, а є такі, що мають кілька машин;
- сільськогосподарські підприємства краще забезпечені тракторами порівняно із фермерськими господарствами (маємо на увазі одиниць техніки на одне господарство). Але чи потрібно фермерам прагнути рівня тракторозабезпеченості інших господарських структур у сільському господарстві. Очевидно, що не завжди так. Усе залежить від розміру фермерського господарства, периферійного розміщення земельних наділів та спеціалізації господарства. В кожному окремому випадку фермер повинен проявити індивідуальний підхід;
- лише кожне дев'яте фермерське господарство Карпатського регіону і кожне четверте загалом в Україні має зернозбиральний комбайн.

Стосовно інших видів комбайнів, то на 1000 фермерських господарств їх припадає від 2 до 4 одиниць. З-поміж спеціалізованої техніки фермерські господарства Карпатського регіону найкраще забезпечені картоплесаджалками, а фермерські господарства України – вантажними автомобілями;

- оснащеність тракторами та зернозбиральними комбайнами демонструє кращу ситуацію у фермерських господарствах порівняно із сільськогосподарськими. Тут лідерами є фермерські господарства Карпатського регіону – у них протягом 2011–2016 років кількість тракторів на 100 га сільськогосподарських угідь удвічі переважала рівень сільськогосподарських підприємств;
- малоземельність фермерських господарств Карпатського регіону зумовлює більшу кількість зернозбиральних комбайнів у розрахунку на 100 га посівної площі зернових та зернобобових культур, ніж у сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах України. Навіть за умови негативної тенденції досліджуваного показника він ще не опустився до рівня фермерських господарств України;
- найвищий рівень оснащеності у фермерських господарствах спостерігаємо стосовно комбайнів для садіння та збирання картоплі;
- у фермерських господарствах Карпатського регіону виявлено найнижче навантаження земельних площ у розрахунку на один трактор і один комбайн;
- навантаження площ посіву зернових та зернобобових культур на один зернозбиральний комбайн у фермерських господарствах Карпатського регіону зростає. Це означає, що господарства розширюють площі посіву зернових, так само як і сільськогосподарські підприємства, та збільшують кількість техніки;
- забезпеченість технологічного процесу виробництва молока у фермерських господарствах України нарощується, хоча забезпеченість доїльними установками характерна високою варіацією.

Отже, у фермерських господарствах забезпеченість технікою на одне господарство нижча, втім забезпеченість на 100 га земельних угідь – вища порівняно із сільськогосподарськими підприємствами. Особливе місце у виявлених закономірностях посідають фермерські господарства Карпатського регіону. Тобто фермерські господарства мають певні потенціал, запас міцності чи ресурс, який використовують не на повну технічну потужність. Але це за умови справності технічних засобів. Якщо фермери використовують техніку, термін

експлуатації якої вже завершився, то про потенціал тут говорити вже проблематично. Тому, погляньмо на проблему в іншому ракурсі.

Дані табл. 3.14 показують, що фермерські господарства України постійно нарощують парк технічних засобів та сільськогосподарських машин, які використовують для здійснення операційної діяльності.

Таблиця 3.14

**Динаміка частки основних видів сільськогосподарської техніки
фермерських господарств у структурі технічних засобів
сільськогосподарських підприємств, %**

Вид техніки	2011 рік	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	Зміна, +/-
Трактори всіх марок, у тому числі трактори, на яких змонтовані машини	21,7	23,2	24,0	25,7	27,0	27,3	5,6
у т. ч. трактори всіх марок без тракторів, на яких змонтовані машини	22,9	24,4	25,2	26,9	28,0	28,3	5,4
Тракторні причепа	16,4	17,5	18,1	19,5	20,0	19,7	3,3
Сівалки всіх видів	23,8	25,6	26,3	28,1	29,5	29,9	6,0
Картоплесаджалки	35,1	39,2	39,3	39,2	43,8	44,2	9,2
Дошувальні машини	9,7	9,9	11,9	12,8	14,8	17,0	7,3
Сінокосарки тракторні	20,8	21,2	21,5	23,6	25,4	24,9	4,1
Жатки валкові	20,5	21,1	23,3	25,2	26,4	27,0	6,5
Комбайни:							
зернозбиральні	26,5	28,0	28,5	30,7	32,8	33,5	7,0
кукурудзозбиральні	14,4	14,5	17,0	19,1	19,6	18,3	3,8
кормозбиральні	7,8	8,2	8,2	9,7	9,9	10,0	2,2
льонозбиральні	7,0	7,4	10,8	4,3	7,5	10,5	3,5
картоплезбиральні	28,3	31,7	32,4	32,7	35,7	37,1	8,9
Бурякозбиральні машини (без машин для обрізання бурячиння)	18,9	20,5	20,6	20,5	21,1	20,8	1,9
Доїльні установки та апарати	6,3	6,7	6,6	7,5	7,6	7,2	1,0
Роздавачі кормів:							
для великої рогатої худоби	3,7	3,9	4,9	5,6	5,8	5,7	2,0
для свиней	5,0	9,5	7,4	8,0	13,0	10,8	5,8
Транспортери для прибирання гною	4,8	4,9	5,2	5,8	5,8	6,0	1,2

Джерело: розраховано згідно з [228-233]

Найбільшу зміну частки технічних засобів фермерських господарств у складі сільськогосподарських підприємств за досліджуваний період спостерігаємо стосовно картоплезбиральних комбайнів. Протягом останніх шести років питома вага цього технічного засобу зросла на 8,9 відсоткових пункта. А найменший приріст частки маємо за доїльними установками та апаратами – всього 1 відсотковий пункт. Збільшення частки за всіма видами техніки засвідчує, що 2016 року фермерські господарства мали у користуванні 37,1 % картоплезбиральних комбайнів, 27,3 % тракторів усіх марок, 44,2 % картоплесаджалок та 33,5 % зернозбиральних комбайнів.

Розрахунки у підпункті 3.1 показали, що 2016 року у володінні та користуванні фермерських господарств було близько 12 % сільськогосподарських угідь, що є в обробітку сільськогосподарських підприємств.

Інакше кажучи, у структурному вимірі у фермерських господарствах частка основних видів техніки удвічі переважає часту землі в обробітку. Можливо, ці пропорції часто нівелюються іншою залежністю. Адже, за кількість підприємств фермерські господарства переважають сільськогосподарські підприємства у 2,4 раза. Отже, проведені розрахунки дають підстави вважати, що інколи вирішальним чинником формування виробничого потенціалу фермерських господарств є не площа землекористування, а технічна забезпеченість, або принаймі наявність трактора. Особливості технічного забезпечення фермерських господарств пов'язані як із специфікою галузі, так із особливостями фермерських господарств як форми господарювання [184, с. 32-33]. Аналіз відтворення тракторного та комбайнового парків фермерських господарств, поданий у табл. 3.15, дає підстави для висновку про незадовільний перебіг цього процесу як у фермерських господарствах, так і в сільськогосподарських підприємствах України, хоча відтворення технічних засобів у фермерських господарствах відбувається дещо швидшими темпами. На це протягом усього періоду дослідження вказує вищий рівень коефіцієнта зростання як щодо тракторів, так і стосовно комбайнів.

Також доцільно зауважити, що 2016 року оновлення тракторного парку у фермерських господарствах суттєво покращилося. Коефіцієнт оновлення як відношення введених в експлуатацію звітного року тракторів до їх наявності на кінець року засвідчує, що частка нових тракторів у складі наявних на кінець року зросла на 2,9 відсоткових пункта – від 7,2 % до 10,1 %. Динаміка оновлення парку комбайнів рівномірніша – базисного 2011 року частка оновлених комбайнів

становила 10,3 %, а звітнього збільшилася всього на 0,1 відсоткового пункта – до 10,4%.

Таблиця 3.15

Динаміка коефіцієнтів відтворення парку тракторів і комбайнів фермерських господарств України

Показник	Сільськогосподарські підприємства						Фермерські господарства					
							Рік					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Трактори всіх марок												
Коефіцієнт оновлення	0,069	0,073	0,062	0,049	0,056	0,079	0,072	0,085	0,068	0,062	0,061	0,101
Коефіцієнт зростання	0,997	1,014	0,992	0,995	1,006	1,033	1,018	1,047	1,029	1,027	1,034	1,078
Коефіцієнт вибуття	0,071	0,06	0,069	0,053	0,049	0,049	0,055	0,042	0,041	0,036	0,029	0,031
Коефіцієнт списання	0,024	0,019	0,024	0,02	0,017	0,016	0,014	0,010	0,011	0,011	0,009	0,009
Термін оновлення	14,5	13,5	16,3	20,6	17,8	12,3	13,7	11,3	14,2	15,7	15,8	9,2
Коефіцієнт купівлі	0,041	0,043	0,041	0,033	0,036	0,061	0,052	0,061	0,048	0,043	0,047	0,083
Коефіцієнт власності	0,879	0,874	0,887	0,892	0,889	0,892	0,936	0,933	0,930	0,938	0,938	0,936
Зернозбиральні комбайни												
Коефіцієнт оновлення	0,092	0,074	0,064	0,053	0,062	0,092	0,103	0,085	0,074	0,071	0,067	0,104
Коефіцієнт зростання	1,006	0,998	0,982	0,982	0,994	1,084	1,041	1,034	1,028	1,028	1,026	1,057
Коефіцієнт вибуття	0,086	0,076	0,081	0,069	0,068	0,069	0,066	0,054	0,048	0,046	0,043	0,053
Коефіцієнт списання	0,031	0,025	0,032	0,026	0,022	0,024	0,019	0,016	0,017	0,012	0,011	0,016
Термін оновлення	10,9	13,5	15,9	19,4	16,1	10,6	9,3	11,4	13,1	13,6	14,5	9,1
Коефіцієнт купівлі	0,058	0,045	0,041	0,036	0,045	0,072	0,066	0,059	0,051	0,048	0,051	0,083
Коефіцієнт власності	0,912	0,877	0,887	0,884	0,889	0,896	0,940	0,932	0,927	0,928	0,938	0,936

Джерело: розраховано згідно з [228-233]

Подані у табл. 3.15 коефіцієнти вибуття свідчать, що фермерські господарства активно залучають у технологічний процес техніку, термін корисного використання якої завершився. Власне нижчий коефіцієнт вибуття порівняно із сільськогосподарськими підприємствами вказує на подальше застосування замортизованих тракторів і комбайнів. Додатковим підтвердженням цієї гіпотези також є результат порівняння коефіцієнта списання техніки у фермерських господарствах порівняно із сільськогосподарськими підприємствами. Отож, перевага сільськогосподарських підприємств за цим показником подекуди є

більшою удвічі. Така суттєва різниця вказує на те, що у фермерських господарствах списують техніку у два рази менше.

Загалом технічні засоби фермерських господарств оновлюються повільно. Значення та зміна коефіцієнта оновлення свідчать про погіршення відтворювальних процесів у фермерських господарствах. Бачимо, що терміни оновлення тракторів та комбайнів у сільськогосподарських та фермерських господарствах не зовсім узгоджуються із загальноприйнятою амортизаційною політикою щодо необоротних активів такого типу, адже більшість із них відпрацювала від одного до трьох амортизаційних термінів. Податковим кодексом України встановлено рекомендаційний мінімальний термін експлуатації машин та обладнання п'ять років. Результати наших розрахунків вказують на значні перевищення цього терміну. Найвище значення досліджуваний показник у фермерських господарствах мав у 2014 та 2015 роках: термін оновлення був більший від нормативно рекомендованого значення утричі. Але за цими розрахунками та статистичними показниками приховане невидиме проблемне явище, коли парк тракторів, і особливо комбайнів, у фермерських господарствах поповнюється переважно не новими, а вже уживаними одиницями.

Можливо, цей факт пояснює менший термін оновлення у фермерських господарствах, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Виникає парадокс, коли зазвичай придбану вживану техніку у фермерських господарствах експлуатують довше, ніж нову, куплену сільськогосподарськими підприємствами. Це можна пояснити тим, що: по-перше, менше навантаження сільськогосподарських угідь на один трактор у фермерських господарствах, що сприяє меншому фізичному зносу; по-друге, шанобливіше ставлення фермера до техніки, яка є його приватною власністю. Хоча часто кошти, передбачені для придбання нової техніки, фермери витрачають на ремонт і технічне обслуговування старої. Сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства щороку купують від 4 до 6 %, а окремими роками і 8 % техніки від загальної наявності поточного року.

Також до сукупності розрахованих показників ми ввели додатковий – коефіцієнт власності як відношення власних технічних засобів до загальної наявності на кінець року. Бачимо, що протягом усього періоду дослідження у фермерських господарствах цей показник вищий. Тобто фермер, навіть інколи нехтуючи принципами економічної доцільності, прагне мати власний трактор чи інший вид сільськогосподарської техніки. Тим самим він вболіває за результати своєї праці. Адже фермер не завжди впевнений, що у період особливо

активного використання техніки (весняно-польові роботи чи збір урожаю), він зможе вчасно орендувати потрібний йому агрегат. А несвоєчасність технологічних операцій призводить до втрати урожаю чи зниження якості продукції.

Закони України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» [265] та «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України» [264] визначають основні напрями державної політики пріоритетного розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу. Також у Законі [264] зазначено, що обсяги бюджетних асигнувань на наведені цілі становлять до одного відсотка від загальних видатків державного бюджету і спрямовуються на фінансування заходів із підтримки пріоритетного розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу. Основна проблема полягає в тому, що наявних обсягів інвестування недостатньо для забезпечення необхідної моделі відтворення галузевих основних засобів. Тож, забезпеченість сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств технікою не відповідає потребам виробництва. Отже, наші дослідження вказують на значний рівень зношеності техніки у фермерських господарствах. Результати групування, подані в табл. 3.16 засвідчують, що між середніми розмірами фермерських господарств та коефіцієнтом зносу немає залежності.

Як бачимо, у фермерських господарствах, які не мають ріллі, коефіцієнт зносу машин і обладнання ідентичний показнику групи господарств із площею ріллі від 50 до 100 га. Також можемо дозволити собі гіпотетичне припущення, що діапазон площі ріллі 10-20 га є найкращим розміром фермерських господарств для відтворення технічних засобів, оскільки коефіцієнт зносу в цій групі найменший – 0,065. Тобто фермерські господарства такого розміру на сьогодні неспроможні забезпечити відтворення тієї кількості технічних засобів, які необхідні їм для належного виконання технологічних процесів. Імовірно, що фермерські господарства цієї категорії мають не лише можливість, а й особливі мотивацію та зацікавлення у належному відтворенні їх виробничого потенціалу, зорієнтовані на довгострокову перспективу. До цієї групи належить п'ята частина усіх фермерських господарств, які охоплені дослідженням.

Сьогодні реальними для фермерських господарств джерелами фінансування відтворення технічних засобів є власні джерела, зокрема основне власне джерело поповнення фінансових ресурсів – прибуток. Банківське кредитування та фінансування за рахунок лізингу не

завжди доступні для невеликих фермерських господарств. Вважаємо, що оптимальною структурою джерел відтворення необоротних активів є таке співвідношення між власними та позичковими джерелами відтворення, за якого забезпечується висока фінансова рентабельність і не втрачається фінансова стійкість фермерських господарств, про що йшлося у попередньому підрозділі. Відтак значну увагу доцільно приділяти саме співвідношенню власних і залучених джерел відтворення основних засобів (рис. 3.18).

Таблиця 3.16

Залежність показників відтворення машин та обладнання від розміру землекористування фермерських господарств, 2016 рік

Групи фермерських господарств за розміром ріллі, га	Частка господарств, %	Капітальні інвестиції на придбання машин і обладнання, тис. грн	Вартість машин та обладнання, тис. грн		Коефіцієнт зносу	Машини і обладнання, тис. грн	
			на кінець року	знос за звітний рік		на 1 га	на 1 г-во
0	2,9	10625,8	189598,6	29564,4	0,156	X	187,0
0,1 – 5,0	11,0	2655,6	66456,6	5061,3	0,076	8,5	34,4
5,1 – 10,0	8,4	6619,1	55122,3	3933,3	0,071	2,1	18,6
10,1 – 20,0	19,4	6947,6	89018,9	5823,0	0,065	1,4	22,7
20,1 – 50,0	33,6	36150,1	439640,0	32686,9	0,074	1,0	34,9
50,1 – 100,0	9,3	37797,0	322082,1	50945,1	0,158	1,3	101,1
100,1 – 500,0	12,7	100795,2	2497392,1	220334,5	0,088	2,3	590,3
понад 500 га	2,8	325237,7	1391632,2	145885,1	0,105	1,5	1520,4

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України

Структура джерел фінансування для відтворення показує нам неоднозначні результати. За даними рис. 3.18 можна дійти висновку, що 2016 року у структурі джерел відтворення матеріально-технічної бази фермерських господарств найбільшу частку займав накопичений знос. Помітна істотна перевага суми накопиченого зносу у фермерському господарстві «Клен» порівняно із іншими господарствами. Це свідчить про те, що «Клен», маючи значним матеріально-технічний потенціал, використовує його неефективно. За відсутності зовнішніх надходжень для відтворення та незначного розміру прибутку невелика сума накопиченого зносу може покрити лише витрати на ремонт та технічне обслуговування матеріально-технічної бази у цих фермерських господарствах. Тим більше, що кошти, отримані за рахунок амортизаційних відрахувань для відтворення протягом минулих років, були знецінені внаслідок інфляції та диспаритету цін на сільськогосподарську і промислову

продукцію. Тому розраховувати на внутрішні джерела відтворення ці фермерські господарства не можуть.

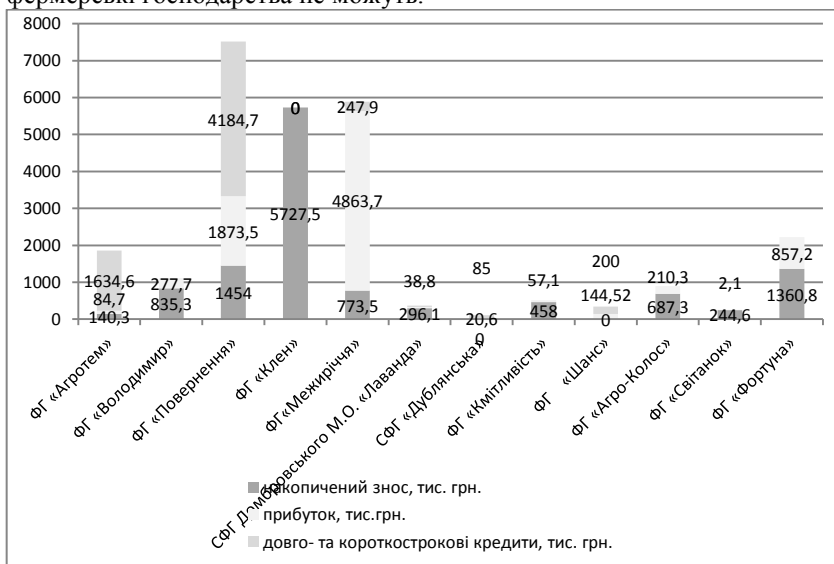

Рис. 3.18. Структура власних та залучених джерел відтворення матеріально-технічної бази фермерських господарств, 2016 рік

Із поданого переліку фермерських господарств можемо констатувати, що вищого ступеня свого розвитку на шляху відтворення виробничого потенціалу досягло фермерське господарство «Межиріччя». За наявності достатнього розміру позичкових коштів, близько 2,5 млн грн, у структурі джерел фінансування відтворювальних процесів, внутрішні резерви становлять 95,8 % і переважають позикові майже у 23 рази. Тобто, «Межиріччя» перебуває на тому етапі розвитку, коли зовнішні джерела відтворення на стадії становлення господарства уже відіграли свою позитивну роль і так би мовити запустили процес відтворення. Отже, тепер у фермерському господарстві «Межиріччя» вже є реальна можливість використання власних джерел для оновлення матеріально-технічної бази. Тобто сума, яку «Межиріччя» може інвестувати у придбання техніки із внутрішніх джерел фінансування, достатня для придбання хоча б однієї одиниці на рік.

Вважаємо, що ті фермерські господарства, які для відтворення виробничого потенціалу використовують внутрішні джерела

відтворення, особливо нерозподілений прибуток, повинні мати певні переваги в оподаткуванні. Це б забезпечило належне підґрунтя для стимулювання інвестування в оновлення матеріально-технічної бази. Пригадаємо, що перша редакція Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» передбачала звільнення фермерських господарств від оподаткування протягом початкового періоду їх становлення. Ми переконані, що певним чином це сприяло формуванню вдалої структури джерел відтворення виробничого потенціалу. Отже, істотною перевагою власних джерел фінансування порівняно із зовнішніми ресурсами є те, що їх вкладають на безстроковій основі та без додаткових фінансових витрат.

Окрім тракторів, комбайнів та інших технічних засобів, у складі матеріально-технічної бази фермерських господарств також є виробничі засоби, які додатково забезпечені двигунами. Такі двигуни встановлюють на тракторах, автомобілях, комбайнах, інших сільськогосподарських машинах, а також на установках зернотоків, кормоцехів, складських та виробничих приміщень, окремих видах обладнання. Сукупність потужностей механічних двигунів, які встановлені на машинах та механізмах, електродвигунів різних установок, утворює енергетичні потужності й характерна їх структурою, тобто відношенням окремих видів до загальної суми потужностей (табл. 3.17).

Отже, на кінець 2016 року енергетичні потужності фермерських господарств України становили 6774 тис. кВт, що на 916 тис. кВт більше ніж 2011 року. Основну частку з них становили двигуни тракторів – 46,5 % 2016 року та близько 45 % протягом досліджуваного періоду. Це абсолютно закономірно, адже кожне фермерське господарство намагається мати щонайменше один трактор. Чимала частка припадає на двигуни комбайнів і автомобілів – приблизно по ¼ протягом усього періоду дослідження. Дещо насторожує факт, що у розрахунку на одне фермерське господарство кількість енергетичних потужностей зменшилась на 235 тис. кВт. Цей прикрий факт, звичайно, вплинув на своєчасність і якість виконаних робіт у межах технологічного процесу. Таку саму тенденцію спостерігаємо і в сільськогосподарських підприємствах, де показник забезпеченості енергетичними ресурсами зменшився на 861 тис. кВт.

Зауважимо, що і звітного 2016, і базисного 2011 роках, обсяг енергетичних потужностей на одне сільськогосподарське підприємство переважав аналогічний показник у розрахунку на одне фермерське господарство у 3,6 рази. Отож, значна питома вага механічних двигунів, зокрема тракторів і комбайнів, зумовлена як

бажанням кожного фермера мати у своєму розпорядженні власний найнеобхідніший набір техніки з позиції володіння певним майном, причому ліквідним, так і бажанням бути незалежним від партнерів щодо оренди техніки чи виконання механізованих робіт. Незначна питома вага електродвигунів та електроустановок у структурі енергетичних потужностей фермерських господарств (від 2,8 до 3,2 %) засвідчує обґрунтований раніше висновок щодо слабого розвитку тваринництва у фермерських господарствах та фактично відсутнього (недоцільного) розвитку первинної переробки продукції [184, с. 94].

Таблиця 3.17

Динаміка обсягу і структури енергетичних потужностей фермерських господарств України

Види потужностей	2011 рік		2012 рік		2013 рік		2014 рік		2015 рік		2016 рік		Зміна, +/-	
	тис. кВт	%	тис. кВт	%	тис. кВт	%	тис. кВт	%	тис. кВт	%	тис. кВт	%	тис. кВт	%
Енергетичні потужності – всього	5858	100,0	6106	100,0	6305	100,0	6193	100,0	6556	100,0	6774	100,0	916	x
у тому числі														
двигуни тракторів	2627	44,8	2766	45,3	2849	45,2	2818	45,5	3023	46,1	3146	46,5	519	1,7
двигуни комбайнів і самохідних машин	1356	23,2	1448	23,7	1469	23,3	1491	24,1	1596	24,3	1717	25,3	361	2,1
двигуни автомобілів	1656	28,3	1672	27,4	1759	27,9	1545	25,0	1714	26,1	1682	24,8	26	-3,5
інші механічні двигуни	26	0,4	30	0,5	33	0,5	38	0,6	34	0,5	35	0,5	9	0,1
електродвигуни і електроустановки	192	3,2	188	3,1	193	3,1	299	4,8	187	2,9	192	2,8	0	-0,4
Устаткування для виробництва відновлювальної енергії	0	0	1	0,01	1	0,01	1	0,01	1	0,01	1	0,01	1	0,01
робоча худоба в перерахунку на механічну силу	1	0,01	1	0,01	1	0,01	1	0,01	1	0,01	1	0,01	0	0
Енергетичні потужності в розрахунку на одне фермерське господарство, кВт	446	x	474	x	479	x	192	x	204	x	211	x	-235	x
одне с.-г. підприємство, кВт – довідково	1622	x	1595	x	1767	x	898	x	724	x	761	x	-861	x

Джерело: розраховано згідно з [228-233]

Показники оснащеності фермерських господарств технічними засобами та енергетичними потужностями значною мірою показують

рівень відтворення виробничого потенціалу. Утримування технічного потенціалу на оптимальному рівні та ефективна організація його використання – вирішальний чинник забезпечення відтворювальних процесів виробничого потенціалу фермерських господарств, а відтак – зростання конкурентоспроможності. Технічне оснащення фермерських господарств на рівні технологічної потреби дає змогу не лише швидко та в повному обсязі виконувати всі технологічні операції виробничого процесу, а й забезпечувати виготовлення якісної продукції, причому з оптимальними витратами праці і коштів. Однак не все так однозначно із забезпеченістю технікою згідно з нормативами. Навіть якщо фермерське господарство достатньою мірою забезпечене технічними засобами, може виникнути ситуація із неефективним їх використанням через істотні відстані між роздробленими земельними ділянками.

Отож, низька платоспроможність фермерських господарств призвела і до значного сповільнення темпів відтворення технічних засобів, внаслідок чого вітчизняні заводи тракторного і сільськогосподарського машинобудування практично цілковито втратили ринки збуту своєї продукції і перебувають на межі банкрутства, що може зумовити припинення виробництва технічних засобів для сільського господарства. З тих самих причин практично втрачена ремонтно-обслуговувальна галузь. На тлі таких загальних проблем, що пов'язують промисловість і сільське господарство, постійно зростає частка імпортової техніки, особливо малогабаритної, яка є енергоощадною та забезпечує краще виконання операцій на невеликих земельних наділах. Наявний парк машин підтримують у робочому стані переважно завдяки зусиллям самих фермерів на власній обслуговчій основі, яка подекуди є примітивною, бо недостатньо забезпечена кваліфікованими кадрами і ремонтно-технічним обладнанням. Паралельно такі негативні процеси супроводжуються зменшенням робочих місць, відтоком із села робітничих професій різних кваліфікацій, міграцією сільської молоді в інші галузі чи інші країни. Тому слід створити ефективні економічні механізми, котрі забезпечили б значне збільшення обсягів інвестицій у технічне переоснащення фермерських господарств. Основними джерелами таких надходжень, окрім власних коштів, можуть бути:

- державні дотації (із бюджетів різних рівнів) фермерським господарствам на придбання техніки компенсацією їм частки вартості технічних засобів, передусім тракторів і комбайнів;

- довгострокові кредити комерційних банків на придбання насамперед спеціалізованої високотехнологічної техніки із

компенсацією частки відсотків за кредити з державного або місцевого бюджетів;

- кошти фінансових лізингових фондів, створених за участю державного і місцевого бюджетів, заводів-виробників техніки і сервісних технологічних центрів, інвесторів.

Приватний аграрний бізнес насправді є дуже складною системою правових, економічних і організаційних відносин, яка може бути означена як внутрішньогосподарський механізм. Оскільки фермерські господарства – суб'єкти підприємництва, то окрім місії самозайнятості, вони, з огляду на юридичний статус, зобов'язані стежити за ефективністю виробництва. Фермерство – це не виробництво заради виробництва. Це потужний уклад в аграрній сфері України, на який суспільство покладає завдання як забезпечення продовольчої безпеки держави, так і захисту соціальних інтересів селян. Тому, поряд із цілковитим усвідомленням економічної вагомості чинника приватної власності, досить істотним для досягнення і підтримання конкурентоспроможності є рівень техніки і технологій у фермерських господарствах. Тим більше, що фермерські господарства утримують тенденцію до укрупнення. Тобто вимоги до технічного забезпечення постійно зростають, а у трудомістких видах діяльності цей чинник завше посідає провідне місце.

Доцільно зауважити, що навіть сьогодні фермерські господарства в контексті їх матеріально-технічної бази і технологій, що використовують, загалом не відповідають індустріальній моделі аграрного виробництва. Натомість в економічно високорозвинених країнах уже кілька десятиліть функціонує і відтворюється на інтенсивно-інноваційних засадах якісно нова модель сільського господарства – постіндустріальна. Її основа – високотехнічна і технологічна оснащеність. У нас навпаки: вітчизняному аграрному сектору та фермерському укладу нині притаманний критичний стан матеріально-технічної бази, який у свою чергу негативно впливає на продуктивність і ефективність використання землі й трудових ресурсів [207, с. 6]. Проявом цього є порушення наявних і затримка із впровадженням новітніх технологій вирощування сільськогосподарських культур, занедбання земельних угідь і тим самим вилучення їх із сільськогосподарського обробітку.

Тому нинішні обсяги чистого прибутку, рівень рентабельності і особливо норма прибутку (відношення суми одержаного прибутку до авансованого капіталу) фермерських господарств не відповідають потребам не лише постіндустріальної моделі аграрної економіки, яка розбудовується на засадах розширеного відтворення, а й потребам

забезпечення її індустріального рівня. Саме тому подолання критичного стану матеріально-технічної бази – це проблема підвищення доходності фермерських господарств. Тут потрібна розробка механізму реалізації відповідної цільової програми на рівні державних інститутів. А найперше, що потрібно зробити на цьому шляху, – вирішити проблеми диспаритету цін. Стосовно цього звернемо увагу на одну важливу обставину, щодо собівартості сільськогосподарської продукції. Отож, вартість усіх засобів виробництва, які купує фермерське господарство, має компенсувати йому покупець його продукції. Всі інші витрати фермерського господарства будуть компенсовані йому за умови, що витрати виробництва здійснюються з дотриманням суспільно необхідних витрат, тобто витрат за суспільно належних умов виробництва. Відповідно, зростання цін на покупні засоби і предмети праці теоретично призводить лише до зростання собівартості й ціни, а виробник від цього не зазнає жодних втрат, тобто розмір його прибутку залишається незмінним [207, с. 7]. Проте прибуток залишається незмінним при умові реалізації усієї продукції.

Окрім цього для фермерських господарств характерний диспаритет цін не тільки на «вході», але й на «виході». Тобто фермери купують засоби виробництва за монопольно високими цінами, а свою продукцію продають за монопольно низькими. Утворюється «стійкий диспаритет» («ножиці») цін щодо фермерства та сільського господарства загалом. Його наслідком є низькі прибутки і рівень рентабельності. За такої ситуації майже всі види сільськогосподарської продукції (крім зерна та насіння соняшнику) перебувають на межі збитковості. Саме це зумовлює інвестиційну та інноваційну непривабливість фермерських господарств та надто слабкий приплив капіталу ззовні.

Розрахунки показують, що найвищий рівень оснащення фермерських господарств необоротними активами спостерігаємо у господарствах із площею ріллі до 50 га (табл. 3.18), а машинами та обладнанням – у фермерських господарствах до 10 га, а також у великих фермерських господарствах із площею ріллі від 100 до 500 га.

Досить висока оснащеність машинами та обладнанням невеликих фермерських господарств ще раз підкреслює бажання голів навіть малих фермерських господарств мати власний трактор та мінімальний набір сільськогосподарських машин до нього, оскільки саме це є ознакою потенційних можливостей фермерського господарства. Адже відомо, що із зменшенням кількісного складу техніки та зниженням рівня її технічної готовності, навантаження на трактор,

зернозбиральний комбайн та інші машини зростає приблизно в 1,5–2,5 рази. Це спричинює продовження строків виконання робіт, порушення вимог агротехніки і втрати врожаю. Отже, фермерські господарства із розміром землекористування до 10 га за ознакою оснащеності машинами та обладнанням на 100 га сільськогосподарських угідь мають рівноцінний потенціал як великі фермерські господарства площею ріллі від 100 до 500 га. Разом таких фермерських господарств близько 35%.

Таблиця 3.18

Забезпеченість необоротними активами та ефективність їх використання у фермерських господарствах, 2016 рік

Група фермерських господарств за розміром ріллі, га	Частка господарств, %	Оснащеність за первісною вартістю, тис. грн на 100 га с.-г. угідь		Озброєність праці за первісною вартістю, тис. грн		Фондовіддача за залишковою вартістю, тис. грн		Фондомісткість за залишковою вартістю, тис. грн	
		необоротними активами	машинами та обладнанням	необоротними активами	машинами та обладнанням	необоротних активів	машин та обладнання	необоротних активів	машин та обладнання
0	2,9	1440,1	979,1	111,9	76,1	1,02	1,59	0,98	0,63
0,1 – 5,0	11,0	1517,4	404,1	44,2	11,8	0,69	2,74	1,45	0,36
5,1 – 10,0	8,4	1159,2	207,9	74,7	13,4	0,38	2,27	2,61	0,44
10,1 – 20,0	19,4	1150,9	133,0	134,3	15,5	0,23	2,07	4,44	0,48
20,1 – 50,0	33,6	1051,2	92,3	277,2	24,3	0,17	2,08	5,88	0,48
50,1 – 100,0	9,3	588,4	129,8	208,7	46,1	0,44	2,27	2,29	0,44
100,1 – 500,0	12,7	502,7	234,4	282,5	131,8	0,61	1,37	1,64	0,73
понад 500 га	2,8	308,9	189,9	213,6	131,3	1,23	2,09	0,81	0,48

Джерело: розраховано і побудовано згідно з дод. Ф

Невеликі фермерські господарства, у розпорядженні яких є різні види техніки, мають низку переваг і перспектив порівняно із

фермерськими господарствами інших груп. Із позиції спеціалізації, вони є багатогалузевими і забезпечують оптимальне поєднання галузевої структури; орієнтовані на розвиток тваринництва та плодівництва, що вказує на їхню унікальність порівняно із великими фермерськими господарствами. З огляду на превалювання низькорентабельних видів виробництва, такі фермерські господарства зорієнтовані на безперервність своєї діяльності у довгостроковій перспективі, тим самим підкреслюючи свою соціальну спрямованість. Водночас така категорія фермерських господарств піддається і значним ризикам, зумовленим помітними капітальними інвестиціями у будівництво приміщень для утримання сільськогосподарських тварин, формування стада тварин, закладення садів та доведення їх до плодоносного віку тощо. Кон'юнктура ринку та сезонність виробництва можуть впливати на пагубні наслідки багатогалузевої діяльності невеликих фермерських господарств. Під загрозою тут окупність капіталовкладень, особливо якщо вести мову про позичкові кошти, платоспроможність фермерських господарств, ефективність виробництва, конкурентоспроможність продукції та, в підсумку, добробут фермера, його сім'ї, гідний дохід найманих працівників. Ці обставини вказують на об'єктивну необхідність особливої уваги з боку державних інститутів до фермерських господарств такого типу.

Озброєність праці у фермерських господарствах показує дещо іншу закономірність. Найвищі показники вартості необоротних активів у розрахунку на одного працівника бачимо у більших фермерських господарствах із розміром землекористування від 20 до 500 га (55,6% господарств). Інформація із дод. Ф засвідчує, що вартість необоротних активів саме у цих групах фермерських господарств у п'ять-шість разів більша ніж у фермерських господарствах із площею ріллі 5–20 га. А середня кількість працівників переважає лише вдвічі. Тобто кращі показники озброєності праці необоротними активами у досліджуваних групах фермерських господарств сформувалися під визначальним впливом більшої вартості необоротних активів.

Щодо озброєності машинами і обладнанням, найвищий рівень цього показника у двох останніх групах фермерських господарств, які, як правило, є моногалузевими, – від 100 і більше 500 га ріллі (25,5 % господарств). Очевидно, що всі вони добре оснащені технікою, яка необхідна для обробітки великих земельних масивів. Вищі показники озброєності вказують на інноваційний підхід у підборі системи технічних засобів для забезпечення вищої технологічності виробничого процесу. Як відомо, високі технології не потребують використання великих обсягів живої праці, що у свою чергу вказує на

зниження рівня соціальної відповідальності у фермерських господарствах такого розміру.

Бачимо, що стосовно необоротних активів, фондovіддача вища у фермерських господарств чотирьох груп – найдрібніших та найбільших за площею ріллі. Тобто у 29,4 % фермерських господарств, охоплених дослідженням, 2016 року було вироблено від 0,61 до 1,23 грн. на кожну використовувану гривню необоротних активів. Щодо машин та обладнання, то їх ефективніше використовують у середній ланці груп фермерських господарств (81,7 % господарств). На кожну використовувану гривню вартості машин і обладнання у них було вироблено продукції і надано послуг від 2,07 до 2,74 грн. Більше значення досліджуваного індикатора у цієї ланки фермерських господарств вказує на більшу завантаженість техніки. Але зростання показника має межю: якщо основні засоби завантажені на 100%, то підвищувати обсяг виробництва і збуту можна тільки за рахунок закупівлі нової техніки, а це призведе до певного спаду фондovіддачі в короткостроковій перспективі.

Фондомісткість характеризує потребу фермерських господарств у необоротних активах та техніці для забезпечення виробництва одиниці продукції або виконання одиниці робіт чи послуг. Оскільки фондovісткість – обернений показник до фондovіддачі, то її найкраще значення спостерігаємо у фермерських господарствах, де фондovіддача вища. Таким господарствам для забезпечення отриманого звітного року рівня чистого доходу необхідно менше необоротних активів та техніки, ніж іншим групам господарств. Отже, найефективніше техніку використовує середня ланка фермерських господарств із площею землекористування від 5 до 100 га ріллі. Ефективну операційну діяльність та належне відтворення виробничого потенціалу вони забезпечують за рахунок меншої кількості техніки у грошовому вимірі і через виробництво більшої кількості продукції й надання послуг на одиницю вартості цих активів. Стосовно ефективності використання необоротних активів загалом, то кращий рівень спостерігаємо у малих господарствах (до 1 га ріллі), або у великих (від 100 до 500 га ріллі). У великих фермерських господарствах рослинницького напрямку на збільшення показників ефективності використання необоротних активів суттєво впливає вирощування високорентабельних культур.

Подані дані свідчать, що машинооснащеність фермерських господарств покращується, на що вказує збільшення за розглядуваний період вартості машин і обладнання на одне господарство на 26,3 % та на один гектар сільськогосподарських угідь на 14,3 %.

Наші дослідження показують, що на ефективність використання технічних засобів фермерських господарств також впливає структура необоротних активів. Зокрема, рис. 3.19 показує чітку закономірність – у групах господарств середньої ланки за площею ріллі частка машин та обладнання менша порівняно з іншими необоротними активами, що зумовлює вищі показники ефективності використання техніки у цих групах фермерських господарств – як фондовіддачі, так і фондомісткості. А більші частки машин і обладнання у структурі необоротних активів, які на рисунку спостерігаємо у крайніх групах фермерських господарств, призводять до нижчих показників ефективності використання необоротних активів загалом. Отож, основний потенціал до інновацій у технічній забезпеченості зосереджений у діапазоні фермерських господарствах від 5 до 100 га ріллі.

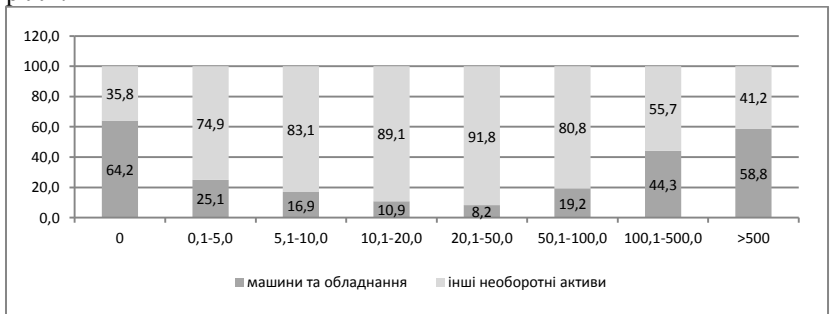

Рис. 3.19. Частка вартості машин і обладнання у структурі необоротних активів фермерських господарств, згрупованих за площею ріллі 2016 року, %

Джерело: розраховано і побудовано за даними дод. Ф

Ринок сільськогосподарської техніки в Україні досить насичений, проте система постачання технічних засобів фермерським господарствам потребує вдосконалення. Недосконалі конструктивні особливості вітчизняної сільськогосподарської техніки визначають менший її попит. Але у свою чергу рівень забезпечення вітчизняною ґрунтообробною технікою – задовільний.

Звичайно, важливо, щоб покращання забезпеченості фермерських господарств технічними засобами мало інноваційну орієнтацію, оскільки це безпосередньо впливає як на показники ефективності використання необоротних активів, так і на рівень конкурентоспроможності. Однак, попри важливість питання відтворення технічних засобів фермерських господарств,

сформулювати його набагато легше, ніж вирішити. Навіть уже достатньо відпрацьована схема лізингових операцій не вирішує питання забезпеченості фермерських господарств технікою, оскільки лізингові платежі окрім відсотків за користування кредитом також охоплюють відповідну винагороду (лізингову ставку) лізинговій компанії. Під час встановлення лізингових платежів лізинговою компанією обов'язково будуть враховані аграрні ризики, що, беззаперечно, вплине на збільшення лізингової ставки. Тому говорити про прийнятність лізингу для фермерських господарств можна лише з позиції організації процесу, оскільки лізинг має свої не так вартісні, як інші переваги.

Інколи незважаючи на економічну недоцільність, фермери купують зазвичай вживану техніку. Причому останнім часом усе більше надають перевагу потужним тракторам і комбайнам, які використовують передусім у власному господарстві і тільки для власних потреб. При цьому треба зауважити, що фермери надто часто не дотримуються норм, стосовно безпеки та охорони навколишнього середовища. Надмірне технічне оснащення фермерських господарств призводить до неповного, а відповідно і нерационального, використання техніки і формує високий рівень собівартості сільськогосподарської продукції. Відзначимо, що в інших країнах є добрий і виправданий спосіб зниження витрат на механізацію. Ідеться про такі способи використання сільськогосподарської техніки як їх колективне використання, міжсусідські, спеціальні послуги тощо, які набули особливого поширення в Німеччині, Франції, Австрії. На жаль, в Україні, за виключенням отримання механізованих послуг, ці форми виявилися неприйнятними. Переконати фермерів використовувати так технічні засоби, незважаючи на їх економічну доцільність, дуже складно, здебільшого через ментальність. Основними мотивами фермерів щодо виконання робіт власними засобами механізації є: терміни виконання робіт, кращі експлуатація і консервація власних технічних засобів, велика ймовірність конфліктів за спільного використання техніки. Відзначимо, що велика часка фермерів вважає доцільним володіти власними основними знаряддями, а щодо дорогих спеціальних – брати їх в оренду або отримувати послуги, однак меншою мірою – спільно їх використовувати.

Висновки до розділу 3

1. У системі землеволодіння та землекористування окреслилася чітка тенденція до укрупнення фермерських господарств та, через обмеженість земельних угідь, актуалізувалась проблема створення нових ферм. На цьому тлі фермерські господарства Карпатського регіону все ще зберігають суттєво менші розміри землекористування, причому малі господарства кількісно переважають. Перерозподіл фермерських господарств у бік збільшення кількості великих господарств, які мають ознаки великомасштабного виробництва, суперечить тим тенденціям, які є результатом земельних реформ у країнах Європи. Сприяння розвитку сімейного фермерства, яке фрагментарно демонструє кращі показники ефективності використання земельних угідь та екологічного навантаження на землю (нижчий рівень розораності), сприятиме впорядкуванню галузевої структури та забезпечить екологічнобезпечне сільськогосподарське землекористування. Узаконення обігу земель сільськогосподарського призначення має стати передумовою розвитку сімейно-фермерської моделі сільського господарювання європейського зразка і гарантом збереження сільських спільнот, захисту довкілля, продовольчого суверенітету.

2. Роль працівників у забезпеченні конкурентоспроможності фермерського укладу суттєво зростає, проявляючись через мультиаспектну перевагу, завдяки чому стає можливим прискорення темпів відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств. Відтворення трудових ресурсів села відбувається в умовах складної демографічної ситуації, визначальними ознаками якої є постійний відтік робочої сили, депопуляційні процеси та старіння сільського населення. Проблеми відтворення трудового потенціалу фермерських господарств із врахуванням демографічної кризи мають особливий прояв. З одного боку інноваційні технології, без застосування яких сьогодні уже важко уявити виробництво конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції, передбачають мінімізацію людської праці, а з іншого – соціальна функція фермерства може бути реалізована винятково позиціонуванням фермерських господарств як гідного місця праці для переважної частини сільського населення із відповідним соціальним захистом та пенсійним забезпеченням у майбутньому. У реаліях сьогодення такий підхід можливий лише через збільшення кількості фермерських господарств.

3. Функцією власного капіталу є забезпечення безперервного процесу відтворення, а його розмір показує ступінь незалежності від

зовнішніх джерел фінансування та рівень платоспроможності фермерського господарства. У сучасних умовах збільшення власного основного та оборотного капіталів фермерів відбувається переважно за рахунок самофінансування. Цілорічне ритмічне нарощування обсягу власного оборотного капіталу в малих фермерських господарствах багатогалузевої спеціалізації може мати негативний вплив на їх платоспроможність. Основним індикатором ефективності управління капіталом фермерських господарств є оптимальна його структура. Оскільки залучений капітал у вигляді інвестицій забезпечує динамічність відтворення, ключовим питанням відтворення капіталу фермерських господарств є встановлення співвідношення між власними та залученими коштами.

4. Відтворення виробничого потенціалу фермерства через відновлення капіталу значною мірою визначається здатністю фермерських господарств оновлювати матеріально-технічну базу, підвищувати рентабельність виробництва, проводити раціональну амортизаційну політику, покращувати інвестиційну привабливість тощо. Гальмують таке відтворення узурповані посередницькими структурами товарно-грошові відносини, спрямовані на привласнення прибутку фермерських господарств.

РОЗДІЛ 4

МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ АКТИВІЗАЦІЇ ВІДТВОРЕННЯ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

4.1. Інституційне середовище та роль держави у відтворенні виробничого потенціалу фермерських господарств

Несприятливі тенденції у розвитку та функціонуванні фермерських господарств значною мірою зумовлені несформованим ринковим інституційним середовищем, тому значення таких його складових як права власності та ступінь їх захищеності, система цінностей і традицій, рівень розвитку людського капіталу, безперервно зростає [24, с. 1].

Процеси глобалізації, посилення фінансової нестабільності та міжнародної конкуренції зумовлюють пошук нових форм організації виробництва, відтворення виробничого потенціалу та зміни парадигми управління конкурентоспроможністю на мікро- та макrorівнях соціально-економічних систем. Для розбудови ефективної ринкової економіки недостатньо формального створення ринків і основних ринкових агентів, а необхідна побудова нової інституційної соціально-орієнтованої економічної системи, заснованої на довірі і відповідальності, законодавчому забезпеченні, визначених прозорих і справедливих «правилах гри» [46, с. 7]. Досвід реформ в інших країнах показує, що потрібно змінювати інституційне середовище, а не «ловити за руку» кожного, кого є привід у чомусь запідозрити. Адже, якщо порушення на якомусь ринку мають масовий характер, то репресивні заходи не будуть результативними. Отже, суть інституціоналізму полягає у відображенні ефективності формування нових правил гри для розвитку аграрного ринкового середовища, учасниками якого є фермерські господарства.

Основною причиною виникнення інституціоналізму чимало науковців вважають процес переходу капіталізму в монополістичну стадію, який супроводжувався значною централізацією виробництва та капіталу, що призвело до появи соціальних суперечностей у суспільстві. Тобто допускають, що інституціоналізм зародився як протестна форма постулатам класичної та неокласичної теорії ринкової економіки, що панувала на зламі ХХ–ХХІ ст. Проте більшість науковців передумовами виникнення інституціоналізму вважає економічну та політичну нестабільність, наявність соціальних конфліктів та суперечностей. Досить символічно, але саме в цей період

зростає інтерес ще до однієї сфери наукових пошуків, які розглядають процеси взаємодії і взаємовідносин між різними інститутами: держави і права, власності і самоврядування, бізнесу і його інфраструктурного забезпечення, освіти і науки, фінансів та управління тощо. Все це досліджують в контексті кластерної теорії і практики формування і функціонування зазначених інститутів на рівні регіональної економіки [46, с. 12].

Досить часто інституціоналізм (лат. *institutio* – звичай, повчання) розглядають як напрям економічної думки, що сформувався у 20–30 роки ХХ ст. для дослідження сукупності соціально-економічних чинників (інститутів) у часі, а також для забезпечення соціального контролю суспільства за економікою. У цьому сенсі інституційна концепція мала подвійну мету: 1) створення політичної економії або соціально-економічної теорії на протипагу розповсюдженню економічної теорії під назвою «економікс»; 2) формування еволюційної теорії, що мала змінити теорію «рівноваги» [177, с. 28].

Отже, аналізування літературних джерел [24, с. 7; 46, с. 16; 140, с. 61; 154, с. 44; 239, с. 190; 321, с. 11; 345, с. 24; 352, с. 584; 371, с. 123] з питань виявлення відмінностей та узгодження дефініцій «інституція» та «інститут», дало змогу виокремити бачення, що основою поступального розвитку аграрного ринку слід вважати його структуровану і консолідовану систему інститутів та інституцій як конструктора формування інституційного середовища взаємодії ринкових агентів [199, с. 94]. У нашому випадку інститути розглядаємо як механізми регулювання та саморегулювання аграрного ринку і ринкових відносин між фермерськими господарствами та іншими учасниками ринку. Ми переконані, що посилення ролі соціальних чинників економічного розвитку, зростає значення позиції аграрного ринку як інституційної структури в забезпеченні стабільного економічного зростання й продовольчої безпеки безпосередньо пов'язане із відтворенням виробничого потенціалу фермерських господарств. Тому беззаперечне твердження про те, що відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств потребує ефективних інститутів регулювання.

Науковообґрунтована класифікація аграрних інститутів [24, с. 7; 335, с. 293] і виділення серед них нормативно-обмежувальних, регулятивних та виробничих дає підстави констатувати, що інституціоналізм – це напрям в економічній теорії, в основу якого покладено не лише аналіз економічних проблем, а й їх розгляд та узгодження із соціальними, політичними, етичними та правовими питаннями. Тому фермерські господарства можна вважати

повноцінними інститутами та основними елементами інституційних утворень, що дає їм змогу у взаємозв'язку з іншими інститутами забезпечувати інституційний механізм відтворення виробничого потенціалу. Отже, можемо стверджувати, що механізм державного регулювання відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств базується на основі інститутів та інституцій, які є формальними та неформальними регуляторами цього процесу (рис. 4.1).

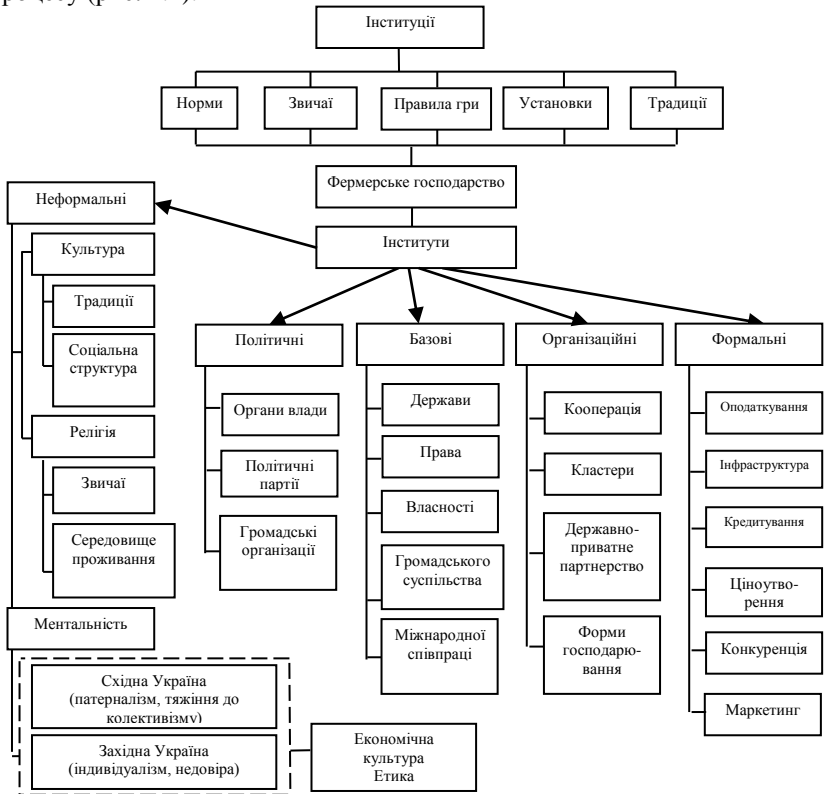

Рис. 4.1. Структурна архітектура інституційного середовища відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств
Джерело: побудовано на основі опрацювання [274, с. 36]

Формування придатного для відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств інституційного середовища передбачає врахування значення неформальних інститутів. Особливо це

характерно для Карпатського регіону, де проявом ментальності фермерства є індивідуалізм. Власне неформальні інститути – одна з перепон вступу фермерських господарств до обслуговочих кооперативів. Рис. 4.1 показує, що виховання та релігія є тими неформальними інститутами, які сприяють прояву економічної культури на шляху розвитку фермерства. Стосовно цього О. Шпикуляк зазначає, що «там, де мають місце зрівняльні тенденції та викликана ними заздрість до чужого успіху, де уся надія при вирішенні проблем не на себе, а на державу, там немає твердого підґрунтя для становлення підприємництва, а базування економічної культури на ініціативі, свободі й відповідальності – вирішальна умова розвитку підприємництва» [334, с. 108]. Такі індивідуалістські риси українського селянства здебільшого сформовані історично під впливом перебування України у складі інших держав та імперій.

Аграрні інституції, на нашу думку, слід розглядати як відносно стійкі комбінації чинників, які регулюють господарську поведінку фермерських господарств та є результатом компромісу інтересів обох сторін з урахуванням впливу зовнішнього середовища. Відповідно, інституційний механізм – це соціальна система, якій притаманні свої певні закономірності, відносини та характерна поведінкова форма існування. Однією з основних функцій інституційного механізму є встановлення і підтримання певного порядку функціонування економіки [24, с. 5]. Тобто, інституційний механізм відтворення виробничого потенціалу – це відкрита, багаторівнева, динамічна соціальна система, яка забезпечує взаємодію базових та похідних інститутів, є основою для організації ринкових процесів та забезпечення стратегічного напрямку розвитку фермерства. Інституційний механізм відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств формує дієві формальні та неформальні норми, правила й цінності [199, с. 96.], це є система інструментів впливу інституцій на середовище відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств з урахуванням елементів як державного, так і ринкового регулювання. Функціонування інституційного механізму призводить до інституціоналізації середовища через інституційні зміни. Налагодження ефективного інституційного механізму має призвести до нівелювання спонтанних змін і збільшити частку цілеспрямованих ринково-орієнтованих трансформацій [149, с. 6]. Інструментами інституційного механізму, які сприятимуть відтворенню виробничого потенціалу фермерських господарств, мають бути: регулювання відтворювального процесу всіма рівнями влади, ринкове (кон'юнктурне) регулювання, інфраструктурне забезпечення,

саморозвиток і саморегулювання відтворювального процесу виробничого потенціалу власне фермерськими господарствами, сприяння відтворення виробничого потенціалу громадськими організаціями.

В умовах переходу суспільства до фази стабілізації уряди країн усе частіше звертаються до інституційних форм держав з аналогічною, але більш досконалою інституційною системою. Зокрема досвід США щодо збереження конкурентоспроможності конституційними методами вказує на їх високу ефективність. Адже США зберігають переваги за низкою фундаментальних чинників тривалої дії, а саме: використання принципів економічного лібералізму, відповідно до яких здійснюються регуляторна політика і державне стимулювання економіки; підтримка панівних позицій в основних напрямках фундаментальної науки; наявність унікальних військово-космічних дослідницьких програм, що забезпечує країні довгострокові технологічні переваги [46, с. 34]. В Україні, зокрема і стосовно фермерських господарств, застосовують переважно інструменти та засоби короткострокової дії в рамках виконання щорічних державних бюджетів, що суттєво обмежує їх регуляторний потенціал [211, с. 250]. Об'єктивним відображенням нерозвиненості інституційного середовища в Україні є значна частка тіньової економічної діяльності, яка чинить руйнівний вплив на відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств [95, с. 8].

Розвиток фермерських господарств зумовлений зовнішніми та внутрішніми чинниками. До внутрішніх належать кількісний і якісний склад виробничих ресурсів, особистісні характеристики фермера й членів його сім'ї, спосіб управління, застосовувані технології. Ці чинники формують резерви підвищення ефективності та стійкості діяльності фермерських господарств до умов зовнішнього середовища. Зовнішніми чинниками є: правові основи діяльності цих господарств за всіма її напрямками, особливо в питаннях визначення статусу господарств у моделі аграрного виробництва, розвитку їх кооперації й земельних відносин; умови та доступ до кредитування; умови збуту продукції; чинна система державної підтримки, закупівель і зовнішньоекономічна політика; розвиток інформаційної системи [359, с. 27].

Державна політика України в аграрній сфері завжди визначала вектор розвитку вітчизняного фермерства. Першочерговим завданням через залучення селян до підприємницької діяльності, було забезпечити формування товарного сільськогосподарського виробництва, тим самим створивши умови для розвитку аграрного

сектору на засадах вільної («чистої») конкуренції між формуваннями сімейного типу. У сучасних умовах, коли агрохолдинги здобувають контроль над цілими галузями, роль фермерських господарств роглядають не лише через призму виробничої функції. Інституційне середовище має бути спрямоване на створення відповідних умов для фермерства, оскільки сучасне фермерське господарство – шлях до збереження вітчизняного села як адміністративної та соціальної сукупності [10, с. 19]. Гарантувати спадковість ведення аграрного підприємництва фермерство може лише за умови стабільного соціально-економічного клімату в селі, зокрема прозорості та прогнозованості у системі взаємовідносин між суб'єктами аграрного підприємництва та державними інститутами [10, с. 20–21].

Незважаючи на певну широту і повну автономію ведення господарської діяльності, умови функціонування фермерських господарств в Україні досить складні, що з позиції інституціоналізму зумовлює окреслення основних проблем їх розвитку [241, с. 65]:

- складний правовий механізм отримання земельних ділянок для створення фермерського господарства та невизначеність суб'єктивного складу правовідносин приватної вартості на землю;
- відсутність спеціалізованої юридичної служби на селі, яка б належним чином надавала правову допомогу фермерським господарствам та сприяла їх правовому і економічному захисту, особливо селянам, які мають намір створити фермерські господарства;
- деякі представники органів влади та самоврядування нерідко допускають юридичні помилки під час вирішення питань щодо виділення земельних ділянок для створення фермерських господарств, не дотримуючись принципу рівноправності форм власності;
- відсутність єдиного кодифікаційного акта, який мав би змогу уніфікувати аграрне законодавство (наприклад, Аграрний кодекс України).

Отже, реалізація взаємовідносин між державою та фермерськими господарствами здійснюється у інституційному середовищі через відповідний інституційний механізм як комбінацію інституцій та інститутів, тобто законів ринку та адміністративних основ державного регулювання, які впливають на розвиток фермерських господарств. Саме тому дослідження відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств з позицій державного впливу та регулювання вимагає характеристики його інституційного середовища

як сукупності економічних, юридичних, соціальних, технологічних, екологічних, психологічних, формальних і неформальних обмежень, котрі регулюють діяльність фермерських господарств.

Отже, якщо становище фермерських господарств у економічній та соціальній складових аграрної системи помітне, то інституційне відторгнення проявляється у консервуванні іміджу фермерства як «неперспективної» форми господарювання. Окремі категорії учасників аграрного ринку характеризують фермерство з позиції їх незгуртованості та організаційної відокремленості, оскільки ментально український бізнес більше схильний вкладати кошти у високорентабельні види діяльності, серед яких фермерство не є пріоритетним. Тому, незважаючи на чинник високої мотивації до праці, фермерство не стало ефективнішою формою господарювання порівняно з іншими. Приватна власність на засоби виробництва і результати праці не забезпечила цим суб'єктам підприємництва гарантію високої продуктивності й ефективності. Для цього не були створені сприятливі правові, соціально-економічні та політичні умови, які забезпечують конкурентоспроможність фермерських господарств [202, с. 37]. Стосовно цього важко не погодитись, що Асоціація фермерів та дрібних землевласників, а також її регіональні об'єднання, покищо не мають відповідного впливу на органи, що формують погляди і приймають рішення щодо розвитку аграрного сектору.

Інституційний розвиток фермерських господарств безпосередньо пов'язаний із змінами економічних механізмів реформування відносин в аграрному секторі, які потребують ефективного та швидкого вирішення, зокрема:

- трудові відносини є базовою інституцією, проте в середовищі фермерських господарств цій аксіомі важко знайти своє відображення в економічних індикаторах: по-перше, в окремих випадках доволі важко ідентифікувати розмір заробітної плати самого фермера, особливо коли виробничий процес обслуговує лише родина фермера, по-друге, рівень заробітної плати в аграрному секторі значно поступається середньому показнику в економіці України, як номінально, так і за темпами зростання;

- в аграрному ціноутворенні порушено принцип справедливості, зокрема за розподілу доходу в логістичному ланцюгу, де частка фермера найнижча в роздрібній ціні;

- інституційне забезпечення розвитку правових та економічних відносин власності на землю – складна проблема, яка потребує насамперед наукового обґрунтування, зокрема аналізу процесів

перетворення земельної власності й господарських форм її використання в умовах здійснення економічних реформ [113, с. 139];

- незавершеність формування інституційного механізму в аграрному секторі загалом і, як наслідок, неузгодженість процедур контрактаций взаємодії учасників аграрних відносин через традиційно низьку культуру формалізації господарських відносин, соціальну апатію та зневіру фермерів у справедливості інституції права.

У табл. 4.1 інституційне середовище розвитку фермерських господарств за допомогою SWOT-аналізу оцінено в розрізі інститутів та інституцій, котрі безпосередньо впливають на показники діяльності фермерства.

Таблиця 4.1

SWOT-матриця оцінки інституційного середовища розвитку фермерських господарств

	Сильні сторони	Слабкі сторони
Внутрішнє середовище	Ментальна прив'язаність фермерів до обробітку землі, що забезпечує безперервність аграрного виробництва	Слабка інвестиційна привабливість (зацікавленість) фермерської діяльності
	Ліквідність елементів виробничого потенціалу (зокрема землі), яка забезпечена приватною власністю на землю	Інституційні пастки, спричинені недосконалим державним регулюванням у сфері діяльності фермерських господарств
	Швидка диверсифікація фермерської діяльності та раціоналізація відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств	Низький рівень соціальної відповідальності фермерів за вплив на соціальне та екологічне середовище
	Готовність до генерування інноваційних змін у відтворенні виробничого потенціалу фермерських господарств	Неконкурентоспроможність дрібних партій сільськогосподарської продукції
	Можливості	Загрози
Зовнішнє середовище	Активізація розвитку фермерства як стратегічної форми господарювання в аграрному секторі	Наростання фінансової кризи
	Зацікавленість громадських організацій процесом відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств	Неефективне фінансування державних програм розвитку та підтримки фермерських господарств
	Спрямованість аграрної політики на світові інтеграційні процеси, що сприяє експорту продукції фермерських господарств	Орієнтація інфраструктури ринку на крупних виробників сільськогосподарської продукції
	Збереження навколишнього середовища за рахунок екологізації виробництва	Високий рівень трансакційних витрат в аграрному секторі та консервативний спосіб мислення представників окремих інститутів

Джерело: власна розробка автора

Основною перепорою формування інституційної моделі розвитку фермерських господарств є так зване зрощення політичних та економічних інститутів, що спричинило виникнення трансформаційної ренти, превалювання великого аграрного бізнесу. Якщо у сільському господарстві підприємства різних організаційно-правових форм діють у нерівних соціально-економічних чи правових умовах, то це призводить до підпорядкування економічного інтересу одного суб'єкта іншому. У такій ситуації у фермерських господарств як структурах, котрі у натуральному вимірі мають менший виробничий потенціал, ніж великі аграрні підприємства, знижується бажання досягати значних економічних результатів, що призводить до затягування процесу відтворення та, відповідно, розвитку фермерства. Отже, цілеспрямоване формування інституційного середовища діяльності фермерських господарств зможе забезпечити досягнення компромісу між інтересами представників великого аграрного бізнесу та фермерськими господарствами, створюючи конкурентні переваги для останнього у сприянні виробництва нішового продукту.

Отож, інструментами інституційної компоненти розвитку сімейного товарного виробництва на селі мають бути: регулювання відтворювального процесу всіма рівнями влади, ринкове (кон'юнктурне) регулювання, інфраструктурне забезпечення, саморозвиток і саморегулювання відтворювального процесу виробничого потенціалу фермерськими господарствами, сприяння відтворення виробничого потенціалу громадськими організаціями.

Без значного поліпшення стану чинників виробництва, тобто складових виробничого потенціалу, неможливо підтримувати у тривалому періоді стабільні темпи зростання виробництва фермерських господарств. Основною причиною погіршення стану чинників виробництва в аграрній економіці України є слабкість регулятивного впливу державних інститутів на формування фінансових потоків і коштів, що необхідні для відтворення виробничих ресурсів. Досвід ринкових трансформацій свідчить, що економічний розвиток і підвищення рівня добробуту не можна забезпечити без активного і послідованого втручання держави у процеси формування фінансової бази поновлення особистих і речових чинників виробництва [171, с. 5].

У сучасних умовах держава регулює економічні інтереси підприємницьких структур, примушуючи їх вибудовувати з нею певні стосунки. В основу реалізації економічного механізму взаємодії фермерських господарств та держави покладено ідеї наближення державних органів до реальних умов функціонування фермерських

господарств та формування у фермерів усвідомлення необхідності вирішення суспільних проблем. Алгоритм взаємодії органів влади та фермерських господарств визначає стратегічні цілі функціонування економічної системи на всіх її рівнях з урахуванням оберненої взаємодії результатів процесу на його зміст (рис. 4.2). Система взаємодії держави і фермерства повинна бути відкритою і здатною адаптуватися до змін умов зовнішнього середовища та ринкової кон'юнктури. При цьому ефективність взаємодії залежить від того, наскільки держава та фермери підготовлені до інтеграції спільних зусиль для досягнення показників відтворення та економічного зростання, зацікавлені у налагодженні відносин і атмосфери довіри. Отож, у контексті інституціоналізації заходи державної підтримки фермерських господарств мають забезпечити такі умови функціонування, за яких більшість фермерів спроможна буде вести розширене відтворення виробничого потенціалу за рахунок власних та позичкових джерел фінансування.

Фермерські господарства сьогодні частково вже можна сприймати як гарант продовольчого самозабезпечення країни, інструмент політики зайнятості сільського населення та економічну основу розвитку сільської місцевості. Тому регламентацію їх діяльності треба здійснювати в особливому режимі без прив'язки до будь-яких видів підприємництва [34, с. 93]. Зокрема для нарощування виробничого потенціалу на державному рівні слід розробити Програму підтримки малих форм господарювання. Наприклад, у Польщі Програма розвитку сільських територій передбачає допомогу на започаткування фермерами позагосподарської діяльності, у нас же це практично неможливо через недосконалість податкової політики.

Скасувавши спеціальний режим оподаткування ПДВ, що передбачав можливість фермерським господарствам розпоряджатися часткою суми податкових зобов'язань з ПДВ для підтримки власної діяльності, законодавець не залишив їх без допомоги. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» № 1877-IV від 24 червня 2004 року було доповнено розділом VI «Державна підтримка виробників окремих видів сільськогосподарської продукції», яким передбачено надання сільськогосподарським товаровиробникам у період з 2017 до 2022 року допомоги на розвиток сільського господарства у вигляді бюджетних дотацій (безоплатна, безповоротна допомога з бюджету). Але водночас з тим, багато державних програм з підтримки сільськогосподарських виробників, наприклад, програма відшкодування відсоткових ставок за кредитами

сільськогосподарським товаровиробникам, недоступні для невеликих фермерських господарств.

Рис. 4.2. Алгоритм взаємодії органів влади та фермерських господарств

Джерело: побудовано на основі опрацювання [46, с. 100]

В умовах фінансової кризи довгострокове фінансування для більшості фермерських господарств стає неможливим через їх високі вартість та вимоги до позичальників. Відтак важливого значення набуває формування продуманого механізму державної підтримки фермерства в розрізі вирішення проблем кредитування. Зокрема, державна підтримка фермерських господарств здійснюється через Український державний фонд підтримки фермерських господарств. Він є державною бюджетною установою, яка виконує функції з реалізації державної політики щодо надання фінансової підтримки становлення і розвитку фермерських господарств. Щороку фонд надає фінансову підтримку українським фермерам на поворотній та безповоротній основі. Упродовж 1995–2016 років було надано близько 600 млн грн фінансової допомоги фермерам. З них безповоротною фінансовою підтримкою у розмірі 182 млн грн скористалися

новостворені фермерські господарства та господарства з гірських населених пунктів і поліських територій. Проте з 2010 року фінансування за цією статтею призупинено.

Сьогодні основний акцент держави у контексті фінансової допомоги орієнтований на будівництво нових та реконструкцію тваринницьких комплексів, зокрема для великої рогатої худоби. Також серед напрямів підтримки – здешевлення кредитних ресурсів, підтримка розвитку скотарства, підвищення генетичного потенціалу сільськогосподарських тварин. Ще заплановані кошти на програму часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки і обладнання українського виробництва та на підтримку галузі садівництва, виноградарства і хмелярства. Усім фермерським господарствам, які витримали конкурсні умови та не мали заборгованості перед фондом, було виділено понад 400 млн грн поворотної фінансової підтримки. Максимальний розмір безвідсоткового кредиту на одне фермерське господарство у різні часи становив 500 тис. грн строком до п'яти років із самостійно визначеним графіком повернення коштів.

У Державному Бюджеті України 2017 року було передбачено 65 млн грн для підтримки фермерських господарств, з них – 40 млн грн із спеціального та 25 млн грн із загального фондів (дод Х). Ці кошти розподіляють між регіонами пропорційно до обсягів сільськогосподарської продукції, що виробляють фермерські господарства. Для стимулювання розвитку аграрної галузі 2018 року держава планує збільшити надання фінансової підтримки фермерським господарствам через Український державний фонд підтримки фермерських господарств до 1 млрд грн. Однак адресне спрямування коштів у вигляді державної підтримки не завжди спроможне вирішити проблеми розвитку фермерства. Адже чинники, що негативно позначаються на діяльності фермерських господарств, мають системний (структурний характер) і вимагають не лише посилення державної підтримки, а передусім налагодження механізму інституційного впливу на відтворення виробничого потенціалу фермерства. Наприклад, у Львівській області державну підтримку фермерських господарств здійснюють за рахунок державної програми та у вигляді комплексної обласної програми за трьома напрямками (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

**Державна фінансова підтримка фермерських господарств
Львівської області**

Вид державної підтримки	2016 рік	2017 рік
Державна програма «Надання кредитів фермерським господарствам»		
кількість фермерських господарств – одержувачів підтримки, одиниць	3	5
сума, тис. грн	509,4	1950,0
Обласна комплексна програма підтримки та розвитку агропромислового виробництва Львівської області на 2016-2020 роки		
I напрям. Фінансова підтримка суб'єктів господарювання агропромислового комплексу, фізичних осіб компенсацією відсотків за кредитами, залученими у банківських установах, кредитних спілках у національній валюті		
кількість фермерських господарств – одержувачів підтримки, одиниць	13	17
сума, тис. грн.	1329,1	1222,6
II напрям. Фінансова підтримка суб'єктів господарювання агропромислового комплексу на зворотній основі у вигляді пільгових кредитів на реалізацію бізнес-планів		
кількість фермерських господарств – одержувачів підтримки, одиниць	15	15
сума, тис. грн.	6404,1	6455,3
III напрям. Фінансова підтримка суб'єктів господарювання в галузі сільського господарства у вигляді дотації на площу угідь, на яких вживатимуть заходи із збереження та відтворення родючості ґрунтів		
кількість фермерських господарств – одержувачів підтримки, одиниць	15	17
сума, тис. грн.	472,4	678,6

Джерело: розраховано згідно з даними Департаменту агропромислового розвитку Львівської обласної державної адміністрації

Бачимо, що 2017 року державна програма охопила незначну кількість фермерських господарств – лише п'ять одиниць. Зокрема, 2016 року фермерські господарства, що були залучені до фінансування за цим напрямком допомоги, одержали в середньому по 170 тис. грн кредиту, а 2017 року – в середньому по 390 тис. грн. Обласна комплексна програма щороку охоплює більшу кількість фермерських господарств – 43 2016 року та 49 2017 року. Це близько 5% від загальної кількості фермерських господарств області. Зрозуміло, що суми такої допомоги менші – від 31 до 430 тис. грн різними роками за

різними напрямками. За першим напрямком обласної комплексної програми підтримку надають фермерським господарствам, які залучили кредитні ресурси для здійснення діяльності у сфері агропромислового комплексу в розмірі до 1,5 облікової ставки НБУ, але не більше ніж 200 тис. грн.

Другий напрям передбачає надання кредитів під 5 відсотків річних терміном до трьох років у розмірі, визначеному бізнес-планом, але не більше ніж 500 тис. грн, з відтермінуванням погашення основної суми зобов'язання до одного року на такі цілі: придбання сільськогосподарської техніки та технологічного обладнання, племінних тварин, корів і нетелей; розвиток дрібного тваринництва (вівчарства, козівництва, кролівництва, птахівництва тощо), а також бджолярства і рибництва; будівництво, реконструкцію тваринницьких приміщень, модернізацію їх обладнання та облаштування доільних залів, молокопроводів, забійних цехів, пасовищ тощо; будівництво та реконструкцію приміщень для зберігання сільськогосподарської продукції та продукції харчопереробної галузі, зокрема на придбання холодильного обладнання; розвиток садівництва, ягідництва, овочівництва, органічної продукції, грибів; здійснення та розвиток діяльності з передпродажної підготовки, переробки сільськогосподарської продукції. Але якщо 2017 року за цим напрямком фермерські господарства мали змогу в середньому отримати близько 430 тис. грн, то для придбання трактора це замало. Тому, щоб хоча б одне фермерське господарство мало змогу придбати трактор, до розподілу фінансової допомоги потрібно підходити диференційовано.

За третім напрямком дотація надається на: освоєння земель під садівництво, ягідництво після проведення агрохімічного обстеження земельних ділянок у розмірі до 400 грн/га; розкислення ґрунтів (вапнування) внесенням вапнякових меліорантів – до 500 грн/га; збагачення ґрунтів біологічним азотом інокулянтами азотфіксувальних мікроорганізмів – до 160 грн/га; сидерація ґрунтів – до 350 грн/га.

Також на Львівщині надалі діє державна програма відшкодування вартості сільськогосподарської техніки. Часткову компенсацію вартості такої техніки та обладнання вітчизняного виробництва надають фермерським господарствам у розмірах від 20 до 25 % вартості техніки та обладнання (без урахування податку на додатну вартість). Окрім того у рамках державної підтримки для фермерів передбачено додаткові преференції за купівлі техніки. Крім стандартних 25% компенсації за програмою здешевлення

сільськогосподарської техніки, фермери додатково отримають 15 компенсації – загалом 40 %.

Зауважимо, що в Державному бюджеті на 2018 рік з-поміж загальних 4 млрд грн., запланованих на тваринництво, лише 1 млрд грн виділено на програму підтримки малих фермерських господарств та сільськогосподарських кооперативів. Решту, тобто 3 млрд грн, буде спрямовано для великих сільськогосподарських товаровиробників, чий інтереси відстоюють зацікавлені персони.

Зважаючи на недосконалість механізму державної підтримки фермерства, Міністерство аграрної політики та продовольства неодноразово планувало реформувати Український державний фонд підтримки фермерських господарств, створивши як альтернативу Агентство з підтримки фермерів і сільських громад. Тим самим воно бажало гарантувати державну підтримку дрібним фермам і сімейним господарствам відповідним законом, започаткувати реалізацію Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства і сільських територій на 2015–2020 рр., де планом дій передбачено відповідні заходи підтримки сімейного типу господарювання. Однак показники експортних досягнень виявилися показовішими порівняно із приростом частки сільськогосподарської продукції фермерських господарств. Тому за результатами 2015 року Міністерство аграрної політики та продовольства вчергове констатувало, що Україна ввійшла до трійки світових експортерів зернових після США та ЄС, а також лідує у рейтингах світових експортерів соняшникової олії, кукурудзи, ячменю, пшениці, сої, курятини тощо. Пам'ятаємо, що у 2014/2015 маркетинговому році нашої державі вдалося досягти рекордного за роки незалежності обсягу експорту зернових – майже 35 млн т. Із слів міністра стає очевидним, що до 2020 року аграрний сектор України планує утримувати позиції експортоорієнтованої галузі із доведенням показників відправки зерна за кордон на рівні 40-70 млн т за валових зборів зернових 80–100 млн т. Такі обсяги експорту зерна забезпечать надходження валютної виручки у сумі понад 20 млрд дол. Ми розуміємо, що лепта фермерських господарств у таких досягненнях мінімальна, а сімейні ферми у них практично не фігурують. Окрім того, експорт зерна – це не лише прерогатива агрохолдингів у отриманні валютної виручки, це також пільги в оподаткуванні ПДВ, яких позбавлені фермерські господарства.

Зауважимо, що з 1 березня 2018 року в Україні відмінено відшкодовування ПДВ за експорту олійних культур: сої, рапсу та насіння соняшнику. З економічної позиції – це обмежувальний захід для великих виробників олійних культур, спрямований на

стимулювання внутрішньої переробки в олію для подальшого експорту. Але ж і фермерські господарства 2016 року виробили 19,4 % насіння соняшнику, хоча не всі вони мали безпосередній доступ до зовнішніх ринків збуту – більшість виробленої фермерами продукції потрапляє за кордон через посередників. Тому обмеження експортного ПДВ теж може стати для фермерів додатковим стимулом об'єднання в кооперативи для переробки сировини.

Вивчення досвіду розвинутих країн показує, що форми державного управління видозмінюються поряд із розвитком ринкових відносин. Вони переходять від суто адміністративних функцій до соціального менеджменту, який орієнтований на задоволення потреб безпосередніх виробників у послугах щодо поширення передових технологій, професійної підготовки та інформаційно-консультаційного обслуговування [357; 367]. У контексті євроінтеграційного курсу розвитку відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств також повинно опертися на міцну інституційну основу, яка у своєрідному прояві уже сформована у країнах європейської спільноти. У рамках виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС створення нової вітчизняної системи управління аграрним сільським розвитком має бути переорієнтоване на досягнення стратегічних цілей із чітко визначеними дієвими пріоритетами та механізмами її фінансування та реалізації. Це доволі неоднозначний та складний процес, оскільки сучасна аграрна політика України не в усіх моментах узгоджується із тактикою виживання селян.

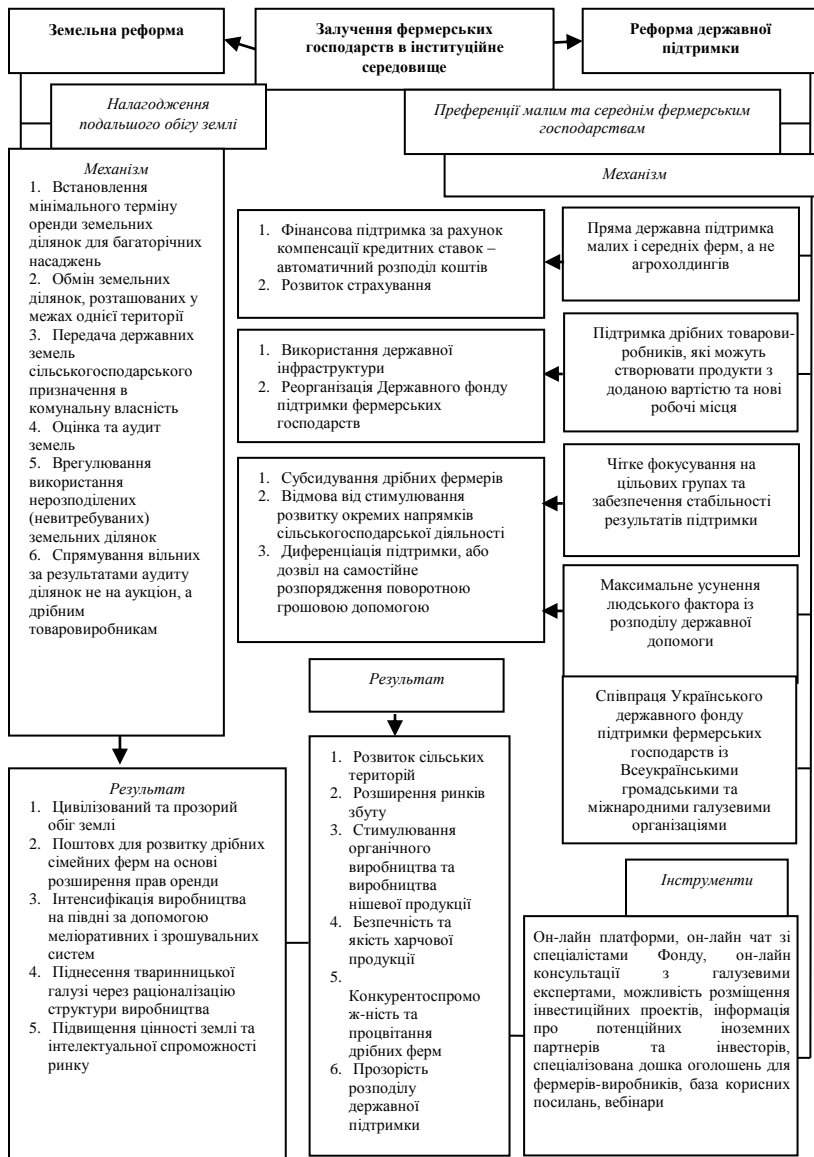
Отже, якнайшвидше завершення адміністративно-територіальної та земельної реформ також повинно мати позитивний вплив на відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств та загальний розвиток вітчизняної аграрної економіки. І саме тут стандарти та пріоритети європейської спільноти слід витримувати, зокрема в частині децентралізації влади із передачею частини фінансових ресурсів на місця. Перманентний процес реформування державного управління в Україні має спиратися винятково на фермера, який готовий до роботи і життя в умовах децентралізації влади. На нашу думку, важливо, щоб сімейні фермерські господарства «...стали каркасною основою формування територіальної громади й генераторами комплексного розвитку сільських територій» [155, с. 21]. Стосовно цього державна підтримка сімейних фермерських господарств має стати пріоритетним напрямом розвитку сільського господарства, ефективність функціонування яких залежатиме від концепції їх розвитку. Для цього потрібно обмежити монополізм на землеволодіння та землекористування з паралельним впровадженням

справжньої ринкової, а не символічної, породженої диктатом монополій, плати за землю.

Оновлення та вдосконалення правового середовища функціонування фермерських господарств, поряд із збалансуванням організаційної структури аграрного сектору, повинні забезпечити формалізацію зайнятості та соціальний захист членів фермерських господарств, а також посилити мотивацію молоді до вибору сільськогосподарської діяльності як життєвої перспективи (рис. 4.3). Це забезпечить зміцнення позицій фермерства, поширення процесів партнерства та кооперації. Водночас зауважимо, що правове поле, в якому функціонують фермерські господарства, настільки недосконале, що внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» не забезпечує імплементації особистих сімейних господарств у міцну правову рамку та не забезпечує економічних і соціальних передумов їх трансформації в сімейні фермерські господарства. Але, як показують наші дослідження, першочергова мета оновленого Закону України «Про фермерське господарство» полягає у виведенні із тіні усіх дрібних виробників сільськогосподарської продукції збільшенням їх податкового навантаження. Саме тому ми вважаємо, що законодавчі зміни передусім мали б посилити соціальний та економічний захист членів сімейних фермерських господарств, підвищити готовність і здатність селян (особливо молодого і середнього покоління) до самостійного господарювання на сімейних засадах, створити на основі сімейних фермерських господарств життєздатнішу систему сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та сприяти зростанню доходів сільських жителів-виробників за рахунок формування сприятливої ціни на власновироблену продукцію. Також правове поле має забезпечити доступність селянських господарств до чинних та нових програм бюджетної підтримки аграрного сектору.

Упорядковане інституційне середовище як передумова відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств має забезпечити:

- організаційну різноманітність форм власності, систем землеробства, ландшафтів, культури і традицій;
- вдосконалення галузевої структури сільськогосподарського виробництва;
- екологічні суспільні вигоди у вигляді відповідального управління природними ресурсами;
- суспільну та особисту відповідальність фермерів за себе, сім'ю, громаду, нарощення соціального капіталу;
- виховання системи цінностей та збереження традицій, передачі знань і досвіду ведення сільського господарства від покоління;

4.3. Атрибути інституційного середовища фермерських господарств для відтворення їх виробничого потенціалу

Джерело: власна розробка автора

- персоналізовану взаємодію споживачів з продовольчою системою, коли споживачі об'єднуються з фермерами й отримують безпосередній доступ до потоків продовольства (солідарне сільське господарство);
- економічну базу для виробництва окремих видів продовольства, зокрема екологічних та нішових культур відповідно до пріоритетів споживачів.

4.2. Додана вартість продукції у формуванні конкурентних переваг фермерських господарств

Для багатьох фермерських господарств виправданою є організація переробки і реалізації виробленої продукції власними зусиллями ми, інакше кажучи, валоризація готової продукції до такого стану, який забезпечує вищий рівень конкурентоспроможності. Тут пропозиція продукції із вищою доданою вартістю є особливим напрямком не лише підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, а й відтворення виробничого потенціалу малоземельних фермерських господарств. Адже фермерські господарства, які займаються переробкою сільськогосподарської продукції, диктують закупівельні ціни, обсяги поставленої продукції, терміни, стандарти тощо. У підсумку, більшість сукупного прибутку, який одержують на всіх стадіях, залишається у цих господарствах.

Отже, у контексті створення доданої вартості та окреслення перспективних напрямів цього процесу важливим аналітичним інструментом діагностики конкурентних переваг фермерського господарства є концепція «ланцюга цінностей», або «ланцюга створення вартості», запропонована Майклом Портером [365] для глибшого розуміння процесів, що відбуваються в середині будь-якого підприємства. Суть концепції полягає в тому, що, наприклад, фермерське господарство у процесі операційної діяльності формує для споживачів певний набір цінностей. Покупці у свою чергу повинні мати потребу в таких цінностях і бути готовими платити за них. Кожен вид діяльності у цьому ланцюжку узгоджується з витратами та активами. Тому, розкладаючи діяльність фермерського господарства на окремі операції, стратегічно пов'язані дії та напрями діяльності, можна краще зрозуміти структуру витрат господарства і визначити їх основні складові. Саме це дає змогу оцінити витрати та обчислити вартість, яка формується на кожному етапі створення продукту.

Ланцюг Портера чи ланцюг створення цінності (Value Chain) є сучасним ефективним інструментом оцінки конкурентоспроможності

на мікро- та мезорівні, а також інструментом виявлення потенційних джерел створення вищої цінності для споживачів і виявлення ефекту синергізму, оскільки охоплює всі види діяльності підприємства, спрямовані на створення додаткової вигоди для споживача [269]. Портер вважав, що підприємство може мати перевагу тільки в межах однієї із двох можливих типових стратегій: лідерства, або диверсифікації витрат. Тому можливість конкурувати впливає із розуміння виробничого потенціалу, який на основі цінового ланцюга створює додану вартість. Перевагою цінового ланцюга є той обсяг інформації, який можна одержати для перевірки відповідності кожного виду діяльності максимально досяжним показникам для виявлення найперспективніших варіантів підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції фермерських господарств. Проте такий інструмент не відкриває доступу до інформації щодо витрат конкурентів.

Відомо, що, долаючи шлях від виробництва до кінцевого споживача, сільськогосподарська продукція проходить низку перехідних етапів, на кожному з яких утворюється нова ціна проміжної продукції, і в підсумку формуються складні конструкції, так звані цінові ланцюги. Науковці стверджують, що кількість перехідних етапів у цінових ланцюгах за останні півстоліття значно змінила характер глобальної економіки та помітно вплинула на країни світу [153, с. 70]. Супермаркети намагаються контролювати весь процес виробництва, разом з вирощуванням і збирання сільськогосподарської продукції, для забезпечення відповідності харчових продуктів стандартам якості та безпеки впродовж усього вартісного ланцюга.

У сучасному прояві ціновий ланцюг має такий вигляд (рис. 4.4) і, як бачимо, складається із сукупності елементів – основних і допоміжних процесів.

Із рис. 4.4 бачимо, що виготовлення сільськогосподарської продукції та доведення її до споживача у сучасному розумінні поділене на кілька стадій, кожна з яких безпосередньо впливає на розмір доданої вартості. Саме на етапах цінового ланцюга формується вартість, під якою розуміють ту суму, яку покупці згодні заплатити за товар або послуги, що пропонує фермерське господарство. Новітні цінові ланцюги формуються під впливом на процеси виробництва технологічних змін.

Конкурентоспроможність у контексті зазначеної проблеми, – це здатність фермерів досягати найкращих результатів у будь-якій справі, властивість фермерських господарств краще за інших, представлених

на аграрному ринку суб'єктів господарської діяльності, задовольняти конкретні потреби. Загалом основною суттю конкурентоспроможності фермерських господарств є відповідність результатів їх діяльності вимогам ринку, адекватність потребам споживачів, здатність конкурувати на всіх рівнях економічного буття (товар, господарство, галузь тощо).

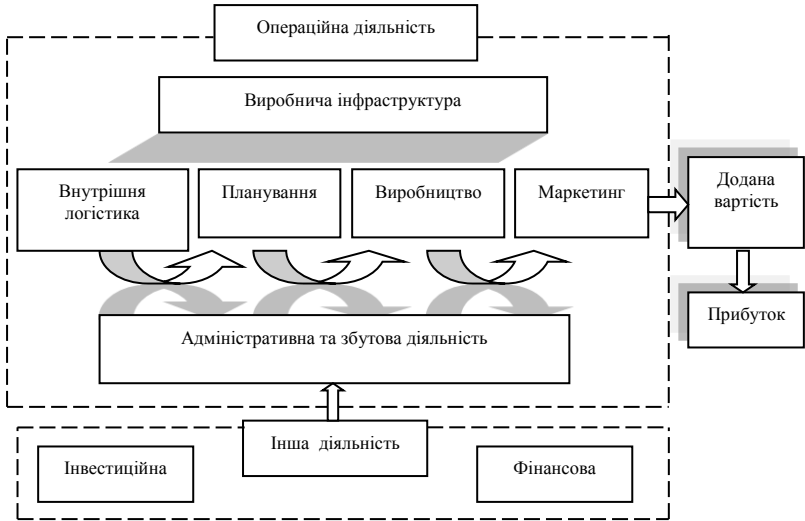

Рис. 4.4. Стадії цінного ланцюга в агробізнесі
Джерело: власна розробка автора

Отже, конкурентоспроможність фермерських господарств визначається наявністю у них технічних, економічних та організаційних умов для створення, виробництва і збуту високоякісної продукції, що відповідає вимогам споживачів. Вона передбачає наявність конкурентних переваг поряд з іншими формами господарювання (рис. 4.5).

Конкурентна позиція фермерських господарств визначає їх конкурентну перевагу. Індикаторами (показниками) конкурентної переваги фермерства є: істотна частка ринку; рентабельність; зростаюча кількість покупців, обсяги продажу; широка диференціація товарів і послуг кращої якості; перспектива концентрації фермерських господарств на швидкозростаючих сегментах ринку; можливість зменшення витрат виробництва, особливо за рахунок скорочення накладних; застосування інновацій та маркетингової політики.

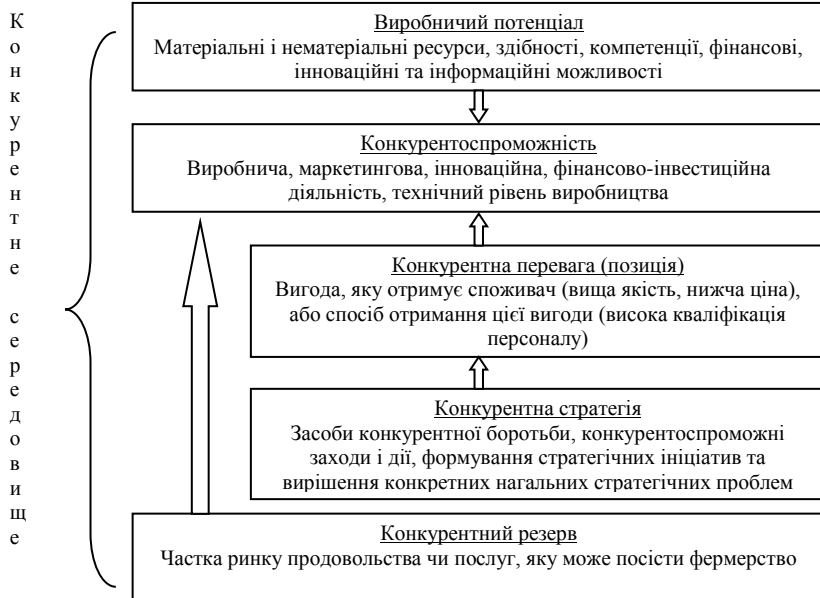

Рис. 4.5. Взаємозв'язок категорій, що визначають загальний рівень конкурентоспроможності фермерських господарств
Джерело: власна розробка автора

Водночас, основною конкурентною перевагою фермерських господарств України слід вважати готовність протидіяти впливу конкурентних сил галузі. Формування конкурентної переваги, виходячи з основних положень концепції «ланцюга створення вартості», має передбачати одночасне посилення кожної ланки і зв'язків між ними. Оптимальна конкурентоспроможність може бути встановлена завдяки аналізу джерел конкурентних переваг для кожної з основних функцій «ланцюга створення вартості», доступних для господарства. Кожна базова функція має бути проаналізована згідно з її власною логікою стратегічного розвитку.

Прагнення збільшити конкурентоспроможність зумовлює потребу у зміцненні економічного стану фермерства. Це спонукало фермерів світу до об'єднань у такі організаційно-правові форми, які, з одного боку, максимально зберігають переваги і принципи функціонування фермерських господарств, а з іншого – забезпечують реалізацію

переваг великого господарства. Засобом виходу на ринок сільськогосподарської продукції для фермерських господарств є організація обслуговувальних сільськогосподарських кооперативів. Основними сферами кооперації фермерських господарств треба визнати постачальницько-збутову діяльність, сервісне обслуговування та спільне використання технічних засобів. Так, на прикладі розвитку селянського обслуговувального кооперативу «Добротворець» бачимо, що фермери та дрібні сільськогосподарські виробники Львівської області мають нагоду перейняти позитивний досвід у створенні та ефективній діяльності кооперативів. Цей кооператив спеціалізується на переробці молочної продукції та об'єднує близько 100 учасників – фермерських господарств.

Однак, поряд із невіршеними питаннями землезабезпечення, бюрократичними перепонами, відсутністю довгострокового пільгового кредитування, недосконалою податковою політикою, у формуванні конкурентних переваг своєї продукції фермерські господарства особливо гостро відчувають проблеми логістики. Високі транспортні витрати не окупуються через, як правило, дрібні партії продукції, що реалізуються. Велика частка фермерів не має відповідних приміщень для схову та зберігання продукції, що змушує їх продавати врожай з поля за нижчими цінами. Відповідно, і гуртовий, і роздрібний продаж не завжди є постійними через вплив сезонності та обсягів продажу. Сюди ж віднесемо недоступність зовнішніх ринків збуту. Сьогодні велика частка доходу від реалізації сільськогосподарської продукції кінцевому споживачу, зонайбільше від експорту, осідає у торговельно-посередницькому секторі й не використовується для відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств.

Отже, беручи до уваги перелічені проблемні моменти функціонування сектору фермерських господарств, відзначимо, що запорукою конкурентних переваг господарств є унікальна пропозиція із високою доданою вартістю. Інтерес фермерських господарств у дослідженні питань доданої вартості їхньої продукції проявляється через з'ясування можливостей вигідніше продати вироблену продукцію і, відповідно, більше заробити. Зацікавлення споживачів полягає у можливості придбання ними якісної продукції за раціональною, якомога нижчою ціною. Додана вартість є внутрішнім ресурсом і джерелом вітворення виробничого потенціалу фермерського господарства, а також цінним аналітичним показником для оцінки ефективності функціонування як окремих фермерських господарств, так і їх груп, у нашому випадку за ознакою розміру землекористування. Зауважимо, що показник доданої вартості, котрий

максимально враховує економічні інтереси фермерських господарств у контексті процесу відтворення, в оцінці економічної діяльності цих суб'єктів аграрного підприємництва не використовують. Традиційно основним показником для оцінки ефективності виробництва фермерських господарств на мікро- та макрорівні є прибуток.

У науковій літературі натрапляємо на безліч трактувань і визначень досліджуваного поняття, причому багатовекторних. Зокрема ознакою бухгалтерського розуміння доданої вартості є зв'язок новоствореної вартості з її матеріальним носієм, тобто конкретним видом продукції чи товару. Сучасні тлумачення доданої вартості зводяться до визнання її як вартості проданого продукту за вирахуванням вартості матеріалів, що були придбані й використані для його виробництва [348]. Тобто додана вартість – це частка виручки, яка складається із заробітної, орендної плати, ренти, банківських відсотків, амортизації і прибутку. Зауважимо, що в деяких розвинутих державах саме додана вартість є основою непрямого оподаткування. На дещо інший підхід до трактування сутності доданої вартості натрапляємо в економічному словнику, де зазначено, що це вартість, яка створена у процесі виробництва на конкретному підприємстві і відображає його реальний внесок у створення вартості конкретного продукту, що випускається [350].

Не відкидаючи значущості попереднього тлумачення, вважаємо, що розуміння доданої вартості як частини новоствореної вартості доречно і суттєве, оскільки може бути використане для інтерпретації відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств. За умови такого підходу додана вартість у секторі фермерських господарств – це вартість, створена в процесі виробництва (надання послуг) фермерськими господарствами, що відображає реальний внесок саме цих господарств у формування вартості сільськогосподарської продукції, товару чи послуг. Це різниця між вартістю сільськогосподарської продукції, яку створило фермерське господарство, і вартістю, що створена іншими виробниками у попередніх циклах виробництва. Із зазначеного випливає, що будь-яка вартість, якщо її не створюють біологічним перетворенням у рослинництві чи тваринництві, не є сільськогосподарською вартістю чи продуктом сільського господарства. При цьому, прифермська переробка сільськогосподарської продукції також прирівнюється і зараховується, тобто додається, до сільськогосподарського виробництва за умови, що ця продукція виготовлена в межах конкретного фермерського господарства із власної сировини.

Отже, покращання ефективності відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, на нашу думку, має бути спрямоване на валоризацію високоякісних харчових продуктів.

Належить зауважити, що ключовими функціями доданої вартості ($ДВ$) у секторі фермерських господарств є соціальна та комерційна. Доданої вартості має вистачити для того, щоб розрахуватись із персоналом, який брав участь у її створенні, та забезпечити відтворення. Отож, додана вартість передбачає такі складові: амортизацію необоротних активів (A), заробітну плату найманих працівників ($ЗП$), прибуток ($П$) і специфічні витрати ($В_C$), у нашому випадку орендну плату за землю:

$$ДВ = A + ЗП + СВ + П + В_C \quad (4.1)$$

Заробітна плата як складова доданої вартості безпосередньо забезпечує відтворення такого елемента виробничого потенціалу фермерських господарств як трудовий потенціал. Щодо цього ми також пропонуємо до розміру доданої вартості зарахувати соціальні виплати ($СВ$) у вигляді відрахувань єдиного соціального внеску до Пенсійного фонду. Вважаємо, що ці відрахування соціального характеру також створюють відтворювальний ефект, бо мотивують працівника впевненістю у забезпеченій старості. Специфічні витрати, тобто орендна плата за землю, відображають особливості процесу відтворення одного з ключових елементів виробничого потенціалу не лише фермерства, а й усього аграрного сектору – землі. Розподіл прибутку та його реінвестування здійснюють виключно на розсуд фермера. Тому теоретично можливе внутрішнє протиріччя між інтересами найманих працівників і фермера, яке проявляється у неспіврозмірних розмірах заробітної плати й прибутку. Хоча треба зауважити на те, що, через спрацьовану матеріально-технічну базу фермерських господарств амортизація недостатньо забезпечує відтворювальну функцію. Отож, прибуток на сьогоднішні – чи не єдине суттєве джерело відтворення матеріально-технічної частини виробничого потенціалу фермерських господарств. Тому такі протиріччя не завжди доречні і виправдані.

Є ще так звана міжсекторна міграція доданої вартості, або її перерозподіл, що вказує здебільшого на прибуткову складову доданої вартості. Теорія логістичних ланцюгів доводить, що той, хто управляє ланцюгом, диктує пропорції розподілу доданої вартості між ланками ланцюга [216, с. 362]. Ми повністю погоджуємось, що багатофункціональність показника доданої вартості зумовлює

доцільність його використання в межах методичного підходу за оцінки відтворювального процесу виробничого потенціалу фермерських господарств. О. В. Нікішина вважає, що відправною точкою такого підходу є дослідження кругообігу доданої вартості із поділом цього процесу на два етапи [236, с. 25]. Перший етап – це процес формування доданої вартості, який тісно пов'язаний із перерозподілом (чи то пак міграцією) її частини (як правило, прибутку) між секторами інтегрованого товарного ринку. Другий етап – це процес використання доданої вартості, що передбачає її, так би мовити, фіскальний перерозподіл – споживання фермерськими господарствами для власних потреб та реінвестування в наступний процес відтворення (рис. 4.6).

Рис. 4.6. Місце доданої вартості у відтворенні виробничого потенціалу фермерських господарств

Джерело: побудовано на основі опрацювання [236]

Отже, на першому етапі кругообігу доданої вартості формується її структурна архітектура, а зарахування до складу доданої вартості орендної плати за землю надає їй певної винятковості, характерної лише для сільськогосподарського виробництва. На крему та особливу увагу заслуговує досі малодосліджений аспект доданої вартості, а саме визнання та визначення частин реінвестованої доданої вартості ($ДВ_{Pc}$). На наш погляд, для відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств до таких структурних одиниць доречно віднести заробітну плату найманих працівників у повному обсязі, оскільки вся вона стосується відтворення трудового потенціалу і забезпечує його ($ЗП_H$); реінвестовану амортизацію фермерських господарств (A_P), тобто частку амортизаційних відрахувань, яка у звітному періоді спрямована фермерськими господарствами на оновлення необоротних активів та матеріально-технічної бази; реінвестований прибуток фермерських господарств ($Пр_P$), тобто розмір капіталізованого у звітному періоді прибутку; а також реінвестовані особливі (специфічні) ресурси ($Ср_P$), інакше кажучи, це частка орендної плати, використана орендодавцями на відновлення родючості ґрунту:

$$ДВ_{Pc} = ЗП_H + A_P + Пр_P + Ср_P \quad (4.2)$$

Отже, додана вартість – показник багатофункціональний, тому використання його в межах нашого дослідження незаперечне. Логіка наукового дослідження вказує на доцільність діагностики доданої вартості на етапі як її формування, так і використання згідно зі запропонованою сукупністю індикаторів (табл. 4.3).

Зауважимо: по-перше, саме стратегія фермерського господарства, кон'юнктура ринку та державна політика є визначальними чинниками у прийнятті рішень щодо встановлення пропорцій між споживанням і реінвестуванням доданої вартості; по-друге, чітко оцінити рівень цих двох напрямків використання доданої вартості можна винятково за даними бухгалтерського обліку, що ще раз доводить доречність її застосування не лише на макро-, а й на мікрорівні. При цьому оцінка ефективності формування та використання доданої вартості в розрізі етапів кругообігу може бути основою прийняття управлінських рішень щодо нівелювання невідповідностей у відтворювальному циклі доданої вартості фермерських господарств.

Таблиця 4.3

Індикатори діагностики доданої вартості фермерських господарств

Індикатор	Характеристика	Формула розрахунку
Діагностика ефективності формування доданої вартості фермерських господарств		
Додана вартість фермерських господарств ($ДВ_{\phi}$)	Відображає реальний розмір фермерського сектору в створення доданої вартості сільського господарства	$ДВ_{\phi} = A + ЗП + П + В_C$ де A – амортизація необоротних активів; $ЗП$ – заробітна плата найманих працівників; $П$ – прибуток; $В_C$ – специфічні витрати
Частка $ДВ_{\phi}$ у доході від реалізації продукції ($Ч_{ДВ_{\phi}}$)	Питома вага $ДВ_{\phi}$ у випуску продукції сільського господарства	$Ч_{ДВ_{\phi}} = ДВ_{\phi} / Д_{Сг}$ де $Д_{Сг}$ – дохід від реалізації сільськогосподарської продукції
Відтворювальна рентабельність доданої вартості ($РВ_{\phi}$)	Обсяг доданої вартості, що припадає на 1 грн витрат на виробництво сільськогосподарської продукції, робіт, послуг	$РВ_{\phi} = ДВ_{\phi} / ВТ_{\phi}$ де $ВТ_{\phi}$ – витрати на виробництво сільськогосподарської продукції, робіт, послуг фермерських господарств
Рентабельність доданої вартості ($Р_{ДВ}$)	Частка прибутку в доданій вартості фермерських господарств	$Р_{ДВ} = П / ДВ_{\phi}$ де $П$ – прибуток
Капіталомісткість доданої вартості ($К_{ДВ}$)	Питома вага витрат на відновлення необоротних активів фермерських господарств	$К_{ДВ} = A / ДВ_{\phi}$ де A – амортизація необоротних активів фермерських господарств
Трудомісткість доданої вартості ($Т_{ДВ}$)	Частка особистих доходів найманих працівників; розмір витрат на оплату праці для створення 1 грн $ДВ_{\phi}$	$Т_{ДВ} = ЗП / ДВ_{\phi}$ де $ЗП$ – заробітна плата найманих працівників фермерських господарств
Частка специфічних витрат ($Ч_{В_C}$)	Питома вага специфічних витрат у $ДВ_{\phi}$	$Ч_{В_C} = В_C / ДВ_{\phi}$ де $В_C$ – специфічні витрати фермерських господарств (орендна плата)
Діагностика ефективності використання доданої вартості фермерських господарств		
Рівень використання відтворювального потенціалу фермерських господарств ($ВП$)	Питома вага фактично створеної у звітному періоду доданої вартості до потенційно можливої $ДВ_{\phi}$	$ВП = ДВ_{\phi} / ДВ_{\Pi}$ де $ДВ_{\Pi}$ – потенційно можливе значення доданої вартості фермерських господарств
Коефіцієнт реінвестування доданої вартості фермерських господарств ($КРІ_{ДВ_{\phi}}$)	Питома вага реінвестованої $ДВ_{\phi}$ у загальному значенні вартості, створеної у фермерських господарствах за звітний період	$КРІ_{ДВ_{\phi}} = (ЗП + Ч_A + Ч_{П} + Ч_{В}) / ДВ_{\phi}$ де $Ч_A$ – частка амортизаційних відрахувань, використаних на придбання необоротних активів; $Ч_{П}$ – частка капіталізованого прибутку; $Ч_{В}$ – частка реінвестованих витрат (ренти) оренди

Джерело: розроблено автором із використанням [237]

Отже, серед пропонованого переліку індикаторів для оцінки доданої вартості фермерських господарств найрелевантнішими є частка доданої вартості у виробництві продукції фермерськими господарствами та коефіцієнт використання відтворювального потенціалу фермерських господарств. Однак перш ніж досліджувати рівень розрахункових індикаторів, розглянемо залежність розміру доданої вартості у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь від розміру землекористування фермерських господарств (рис. 4.7).

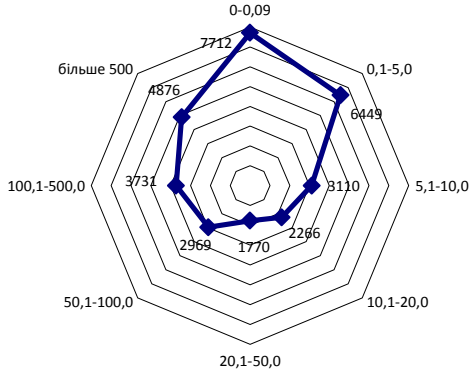

Рис. 4.7. Розмір доданої вартості у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь фермерських господарств, згрупованих за площею ріллі 2016 року, грн.

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Хоч як дивно, але дрібні фермерські господарства за досліджуваним показником функціонують ефективніше. Із рис. 4.7 бачимо, що найвище значення доданої вартості у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь відзначене на променях, відведених для фермерських господарств із розміром до 0,09 га ріллі. Для прикладу, у фермерських господарствах розмір доданої вартості на одиницю площі майже у 1,6 раза переважає аналогічний рівень, зафіксований у господарствах площею понад 500 га та в 4,4 раза рівень у фермерських господарствах із площею землекористування від 20 до 50 га. Другу позицію за показником розміру доданої вартості у розрахунку на 1 га займає група фермерських господарств із площею ріллі 0,1–5,0 га. Отже, за поданою залежністю можна констатувати, що в сімейних фермерських господарствах ступінь вертикальної інтеграції та валоризації продукції набагато вищий порівняно із крупнішими

господарствами. Відомо, що для малоземельних ферм характерні малі партії сільськогосподарської продукції, що впливає на нижчу рентабельність їхньої діяльності. Але основна мотивація праці фермера – навіть не отримання прибутку, а утримання сім'ї, що значно відповідальніше. Тому незначні обсяги продукції, яку пропонує на ринок дрібний фермер, повинні мати ознаки конкурентоспроможності та вищої доданої вартості.

Традиційний підхід бачення доданої вартості визначає її збільшення переробкою сільськогосподарської продукції за допомогою виробничої інфраструктури, зокрема консервування, пакування, сортування тощо. Але на кожному етапі технологічного процесу, окрім збільшення доданої вартості, невід'ємним також є збільшення матеріальних витрат, які в певний момент нівелюють збільшену частку доданої вартості. Окрім того, облаштування виробничої інфраструктури потребує капітальних інвестицій, а у фермерів з цим, як відомо, проблеми. Тому фермерські господарства можуть збільшувати додану вартість пропозицією на ринок продукції з унікальними характеристиками, які вони могли б забезпечити із найменшими матеріальними витратами. До таких властивостей насамперед віднесемо натуральність та свіжість продукції, високі харчові якості або ознаки нішової приналежності. На ринках, де споживач має високі доходи, таку продукцію цінують, тим паче, якщо є змога довше зберігати її свіжість, вітамінність, натуральність. Первинна роль продовольчого ланцюга саме в донесенні цих споживчих якостей і переваг. Саме тому фермерське господарство, яке працює за правилом «просто вчасно» у процесі виробництва сільськогосподарської продукції, її фасування та доставці насправді додає вартості своєму продукту в очах споживача. Для фермера із низьким рівнем матеріально-технічної бази це виграшний варіант, оскільки впровадження такого порядку забезпечить, по суті, безвитратний спосіб відтворення елементів виробничого потенціалу.

Частка доданої вартості у випуску продукції дає змогу досить об'єктивно оцінити рівень вертикальної інтеграції у різних за розмірами фермерських господарствах. Значення запропонованого індикатора визначають як у відсотках, так і у коефіцієнтах, та воно перебуває у діапазоні від 0 до 1, де 1 становить максимально можливий рівень вертикальної інтегрованості на мікрорівні. Натомість рентабельність доданої вартості вказує, яку її частину становить прибуток. Із рис. 4.8 бачимо, що пелюстки досліджуваних індикаторів накладені одна на одну і розвернуті у бік середніх та великих за розміром фермерських господарств – від 20 до 500 і більше гектарів.

Це означає, по перше, що крупні фермерські господарства, які поступово набувають ознак корпоративного сектору, демонструють комерційну спрямованість свого агробізнесу – їх активність проявляється у постійному прагненні максимізувати прибуток.

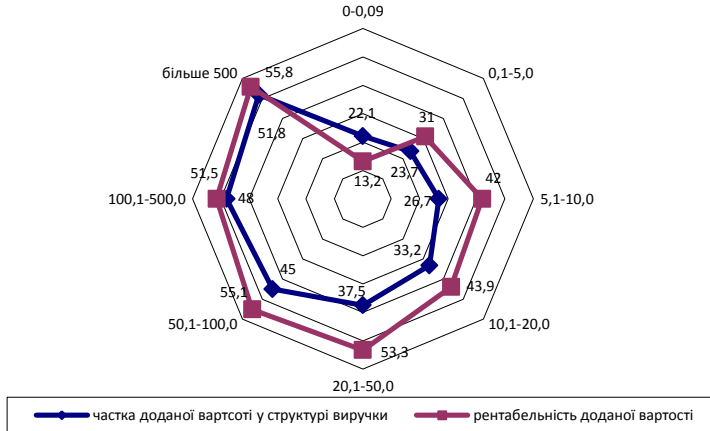

Рис. 4.8. Структурні індикатори доданої вартості фермерських господарств, згрупованих за площею ріллі 2016 року, %

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Отож, групи великих фермерських господарств, починаючи від 20 га, у доданій вартості вбачають переважно прибуток, більше того, дуже часто вони ідентифікують ці два поняття. Бачимо, що у фермерських господарствах із площею ріллі понад 500 га частка прибутку в доданій вартості є найбільша, порівняно з іншими групами, і становить 55,8 %. Для самозайнятого фермера, навпаки, важливіший дохід на працю – у них частка прибутку у структурі доданої вартості набагато менша – від 13,2 % у мікрогосподарствах до 42,0 % у фермерських господарствах із площею ріллі від 5,1 до 10,0 га. По-друге, невеликі фермерські господарства вмотивовані одержувати більше доходу власне на землях у своїй громаді. Тому, співпраця великих і малих фермерських господарств у межах однієї сільської громади може бути гарним прикладом не лише партнерських стосунків, а й консолідованого прагнення розвитку сільських територій. Поряд з такою співпрацею великі і малі фермерські господарства можуть об'єднуватись у кооперативи, наприклад із розробки м'яса. Об'єднавшись у кооператив за сприяння держави і органів місцевого самоврядування, фермери можуть будувати цехи, у

яких отримувати послуги із розробки м'яса та його вакуумної упаковки, яке згодом реалізують кінцевому споживачеві. Стосовно цього, розвиток експорту продукції тваринництва міг би передбачати автоматичне повернення великому бізнесу не виробленої ним доданої вартості, а доданої вартості сімейного фермерства, яку велике аграрне підприємство купує у фермера разом із продукцією. Такий порядок передбачає досягнення кількох цілей: стимулювання до співпраці міського і сільського, або, інакше кажучи, крупного і дрібного фермера, розвиток села і сільських громад, покращання зайнятості сільського населення.

Коефіцієнт використання відтворювального потенціалу показує резерви збільшення доданої вартості та віддзеркалює ефективність використання виробничого потенціалу для відтворення. Рівень відтворювального потенціалу також можна віднести до групи показників рентабельності. Він визначає обсяг доданої вартості, що припадає на одиницю витрат на виробництво продукції та послуг фермерських господарств. Індикатор відтворювальної рентабельності продукції фермерських господарств, як правило, є більший за значення показника рентабельності продукції.

Рис. 4.9 показує, що рівень відтворювальної рентабельності вищий у фермерських господарствах із площею ріллі понад 500 га. Такий безпеліційний результат спричинений очевидною ситуацією, коли розмір прибутку в таких великих господарствах має вирішальний вплив на розмір доданої вартості.

Отже, у найменших фермерських господарствах (0,1–5,0 га ріллі) із досліджуваного діапазону груп, на одну гривню витрат припадає 0,24 грн доданої вартості, що в 1,8 раза менше, ніж у господарствах діапазону 100,1–500 га ріллі. У найбільших товарних фермерських господарствах рівень відтворювальної рентабельності доданої вартості дорівнює 61,8, тобто на одну гривню витрат припадає 0,62 грн доданої вартості. Тож винятково великі фермерські господарства мають кращу здатність генерувати вищу додану вартість, зазвичай за рахунок максимізації прибутку. Ця здатність – особлива ознака виробничого потенціалу, і поряд з його ресурсною частиною забезпечує вищий рівень конкурентоспроможності продукції та адекватний перебіг відтворювального процесу матеріально-технічної складової виробничого потенціалу. Натомість, людський чинник у великих фермерських господарствах практично позбавлений шансів на відтворення. Враховуючи те, що додана вартість формується із трьох різних за своєю природою чинників виробництва (живої праці, землі та капіталу), а також прибутку, її часто називають ще й сумою факторних

доходів [281]. Тому, звернімо увагу на взаємозв'язок доданої вартості із чинниками виробництва, а відповідно, й елементами виробничого потенціалу фермерських господарств.

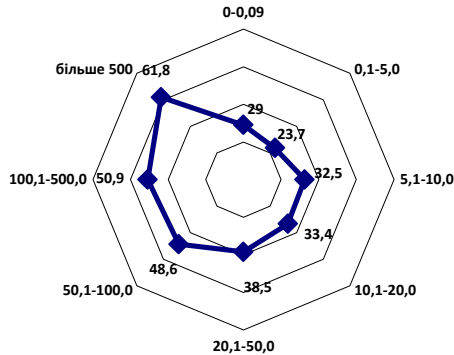

Рис.4.9. Відтворювальна рентабельність доданої вартості продукції фермерських господарств, згрупованих за площею ріллі 2016 року, %

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Зазначимо, що діагностика ефективності формування доданої вартості в частині ресурсної структури базується на теорії продуктивності чинників виробництва. Саме тому в основу категорії «ефективність використання доданої вартості» ми поклали продуктивність використання окремих ресурсів для досягнення відтворювального розвитку виробничого потенціалу фермерських господарств [236, с. 66; 289, с. 125]. Отож, відтворювальний підхід діагностики доданої вартості передбачає конструювання системи індикаторів для оцінки ефективності ресурсовикористання на основі доданої вартості. Оскільки показник доданої вартості не містить уречевленої праці, то його використання для діагностики виробничого потенціалу дасть змогу оцінити розмір витрат, здійснених фермерськими господарствами. Це підвищить аналітичну цінність такої діагностики та розширить можливості використання таких результатів у процесі прийняття управлінських рішень.

Група даних ресурсної структури доданої вартості зорієнтована на оцінку елементної залежності та автономії праці розрахунком індикаторів, які визначають питому вагу її компонентів у загальному значенні (рис. 4.10). Під час діагностики можна досліджувати частки

прибутку й витрат на орендну плату за земельні паї, а також індикатори капітало- й трудомісткості доданої вартості, порівнювати в межах груп фермерських господарств, що суттєво поглиблює аналітичне поле дослідження. Це є статичні розрахункові індикатори, які становлять відношення обсягу кожного елемента доданої вартості до її загальної суми. Зазначені індикатори можна досліджувати як динамічно, так і статично, але при цьому не слід плутати доданої вартості із вартістю продукції переробної чи харчової галузей, підмінюючи тим самим сенс доданої вартості розумінням глибини переробки сільськогосподарської продукції. Із рис. 4.10 бачимо, що рівень трудомісткості у різних за розмірами фермерських господарствах чітко вказує на превалювання соціального вектора доданої вартості у невеликих фермерських господарствах – до 50 га ріллі.

Із збільшенням площі землі в обробітку фермерських господарств трудомісткість доданої вартості зменшується. Найвищий рівень трудомісткості доданої вартості показують фермерські господарства із групи 5,1–10,0 га – 32,2 %, а найменший – фермерські господарства із площею понад 500 га ріллі – всього 10,5 %. Отже, зменшення частки оплати праці у структурі доданої вартості відбувається у бік збільшення розмірів землекористування. Такий розподіл вказує, що саме фермерські господарства, які обробляють до 50 га ріллі є запорукою розбудови сільських громад. Хоча останнім часом уже майже типовою є ситуація, коли невеликими фермерськими господарствами управляють дистанційно – з іншого населеного пункту. Ідеться про формальні фермерські господарства, явище, що набуває широкого поширення, коли особа купує корпоративні права на фермерське господарство та оренду незначних площ землі, наприклад 20 га. Тобто де факто така особа стає головою фермерського господарства, але де юра це фермерське господарство не забезпечує виконання усіх функцій, які на нього покладено. Така ферма не формує і не нарощує виробничого потенціалу, не облаштовує садиби, не є осередком сільського розвитку, оскільки діяльність із вирощування високорентабельних сільськогосподарських культур забезпечує не власними зусиллями, а користуючись послугами фізичних осіб підприємців за договором підряду. Тобто такий фермер, маючи право на розпорядження землею, у будь-який час може згорнути свою діяльність, і для цього йому навіть не потрібно буде продавати майна, оскільки його він не має.

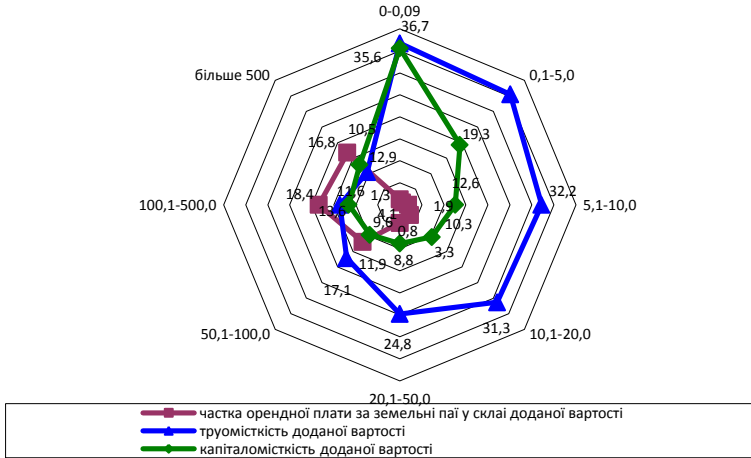

Рис. 4.10. Ресурсна структура доданої вартості фермерських господарств, згрупованих за площею ріллі 2016 року, %

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Наступним індикатором, який демонструє ресурсну структуру доданої вартості, є частка специфічних витрат. У випадку із фермерськими господарствами розглянемо місце орендної плати за земельні паї. У великих фермерських господарствах цей індикатор значно більший, порівняно із малими. Якщо у фермерських господарствах площею до 20 га частка орендної плати у складі доданої вартості не більша за 4 %, то у двох останніх групах фермерських господарств цей індикатор сягає 18,4 та 16,8 % відповідно. Сімейні фермерські господарства, як правило, свою діяльність провадять на власних земельних паях.

Капіталомісткість доданої вартості розподілилась аналогічно до індикатора трудомісткості доданої вартості – пелюстка графіка розвернута у бік променів, які відведені для індикаторів невеликих фермерських господарств. Чим же зумовлена така тенденція? Адже, здавалось би, якщо великі фермерські господарства краще забезпечені технічними засобами, то й індикатор капіталомісткості мав би бути більшим порівняно із малими фермерськими господарствами. Насправді великі фермерські господарства, особливо ті, якими управляють міські мешканці, досить часто вдаються до оренди технічних засобів за принципом, що завантажений корабель – не маневрений. Такі господарства не завжди налаштовані на

довготривалу перспективну діяльність і допускають її припинення у будь-який момент. Як відомо, на орендовані необоротні активи амортизація не нараховується, бо вона включена у орендну плату. А малі фермерські господарства останнім часом створюють не зовсім еволюційним шляхом. Зокрема згідно з теорією аграрної економіки земля є визначальним ресурсотворювальним чинником у формуванні матеріально-технічної бази фермерських господарств. Однак через нестабільну фінансову ситуацію на сучасному етапі сімейні фермерські господарства створюють так: є трактор – є фермерське господарство. Наші розрахунки та висновки у підпункті 3.4 вказують, що практично кожне фермерське господарство має усвоєму складі трактор як найуніверсальнішу машину для забезпечення технологічного процесу. Отже, у малих фермерських господарствах, навіть за умови недостатності матеріально-технічної бази та нижчого рівня рентабельності доданої вартості, капіталомісткість доданої вартості репрезентується досить непоганим рівнем. Тут питання полягає в іншому: як вдасться фермеру вилучити з обороту суми цих амортизаційних відрахувань для реінвестування у відтворення техніки.

На основі відповідного методичного інструментарію ми розглянули ресурсну структуру доданої вартості та її відтворювальну рентабельність, тобто здійснили діагностику ефективності формування доданої вартості фермерськими господарствами різних розмірів, з'ясувавши тим самим за індикатором відтворювальної рентабельності доданої вартості достатній її рівень у великих фермерських господарствах. Звідси, подальші розробки і напрацювання системи управління доданою вартістю фермерських господарств мали би бути спрямовані в русло векторної комерціалізації доданої вартості малих сімейних фермерських господарств та валоризації їхньої продукції, оскільки через застосування сучасних технологій у великих фермерських господарствах, розвинути соціальний вектор доданої вартості буде непросто. Дрібне фермерство, розвиваючи економічну функцію компонентів доданої вартості, має забезпечувати підвищення прибутковості господарств, зниження ціни сільськогосподарської продукції, з одночасним збільшенням її якості, а також підвищення заробітної плати найманих працівників фермерських господарств, які залучені до процесу виробництва.

Наступною стадією діагностики доданої вартості фермерських господарств є оцінка ефективності її використання, відповідно до другого етапу її кругообігу в мезосистемі з акцентом на її відтворювальне використання. Цей етап діагностики передбачає вищий рівень аналізу причинно-наслідкових зв'язків і показує рівень

використання відтворювального потенціалу фермерських господарств як відношення фактично створеної доданої вартості таких господарств до потенційно можливого її значення.

Генеральним індикатором діагностики відтворювального використання доданої вартості фермерських господарств є коефіцієнт реінвестування, який виявляє питому вагу доданої вартості, спрямовану на ресурсне забезпечення наступного етапу відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств у загальній доданій вартості. Тут одразу ж відзначимо, що напрямки розподілу прибутку фермерських господарств призводять до зміни коефіцієнта реінвестування доданої вартості. Значення такого коефіцієнта понад 1 свідчить про розширене відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств як за рахунок зростання обсягів внутрішнього виробництва, так і за рахунок пропозиції продукції із вищою доданою вартістю, що позитивно впливає на підвищення рівня капіталізації прибутку. Зауважимо, що, по суті, коефіцієнт реінвестування доданої вартості фермерських господарств є показником рентабельності, який дає змогу діагностувати поточну політику розподілу доданої вартості в конкретному господарстві. Найбажаніше з позиції фермера – значення коефіцієнта, наближене до 1. Динамічне зростання коефіцієнта реінвестування засвідчує стабільність фінансового забезпечення кожного наступного етапу процесу формування доданої вартості та відтворювального розвитку виробничого потенціалу фермерських господарств.

На жаль, офіційна статистика не передбачає репрезентування деяких необхідних даних, на основні яких ми могли б зробити розрахунки щодо ефективності використання доданої вартості фермерських господарств. Тому використаємо інформацію, акумульовану в системі бухгалтерського обліку конкретного фермерського господарства. Об'єктом дослідження обрано фермерське господарство «Агротем», розміщене у приміській зоні міста Львова, що займається молочним скотарством. Саме на прикладі цього фермерського господарства покажемо динаміку всіх індикаторів діагностики доданої вартості (табл. 4.4).

Отож, бачимо, що маючи у користуванні 64,9 га ріллі, за індикатором доданої вартості на 1 га ріллі досліджуване фермерське господарство є типовим представником групи фермерських господарств площею 50–100 га ріллі. Динаміка зазначеного індикатора спадна, що спричинено збільшенням площі ріллі у користуванні. Хоча загальна сума доданої вартості за досліджуваний період зросла на 185 636 тис. грн.

Таблиця 4.4

**Діагностика доданої вартості фермерського господарства
«Агротем» Пустомитівського району Львівської області**

Індикатор	Рік			Зміна, +/-
	2014	2015	2016	
Діагностика ефективності формування доданої вартості				
Додана вартість ($ДВ_{\phi}$), грн	267265	189996	452901	185636
Прибуток ($П$), грн	8000	80000	121300	113300
Додана вартість на 1 га ріллі ($ДВ_{\phi}$), грн	7478	5316	6978	-500
Частка $ДВ_{\phi}$ у доході від реалізації продукції ($Ч_{ДВ_{\phi}}$), %	50,7	18,2	15,8	-34,9
Відтворювальна рентабельність доданої вартості ($РВ_{\phi}$), %	51,3	20,1	16,9	-34,4
Рентабельність доданої вартості ($Р_{ДВ}$), %	3,0	42,1	26,8	23,8
Капіталомісткість доданої вартості ($К_{ДВ}$), %	92,4	24,2	14,7	-77,7
Трудомісткість доданої вартості ($Т_{ДВ}$), %	1,8	28,6	46,4	44,6
Частка специфічних витрат (орендної плати) ($Ч_{ВС}$), %	2,8	5,2	12,1	9,3
Діагностика ефективності використання доданої вартості				
Рівень використання відтворювального потенціалу фермерських господарств ($ВІП$), %	94,8	71,1	96,3	1,5
Коефіцієнт реінвестування доданої вартості фермерських господарств ($КРІД_{\phi}$)	95,4	66,3	41,5	-53,9

Зауважимо, що фермерське господарство «Агротем» фактично є новоствореним. На етапі формування господарства, як відомо, відбувається нарощування матеріально-технічної бази. У «Агротемі» на початковій стадії джерелом формування виробничого потенціалу були винятково власні заощадження, а далі – державні субвенції. Усе описане відзеркалює індикатор капіталомісткості доданої вартості, який базисного року сягнув 92,4 %, а далі мав спадну динаміку – звітного 2016 року його рівень був на 77,7 відсоткових пункта нижчий порівняно із 2014 роком.

Частка специфічних витрат у доданій вартості є незначною, її зростання також пов'язане із збільшенням площі землекористування. Особливо тішить, що у структурі доданої вартості збільшується частка оплати праці найманих працівників. Індикатор трудомісткості засвідчує, що додана вартість виконує свою соціальну функцію,

причому її соціальний вектор у фермерському господарстві «Агротем» спрямований на очевидне покращання цього індикатора.

Зниження рівня частки доданої вартості у доході фермерського господарства (на 34,9 відсоткових пункта) та відтворювальної рентабельності доданої вартості (на 34,4 відсоткових пункта) є наслідком випереджального збільшення показників доходу від реалізації та сукупних виробничих витрат порівняно із загальним розміром доданої вартості. Отож, збільшення виробничих витрат – це наслідок збільшення поголів'я молочного стада, яке стало можливим через отримання пільгового кредиту як переможця конкурсу бізнес-планів. Звичайно, відтворювальна рентабельність має не надто високий рівень, очевидно це пов'язано із труднощами стосовно збуту молока. Сподіваємось, що найближчим часом ситуація виправиться, оскільки із 2017 року фермерське господарство має надійного партнера – покупця молока – приватну сироварню «Джерсей».

Індикатори ефективності використання доданої вартості вказують на те, що досліджуване фермерське господарство має плани довгострокової перспективи своєї діяльності. Хоча і незначне, але все ж збільшення рівня використання відтворювального потенціалу, є беззаперечним доказом цього. Досить високий рівень коефіцієнта реінвестування доданої вартості 2014 року (95,4 %) був ознакою нарощування виробничого потенціалу в цей період. Рівень досліджуваного показника 2015 року теж був немалий (66,3 %) у зв'язку із продовженням формування виробничого потенціалу збільшенням необоротних активів, зокрема поголів'я основного стада. Спадна динаміка вказує на поступове доведення рівня виробничого потенціалу до оптимальних параметрів. Окрім того, особливий вплив на зменшення коефіцієнта реінвестування доданої вартості має збільшення трудомісткості доданої вартості – із зростанням фонду оплати праці досліджуваний коефіцієнт має властивість зменшуватися.

Провідна ідея відтворювального підходу в діагностиці доданої вартості фермерських господарств полягає у встановленні деформацій під час формування та використання доданої вартості, оскільки це дає змогу поглибити аналіз відтворення виробничого потенціалу, зокрема оцінювати динаміку зміни обсягу і структури доданої вартості на кожному з етапів логістичного ланцюга фермерського господарства. Оскільки кожен компонент досліджуваного показника має своє смислове навантаження, то рівень доданої вартості, з одного боку, характеризує результативність операційної діяльності фермерських господарств, а, з іншого, вказує на ступінь мотивації селян до підвищення продуктивності праці, рівень технічної та технологічної оснащеності виробництва. Тому

забезпечення належного відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств потребує узгодження кругообігу всіх компонентів доданої вартості, від виробництва сировини до реалізації готової продукції. Окрім того, формування витрат у розрізі кожного виду діяльності окремо, забезпечує широкі можливості для стратегічного аналізу.

Створення доданої вартості у ціновому ланцюзі вимагає від фермерського господарства забезпечення послідовності здійснення різних видів діяльності розподілом операційної діяльності на певну кількість функціональних підсистем для того, щоб було можливо визначати внесок кожної ланки у кінцевий результат – додану вартість. У ціновому ланцюзі діяльність розподіляється на основну та допоміжну (рис. 4.11).

До основної операційної діяльності віднесемо перебіг матеріального створення і реалізації продукції, її постачання до покупця. Щодо допоміжного виду діяльності, то він є фундаментом для основної, проявляється через застосування технологій, постачання оборотних активів та управління фермерським господарством. Сукупність допоміжних видів діяльності об'єднаємо терміном «виробнича інфраструктура».

Якщо у традиційному розумінні виробничу інфраструктуру завжди ототожнювали із виробничим обслуговуванням сільськогосподарського виробництва, то сучасне її розуміння трансформується у сукупність видів діяльності чи навіть галузей, які обслуговують не лише виробничу, а й невиробничу сфери діяльності фермерського господарства. Тобто кожна ланка цінового ланцюга повинна забезпечити виконання певної функції, яка у свою чергу вимагає наявності відповідної сукупності компетенцій, залежно від специфіки діяльності конкретного фермерського господарства.

Загалом фермерство також може належати до інфраструктурних галузей, оскільки може розширювати операційну діяльність збільшенням частки доходу від надання послуг, наприклад механізованих. Тим самим, розвиваючи власну інфраструктурну основу, фермерство намагається забезпечити свої стійкі конкурентні переваги, особливо за рахунок специфічних видів діяльності чи розширення сфери підприємницької діяльності. Розвинута інфраструктурна позиція фермерських господарств позитивно впливає на кон'юнктуру ринку сільськогосподарської продукції. Отже, інфраструктурне забезпечення фермерських господарств покликано створювати умови для своєчасного і безперервного постачання достатнього обсягу сільськогосподарської продукції із високою доданою вартістю, що у свою чергу забезпечить відповідний

соціальний та комерційний ефект як обов'язкові умови відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств.

Допоміжна діяльність	Управління персоналом	Професійний розвиток персоналу та найманих працівників	Позитивна зайнятість для фермера Стабільна зайнятість для сільського населення	Використання системи мотивації праці	
	Розвиток технологій	Пошук інноваційних технологій у рослинництві і тваринництві та інвестиційного забезпечення впровадження новітніх технологій	Використання кращих технологій за рахунок капіталізації в основний капітал власних та залучених джерел	Забезпечення збереження якісних характеристик продукції	
	Матеріально-технічне забезпечення	Свобода у виборі іноземного постачальника та марки технічного засобу Обмеженість свободи вибору у придбанні вітчизняної техніки за рахунок пільгового кредиту чи допомоги держави	Пошук дешевих сировинних баз	Збільшення кількості виробленої продукції Підвищення продуктивності	
	Виробнича інфраструктура		Встановлення асортименту продукції	Підвищення якості виробництва Збільшення доданої вартості продукції	Кооперація Ярмаркування
Основна діяльність		Безпосереднє постачання від юридичних та фізичних осіб сировинних (добрива, насіння, корми) та матеріально-технічних засобів Управління та контроль за використанням оборотних і необоротних активів	Вибір спеціалізації та її альтернативних варіантів. Виявлення потреби та масштабів виробничого потенціалу Оцінка очікуваних витрат виробництва та прибутку.	Превалювання операційної діяльності Організація замкнутого циклу виробництва, Диверсифікація Виробництво нішової продукції Екологізація виробництва Висока додана вартість продукції	Складування та зберігання сільськогосподарської продукції Фасування та маркування продукції
		Внутрішня логістика	Планування	Виробництво	Маркетинг

Рис. 4.11. Ланцюжок цінностей фермерського господарства

Джерело: власна розробка автора

Орієнтиром для фермерських господарств мають бути глобальні зміни моделей споживання у напрямку покращання якості та безпечності харчових продуктів. Ринкові закони змушують фермерські господарства до пошуку таких зв'язків, які б сприяли виживанню в умовах конкуренції. Цінним моментом у підвищенні конкурентної переваги фермерських господарств є замкнутий цикл виробництва, який передбачає виготовлення готового до споживання продукту (олія, хлібобулочна продукція, м'ясо-молочні вироби тощо). Сьогодні все ще поширеним явищем залишається організаційне відокремлення виробника сировини та переробного підприємства, коли кожен послуговується своїми господарськими інтересами. Поглиблення інтеграційних процесів у середовищі фермерських господарств дає змогу отримувати додаткові прибутки від реалізації продукції переробки, при цьому забезпечуючи і соціальний вектор конфігурації доданої вартості. Звичайно, одним із шляхів вирішення такого складного завдання є інтеграція фермерських господарств та переробних підприємств, якщо переробку неможливо організувати в межах фермерського господарства. У нашому розумінні інтеграція – це процес зближення, розвитку взаємозв'язків та поступового об'єднання господарських структур із сфери АПК, які пов'язані між собою технологією виробництва та реалізації готової продукції із сільськогосподарської сировини.

Тому наше дослідження діагностики доданої вартості у цінових ланцюгах виробництва молочної продукції, розглянемо з позиції трансформації матеріальних витрат і проміжних продуктів у продукцію кінцевого споживання. Означений напрямок у рамках нашого дослідження дасть змогу виявити види молочної продукції, за допомогою доданої вартості яких можна контролювати і координувати відтворення виробничого потенціалу. Усвідомлення специфіки конструкції зв'язків між окремими ланками цінового ланцюга молочної продукції може стати дієвим інструментом для визначення резервів та джерел відтворення виробничого потенціалу щодо впливу на підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств.

Як досліджуване підприємство ми знову обрали фермерське господарство «Агротем». Нажаль, «Агротем» у межах власного господарства не змогло організувати переробки молока, адже середня вартість невеликої сироварні сягає близько 100 тис. дол. Ці кошти спрямовують на офіційне оформлення підприємства, купівлю обладнання, регулярні аналізи та перевірки, іноземні відрядження тощо [275]. Слідом за відновленням занедбаного корівника та збільшенням високопродуктивного поголів'я молочного стада, навіть

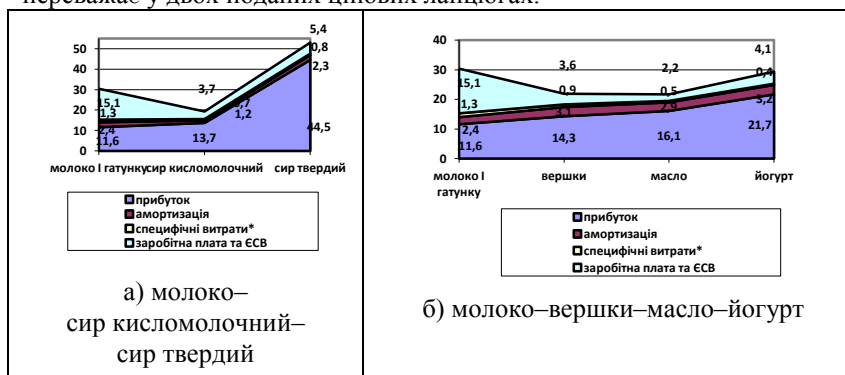
за державної допомоги, розвивати ще одну сферу діяльності протягом такого короткого терміну після створення господарства, виявилось неприйнятним. Пошук надійних партнерів привів до приватної сироварні «Джерсей». Взаємна співпраця виявилась надійною та ефективною. Можна стверджувати, що фермерське господарство та приватна сироварня розвинули інтеграційні зв'язки та функціонують на засадах кооперації – фермерське господарство має постійний збут молока, а сироварня – гарантію якості сировини. Ми вважаємо, що цей випадок є яскравим підтвердженням теорії Портера, котрий, ввівши поняття економічного кластера, довів, що конкурентоспроможність підприємства багато в чому визначається конкурентоспроможністю її економічного оточення.

Отож, фермерське господарство «Агротем» утримує молочне стадо корів джерсейської й голштинської порід. Обидві породи чимало коштують, але якість молока забезпечують відмінну: жирність молока у джерсеїв – близько 6%. Тримати цих корів вигідніше за інших, оскільки завдяки невеликому розміру витрати на годівлю менші, а молоковіддача на рівні з іншими породами. Своєрідний окрас корів подобається відвідувачам, тому фермерське господарство «Агротем» разом із сироварнею «Джерсей» невдовзі планують організувати екскурсії на ферму та виробництво. Підприємці вважають, що прозорість завжди подобається людям, тому такі заходи вживають майже всі європейські сировари. А в нашому розумінні такий підхід є ознакою диверсифікації виробництва та конкурентною перевагою фермерської продукції.

На рис. 4.12 розглянемо формування доданої вартості молочної продукції у цінових ланцюгах. При цьому треба пам'ятати, що свій початок кожен із двох зображених цінових ланцюгів бере у фермерському господарстві «Агротем», а продовжується у приватній сироварні «Джерсей».

Молоко та продукти його переробки, перш ніж потрапити до споживача, проходять низку трансформацій, на яких початкова вартість зростає за рахунок додаткових витрат та націнки продавця. Тому інформація про частку кожного елемента доданої вартості показана у структурі ціни на продукцію. Як бачимо із рис. 4.12, конструкції цінових ланцюгів молочної продукції свідчать про структурні диспропорції на певних етапах, відтак на окремих із них вони сягають неприпустимих рівнів. Особливо це стосується меншої частки прибутку на початковому етапі цінового ланцюга, тобто в ціні за молоко, яке реалізує фермерське господарство «Агротем», та її збільшення на наступних етапах, тобто у структурі ціни молочної

продукції сироварні «Джерсей». Кожен ціновий ланцюг показує поетапне збільшення комерційної складової доданої вартості. Причому стосовно твердого сиру показник є усереднений бо частка прибутку також диференціюється залежно від сорту та витримки цього продукту (молоді чи старі сири). Отож, у складі ціни за твердий сир частка прибутку у 3,8 раза більша порівняно із аналогічною часткою у складі ціни за молоко. Таку саму тенденцію спостерігаємо і в іншому ціновому ланцюзі. Частка прибутку як елемента доданої вартості зростає з кожним наступним етапом технологічного процесу, але найбільше її значення у ціні за йогурт не досягає рівня частки у ціні за твердий сир. Отже, додана вартість молочної продукції має потенціал до збільшення зростанням прибутку у процесі виробництва молочної продукції, тобто комерційний вектор конфігурації доданої вартості у переробного підприємства, порівняно із фермерським господарством переважає у двох поданих цінових ланцюгах.

*для молока специфічними витратами є орендна плата за земельні паї, для молочної продукції – плата за ветеринарний експертний висновок.

Рис. 4.12. Формування доданої вартості у цінових ланцюгах виробництва молочної продукції у фермерському господарстві «Агротем» та приватній сироварні «Джерсей» Пустомитівського району, Львівської області в середньому за 2017 рік, %

Джерело: розраховано і побудовано за даними бухгалтерського обліку фермерського господарства «Агротем» та інформації, наданої приватною сироварнею «Джерсей»

Однією з причин меншої частки прибутку на етапі виробництва молока є здорожчання енергоносіїв, матеріалів та послуг для

тваринництва. У продукції переробки молока комерційний вектор зростає через надання готовій продукції, особливо сирам, унікальних конкурентоспроможних якостей. Досвідчені переробники молока уже чітко знають, що робити таку саму продукцію, як усі (сир, бринзу), немає сенсу, позаяк багато на однотипному товарі не заробиш. Це спонукає їх впроваджувати унікальні ідеї, котрі часто-густо розшукують за кордоном. Основна конкурентна перевага таких сирів – відсутність хімічних добавок, широкий асортимент та належно облаштовані фірмові крамниці. Власна роздрібна торгівля забезпечує один з основних чинників формування доданої вартості – свіжість продукції.

Стосовно частки оплати праці зауважимо, що соціальний вектор конфігурації доданої вартості вираженіший власне у фермерському господарстві. Так, комерційний та соціальний вектори конфігурації доданої вартості за виробництва та переробки молока мають обернену залежність. Справа в тому, що у процесі переробки молока частину роботи виконують вручну, а за іншу відповідає автоматика. За порядком на досліджуваній сироварні стежать три працівниці, усі – місцеві жительки. За місяць сироварня переробляє близько 30–40 т молока, але за допомогою наявного сучасного обладнання персонал легко впорається з удвічі більшою кількістю сировини.

Отже соціальний та комерційний вектори конфігурації доданої вартості є під загрозою, тобто перебувають у зоні не виконання своїх соціальних функцій у переробному підприємстві та комерційних у фермерському господарстві. Зазначені графіки показують викривлення структури доданої вартості за двома продовольчими групами та несправедливий перерозподіл доходів у переробному підприємстві в інтересах власників. Нижча частка витрат на оплату праці у сироварні може свідчити, зокрема, про перенесення власниками навантаження неефективного використання ресурсів на працівників.

Бачимо, що процес формування доданої вартості продукції фермерських господарств, із адекватним співвідношенням соціальної та комерційної складової, потребує керованого та регульованого механізму валоризації, заснованого на відповідних інноваційних технологіях із залученням виробничої інфраструктури, зокрема торговельних площ, складських приміщень, пакувальних ліній та холодильних установок, адміністративних приміщень та допоміжних служб господарств (рис. 4.13). До роздрібних мереж віднесемо магазини, сезонні ярмарки, громадське харчування. А гуртові ринки – це і збутові кооперативи, агропродовольчі дома, заготівельні пункти, біржі.

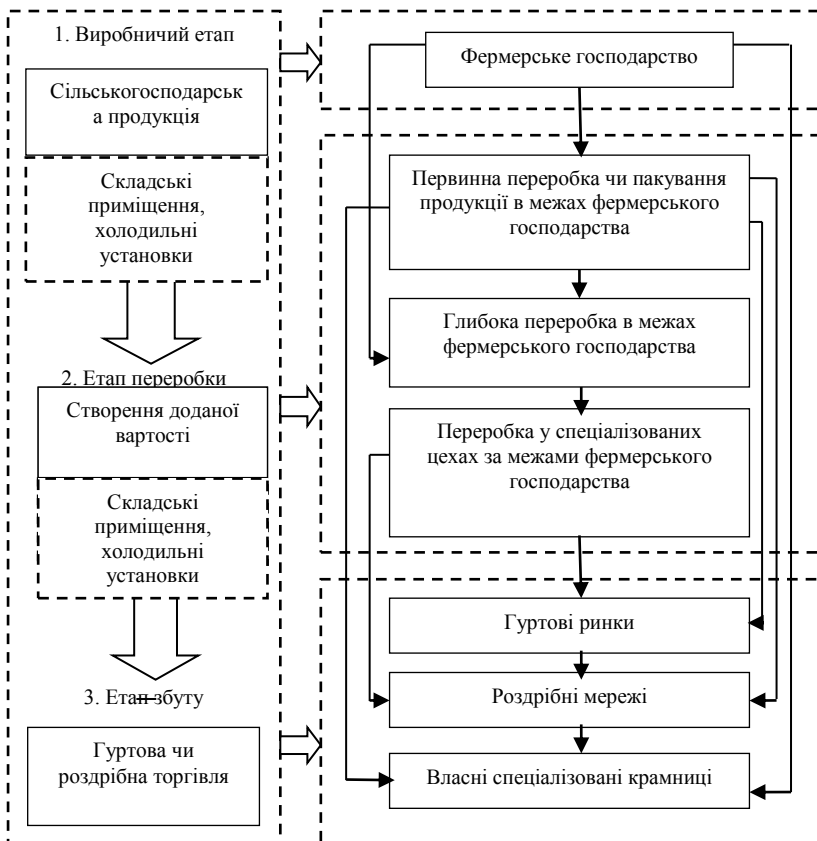

Рис. 4.13. Функціонально-структурна схема валоризації продукції фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

Вважаємо, що, перш ніж стати на шлях виробництва продукції із високою доданою вартістю, фермер зобов'язаний розвинути свою виробничу інфраструктуру, причому інноваційним шляхом, що забезпечить вищий рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції. Дедалі частіше фермерські господарства запускають випуск продукції із вищою доданою вартістю на основі енергоощадних технологій, впроваджують виробництво органічної продукції. Отже, додана вартість зростає не за рахунок

збільшення етапів переробки сільськогосподарської продукції, а навпаки, за рахунок мінімізації їх кількості.

Відсутність двох найважливіших ланок у ланцюжку інфраструктури аграрного ринку – кооперації та дорадництва – одна з причин збитковості сільськогосподарського виробництва та низької її конкурентоспроможності. Саме для її формування як ніколи необхідна державна підтримка. Потрібна також і система передачі нових знань, сучасних технологій і ринкової інформації сільськогосподарським товаровиробникам. Цю місію в усіх розвинутих аграрних країнах Європи, Америки та Азії виконують сільськогосподарські дорадчі служби. Показовим є приклад сусідньої Польщі, сільське господарство якої «внесли» в Європейський Союз на своїх плечах саме дорадчі служби.

4.3. Інноваційно-інвестиційний шлях відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств

Зростання економічної значущості інновацій, прискорення темпів, напрямів та механізмів розвитку інноваційних процесів стали одним із ключових факторів, що зумовили радикальні структурні зрушення в економіці країн світу. Зросли інвестиції в освіту й науку, поширилися технологічні та організаційні нововведення, з'явилися нові види діяльності. Зміни, що відбулися в економічному розвитку провідних країн, засвідчили їх перехід на інноваційну модель розвитку. Водночас наявні теоретичні підходи, методи й інструменти практичної реалізації інноваційно-інвестиційного процесу у діяльності фермерських господарств виявилися не завжди адекватними до все більших потреб і очікуваних результатів інноваційного розвитку. Це спричинено як невеликими розмірами господарств фермерського типу, так і особливостями діяльності таких організаційно-правових форм у сільському господарстві. Йдеться про проблеми із фінансуванням, недосконале інституційне середовище, сезонність виробництва, здійснення діяльності переважно на орендованих землях, що з одного боку, не мотивує зацікавленості самих фермерів у інноваціях, а з іншого, як наслідок, стримує впровадження інновацій та інвестування цих процесів у секторі фермерських господарств.

Отож, на сучасному етапі розвитку аграрної економіки України, виникають нові явища, зумовлені істотним зростанням рівня науки і техніки. Тому основним інструментом відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств та піднесення економіки нашої держави може стати інноваційно-інвестиційне підприємництво,

засноване на сучасних науково-технічних досягненнях. Останнім часом стало можливим на законних підставах інвестувати іноземний капітал у вітчизняну економіку, але сучасний інвестиційний клімат в Україні західними інвестиційними інститутами оцінюють як менш сприятливий, порівняно зі східноєвропейськими державами. Україна за надійністю інвестування посідає близько 100-ту позицію. А список інвестиційно найпривабливіших країн світу за рейтингом відкривають Люксембург, Швейцарія та США [219, с. 360]. Зосередимо нашу увагу на тому, що переважними факторами як світового, так і національного розвитку виробничого потенціалу, є інтелектуально-інформаційні складові, які надають потужного поштовху розвитку фермерського господарства у інноваційному напрямі. Отже, інноваційний розвиток фермерських господарств є ефективним інструментом формування виробничого потенціалу. Підприємства, які впроваджують у виробництво інноваційні розробки, мають значні конкурентні переваги за рахунок покращання якості товару, розширення його споживчих властивостей та підвищення ефективності діяльності підприємства загалом [152, с.7].

Сучасні інтерпретації інноваційних теорій пов'язані з іменами американських дослідників: Р. Солоу, Г. Менша, Дж. Досі, Г. Росежера, І. Ансофа, С. Фрімана Їхнє бачення цих процесів – поступовий перехід від технічної до техно-економічної, а на сьогодні – до соціотехно-економічної парадигми. Вона базується на уявленнях про господарський розвиток як про нерівномірний хвилеподібний процес, основу якого становлять інноваційно-технологічні зміни [141].

Беручи за основу означені положення, відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, особливо інтенсивне, можливо забезпечити на основі впровадження інвестиційно-інноваційної моделі. Вважаємо, що інвестиції тісно пов'язані із стратегією фермерського господарства, оскільки така модель модернізує виробничий потенціал фермерських господарств, що є визначальною ознакою поштовху вперед, до розвитку (рис. 4.14).

Отож, бачимо, що інноваційні процеси у фермерських господарствах є хвилеподібними. У межах однієї хвилі їхнього розвитку відбувається поштовх уперед. Нині настав час формування в економіці шостого технологічного укладу, тому наступний етап поштовху до відтворення виробничого потенціалу ґрунтуватиметься на основі нано-, біотехнологій, генної інженерії та молекулярної біології, що сприятиме істотному зростанню ефективності сільськогосподарського виробництва.

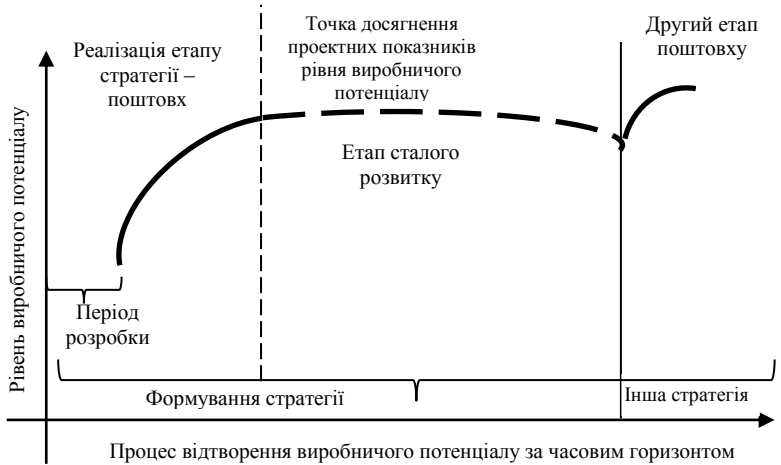

Рис. 4.14. Графічна інтерпретація стратегії поетапного відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств на основі інвестиційно-інноваційної моделі

Джерело: побудовано на основі опрацювання [50, с. 139]

Зауважимо, що відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств на інноваційній основі вимагає відповідного рівня ресурсної бази, додаткових грошових і матеріальних вкладень, котрі, як правило, спрямовують на якісне покращання виробничого потенціалу фермерських господарств, а не їх кількісне розширення. Тому інновації в системі відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств доцільно розглядати у взаємозв'язку з інвестиціями, які забезпечують можливість їх впровадження. Узагальнення світового досвіду і вітчизняної практики розвитку фермерських господарств та становлення агробізнесу вимагають додаткових досліджень щодо прискорення переходу фермерських господарств на інвестиційно-інноваційний шлях розвитку. Сьогодні ставить особливі вимоги до діяльності фермерських господарств, які зумовлені недосконалою структурою та якістю виробничого потенціалу і високим рівнем конкуренції в аграрній сфері. З позиції інноваційності, категорію «виробничий потенціал» необхідно розглядати як реально можливе та доцільне виробництво сільськогосподарської продукції за раціонального використання чинників виробництва. Екстенсивне відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств пов'язане з

підвищеним антропогенним навантаженням на природне середовище у процесі аграрного виробництва. Тому формування виробничого потенціалу на якісно новому рівні передбачає розвиток виробництва за найменшої шкоди навколишньому середовищу. Тож інноваційне вдосконалення виробництва, здатність пропонувати споживачеві сільськогосподарську продукцію та товари нового, екологічнобезпечного і збалансованого за поживністю типу, стали загальним законом не лише сучасної конкурентної боротьби, а й запорукою здорового способу харчування та збереження довкілля.

Інновації створювали протягом усієї історії людства. І якщо на аграрній стадії розвитку суспільства вони були поодинокі, поширювалися повільно або залишалися на локальному рівні, то з XVIII ст. в Європі спостерігаємо інтенсивний потік інновацій. Саме в цей період з'явилися так звані справжні інновації, або інновації для ринку, на відміну від поширених досі інновацій «для себе». У цей час індустріалізація започаткувала інноваційну економіку особливого типу: інновації спрямовували на зростання виробництва за рахунок збільшення обсягу залучених ресурсів (природних, трудових, капіталу). Ці ресурси спочатку були дешевими, потім дорожчали, а інновації переважно концентрувалися на підвищенні ефективності використання факторів, які дорожчають [338].

Економічна категорія «інноваційного розвитку» вперше з'явилася у науковому вжитку 1911 року. Її автором вважають австрійського вченого Й. А. Шумпетера, який у своїй праці «Теорія економічного розвитку» сформулював новий підхід до пояснення науково-технічного прогресу. Поняття «інновація» науковець трактував як зміну для впровадження і використання нових видів товарів для споживання, виробничих і транспортних засобів, ринків і форм організації у промисловості [337, с. 174]. На той час учений обґрунтував правомірні і понині положення про інноваційно-технологічну діяльність як універсальну функцію будь-якої суспільної формації, головну рушійну силу розвитку економічної системи. Й. А. Шумпетер вважав, що в основу економічного розвитку покладено «здійснення нових комбінацій факторів виробництва» [337, с. 118], що є основоположним у контекст нашого дослідження.

Теорію інноваційної діяльності доповнив Д. Рікардо. Згідно з його вченням порівняльних переваг, підприємства повинні спеціалізуватися лише на виробництві таких видів товару, які їм обходяться відносно дешевше, ніж у інших виробників [273]. Детальну і глибоку розробку проблем стосовно інноваційної політики здійснював К. Віксель, зосередивши свої дослідження на вивченні впливу інновацій на ціни

чинників виробництва. Алгебраїчно і графічно він довів, що будь-які нововведення, які зменшують працю, збільшують сукупний продукт, хоча при цьому необов'язково збільшується абсолютна чи відносна частка праці у доході [190, с. 23].

Термін «інновація» як нововведення найпоширеніший в американському менеджменті [27]. Загалом будь-яке соціально-економічне нововведення, доки воно не отримало масового поширення в галузі виробництва та управління, можна вважати інновацією. У літературі натрапляємо на різноманітні підходи до визначення терміна «інновації». Ними можна вважати ідеї та пропозиції, що можуть стати основою створення нових видів продукції, або значно поліпшити їх споживчі характеристики [298]. Також інновації – це впровадження нових ідей, технологій, видів продукції у виробництво та управління фермерським господарством. Зазначені трактування, на нашу думку, мають дещо загальний і масштабний характер та придатні для застосування переважно на макрорівні. Крім того, останніми роками з'явився особливий різновид інноваційного підприємництва – ризикове або венчурне. Це здебільшого дрібні фірми, що займаються поширенням нових технологій, особливо технічних інновацій.

Інноваційний шлях розвитку за своєю суттю орієнтований на збільшення доходів, на відміну від екстенсивного й інтенсивного шляхів розвитку, орієнтованих на збільшення обсягів виробництва і зниження витрат відповідно [190, с. 31]. Отже, інноваційна діяльність в умовах фермерських господарств потребує узгодженого вирішення завдань формування технологічної, інституціональної, організаційної та інших структур, здатних об'єднати всі необхідні компоненти виробничого потенціалу в загальний відтворювальний контур зростання нового технологічного укладу, створити передумови для модернізації, економічного зростання та зміцнення конкурентоспроможності фермерських господарств. Як слушно зауважує О. Луців, різноманіття джерел технологічних знань і зв'язків полегшує комбінування факторів виробництва і є передумовою появи будь-якої інновації та її виробничого застосування [190, с. 33]. Таке узагальнення є особливо актуальне для фермерства, оскільки згідно з нашою позицією в основу виробничого потенціалу фермерських господарств покладено, власне, чинники виробництва – землю, працю, капітал.

Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність», інновації – це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технологічні рішення виробничого, адміністративного,

комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери [263]. Новацію можна визначити як зміну, оновлення, або нововведення, якого не було до цього.

Узагальнення зазначеного спонукає нас погодитись із позицією О. В. Боднар-Підгурської, що в основу розвитку нової аграрної економіки України як економіки сталого соціально-орієнтованого розвитку є покладені такі чинники: знання як сила, багатство та основа створення інтелектуальної ренти та доданої вартості; інновації як результат ефективності досліджень; ресурси як основа реалізації знань та нововведень; потреби та правильна система цінностей як підґрунтя формування здорових життєво важливих інтересів соціуму та суспільства; економічна еліта (істеблшмент) як суб'єкт управління в інтересах більшості населення країни [29, с. 27].

Розмаїття умов функціонування фермерських господарств, відмінність ступеня їх залучення до інноваційного процесу, різні стадії життєвого циклу інновації кожного окремо взятого господарства чи укладу загалом потребують створення відповідної управлінської підтримки розвитку інноваційного процесу, адаптованого до галузевих потреб та особливостей функціонування фермерства, що забезпечить зміцнення стратегічної платформи та конкурентоспроможності фермерських господарств. Зокрема визначальним фактором конкурентоспроможності фермерських господарств є модернізація технічної складової виробничого потенціалу та впровадження нових інноваційних форм управління виробництвом і господарством загалом. Однак через недостатність фінансування річні обсяги інвестицій в основний капітал сільськогосподарських підприємств і прямих іноземних інвестицій у аграрну сферу залишаються на вкрай низькому рівні (рис. 4.15).

Аграрний сектор сьогодні не привабливий ні для вітчизняних, ні для іноземних інвесторів. Бачимо, що за досліджуваний період частка інвестиційних ресурсів, спрямованих у сільське господарство, становила від 6,1 до 14,1 % загального обсягу інвестицій в економіку. Власне однією з основних причин такого стану речей, що також підтверджують науковці, є відсутність інвестиційно-привабливого середовища для припливу інвестицій в АПК, яка зумовлена низкою інституційних проблем вітчизняної економіки [24, с. 12]. У ході дослідження ми з'ясували, що попри позитивну динаміку, рівень інвестиційного забезпечення фермерських господарств становить 8-10% від загальної потреби в інвестиційних ресурсах. Цей надзвичайно низький показник не тільки не забезпечує розширене відтворення

виробничого потенціалу фермерських господарств, а й не дає змоги фермерству вийти із кризового стану. Інвестиційна база сільського господарства Львівської області за окремими показниками вирізняється вищим рівнем порівняно з Україною. Так, навіть на тлі спадної тенденції частки прямих іноземних інвестицій у акціонерний капітал сільськогосподарських підприємств, 2016 року питома вага цього показника була у 2,5 раза вища, порівняно із загальнодержавним значенням. По-перше, спільний кордон Львівської області із Європейським Союзом сприяє активізації процесів іноземного інвестування, а по друге, іноземний інвестор, уникаючи значних аграрних ризиків, досить часто в інвестуванні надає перевагу невеликим проектам, що успішно реалізують у малоземельних фермерських господарствах Карпатського регіону.

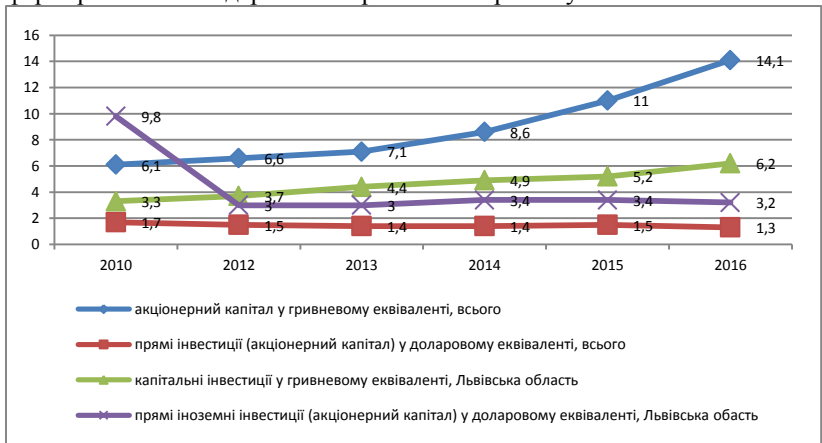

Рис. 4.15. Динаміка частки інвестицій в сільське, лісове та рибне господарство України, %

Джерело: побудовано згідно даних [144, с.19, 46; 295, с. 23, 25]

Якщо порівняно із промисловістю частка інвестицій у сільське господарство менша, то динаміка цього показника очевидна. Причини таких високих темпів зростання інвестицій у сільське господарство різні. Найочевиднішими з них є ті, що обумовлюють сприятливу для сільськогосподарської галузі порівняно з харчовою так звану фазу циклу Саймона Кузнеця. Тобто піднесення (зростання) – це така фаза циклу, коли обсяг виробництва сільськогосподарської продукції перевищує обсяг попереднього циклу та стрімко зростає. Теперішній цикл почався 2010 року, коли через брак сільськогосподарської

сировини виробничі потужності харчової промисловості використовували не на повну потужність. Аграрні аналітики також припускають, що така сприятлива для сільського господарства фаза триватиме до 2025 року, а її пік припаде на 2017-2018 роки. Отже, саме сільське господарство, а не переробна (харчова) галузь нині і найближчими роками є інвестиційно привабливим.

Основним рушієм активізації інвестиційних процесів у середовищі фермерства все-таки є показники результативності. Для фермерських господарств, зважаючи на простоту розрахунку та містку критеріальну основу, таким значенням, на нашу думку, доцільно вважати норму прибутку. Норма прибутку – це відношення суми прибутку за звітний період до розміру авансованого капіталу, або, інакше кажучи, до валюти активу балансу. Норма прибутку показує ступінь зростання капіталу, що авансований на виробництво сільськогосподарської продукції заради отримання прибутку фермерським господарством. Отже, цей показник можна вважати критерієм інвестиційної привабливості фермерських господарств. Із табл. 4.5 бачимо, що норма прибутку вища у фермерських господарствах, які займаються рослинництвом, зокрема у «Поверненні» та «Межиріччі», оскільки в їхньому випадку зерновиробництво із меншими ризиками забезпечує порівняно швидшу оборотність капіталу, вищу рентабельність продукції, а відтак, і швидшу окупність інвестицій у відтворювальному циклі. Водночас ми не виявили впливу розміру фермерського господарства на рівень норми прибутку – у дрібних та більших господарствах він має приблизно однакові значення.

Фермерські господарства сьогодні виходять на новий щабель свого розвитку, але їх конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість суттєво нижчі ніж у велетнів агробізнесу. Втім, підвищення ефективності сектору фермерських господарств та пришвидшення відтворення можливі винятково за рахунок переходу на інноваційну модель розвитку. Отже, виходить замкнутий цикл, коли інтенсивне відтворення залежить від інновацій, але є умовою для інвестицій. При цьому слід пам'ятати, що інновації для фермерів – це передусім нова техніка, тому, очевидно, пріоритетом має бути впровадження нових ефективних технологій.

Водночас варто визнати, що фермерські господарства практично не отримують іноземних коштів. Тому важливою умовою відтворення їхнього виробничого потенціалу є те, щоб доходи перевищували витрати, що давало б змогу виділяти частку коштів на інвестиції. Але якщо врахувати, що збільшення вискоефективних інвестицій є однією з основних передумов економічного піднесення України, то доцільно

прискорити вироблення інституційної підтримки принаймні стосовно регіональних і міжрегіональних інвестицій. Вважаємо, що на тлі такої загальної тенденції фермерські господарства не готові вживати глобальних заходів щодо реконструкції і реорганізації виробництва, оскільки залучені інвестиції переважно спрямовують на завершення раніше розпочатих проектів. Проте є поодинокі показові випадки, коли фермерські господарства за умови грамотного менеджменту та вибудованої стратегії розвитку мають змогу забезпечувати відтворювальні процеси на засадах залучення зовнішніх інвестицій. Велике фермерське господарство «Гадз» у Бучацькому районі Тернопільської області, де понад 600 га садів, працює з кількома польськими та італійськими фірмами. Господарство буде фруктосховище, встановило сортувальну та сушильну лінії для виробництва сухофруктів і яблучних чипсів.

Таблиця 4.5

Динаміка норми прибутку фермерських господарств

Фермерське господарство	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2016 рік до 2014 року, +/-
Малі фермерські господарства				
«Агротем»	0,006	0,034	0,026	0,020
«Володимир»	0,063	0,081	0,330	0,267
«Повернення»	0,242	0,276	0,123	-0,119
«Клен»	-0,236	-0,166	-0,004	0,232
«Межиріччя»	0,408	0,202	0,186	-0,222
Домбровського М.О. «Лаванда»	-0,019	0,039	0,059	0,078
«Дублянська»	0,306	0,062	-0,075	-0,381
«Кмітливість»	0,011	0,006	0,036	0,025
«Шанс»	0,032	0,086	0,067	0,035
«Агро-Колос»	0,267	0,237	0,048	-0,219
«Світанок»	-0,013	0,091	0,005	0,018
«Фортуна»	0,048	0,103	0,189	0,141
Великі фермерські господарства				
Хомяк С.М.	0,111	0,135	0,104	-0,007
«Обрій»	0,122	0,180	0,292	0,17
«Сяйво-Стрий»	0,114	0,121	0,092	-0,022
«Перлина Турії»	0,038	0,156	0,041	0,003
«Волостківське»	0,005	0,004	0,028	0,023
«Лелик»	0,011	0,007	0,010	-0,001

Отже, застосування інновацій приводить до зміни в ефективності відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, виникнення науково-технічних, соціальних, екологічних та економічних ефектів. Фермерські господарства, які впроваджують

інновації для активізації відтворення виробничого потенціалу, одночасно забезпечують зміну організаційно-технічного та соціально-економічного рівнів розвитку територій, на котрих вони розташовані, та зростання національної економіки. Тут більшість науковців орієнтується на виробничу концепцію інноваційного розвитку, в якій основний акцент – на продуктові та технологічні інновації. Такий підхід прийнятний і для фермерських господарств, з огляду на виконання ними завдань внутрішнього продовольчого забезпечення держави та на частково натуральний спосіб виробництва.

У підсумку інновації зумовлюють появу: нових технологій (зміна технології здатна створити можливості для розробки товару, нових способів маркетингу, виробництва або доставки та покращання супутніх послуг); зміни вартості виробництва; нового сегмента галузі (освоївши новий сегмент ринку, фермерське господарство істотно змінює ланцюжок цінностей). Отож, можна вважати, що інновація – це зміна технології виробництва, безпосередньо впливає на продуктивність чинників виробництва та спосіб їхнього поєднання, а отже, забезпечує видозміну виробничих процесів [190, с. 35-36]. Тобто інновація є способом ефективнішого, раціональнішого та економічнішого використання виробничого потенціалу для створення конкурентних переваг фермерських господарств (рис. 4.16).

Отже, у процесі відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств саме інновації відіграють важливу роль, у результаті чого формується якісно новий інноваційний потенціал. Рівень інноваційності виробничого потенціалу залежить від інноваційної активності фермерів, тобто від здатності господарств впроваджувати інновації у виробничі процеси. Відтак, інноваційність виробничого потенціалу – основний чинник формування високотехнологічних виробництв, які спроможні виробляти наукомістку продукцію з високою доданою вартістю, конкурентоспроможну на внутрішньому та зовнішньому ринках [190, с. 4]. Інноваційність виробничого потенціалу фермерських господарств – це нова якість від взаємодії елементів виробничого потенціалу й інновацій.

Задля залучення інновацій у відтворювальний процес доречно використання терміна «інноваційна діяльність фермерських господарств». У нашому розумінні інноваційна діяльність – це така діяльність, яка спрямована на пошук можливостей інтенсифікації операційної діяльності і виробництва зокрема та задоволення суспільних потреб у конкурентоспроможній сільськогосподарській продукції, товарах і послугах завдяки використанню науково-технічного та інтелектуального потенціалів. Вона пов'язана з

одержанням нової, радикально поліпшеної продукції, технології її виробництва, організаційних форм і методів господарювання та системи управління. Інакше кажучи, інноваційна діяльність спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг [247].

Рис. 4.16. Вплив інновацій на підвищення рівня інноваційності виробничого потенціалу фермерських господарств

Джерело: власна розробка автора

З економічної точки зору, інноваційна діяльність – це процес, спрямований на збільшення капіталу (його відтворення), що реалізується через здатність фермерського господарства створювати нові продукцію, об’єкти, технологію, процеси. Юридичний аспект інноваційної діяльності полягає у закріпленні права власності й прав на використання об’єктів інтелектуальної власності [35, с. 59]. Беручи за основу трактоване нами визначення інновацій, а також враховуючи думки науковців та результати власних напрацювань, вважаємо, що інновації доцільно відображати у складі нематеріальних активів із

подальшим досягненням і визнанням ефекту від реалізації інноваційної продукції.

Інновації забезпечують нові риси та пріоритети в діяльності фермерських господарств. Так, виробництво стає зорієтованим на вузькі ринки та специфічні потреби окремих індивідів. Поступово відмирають застарілі енерго- та матеріаломісткі виробництва і виникають нові, ресурсоощадні. Тобто інноваційні перетворення забезпечують перехід до нових більш прогресивних методів виробництва. В іншому випадку інновації є особливим інструментом відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, оскільки призводять до еволюційних змін у поліпшенні стану і якості чинних технологій і техніки; оновленні, модернізації та раціональному використанні основних засобів.

Без інвестицій інновації не могли б бути зреалізованими. Саме поняття інвестицій як вкладання капіталу для отримання його приросту в сучасних умовах набуває нового сенсу, оскільки залучення фінансових ресурсів із зовнішніх джерел не може бути найзначущішою складовою, а основний акцент треба робити саме на процес оновлення вкладеної вартості [173]. Поділ інвестиційного процесу на етапи вказує на переважно самовідновлювальний тип інноваційно-інвестиційного процесу у фермерських господарствах (рис. 4.17). Низька привабливість фермерства для потенційних інвесторів зумовлена складним фінансовим становищем більшості господарств, звуженістю або взагалі відсутністю предмета застави, якими сьогодні можуть бути переважно необоротні активи з низькою ліквідністю через високий ступінь морального та фізичного зносу.

У сучасних умовах господарювання досить часто основою формування виробничого потенціалу фермерських господарств є особисті матеріальні ресурси, власні заощадження засновників, а також доходи фермерів, що одержані від іншої виробничої чи комерційної діяльності, інші надходження, зокрема кошти членів сім'ї, які працюють за кордоном. Реалії сьогодення змушують фермерські господарства функціонувати в умовах самоокупності, самостійно підбираючи партнерів для економічних зв'язків у всіх сферах роботи, визначаючи напрямки операційної діяльності, організацію виробництва, спеціалізацію, канали реалізації тощо. Самофінансування операційної чи інвестиційної діяльності – це неабияка особиста відповідальність фермера. Натомість, інвестиції зумовлюють ключову роль інноваційних процесів у відтворювальному процесі.

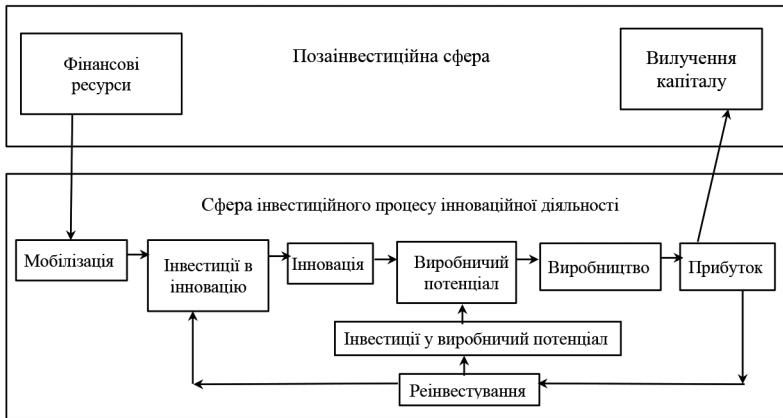

Рис. 4.17. Схема циклу інноваційно-інвестиційного процесу
Джерело: побудовано на основі опрацювання [173]

Інвестиції як джерело відтворення – це не тільки вкладення в розширення необоротних активів, а й і витрати на поповнення і формування оборотних активів, якщо вони є агроінноваціями. Інвестиціям у системі відтворення належить основна роль у частині відновлення та збільшення виробничих ресурсів, а отже – і забезпечення економічного зростання [117, с. 79]. Сільське господарство України, незважаючи на нестабільність інноваційної активності, намагається інтегрувати передові науково-технічні розробки й адаптувати їх у власне виробництво. Особливу ініціативу тут мали б проявити саме фермерські господарства, оскільки в них вища мотивація до генерування новацій. Яскравим прикладом та орієнтиром для фермерських господарств може бути досвід ТОВ «Галіція Грінері». Ця компанія розташована в м. Буськ Львівської області, займається вирощуванням свіжої зелені в теплицях для українського ринку. Підприємство повністю належить Galicia Greenery Holding BV і прагне виробляти та продавати здорові і безпечні продукти протягом усього року безпосередньо місцевим та міжнародним роздрібним мережам в Україні. Але для фермерів корисним у цій справі має бути усвідомлення того, що два іноземні інвестори цього проекту, зокрема Нідерландські об'єднання виробників сільгосппродукції Prominent та Rainbow, у себе на батьківщині об'єднують понад 40 тепличних виробників. Наявність таких акціонерів, що діляться своїми знаннями і технологіями із

українськими виробниками, може бути корисною як для окремих фермерських господарств, так і для кооперативів. Метеостанція у теплицях, автоматичний клімат-контроль та «розумні» поливалки – так зараз вирощують овочі, а саме – салат, у теплицях із голландськими інвестиціями. Для наших сільськогосподарських товаровиробників такі технології ще є інноваціями, а для закордонних фермерів – уже ні.

Галуззю аграрної сфери, що потребує значних інвестицій і на теперішньому етапі розвитку перебуває у кризовому стані, є тваринництво. Суть інноваційних технологій для тваринництва полягає у впровадженні [145]: біотехнологій (застосування методів клітинної та генної інженерії у підвищенні відтворювальних функцій тварин); селекційно-плеємної роботи (спрямована на покращання породних якостей тварин, що тісно пов'язано із відтворенням, темпами оновлення основного стада за рахунок інтенсивного використання високопродуктивних, породних племінних плідників); систем годівлі [305]; техніко-технологічного забезпечення, що характерне оновленням технологічної бази ферм новітнім обладнанням для утримання тварин; ресурсозберігаючих технологій, що базуються на впровадженні повної автоматизації процесу, використанні робототехніки, створенні кормової бази, розведенні високопродуктивного поголів'я.

За допомогою інвестицій складові виробничого потенціалу фермерських господарств (земля, праця, капітал) змінюються як кількісно, так і якісно. Як ми уже зазначали, можливості розширеного відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств значною мірою пов'язують із залученням іноземних інвестицій на принципах реалізації для України «плану Маршала». Інакше кажучи, очікування щодо перетворення фермерського сектора як елемента організаційної системи вітчизняного АПК на один із драйверів економічного зростання нашої країни можна буде виправдати лише за умови, що в зазначеному процесі, поряд із сільським господарством, буде задіяно й суміжні з ним галузі (переробку, виробництво засобів виробництва для сільського господарства, інфраструктуру). Адже вищої окупності вкладень досягають за умови реалізації не сировини, а продукції її переробки. Наявність переробних потужностей підвищує економічну стійкість фермерських господарств, а також допомагає вирішити проблему забезпечення зайнятості сільського населення. Особливо це важливо для галузей з відносним надлишком внутрішнього виробництва і (або) недостатньою визначеністю експортних каналів збуту, передусім овочівництва і садівництва [218, с. 83].

Водночас, принципами розвитку агропромислового комплексу буде визначено ресурсну ефективність і ресурсозбереження. Необхідність забезпечення цього – одна з першочергових проблем в умовах наявного браку матеріально-технічних ресурсів сільськогосподарського виробництва, обмеженості практично всіх джерел його фінансування, деградації сільськогосподарських земель, а також нинішніх і прогнозованих змін клімату, які провокують гострий брак вологи в ґрунті [218, с. 79].

У цьому контексті головними компонентами здійснення «плану Маршала» в середовищі фермерських господарств, які можуть стати «точками зростання», є:

- забезпечення фермерських господарств основними видами збиральної та ошадної ґрунтообробної техніки, в поєднанні з її виробництвом в Україні;
- розвиток м'ясного скотарства у зонах з умовами, найсприятливішими для пасовищного утримання худоби;
- закладання нових садів на краплинному зрошенні та розширення тепличного фермерського господарювання;
- організація переробки зерна і плодовоовочевої продукції власне її виробниками, тобто фермерами;
- забезпечення фермерських господарств, спеціалізованих на вирощуванні овочевої та плодово-ягідної продукції, відповідною інфраструктурою для її довгострокового зберігання;
- забезпечення потреб фермерських господарств, основних зон вирощування зернових, мережею лінійних елеваторних господарств з виходом на портовий кооперативний елеватор [218, с. 81].

Враховуючи, що «у сільському господарстві значно вища віддача від використання інвестиційних ресурсів, ніж загалом в економіці України» [193, с. 7], виникає об'єктивна необхідність обґрунтувати дієві інноваційно-інвестиційні механізми відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств і на їх основі запропонувати альтернативні інвестиційні стратегії в умовах обмеженого доступу фермерських господарств до інвестиційних ресурсів (рис. 4.18). Такий підхід дає змогу оптимізувати інвестиційне забезпечення розширеного відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств на основі передових ресурсоощадних технологій із досягненням максимального результату від використання залучених ресурсів. Ще раз відзначимо, що несформованість інституційного середовища та відсутність дієвих механізмів знижує ймовірність залучення

фермерськими господарствами зовнішніх інвестицій для фінансування інноваційних проєктів.

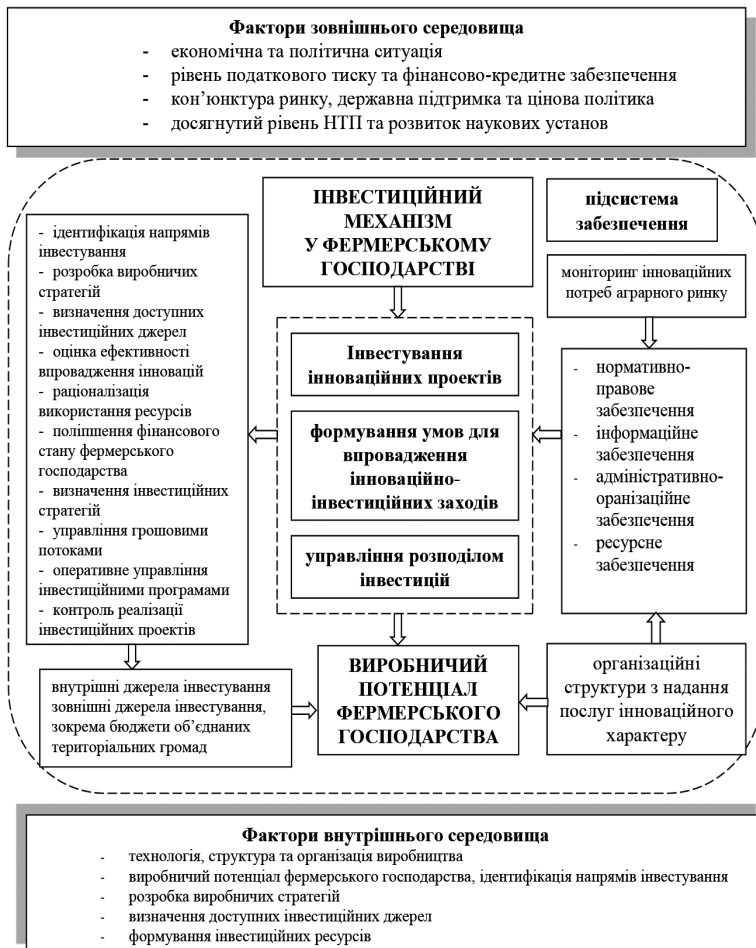

Рис. 4.18. Інвестиційний механізм відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств на інноваційній основі
Джерело: власна розробка автора

Звичайно, внутрішні резерви, зокрема прибуток, значно обмежують можливості фермерських господарств у інноваціях. Упровадження інновацій, як дієвого інструмента відтворення виробничого потенціалу

фермерських господарств, вимагає від фермера нагромадження маси прибутку протягом кількох років, що суттєво сповільнює відтворювальні процеси на знижує ефективність використання виробничого потенціалу фермерських господарств. З-поміж джерел інвестування інноваційних проектів фермерських господарств ми виокремили бюджети об'єднаних територіальних громад. На основі відповідної правової бази фермерські господарства могли б одержувати пільгові позики із місцевих бюджетів. Спрямування цих коштів на інноваційні цілі позитивно впливало б і на зовнішнє середовище фермерського господарства, тобто на громаду.

За умови впорядкування системи оподаткування і виділення сімейних фермерських господарств в окрему групу платників єдиного податку, додатковий дохід, отриманий у результаті впровадження інноваційних технологій, забезпечив би додаткові надходження до місцевого бюджету. Тобто порядок інвестування інновацій із місцевого бюджету міг би бути вигідний двом сторонам – фермеру і територіальній громаді.

Отож, у межах запропонованого нами інвестиційного механізму відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств на інноваційній основі, вкладення у власний капітал фермерських господарств доцільно здійснювати у певній послідовності в розрізі таких етапів:

1. Визначення напрямів спрямування вкладень. У середовищі фермерських господарств інвестиції доцільно вкладати в такі першочергові напрями: впровадження нових технологій, машин і устаткування; скорочення витрат у тваринництві та підтримка стабільного рівня виробництва; інтенсифікація діяльності і збільшення доходів; виконання екологічних вимог.

2. Техніко-економічне обґрунтування необхідності інвестування має охоплювати виконання таких завдань: оцінка законодавства у сфері виробництва і споживання; визначення інвестиційних можливостей фермерських господарств із врахуванням рівня економічного розвитку регіону, де вони перебувають; виявлення максимальних вкладень на здійснення інвестиційного проекту; з'ясування ресурсної і ринкової орієнтації; аналізування попиту, пропозиції і конкуренції.

3. Виробничо-технологічний фрагмент і концепція маркетингу інвестиційного проекту мають передбачати: розробку виробничої програми і визначення масштабів виробничого потенціалу фермерських господарств; підбір оптимальної кількості виробничих потужностей, різновидів технологій, устаткування і ноу-хау; здобуття

повного права чи спільного володіння на технологію; створення іміджу фермерського господарства і просування на ринок продукції, товарів, послуг; аналіз доходів із врахуванням прогнозів зростання чи спаду цін і обсягів продажу.

4. Фінансовий аналіз і оцінка інвестицій: аналіз очікуваного доходу з урахуванням надійності інформації, значущості витрат і вартості; оцінка потреби в довгострокових кредитах; обчислення непередбачуваних матеріально-фінансових витрат і визначення терміну окупності, норми прибутку.

Фермерському господарству, яке претендує на поворотну фінансову допомогу із місцевого бюджету, необхідно надати перспективний бізнес-план з визначенням чіткого фінансово-економічного обґрунтування діяльності та вказати, що запланована діяльність відповідає економічним, соціальним умовам і потребам відповідного регіону. Пріоритет у наданні фінансової допомоги повинен надаватися тим фермерським господарствам, які створюють нові робочі місця. Насамперед кошти із бюджетів об'єднаних територіальних громад мали б надавати на конкретні цілі, визначені в державних економічних програмах [309, с. 245].

Варто відзначити, що хоча в Україні процес впровадження інноваційних технологій у систему управління сільським господарством перебуває на стадії розвитку, вже досяг неабияких результатів. Фахівці відділу космічних інформаційних технологій та систем Інституту космічних досліджень НАКАУ НАН України спільно з Національним університетом біоресурсів і природокористування України на замовлення Міністерства агрополітики розробили Web-портал системи агромоніторингу сільськогосподарських культур. Він призначений для надання сервісів моніторингу сільськогосподарських культур на території України через мережу Інтернет (<http://agro.ikd.kiev.ua>). Співробітники відділу 2011 року завершили проект європейської комісії «Оцінювання площ посівів на основі супутникових даних в Україні». Розроблені алгоритми використовують для вирішення прикладних задач у галузі сільського господарства та моніторингу стану рослинності [248].

На локальному рівні запропоновано велику кількість геоінформаційних систем, які адаптовані для обліку, прийняття управлінських рішень та організації виробництва в сільському господарстві. На вітчизняному ринку найпоширеніші ArcGIS, ArcView зі спеціальними модулями оперативного обліку, виведенням зображення у 3D-форматі, просторовим аналізом. Геоінформаційні

системи ArcGIS та Mapinfo Professional мають широкий набір інструментів для створення електронних карт.

Використання геоінформаційних систем у обліку фермерського господарства дало б змогу впроваджувати інноваційні методи землеробства. Однією з таких технологій є «точне землеробство» (Precision Farming), поширене в європейських країнах у 90-тих роках минулого століття та визнане світовою сільськогосподарською наукою як ефективний спосіб економії ресурсів та зменшення негативного екологічного впливу виробництва. Технології точного землеробства ґрунтуються на аналізі кожного поля: визначення особливостей рельєфу, агрохімічного складу ґрунтового покриву і застосування на кожній ділянці поля різних агротехнологій. На основі біологічних потреб рослин вносять нормовану дозу мінеральних добрив тільки на тих ділянках, де це потрібно. Усе це забезпечує суттєву економію мінеральних добрив та зменшення ймовірності забруднення навколишнього середовища. Позитивний ефект від впровадження зазначених інноваційних технологій обліку досягають за умови використання багатофункціональних комплексних систем, які вмщують різноманітні матеріали та дані: цифрові топографічні карти сільськогосподарських угідь, інформацію про ґрунти, цифрові моделі рельєфу, показники метеорологічних спостережень, статистичні дані тощо.

Автоматизацію обліку на нижчому рівні можна здійснити методами GPS-навігації, що потребує значно меншої кількості капіталовкладень, але відповідно вона забезпечує менший спектр інформаційної підтримки прийняття рішень. Збір інформації для функціонування таких систем здійснюють за допомогою апаратних засобів моніторингу, які забезпечують прийом GPS-сигналів, збір вимірів із установлених датчиків і передачу показників на сервер бази даних. У результаті використання GPS-технологій у систему обліку передається визначений набір показників, що дає змогу здійснювати усі необхідні функції оперативного управління, такі як планування технологічних операцій, контроль за роботою техніки, використанням ресурсів, дотриманням технології, оперативний аналіз виконаних робіт тощо. Сучасне програмне забезпечення, що обслуговує GPS-навігатори, у режимі реального часу видає фермеру визначену сукупність показників: місцезнаходження техніки, швидкість та напрям її руху, пройдено відстань (оброблену площу угідь), витрати та залишок палива у конкретного об'єкта спостереження, створює умови для контролю первинних документів з виробництва сільськогосподарської продукції.

Отже, проаналізувавши можливості використання та проблем адаптування прогресивних технологій у фермерських господарствах, можна дійти висновку про те, що задля подолання низького рівня інноваційно-технологічної оснащеності фермерського сектору необхідно взяти низку заходів, передусім стосовно: інституційно-правового забезпечення методів ведення операційної діяльності; стимулювання державної фінансової підтримки фермерських господарств, зайнятих інноваційною діяльністю; залучення інвестицій щодо впровадження науково-технічних досягнень у виробництво; реалізації відповідних програм і стратегій розвитку інноваційної діяльності у сільському господарстві; розробки та впровадження дієвих механізмів стимулювання нововведень в аграрній сфері; державної підтримки в галузі селекції, генної інженерії та нанотехнологій; формування організаційно-економічного механізму технологічної безпеки аграрної галузі; підвищення конкурентоспроможності аграрної продукції в контексті еко- та біорозвитку.

Висновки до розділу 4

1. Аграрний інституціоналізм безпосередньо пов'язаний із відтворенням виробничого потенціалу фермерських господарств і проявляється у формуванні нових правил гри для розвитку аграрного ринкового середовища, учасниками якого є фермерські господарства. Інститут фермерства є соціальною, економічною та демографічною основою розвитку сільського соціуму України. Система взаємодії інститутів повинна бути відкритою та здатною адаптуватися до мінливих умов зовнішнього середовища і ринкової кон'юнктури. Потреба у впорядкуванні правового поля діяльності фермерства зумовлена неузгодженістю положень чинних законодавчих актів, які порізно трактують основоположні постулати, що безпосередньо стосуються фермерських господарств.

2. Недоліком трансформованої після відміни дотацій у вигляді відшкодування ПДВ державної підтримки фермерських господарств та системи розподілу державних субвенцій є очевидний бюрократизм та лобізм, а також незначне охоплення господарств, що вимагає подальшого перегляду підходів до формування державної допомоги. Державна аграрна політика має бути доповнена цільовими механізмами організаційно-економічного та інституційного характеру, спрямованими на модернізацію та повноцінну інтеграцію сімейних фермерських господарств у національну економічну систему.

3. Сировинний експортоорієнтований шлях вітчизняного сільського господарства перешкоджає перспективному розвитку сімейного фермерства та пригнічує його конкурентну позицію. Інструментом дуального впливу на результативність фермерства стосовно покращання ефективності відтворення виробничого потенціалу та підвищення конкурентоспроможності має бути процес, спрямований на валоризацію високоякісних харчових продуктів. Результати дослідження вказують, що у сімейних фермерських господарствах ступінь вертикальної інтеграції та валоризації продукції набагато вищий, порівняно із крупнішими господарствами. Рівень індикаторів ефективності формування доданої вартості у великих фермерських господарствах підтверджує, що ці господарства мають кращі відтворювальні можливості через превалювання комерційного вектора у конфігурації доданої вартості. Розподіл серед груп фермерських господарств значень індикатора трудомісткості доданої вартості вказує на соціальний вектор у конфігурації доданої вартості.

4. Процеси відтворення на засадах інноваційної діяльності забезпечують такий результат, якого неможливо досягти за умови звичайного перебігу операційної діяльності. У секторі фермерських господарств інноваціями вбачають нові риси та пріоритети, які орієнтують виробництво на вузькі ринки та специфічні потреби окремих індивідів. Інноваційна діяльність в умовах фермерських господарств покликана об'єднати всі необхідні компоненти виробничого потенціалу в загальний відтворювальний контур зростання нового технологічного укладу, створити передумови для модернізації, економічного зростання та зміцнення конкурентоспроможності фермерських господарств. Здійснення діяльності на орендованих землях не мотивує фермерів до інновацій та інвестицій для розширеного відтворення виробничого потенціалу, не забезпечує простору для самореалізації молодих кадрів. Рослинницька спеціалізація забезпечує порівняно швидші оборотність капіталу та окупність інвестицій у відтворювальному циклі. Але іноземний інвестор, уникаючи аграрних ризиків, досить часто в інвестуванні надає перевагу невеликим проектам, що успішно реалізують у малоземельних фермерських господарствах Карпатського регіону. Впровадження високоефективних інвестицій у середовищі фермерства вимагає вироблення інституційної підтримки цього процесу. Серед джерел інвестування інноваційних проектів фермерських господарств доцільно передбачити бюджети об'єднаних територіальних громад, із яких, на основі відповідної правової бази, фермерські господарства могли б одержувати пільгові позики.

РОЗДІЛ 5

НАПРЯМИ ВІДТВОРЕННЯ ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

5.1. Стратегії досягнення конкурентних переваг фермерськими господарствами

Стратегія визначає, в який спосіб має бути реалізована основна мета господарства. Для того щоб визначити у якому напрямі відтворювати виробничий потенціал та розвивати діяльність, кожному фермерському господарству необхідна стратегія. Отож, відтворення виробництва, землі, праці та капіталу, а також посилення ринкової конкурентоспроможності, мають бути основними стратегічними цілями фермерських господарств. Поставлені цілі господарство може досягти використанням відповідного економічного, організаційного та технологічного інструментарію.

Стратегія відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств передбачає передусім збільшення кількості господарств такого типу. У «Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської обслуговуючої кооперації на 2018-2020 роки» стимулювання створення нових фермерських господарств визначено першим напрямом, за яким передбачено надавати державну фінансову підтримку фермерським господарствам та сільськогосподарським кооперативам. Особливий потенціал та жагу до розвитку фермерською устрою підтверджує багаторічний Президент Асоціації фермерів та приватних землевласників Іван Томич. У своєму зверненні до фермерів і селян він наголошує, що «сьогодні Україні потрібен фермерський клас в півмільйона господарств. Це справжній захист землі від злодіїв і загарбників. Це інструмент збереження землі і нації для майбутніх поколінь, це збереження душі і серця України, мови, культури, традицій, генетики, нашої автентичності, Християнської Віри». Іван Томич переконаний, що протягом п'яти років належить, і це можливо, створити 500 тисяч сімейних фермерських господарств. Це мільйони нових робочих місць у країні, це переробка і зберігання продукції, особливо тваринницької, овочевої, садової, органічної. Це інвестиції в машинобудівну, харчову, хімічну, будівельну, транспортну галузі країни, це доступні й безпечні продукти для громадян, це повернення з міст і зарубіжжя наших співвітчизників до рідної землі та оселі, наповнення національного бюджету та бюджетів місцевих громад. Це вигнання загарбників з нашої землі [132].

На урядовому рівні усі реформи та новації в АПК, починаючи від формування програм держпідтримки та закінчуючи визначенням моделі ринку землі, уже розглядають через призму розвитку сімейних ферм. Але практика показує, що всі державні реформи, особливо стосовно аграрної сфери, мають або несистемний популістський, або перманентний характер. Тому, в очікуванні змін у напрямку, який задекларований у «Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської обслуговуючої кооперації на 2018-2020 роки», фермерські господарства не звільняються від розробки та впровадження власних стратегій розвитку, котрі, на основі відтворення виробничого потенціалу, мали б бути спрямовані на підвищення конкурентоспроможності.

Отже, в умовах динамічного розвитку ринкових процесів, необхідна переорієнтація зусиль фермерів із забезпечення поточних результатів діяльності на формування довгострокових конкурентних переваг. Тобто, як показують наші спостереження, для фермерства на сучасному етапі розвитку властиві стратегії утримання на ринку та динамічного розвитку. За розгляду вітчизняного фермерства як відкритої системи постає проблемне питання не лише про ті можливості, які воно має на сьогодні, а й про ті, які воно повинно мати в перспективі, щоб забезпечити конкурентоспроможність.

Отже, суттєвим чинником становлення прибуткових сімейних фермерських господарств є формування економічно ефективних стратегій їх розвитку. Ця потреба зумовлена недосконалою організацією діяльності фермерських господарств, їх неадаптованістю до змін у зовнішньому середовищі, невідповідністю якості продукції світовим стандартам, високими витратами виробництва. Лише ті господарства, у яких стратегія досягнення конкурентних переваг на засадах відтворення виробничого потенціалу побудована згідно зі сучасними вимогами управління, мають змогу вижити та ефективно працювати. Значущість розробки стратегії, що дозволяє господарству виживати в конкурентній боротьбі у довгостроковій перспективі, надзвичайно велика. В умовах жорсткої конкуренції і нестабільної ситуації на ринку дуже важливо не тільки зосереджувати увагу на внутрішньому стані справ господарства, а й розробляти довгострокову стратегію, що дала б йому змогу встигати за змінами, які відбуваються в зовнішньому середовищі [188, с. 76].

Безсумнівно, розвивати фермерські господарства необхідно за чітко визначеною стратегією, формуючи виробничу програму відповідно до попиту на продукцію, наявності спеціалістів з організації виробництва, масштабів виробничого потенціалу. Стратегія – це узагальнена модель

дій, необхідних для досягнення поставлених цілей, та може бути переглянута у будь-який момент. Стратегія управління фермерським господарством повинна ґрунтуватися на: забезпеченні підвищення якості продукції, її привабливості для споживача; оптимізації пропозиції товарів і доступних споживачеві цін та максимізації прибутку [188, с. 77].

Отже, стратегію фермерського господарства розглядають як комплекс заходів із досягнення основних цілей з урахуванням наявних параметрів виробничого потенціалу та ринкової ситуації. Стосовно цього, на основі зазначеного та беручи до уваги опрацювання літературних джерел [366], на рис. 5.1 покажемо загальну поетапну схему формування стратегії фермерського господарства. У процесі формування стратегії, переслідуючи індивідуальну ціль, фермер, як власник і менеджер, повинен враховувати вплив як зовнішнього, так і внутрішнього середовища, прояви якого певною мірою потребують координації.

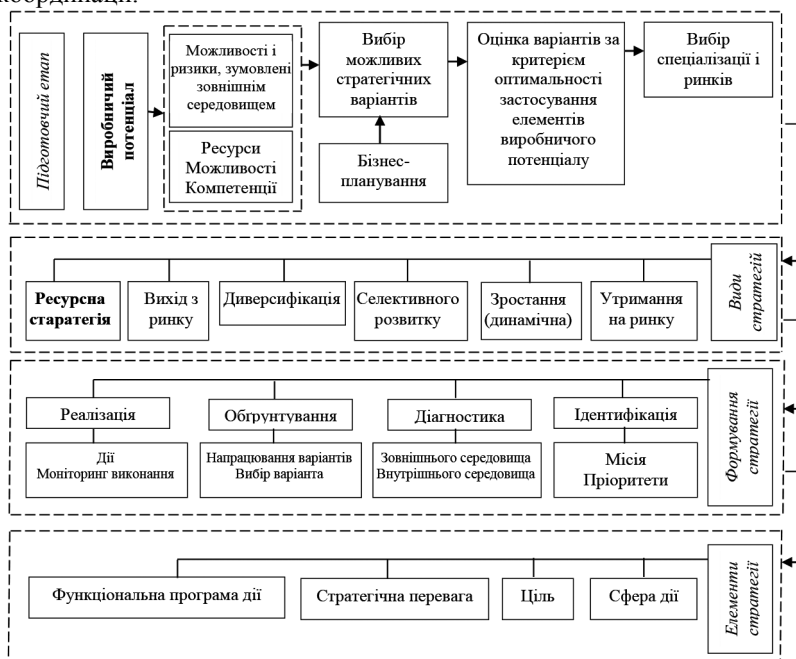

Рис. 5.1. Процес формування стратегії фермерського господарства
Джерело: власна розробка автора

Одним з елементів підготовчого етапу процесу формування стратегії є складання бізнес-плану, котрий має багато спільних ознак із стратегією. Навіть на етапі створення фермерське господарство, претендуючи на позичкові кошти чи державні субвенції, за вимогою кредитних установ чи інших державних інститутів, зобов'язане представити свій бізнес-план. Тобто фермерське господарство має пред'явити проект реалізації своїх намірів, тим самим розвиваючи навички, які необхідно буде застосувати під час формування стратегії. Специфіка діяльності фермерських господарств вимагає від фермера через розбудову стратегії знижувати ризики, пов'язані із веденням операційної діяльності. А загалом підготовка та впровадження стратегії залежать від того, чи голова фермерського господарства вбачає у цьому потребу, чи ні. Однак останнім часом є чимало чинників, котрі впливають на свідомість фермерів щодо потреби розробки обдуманого стратегії як чинника, що збільшує шанси на успіх.

Отже, стратегія має бути спрямована на відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, його складових та знаходження резервів потенціалу, здатних підвищити конкурентоспроможність фермерства. У цьому контексті ми можемо говорити навіть про взаємозалежність та взаємозв'язок виробничого потенціалу і стратегії, коли потенціал трактують як формування і виявлення стратегічних можливостей поставлених цілей. При цьому ми переконані, що стратегію доцільно розробляти для кожного фермерського господарства окремо, враховуючи його індивідуальність та специфічні умови господарювання, вміння фермера пристосовуватися до мінливого конкурентного середовища й прогнозувати подальші зміни.

Основна ідея, яка має бути закладена у формуванні стратегії досягнення конкурентних переваг фермерських господарств, – це відповідність стратегії типу та розміру фермерського господарства, або, інакше кажучи, – обсягу виробничого потенціалу. У своїх попередніх дослідженнях ми уже торкалися цієї проблематики [182, с. 200-202]. На той час ми обґрунтували стратегії, які пов'язані як із розширенням ресурсних можливостей фермерських господарств, так і з пошуком такого виробничого напрямку, що дасть змогу фермерам без особливих зусиль витримувати конкуренцію. Зараз наше завдання – застосуванням диференційованого підходу запропонувати так звані ресурсні стратегії, які пов'язані із нарощуванням та ефективністю використання всіх елементів виробничого потенціалу фермерських господарств (рис. 5.2).

		<i>Виробничий потенціал</i>			
		<i>Земля</i>	<i>Праця</i>	<i>Капітал</i>	<i>Потенціал</i>
<i>Стратегічна ціль</i>	<i>Розвинуте село</i>	<i>Якість життя</i>	<i>Безперервність діяльності</i>	<i>Конкурентна перевага</i>	
<i>Розміри фермерських господарств</i>	Великі	Збалансування галузевої структури	Прийняття на роботу Підвищення кваліфікації Винагорода	Фінансування без левериджа	Утримання наявного виробничого потенціалу Інноваційний шлях розвитку
	Середні	Збалансування галузевої структури Органічне виробництво	Прийняття на роботу Підвищення кваліфікації Винагорода	Фінансування з левериджем (короткострокове кредитування)	Утримання наявного виробничого потенціалу Пошук інноваційних шляхів розвитку Мінімізація витрат Налагодження системи збуту (маркетингові стратегії) Розвиток комунікацій (мобільний додаток AgroportEX.bio) Кооперація
	Малі (сімейні)	Науково обгрунтовані сівозміни Органічне виробництво	Зростання індивідуального розвитку Розвиток компетенцій	Фінансування з левериджем (пільгове довгострокове кредитування) Державна допомога	Налагодження системи збуту (маркетингові стратегії) Розвиток комунікацій (мобільний додаток AgroportEX.bio) Робота над іміджем Диверсифікація Сфокусована (нішева стратегія) Кооперація

Рис. 5.2. Матриця ресурсної стратегії в контексті відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств залежно від їх розміру

Джерело: власна розробка автора

Сьогодні стратегічні завдання фермерських господарств найперше пов'язані з реалізацією комерційної функції виробничого потенціалу через налагодження системи збуту, прогнозування потенційних каналів реалізації, вибір прямого чи непрямого шляхів збуту. Тобто фермер має визначитись із доцільністю зарахування проміжних суб'єктів у процес просування його продукції до споживача. Тактичні

завдання фермерського господарства мають безпосередньо стосуватися роботи із уже наявними клієнтами, пошуку та розгляду нових комерційних пропозицій та розробки інших оперативних маркетингових заходів.

Кожна стратегія забезпечує фермерському господарству різне становище на ринку і передбачає неоднакові підходи до управління бізнесом. Усі стратегії ґрунтуються на наявних сильних сторонах фермерського господарства та зосереджені на такому виді діяльності, який пов'язаний із мінімальним виробничим ризиком та уже наявним ринком. Основне завдання сучасних фермерських господарств – розбудова і втримання добре налагодженого аграрного бізнесу з огляду на швидкі зміни зовнішнього середовища. Фінансова криза також позначається на стратегії фермерства. У період низької платоспроможності фермерським господарствам доволі важко розвивати динамічну стратегію, суть якої полягає у розширенні виробничого потенціалу, як правило, за рахунок збільшення ресурсних можливостей. Те саме стосується і дрібних фермерських господарств, які через незначні параметри виробничого потенціалу для втримання конкурентних переваг змушені обирати і формувати інші стратегії.

Кінцевою метою конкурентної стратегії фермерства є отримання переваг конкурентів у наданні споживачам послуг та продукції, яка має попит, а також одержання за рахунок цього конкурентної переваги і бажаної позиції на ринку. Стратегії досягнення конкурентних переваг може бути стільки, скільки є конкурентів, але в їх основу має бути покладено два чинники: ринкові цілі фермерського господарства та його основні конкурентні переваги.

Найпоширенішими стратегіями, які також застосовують серед аграрних товаровиробників, можна вважати: відновлення, збереження, інтенсивний розвиток, стратегії лідерства за витратами, широкої диференціації, оптимальних витрат, сфокусована (нішева) стратегія, сегментація діяльності, диверсифікація діяльності, селективний розвиток, зростання, вихід з ринку та інші. У період фінансової кризи може бути застосовна так звана пасивна стратегія виживання.

Ми вважаємо, що зреалізувати стратегію лідерства за витратами у дрібних сімейних фермерських господарствах досить важко, оскільки залучення покупців за рахунок мінімізації витрат виробництва – прерогатива великих сільськогосподарських підприємств. Усі інші стратегії можуть мати місце у секторі фермерства. Особливо прийнятними у сучасних умовах для сімейних ферм можуть бути стратегії диверсифікації та нішеві стратегії.

Диверсифікацію розглядають як виробництво нових видів продукції з одночасним освоєнням нових ринків збуту. Для фермерського господарства диверсифікація означає виявлення того виду діяльності, в якому це конкретне фермерське господарство може найефективніше зреалізувати свої переваги. Диверсифікацію, залежно від сфер діяльності, класифікують як виробничу та невиробничу. Виробнича диверсифікація – це розширення сільськогосподарського виробництва за рахунок впровадження нових галузей виробництва або докорінної зміни якості продукції, яку уже виробляють, надання їй інших споживчих властивостей. Тому органічне землеробство є проявом виробничої диверсифікації. Невиробнича диверсифікація стосується сфери послуг (торгівля, зелений туризм тощо), яка також має безпосередній вплив на результати діяльності фермерського господарства.

Дослідження показують, що продуктивним стратегічним напрямом фермерських господарств має стати розвиток органічного землеробства [246]. Фермери, які тверезо оцінять та усвідомлять далекосяжність і необхідність такого напрямку, зможуть покращити свою конкурентну позицію, оскільки представлять на ринок сільськогосподарську продукцію, яка за своїми якостями відповідає вимогам здорового способу харчування й істотно відрізняється від традиційної ринкової пропозиції. Тим самим фермерські господарства зможуть посісти вигідну нішу в конкурентному середовищі.

У цьому контексті доцільно зауважити, що нині в Україні не всі площі сільськогосподарських земель придатні для органічного виробництва. Зокрема, не мають шансів на сертифікацію угіддя, розміщені поблизу великих промислових центрів, міст-забруднювачів. На нашу думку, свої шанси у переході на органічну систему землеробства мали б використати фермерські господарства Карпатського регіону, особливо ті, які перебувають у гірських та передгірських районах, тобто на екологічно чистих територіях, що придатні для виробництва органічної продукції.

У продовження розгляду формування конкурентної переваги фермерських господарств зазначимо, що особливо актуальним це питання є для малоземельних фермерських господарств, яким важко змагатись у конкурентній боротьбі із великими сільськогосподарськими підприємствами. Специфіка та своєрідне функціональне призначення малих за розмірами господарських форм у сільському господарстві набуває особливого значення в малоземельних регіонах, зокрема у Карпатському. Операційна діяльність малих ферм Карпатського регіону зумовлена певними

регіональними особливостями, зокрема, по-перше, неможливістю в деяких районах або у певних галузях створювати великі сільськогосподарські підприємства; по-друге, історично сформованим бажанням та вмінням місцевих жителів вести власну справу. Незважаючи на тип малої господарської форми, кожна з них надзвичайно важлива для соціально-економічного розвитку регіону та окремо взятої територіальної громади. Їх значення найкраще проявляється в таких аспектах [184, с. 39-40]:

- малі господарські форми мають важливе значення у формуванні конкурентного середовища в аграрному секторі економіки та заповненні окремих ринкових ніш;

- дрібні виробники, оперативно реагуючи на зміни кон'юнктури ринку, надають ринковій економіці необхідної гнучкості;

- функціонування малих господарських форм у сільськогосподарському виробництві робить вагомий внесок у вирішення проблеми зайнятості, яка у сучасному українському селі постає досить гостро;

- малі господарські форми у сільському господарстві сприяють зниженню соціальної напруги на селі, сприяють соціально-політичній стабільності, формують середній клас.

Професор Г. В. Черевко окремою проблемою, котра, на нашу думку, є наслідком бюрократизації, називає відсутність стимулів до виробництва органічної та екологічно безпечної продукції [324, с. 79]. Стосовно цього Н. В. Зіновчук та А. В. Ращенко переконані, що більшість проблем можна уникнути, якщо формувати об'єднання виробників та споживачів органічної продукції, які поширені та ефективно працюють у Франції [134, с. 17]. Ми констатуємо, що якщо 25-ти річна діяльність фермерства не показала значних успіхів, сьогодні фермери мали б використати слушний момент щодо переорієнтації спеціалізації своїх господарств на виробництво так званого нішевого продукту. У цьому напрямі відчутна підтримка і державних інституцій, разом з регіональним рівнем. Щоправда, такий підхід актуальніший для сімейних ферм. Дрібне фермерство, ба навіть кожне фермерське господарство зокрема, повинно знайти свою індивідуальну нішу, де його конкурентна перевага була б очевидною. Адже практикою розвинених країн доведено, що фермерські господарства заробляють більше з гектара землі, ніж великі агрокомпанії, але для цього і вкладають в одну сотку набагато більше праці. Однак, як показують результати соціологічного опитування, через низку причин сьогодні аж ніяк не всі фермерські господарства свій подальший розвиток бажують пов'язувати із органічним чи

нішевим виробництвом (рис. 5.3). Найаргументованішими причинами такого небажання є надто дорога, складна та тривала процедура сертифікації (42,7 % респондентів), а також відсутність налагоджених каналів збуту (31,6 % респондентів).

У багатих країнах покупці готові переплачувати за природні, органічні, не штучні і без ГМО продукти харчування – продукцію преміум класу. Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [257] діє лише п'ять років, але вже чимало фермерів взялися вирощувати органіку і держава цьому сприяє. До речі, органічна продукція – це продукція, отримана в результаті сертифікованого виробництва, відповідно до вимог вище означеного Закону. Органічна продукція повинна бути маркована спеціальним державним логотипом. Як недолік, відзначимо довготривалий процес сертифікування органічного виробництва – ця процедура триває рік і більше.

Україна, маючи значний потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції, її експорту та споживання на внутрішньому ринку, уже досягла певних результатів щодо розвитку власного органічного виробництва. Так, площа сертифікованих сільськогосподарських угідь в Україні, задіяних під вирощування різноманітної органічної продукції, становить уже понад 400 тис. га (1 % від загальної площі сільськогосподарських угідь). Україна доволі стрімко ввійшла до двадцятки країн з першістю у виробництві органічної їжі. Наша держава посідає почесне 11 місце за площею органічного виробництва та 32 місце за кількістю виробників органічної продукції серед світових країн-лідерів органічного руху. Сьогодні в Україні функціонує 210 сертифікованих органічних господарств, причому, за останні десять років їх кількість зросла на 138 одиниць [245].

Найпопулярнішими сільськогосподарськими культурами в органічному виробництві України є зернові – 48,1 % від загальної органічної площі, далі йдуть олійні – 16,2 % та бобові – 4,6 %. Виробництвом органічної продукції охоплена уся територія України, але найбільше центральні області, із південних областей – Одеська та Херсонська, і Харківська – із східних (рис. 5.4). Із картосхеми бачимо, що в областях Карпатського регіону, окрім Львівської області, найнижчий рівень органічного виробництва.

Рис. 5.3. Оцінка готовності фермерських господарств до відтворення виробничого потенціалу на засадах ресурсної стратегії

Джерело: складено на основі опрацювання результатів анкетування (дод. Ц)

Маючи можливість маневрування на ринку сільськогосподарської продукції, фермерство найефективніше може адаптуватись у кризових ситуаціях. Фермерські господарства досить оперативно стали посідати ніші, котрі мало цікавлять крупний аграрний бізнес. Це значною мірою може допомогти Україні подолати економічний спад. Стосовно цього зауважимо, що 2017 року розвиток рибного фермерства Держрибагенство назвало пріоритетним напрямком. Частка фермерських господарств у світовому вилові риби становить 52, а в Україні – лише 25 %. При цьому Україна має найбільшу площу внутрішніх водойм у Європі. Поступово фермерам стають доступні ресурси у рамках фінансової угоди між Україною та Європейським Інвестиційним Банком. Угода передбачає виділення Банком 400 млн євро кредиту на розвиток вітчизняного агропромислового комплексу, частка з яких буде спрямована у рибну галузь, тобто безпосередньо фермерам, а інша – на державні інфраструктурні проекти [40].

Загальновідомо, що у бізнесі треба або жорстко конкурувати, або шукати ніші, де конкуренція нижча – і, відповідно, вищий прибуток. Наші дослідження показують, що в усіх регіонах України уже потрохи розвиваються фермерські господарства з найрізноманітнішими напрямками виробництва. Серед популярних культур у дрібних фермерських господарствах є лохина, кісточкові та плодові дерева, малина, смородина. Є чимало господарств, що вирощують екзотичні, або забуті давні культури, які раніше не вважали комерційно привабливими: ожину, горіхи, ячмінь пивоварний, гірчицю, тютюн, сорго, нут, сочевицю, салати й зелень, лікарські й пряно-ароматичні рослини (прянощі). А також те, про що раніше чули ботаніки, а не фермери: амарант, нут, спельта, кунжут, спаржа, кіноа, шавлія, шафран, аронія. Ще одна культура, на якій заробляють аграрії – традиційний гарбуз, переробку якого сьогодні успішно освоюють у промислових масштабах. Просо, горох, овес, навіть сакраментальна гречка – теж з позиції агробізнесу належать до нішевих культур. Серед агровиробництв, на яких заробляють мільйони, – розведення равликів, раків, черв'яків (вермикультура), грибів, бджіл.

Сьогодні навіть льон переведено до категорії нішевої культури. У нас його вирощували здавна, але згодом через надто витратне виробництво призабули. Утім попит на нього не зник: у країнах Європи щорічно потрібно близько 700 тис. т насіння льону, й везуть його аж зза-океану, зі США й Канади. Господарство «Десналенд» з міста Глухова на Сумщині, пішло далі у переробці, виготовляючи з льону борошно й олію. Господарство посідає також інші цікаві ніші:

виросує щирію (амарант), календулу, виготовляє з дикоросів і культурних рослин фіто-чай.

Фермерські господарства повинні взяти на озброєння інформацію, що в Америці є стабільний попит і приваблива ціна на гірчицю – близько 730 дол. США за тонну; або часник, який нібито є відомою вітчизняною культурою, однак зараз його вирощують в Україні мало – не більше за 10 % від внутрішнього попиту. Щороку Україна імпортує часнику на 8 млн дол. США, переважно з Китаю, де справжня ніша для фермерських господарств.

Звісно, у цій справі є й свої підводні течії та рифи. Несформований попит, відсутність розгалуженої інфраструктури продажу – основні проблеми фермерських господарств. Однак справжній бізнес – гнучкий. І підприємливих фермерів у нинішніх умовах рятують диверсифікація аграрного виробництва й пошук інших вільних ніш. Із нішевими культурами треба виходити на рівень експорту, але якщо такий підхід стосується пересічних фермерів, то є сумніви, що вони поодиноці зможуть пробитись у цю сферу. Врятувати у питаннях ескорту можуть експорт через посередників або кооперація. Для цього уже створені громадська спілка «Органічна Україна», регіональні об'єднання аграріїв, кооперативи. Вони працюють, зокрема, й на просування аграрного експорту. Ідея кооперативного руху проста. За рахунок великого обсягу фермерська продукція стає набагато привабливішою для переробників або трейдерів.

У цьому контексті на увагу заслуговує досвід розвинених країн щодо кооперації фермерів. Найрозвиненіша сільськогосподарська кооперація у скандинавських країнах. Завдяки їй у цих північних країнах щороку реалізують 50–80 % загального обсягу сільськогосподарських товарів. Основними формами кооперації вважають: кооперативи зі збуту й переробки сільськогосподарської продукції та постачання фермерів засобами виробництва; кредитні кооперативно-державні системи; кооперативні об'єднання на основі вертикальної і горизонтальної інтеграцій, які мають регіональне і національне значення; великі кооперативні об'єднання універсального характеру; виробничі кооперативи на кшталт КЮМА, ГАЕК, САФЕР у Франції та «Фармек» у Швеції. У США близько 80 % ферм користуються послугами фермерських кооперативів, які засновані на засадах партнерства та перебувають у спільній власності. Наприклад, найбільший у світі кооператив АМРІ налічує 23,3 тис. членів і забезпечує збут 20 % загального виробництва молока у США. У Франції, Італії, та Німеччині поширені кооперативи із спільного використання сільськогосподарської техніки; у Франції добре

розвинута кредитна кооперація, а також постачальницько-збутова кооперація, де реалізують 56 % обсягу сільськогосподарської продукції [5].

В Україні через низку причин кооперативний рух ще не набув такого рівня розвитку. Тому організувати фермеру у своїх невеликих господарствах ефективне виробництво чи переробку сільськогосподарської продукції досить важко, а в окремих випадках практично неможливо. Однак, кооперування фермерських господарств як у виробничій діяльності, так у переробці вищої сільськогосподарської продукції, – безальтернативний варіант виходу на зовнішній ринок та підвищення конкурентоспроможності.

Отже, в багатьох аграріях України бачимо мотивацію до виробування нішової аграрної продукції. Такий бізнес-підхід дає змогу вирішити одразу кілька проблем. Це і вихід на ринок із низькою конкуренцією і великою маржею, і створення нових робочих місць – а отже, імпульс до розвитку сільських територій. Наприклад, виробування лохини допомогло б Поліссю, оскільки безробітні селяни цього регіону виїжджають до Польщі збирати ту саму ягоду.

У Японії, Південній Кореї та на Тайвані державні агентства з метою стимулювання експорту дрібними селянськими господарствами забезпечували фермерам інфраструктуру: склади, логістичні центри, кредити та постійне навчання. Тому й Україна мала б піти шляхом тих держав, які розпочали свій швидкий економічний розвиток, підтримуючи фермерів. Тобто, щоб сповна використати фермерський потенціал, державні інститути мали б створювати логістичну інфраструктуру для зберігання і транспортування продукції, забезпечувати фермерів дешевими кредитами і постійно їх навчати.

Отже, наявність у фермерських господарствах стратегії засвідчує, що їх сталий розвиток орієнтований на довгостроковий період. Приймаючи будь-яке стратегічне рішення, фермерське господарство повинно оцінити свій виробничий потенціал, раціонально використати ресурси (власні, залучені) та можливості.

Задля підвищення конкурентоспроможності для багатьох фермерських господарств України додатковою підтримкою є організація підсобного виробництва і надання послуг. Доцільність такого суміщення може бути зумовлена деякими обставинами: нагромадження доходів для розширеного відтворення виробничого потенціалу, облаштування побуту, будівництва житла і виробничих приміщень, доріг та забезпечення цілорічної зайнятості працівників.

5.2. Взаємозв'язок складових виробничого потенціалу та прибутку фермерських господарств

Для аналізу впливу елементів витрат, які формують чинники виробництва, що покладені в основу виробничого потенціалу, пропонуємо фермерські господарства групувати за рівнем землекористування. З метою з'ясування певних залежностей фермерські господарства за площею ріллі згруповані у 31 групу (від 0 до понад 2000 га ріллі на одне господарство). Також на підготовчому етапі економіко-математичного моделювання було встановлено, що на формування прибутку впливають географічні умови розташування фермерських господарств, а також їх спеціалізація. На рис. 5.5 зображено структуру доходу досліджуваних груп фермерських господарств в Україні загалом та у розрізі природних зон – Степу, Лісостепу та Полісся. З даних рис. 5.5 бачимо, що фермерські господарства груп від 8 до 31 (окрім 27 та 29 груп на Поліссі), з рівнем землекористування середнім і найвищим, переважно рослинницької спеціалізації, оскільки очевидне переважання доходу від реалізації продукції рослинництва. У перших восьми групах із найменшим рівнем землекористування спеціалізація рослинницько-тваринницька, що чіткіше проявляється у Лісостеповій зоні та на Поліссі, де переважає тваринницька галузь.

Метою подальшого дослідження є виявлення впливу окремих елементів витрат, відповідно до ресурсної будови виробничого потенціалу, на прибуток фермерських господарств, та побудова економіко-математичної моделі.

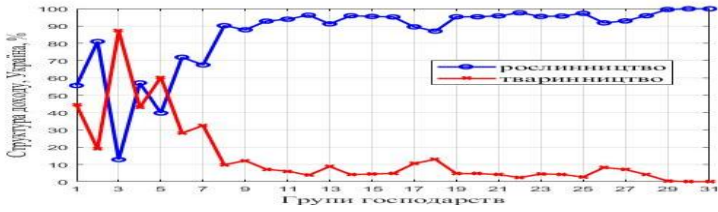
На рис. 5.6–5.12 для різних груп господарств подані такі усереднені значення величин в розрахунку на 1 га, грн:

- 1 – оплата праці;
- 2 – витрати (матеріальні витрати, які охоплюють вартість кормів, насіння та мінеральних добрив);
- 3 – оплата послуг (оплата послуг і робіт сторонніх організацій);
- 4 – орендна плата за земельні паї;
- 5 – амортизація;
- 6 – прибуток.

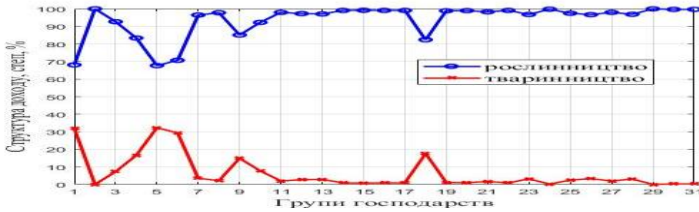
Для кращої наочності на рис. 5.6, 5.8, 5.10, 5.12 подано пронормовані значення елементів витрат діленням на максимальні значення відповідної величини із певним коефіцієнтом:

$$m(i) = (\text{максимальне значення } i\text{-тої величини})/i,$$

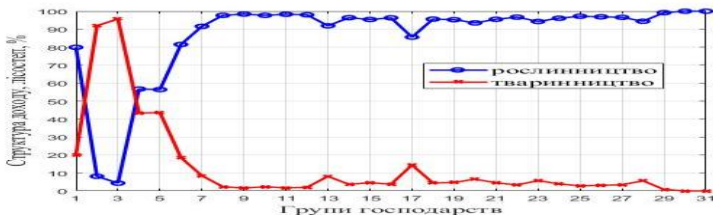
де i – номер відповідної величини, $i=1,2,\dots,6$.

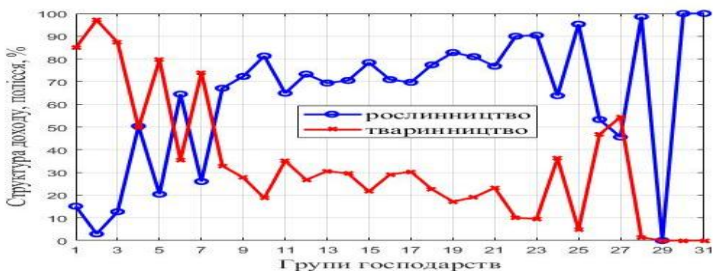
Україна

Степ

Лісостеп

Полісся

Рис. 5.5. Структура доходу за галузями спеціалізації груп фермерських господарств, 2016 рік

Джерело: побудовано згідно з дод. Ш

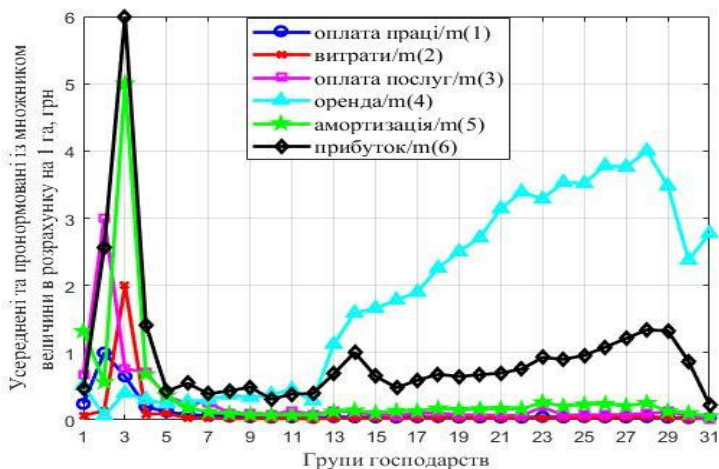

Рис. 5.6. Графічна інтерпретація усереднених та пронормованих змінних у розрахунку на 1 га у фермерських господарствах України, згрупованих за площею ріллі (діапазон 0–понад 2000 га), 2016 рік

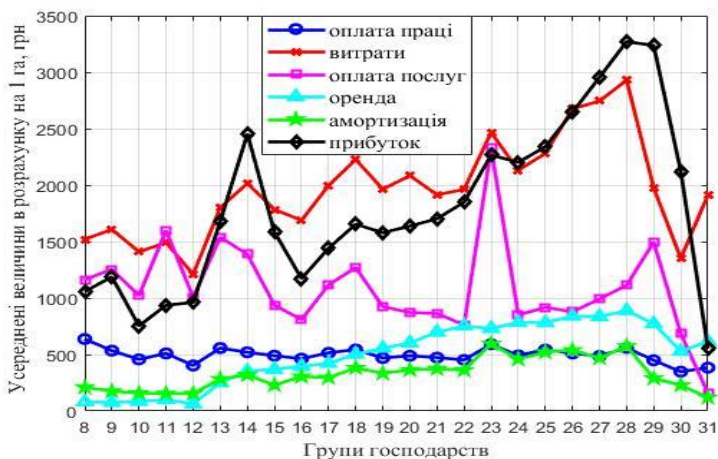

Рис. 5.7. Графічна інтерпретація усереднених змінних у розрахунку на 1 га у фермерських господарствах України, згрупованих за площею ріллі (діапазон 20–понад 2000 га), 2016 рік

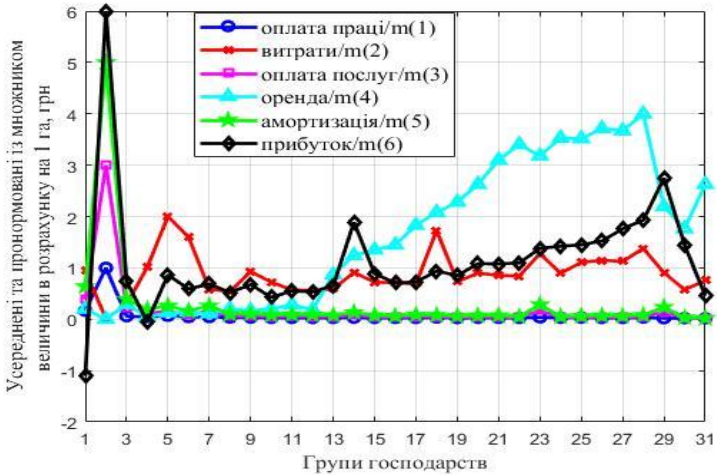

Рис. 5.8. Графічна інтерпретація усереднених та пронормованих змінних у розрахунку на 1 га у фермерських господарствах Степу, згрупованих за площею ріллі (діапазон 0–понад 2000 га), 2016 рік

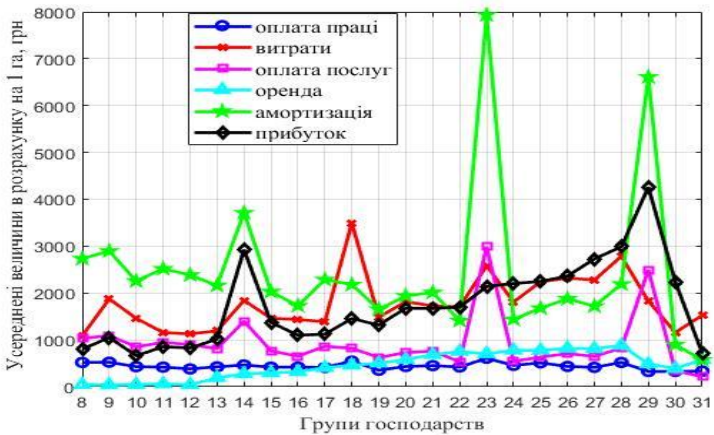

Рис. 5.9. Графічна інтерпретація усереднених змінних у розрахунку на 1 га у фермерських господарствах Степу, згрупованих за площею ріллі (діапазон 20–понад 2000 га), 2016 рік

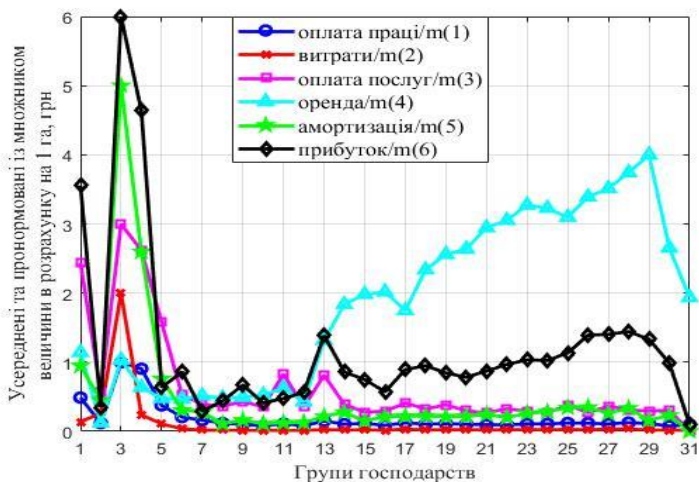

Рис. 5.10. Графічна інтерпретація усереднених та пронормованих змінних у розрахунку на 1 га у фермерських господарствах Лісостепу, згрупованих за площею ріллі (діапазон 0–понад 2000 га), 2016 рік

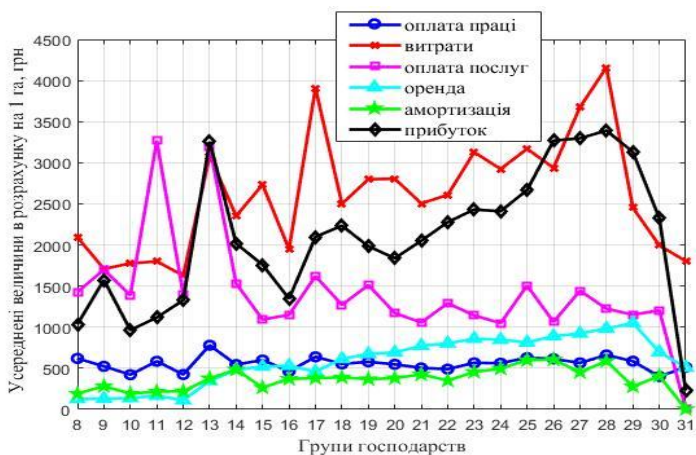

Рис. 5.11. Графічна інтерпретація усереднених змінних у розрахунку на 1 га у фермерських господарствах Лісостепу, згрупованих за площею ріллі (діапазон 20–понад 2000 га), 2016 рік

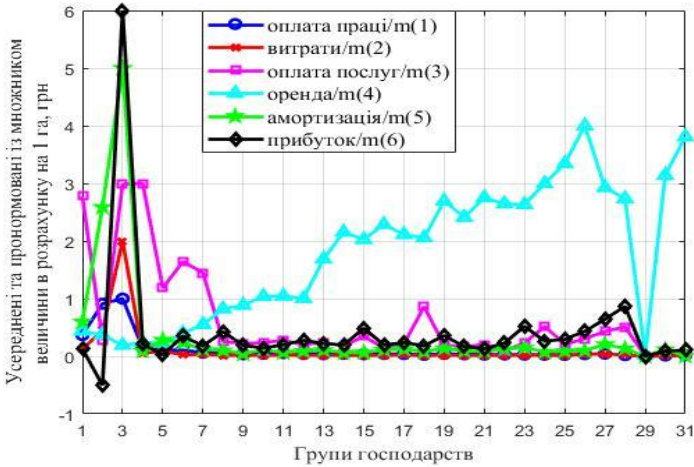

Рис. 5.12. Графічна інтерпретація усереднених та пронормованих змінних у розрахунку на 1 га у фермерських господарствах Полісся, згрупованих за площею ріллі (діапазон 0–понад 2000 га), 2016 рік

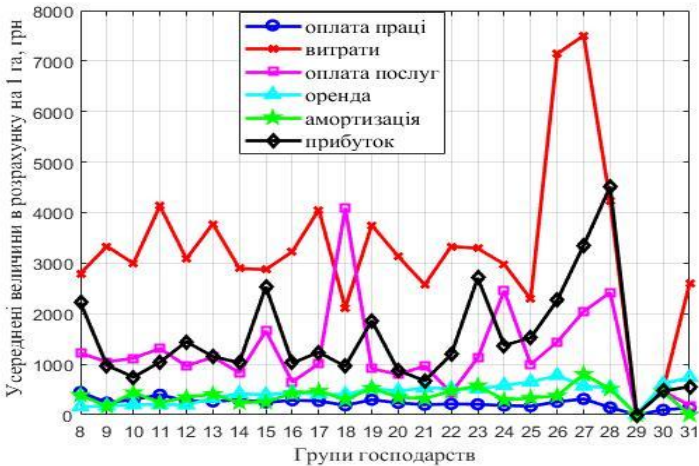

Рис. 5.13. Графічна інтерпретація усереднених змінних у розрахунку на 1 га у фермерських господарствах Полісся, згрупованих за площею ріллі (діапазон 20–понад 2000 га), 2016 рік

На основі аналізу структури доходу (див. рис. 5.5) та поведінки шести розглядуваних значень (див. рис. 5.6–5.13) доходимо висновку, що для подальших досліджень доцільно створити два великі об'єднання фермерських господарств:

- об'єднання I, утворене господарствами з восьмої по 28 групи; в цьому об'єднанні переважає рослинницька спеціалізація зі середнім та найвищим рівнями землекористування; групи господарств із 29 по 31 виключено через різкі коливання розглядуваних показників;
- об'єднання II, утворене господарствами з першої по сьому групи (переважає тваринницька спеціалізація з найменшим рівнем землекористування).

Також розглядається об'єднання III, утворене господарствами з восьмої по 31 групи; порівняно з об'єднанням I у нього включені групи господарств 29–31. Це об'єднання розглядаємо для аналізу впливу останніх трьох груп господарств на моделі об'єднання I.

Такий підхід зумовлений ще й тим, що аналізуємо значення, усереднені на 1 га сільськогосподарських угідь, а аналіз показників економічної ефективності та елементів витрат у фермерських господарствах з переважанням тваринницької спеціалізації методично правильніше проводити на одну голову худоби.

Для груп господарств різних об'єднань дослідимо залежність прибутку y (залежна змінна) від наступних величин (незалежні змінні):

- оплати праці x_1 ;
- матеріальних витрат (вартість насіння, мінеральних добрив та кормів) x_2 ;
- оплати послуг і робіт сторонніх організацій x_3 ;
- орендної плати за земельні паї x_4 ;
- амортизації x_5 .

Для побудови і аналізу відповідних моделей скористаємося методами кореляційно-регресійного аналізу. Відповідні дослідження проводитимемо як для України загалом, так і в розрізі природних зон – Степу, Лісостепу та Полісся для виявлення регіональних відмінностей. Розрахунки здійснювали з використанням статистичного пакета R .

На прикладі України та об'єднання груп господарств I здійснимо детальний аналіз побудови регресійної моделі.

1. Україна.

а) об'єднання I.

Спершу побудуємо лінійну модель множинної регресії, яка враховує вплив усіх п'яти факторів x_1, \dots, x_5 на величину прибутку y і містить константу:

$$y = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 + b_4x_4 + b_5x_5 \quad (5.1)$$

На основі даних дод. Щ отримано такі результати:

- оцінки коефіцієнтів моделі $b = [b_0, b_1, b_2, b_3, b_4, b_5]^T$:

$$b = [-644,46; -0,8370; 1,3821; -0,0533; -0,2976; 0,8516]^T$$

- модель регресії (записана на основі оцінених коефіцієнтів b):
 $y = -644,46 - 0,8370x_1 + 1,3821x_2 - 0,0533x_3 - 0,2976x_4 + 0,8516x_5$; (5.2)
- статистика Стьюдента для кожного з коефіцієнтів

$$t = [t_0, t_1, t_2, t_3, t_4, t_5]^T :$$

$$t = [-0,8571; -0,4703; 3,5613; -0,2038; -0,3009; 0,4121]^T ;$$

- коефіцієнт множинної кореляції $\hat{R}^2 = 0,874$;
- статистика Фішера $F = 20,8$.

Коефіцієнти моделі оцінювали на основі 21 спостереження. Кількість ступенів вільності моделі дорівнює 6. Критичні значення статистики Стьюдента та Фішера за рівня значущості 0,05 відповідно становлять: $t_* = t(0,025; 5) = 2,1314$, $F_* = F(0,05; 5; 15)$.

На основі статистики Фішера можна стверджувати, що прибуток (значення y) залежить від сукупності величин x_1, \dots, x_5 , ($F > F_*$). Значення коефіцієнта множинної кореляції $\hat{R}^2 = 0,874$ свідчить про те, що модель на 87% пояснює залежність змінної y від сукупності величин x_1, \dots, x_5 .

Із значення статистик Стьюдента бачимо, що тільки коефіцієнт за змінної x_2 є значимим: $|t_2| > t_*$, $3,5613 > 2,1314$. Решта коефіцієнтів незначуща. Такий результат часто пов'язаний з мультиколінеарністю між незалежними змінними. Обчислимо матрицю R коефіцієнтів парних кореляцій для різних значень господарств груп 8-28 (об'єднання I). Значення коефіцієнтів парних кореляцій для цієї моделі подано в табл. 5.1.

З табл. 5.1 видно, що на змінну y суттєвий вплив мають змінні x_2 , x_4 , x_5 (матеріальні витрати, орендна плата за земельні паї та амортизація) – коефіцієнти парних кореляцій $r(y, x_2) = 0,9330$, $r(y, x_4) = 0,8353$, $r(y, x_5) = 0,8709$. З іншого боку, ці змінні сильно корелюють між собою (значення коефіцієнтів парних кореляцій $r(x_i, x_j) > 0,75$): $r(x_2, x_4) = 0,8809$, $r(x_2, x_5) = 0,89231$, $r(x_4, x_5) = 0,9262$. Це означає, що ці змінні не можуть одночасно входити в регресійне рівняння.

Для того щоб позбутись мультиколінеарності, скористаємось методом покрокового відбору змінних. У результаті отримуємо регресійне рівняння, в яке входить одна незалежна змінна x_2 – матеріальні витрати. Подамо отримані характеристики моделі:

Таблиця 5.1

Матриця залежності між змінними згрупованих фермерських господарств України (коефіцієнти парної кореляції об'єднання I)

Показник	y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5
y	1,0000	0,2374	0,9330	0,0171	0,8353	0,8709
x_1	0,2374	1,0000	0,2991	0,5653	0,0232	0,2848
x_2	0,9330	0,2991	1,0000	0,0460	0,8809	0,9231
x_3	0,0171	0,5653	0,0460	1,0000	-0,2008	0,0818
x_4	0,8353	0,0232	0,8809	-0,2008	1,0000	0,9262
x_5	0,8709	0,2848	0,9231	0,0818	0,9262	1,0000

- модель регресії

$$y = -1066,9 + 1,4255x_2; \quad (5.3)$$

- статистика Стьюдента для кожного з коефіцієнтів

$$t = [t_0, t_2]^T:$$

$$t = [-4,1391; 11,299]^T;$$

- коефіцієнт множинної кореляції $\hat{R}^2 = 0.87$;
- статистика Фішера $F=128$.

Критичні значення статистики Стьюдента та Фішера за рівня значимості 0,05 відповідно дорівнюють: $t_* = t(0,025; 1) = 2,0930$, $F_* = F(0,05; 1; 19)$.

Аналіз моделі (5.3) показує, що отримана модель досить добре – на 87 % (практично, як і модель (5.2)) пояснює зв'язок залежною та незалежними змінними. З (5.3) випливає, що розмір прибутку найсуттєвіше залежить від матеріальних витрат. Додатне значення коефіцієнта за витрат свідчить про зростання прибутку у разі зростання матеріальних витрат. Зауважимо, що додавання в модель квадратичних доданків не приводить до покращання якості моделі.

Розглянемо також лінійну модель множинної регресії, яка враховує вплив усіх п'яти факторів x_1, \dots, x_5 на розмір прибутку y і не містить константи:

$$y = b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 + b_4x_4 + b_5x_5 \quad (5.4)$$

У результаті покрокового відбору змінних отримано лінійну модель:

$$y = -2,425x_1 + 1,416x_2 \quad (5.5)$$

з такими характеристиками:

- статистика Стьюдента для кожного з коефіцієнтів

$$t = [t_1, t_2]^T:$$

$$t = [-3,7512; 10,381]^T, \quad t_* = 2,0930$$

- коефіцієнт множинної кореляції $\hat{R}^2 = 0.85$;
- статистика Фішера $F=53,489$; $F_* = 3,5219$.

Модель (5.5) на 85 % (практично, як і модель (5.3)) пояснює зв'язок залежною та незалежними змінними. Розмір прибутку в цій моделі залежить від оплати праці (змінна x_1) та матеріальних витрат (змінна x_2). Додатне значення коефіцієнта за змінної x_2 свідчить про зростання прибутку у разі зростання матеріальних витрат. Від'ємне значення коефіцієнта при змінній x_1 свідчить, що зростання оплати праці негативно впливає на прибуток.

Як і в попередньому випадку, додавання в модель квадратичних доданків не приводить до покращання якості моделі.

б) об'єднання III.

У табл. 5.2 подані значення коефіцієнтів парних кореляцій для розглядуваних значень господарств груп 8–31 (об'єднання III).

Таблиця 5.2

Матриця залежності між змінними згрупованих фермерських господарств України (коефіцієнти парної кореляції об'єднання III)

Показник	y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5
y	1,0000	0,1691	0,7366	0,2369	0,7429	0,7534
x_1	0,1691	1,0000	0,3774	0,6102	-0,0658	0,4172
x_2	0,7366	0,3774	1,0000	0,1144	0,8075	0,8772
x_3	0,2369	0,6102	0,1144	1,0000	-0,1687	0,2393
x_4	0,7429	-0,0658	0,8075	-0,1687	1,0000	0,7902
x_5	0,7534	0,4172	0,8772	0,2393	0,7902	1,0000

Як і для груп господарств об'єднання I, на змінну y суттєво впливають змінні x_2, x_4, x_5 – матеріальні витрати, орендна плата за земельні паї та амортизація. Також аналогічно до попереднього випадку ці змінні досить сильно корелюють між собою. Значення відповідних коефіцієнтів кореляції між змінними y, x_2, x_4, x_5 трохи менші порівняно із відповідними значеннями табл. 5.1. У результаті досліджень серед лінійних було відібрано дві моделі, які подані в табл. 5.3.

Значення статистики Фішера в обох моделях підтверджує, що загалом прибуток залежить від сукупності розглядуваних факторів. У моделі із константою у фермерських господарствах об'єднання III вирішальний вплив на прибуток має орендна плата за земельні паї, змінна x_4 (пригадаємо, що у господарствах об'єднання I вирішальний вплив мали матеріальні витрати). У моделі без константи вирішальний вплив на прибуток мають матеріальні витрати і амортизаційні

відрахування, змінні x_2 і x_5 (у господарствах об'єднання I на прибуток впливали матеріальні витрати та оплата праці).

Таблиця 5.3

Статистичні характеристики регресійної моделі залежності прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь від сукупності чинників (фермерські господарства України, об'єднання III)

Модель	Характеристики моделі		
	Статистика Стьюдента і її критичне значення, t, t_*	Статистика Фішера і її критичне значення F, F_*	Коефіцієнт множинної кореляції \hat{R}^2
$y = 787,59 + 2,014x_4$	$t : 3,55; 5,20$ $t_* = 2,07$	$F=27,1$ $F_*=4,30$	$\hat{R}^2 = 0.55$
$y = 0,464x_2 + 2,717x_5$	$t : 2,10; 2,18$ $t_* = 2,07$	$F=152$ $F_*=3,44$	$\hat{R}^2 = 0.58$

Коефіцієнти множинної кореляції \hat{R}^2 показують, що зазначені моделі пояснюють зв'язок між залежною та незалежними змінними на 55 та 58% відповідно. Тому їх доцільно модифікувати включенням у модель додаткових пояснювальних змінних і/або вибором інших типів регресійних рівнянь. У табл. 5.4 подамо регресійні моделі, які містять квадратичні доданки.

Із табл. 5.4 випливає, що всі коефіцієнти моделей значущі. Моделі досить добре пояснюють зв'язок між залежною та незалежними змінними – на 91 та 92 % відповідно.

в) об'єднання II.

У табл. 5.5 подамо значення коефіцієнтів парних кореляцій для розглядуваних показників господарств груп 1–7 (об'єднання II).

На змінну y суттєво впливають змінні x_2, x_5 – матеріальні витрати та амортизація. Ці змінні досить сильно корелюють між собою, як і змінні x_1, x_3 .

У результаті досліджень було відібрано дві лінійні та одну квадратичну моделі, які найкраще пояснюють поведінку результативного показника і коефіцієнти яких значущі. Такі моделі показано в табл. 5.6. Зауважимо, що кількість спостережень (кількість груп фермерських господарств, які входять до об'єднання II рівна 7), незначна, порівняно із кількістю пояснювальних змінних. Тому до таких моделей (як і до висновків, зроблених на основі них) потрібно ставитися обачно.

Таблиця 5.4

Статистичні характеристики квадратичної регресійної моделі залежності прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь від сукупності чинників (фермерські господарства України, об'єднання III)

Модель	Характеристики моделі		
	Статистика Стьюдента і її критичне значення, t, t_*	Статистика Фішера і її критичне значення F, F_*	Коефіцієнт множинної кореляції \hat{R}^2
$y = 7949,3 - 43,013x_1 + 0,811x_2 + 4,392x_3 + 1,719x_4 + 0,039x_1^2 - 0,001x_3^2$	$t : 3,10;$ -3,74; 2,45; 7,34; 3,70; 3,53; -6,41 $t_* = 2,11$	$F=28,9$ $F_*=2,70$	$\hat{R}^2 = 0.913$
$y = -12,74x_1 + 7,164x_3 + 12,523x_4 - 12,657x_5 - 0,014x_1x_4 - 0,013x_4x_5 + 0,013x_1^2 - 0,002x_3^2 + 0,034x_5^2$	$t : -4,36;$ 5,70; 4,05; 2,98; 2,59; 2,33; 3,42; 5,07; 3,09 $t_* = 2,13$	$F=19,3$ $F_*=2,58$	$\hat{R}^2 = 0.923$

Таблиця 5.5

Матриця залежності між змінними згрупованих фермерських господарств України (коефіцієнти парної кореляції об'єднання II)

Показник	y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5
y	1,0000	0,6842	0,9368	0,3211	0,0455	0,9059
x_1	0,6842	1,0000	0,4255	0,9026	-0,4286	0,4223
x_2	0,9368	0,4255	1,0000	-0,0017	0,3010	0,9751
x_3	0,3211	0,9026	-0,0017	1,0000	-0,6320	0,0022
x_4	0,0455	-0,4286	0,3010	-0,6320	1,0000	0,4438
x_5	0,9059	0,4223	0,9751	0,0022	0,4438	1,0000

Таблиця 5.6

Статистичні характеристики регресійної моделі залежності прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь від сукупності чинників (фермерські господарства України, об'єднання II)

Модель	Характеристики моделі		
	Статистика Стьюдента і її критичне значення, t, t_*	Статистика Фішера і її критичне значення F, F_*	Коефіцієнт множинної кореляції \hat{R}^2
$y = 5175,1 - 72,965x_4 + 1,4124x_5$	$t : 5,99;$ $-5,50;$ $13,66$ $t_* = 2,78$	$F=93,4$ $F_*=6,94$	$\hat{R}^2 = 0.979$
$y = 0,385x_1 + 0,952x_5$	$t : 3,19;$ $5,86$ $t_* = 2,57$	$F=32,3$ $F_*=5,79$	$\hat{R}^2 = 0.928$
$y = 0,728x_3 - 1,955x_5 - 1,37 \cdot 10^5 x_3^2 + 2,4 \cdot 10^4 x_5^2$	$t : 4,45;$ $-3,11;$ $-3,40;$ $5,11$ $t_* = 2,13$	$F=101$ $F_*=9,12$	$\hat{R}^2 = 0.993$

Із табл. 5.6 випливає, що всі коефіцієнти моделей значущі. Моделі досить добре пояснюють зв'язок між залежною та незалежними змінними – на 98, 93 та 99% відповідно. В усіх поданих моделях для фермерських господарств об'єднання II вплив на прибуток має амортизація (змінна x_5). Також в обидвох лінійних моделях амортизація позитивно впливає на розмір прибутку.

Отже, здійснений аналіз загалом за фермерськими господарствами України вказує на доцільність розбиття всіх груп господарств на два об'єднання: з переважальною рослинницькою та тваринницькою спеціалізацією. Включення в I об'єднання груп господарств з площами угідь більше 1500 га приводить до суттєвої зміни регресійних моделей та відповідних висновків, зроблених на їх основі. На нашу думку, аналіз цих груп господарств слід здійснювати окремо.

2. Природні зони України.

Для фермерських господарств у розрізі природних зон України було проведено аналогічні дослідження. У табл. 5.7–5.9 коротко подано результати цих досліджень: інформацію про кореляційний зв'язок між змінними моделей, вигляд моделей та коефіцієнти множинної кореляції. Показано лише ті моделі, всі коефіцієнти в яких біля пояснювальних змінних є значущими (статистики Стьюдента більші за відповідні критичні значення). Значення статистики Фішера теж перевищують відповідні критичні значення (тобто моделі загалом правильно описують залежність прибутку від сукупності вибраних п'яти пояснювальних змінних).

Узагальнюючи, у табл. 5.10 покажемо вплив елементів витрат на прибуток фермерських господарств. Зауважимо, що інфляційних чинників не було враховано, оскільки інформаційний масив для моделювання сформований за один календарний рік.

Розгляд результатів економіко-математичного моделювання диференційовано дає підстави для таких висновків:

- у сімейних фермах Степу (розмір землекористування 0–15,0 га ріллі) збільшення витрат на оплату праці, оплату послуг та орендної плати за земельні паї призводить до зменшення прибутку. Аналогічну ситуацію стосовно взаємозв'язку розміру орендної плати та прибутку спостерігаємо загалом у сімейних фермерських господарствах України;

- у дрібних фермерських господарствах Полісся негативний вплив на розмір прибутку мають амортизаційні відрахування, при тому, що в усіх інших об'єднаннях фермерських господарствах усіх природних зон та України загалом, збільшення амортизації призводить до збільшення фінансового результату.

Для кращого осмислення одержаних результатів зауважимо, що в шести областях Степу України 2016 року функціонувало 17 176 фермерських господарств, або 51,0 % до їхньої загальної кількості. 3-поміж переліку областей із найменшою кількістю фермерських господарств, які у загальній структурі становлять лише 6,2 %, дві належить до Карпатського регіону, тобто Лісостепу, а ще дві займають територію Полісся. Цілком очевидно, що регіональна ознака пов'язана із особливостями спеціалізації фермерства в Україні – переважно зернові й технічні культури на півдні країни, а тваринництво у західних і північних областях.

Таблиця 5.7

Статистичні характеристики регресійної моделі залежності прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь від сукупності чинників (фермерські господарства Степу)

Модель	Коефіцієнт множинної кореляції \hat{R}^2
Об'єднання I, Групи 8-28	
Кореляція: на змінну y суттєвий вплив мають змінні x_4 : $r(y, x_4)=0,7797$ Пояснювальні змінні між собою не корелюють	
$y = 790,38 + 1,861x_4$	$\hat{R}^2 = 0.608$
$y = 0,514x_2 + 1,445x_4$	$\hat{R}^2 = 0.690$
$y = -1324,6 + 2440,8x_3 + 3,804x_4 - 918,49x_5 - 2,070x_3x_4 + 0,779x_4x_5 - 1,241x_3^2 + 0,176x_5^2$	$\hat{R}^2 = 0.968$
Об'єднання III, Групи 1-31	
Кореляція: на змінну y найбільший вплив має змінна x_4 : $r(y, x_4)=0,7797$ Пояснюючі змінні між собою не корелюють крім x_4, x_5 : $r(x_4, x_5)=1$	
$y = 3,247x_4$	$\hat{R}^2 = 0.544$
$y = -223,5 + 5,942x_4 + 1,263x_5 - 0,0017x_4x_5$	$\hat{R}^2 = 0.703$
$y = 1563,5x_3 + 1,712x_4 - 588,45x_5 - 1,334x_3^2 + 0,189x_5^2$	$\hat{R}^2 = 0.781$
Об'єднання II, Групи 1-7	
Кореляція: на змінну y суттєвий вплив мають змінні x_3, x_5 : $r(y, x_3)=0,9295$, $r(y, x_5)=0,9295$ Пояснювальні змінні x_1, x_3, x_5 сильно корелюють: коефіцієнти парних кореляцій близькі до 1.	
$y = -2172,6 - 6,812x_1 + 1,293x_2 - 2515,3x_3 - 18,43x_4 + 948,34x_5$	$\hat{R}^2 = 0.99$
$y = 0,173x_3$	$\hat{R}^2 = 0.860$
$y = -7901,6x_3 + 2976,5x_5 + 1,067x_3^2 - 0,151x_5^2$	$\hat{R}^2 = 0.99$

Таблиця 5.8

**Статистичні характеристики регресійної моделі залежності
прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь від сукупності
чинників (фермерські господарства Лісостепу)**

Модель	Коефіцієнт множинної кореляції \hat{R}^2
Об'єднання I, Групи 8-28	
Кореляція: на змінну y суттєвий вплив мають змінні x_2, x_4, x_5 : $r(y, x_2)=0,8078, r(y, x_4)=0,7542, r(y, x_5)=0,8211$ Пояснювальні змінні між собою не корелюють крім x_4, x_5 : $r(x_4, x_5)=0,8412$	
$y = 0,389x_2 + 2,835x_5$	$\hat{R}^2 = 0.727$
$y = -5,710x_1 - 3,198x_4 + 13,232x_5 + 0,0083x_1^2 + 0,0037x_4^2 - 0,0132x_5^2$	$\hat{R}^2 = 0.903$
Об'єднання III, Групи 1-31	
Кореляція: на змінну y найбільший вплив має змінна x_5 : $r(y, x_5)=0,7928$ Пояснювальні змінні між собою не корелюють	
$y = 0,364x_2 + 3,144x_5$	$\hat{R}^2 = 0.669$
Об'єднання II, Групи 1-7	
Кореляція: на змінну y суттєвий вплив мають змінні x_1, x_3, x_4, x_5 : $r(y, x_1)=0,9567, r(y, x_3)=0,9326, r(y, x_4)=0,7737, r(y, x_5)=0,9005$ Пояснювальні змінні x_1, x_2, x_3, x_5 корелюють між собою: $r(x_1, x_3)=0,9328, r(x_1, x_5)=0,9206, r(x_3, x_4)=0,7857, r(x_3, x_5)=0,8092$	
$y = 2,453x_1$	$\hat{R}^2 = 0.863$

Таблиця 5.9

**Статистичні характеристики регресійної моделі залежності
прибутку на 1 га сільськогосподарських угідь від сукупності
чинників (фермерські господарства Полісся)**

Модель	Коефіцієнт множинної кореляції \hat{R}^2
Об'єднання I, Групи 8-28	
Кореляція: Пояснювальні змінні не корелюють із результируючим показником і між собою. Найбільше значення коефіцієнта парної кореляції між y та x_5 : $r(y, x_5)=0,5596$	
$y = 4,172x_5$	$\hat{R}^2 = 0,348$
Об'єднання III, Групи 1-31	
Кореляція: Пояснювальні змінні не корелюють із результируючим показником і між собою. Найбільше значення коефіцієнта парної кореляції між y та x_2, x_5 : $r(y, x_2)=0,6051, r(y, x_5)=0,5594$	
$y = 0,233x_2 + 0,952x_5$	$\hat{R}^2 = 0,4274$
Об'єднання II, Групи 1-7	
Кореляція: на змінну y суттєвий вплив мають змінні x_2, x_5 : $r(y, x_2)=0,9475, r(y, x_5)=0,8214$ Пояснювальні змінні x_1, x_2, x_5 корелюють між собою: $r(x_1, x_2)=0,8070, r(x_1, x_5)=0,9364, r(x_2, x_5)=0,9586$	
$y = 3082,3 - 2,548x_5 + 0,0002x_5^2$	$\hat{R}^2 = 0,988$
$y = 0,16x_2 - 1,635x_5$	$\hat{R}^2 = 0,990$
$y = 0,263x_3 - 2,004x_5 + 0,00017x_5^2$	$\hat{R}^2 = 0,991$

Таблиця 5.10

Матриця впливу елементів витрат на прибуток фермерських господарств у розрізі природних зон України

Група ФГ	Аналізований показник	Номери змінних, що входять у лінійні моделі, і їхній знак (-, +)							
		Україна		Степ		Лісостеп		Полісся	
		const	const=0	const	const=0	const	const=0	const	const=0
8-28	const	-0		+0					
	1 – оплата праці		-1						
	2 – матеріальні витрати	+2	+2		+2		+2		
	3 – оплата послуг								
	4 – орендна плата за зем. паї			+4	+4				
	5 – амортизація						+5		+5
1-31	const	+0							
	1 – оплата праці								
	2 – матеріальні витрати		+2				+2		+2
	3 – оплата послуг								
	4 – орендна плата за зем. паї	+4			+4				
	5 – амортизація		+5				+5		+5
1-7	const	+0		-0					
	1 – оплата праці		+1	-1			+1		
	2 – матеріальні витрати			+2					+2
	3 – оплата послуг			-3	+3				
	4 – орендна плата за зем. паї	-4		-4					
	5 – амортизація	+5	+5	+5					-5

5.3. Соціально-економічна доктрина фермерства

Останніми роками у сільському господарстві України спостерігаємо посилення економічного значення надвеликих агропромислових формувань. Вони переважають над фермерськими господарствами у ефективності й конкурентоспроможності. Одначе варто наголосити, що фермерство має переваги в соціальному аспекті, особливо коли йдеться про розвиток агросфери у сенсі аграрного виробництва і збереження сільських поселень, де сьогодні спостерігають негативні тенденції. Ми переконані, що у вітчизняному сільському господарстві соціальна проблема невирішена, а за значущістю не поступається економічній та екологічній.

Важливі суспільні блага, які створюються у процесі сільськогосподарського виробництва, особливо продовольче самозабезпечення держави, економічна основа життєдіяльності та відтворення сільських жителів, екологічна рівновага сільських територій, генеруються недостатньо. Як наслідок, сімейна форма господарювання у сільському господарстві, (фермерські господарства), яка, здавалось би, має чітку орієнтацію на продукування цих благ, не отримує належних розвитку і підтримки. Саме тому, наявна модель аграрного виробництва вимагає повної модернізації на соціоекономічних засадах.

Логічно, що фермерство як форма щоденної підприємницької діяльності селян, які проживають у конкретно визначеному населеному пункті сільського типу, може й повинно стати економічною першоосною розвитку сільських територій, соціального й суспільного добробуту жителів тих сіл, де фермери використовують орендовані ними паї (частки) селян [243, с. 98]. У науковій літературі повсякчас акцентують, що діяльність фермерських господарств має бути основою розбудови сільських територій і визначальним фактором у процесі збереження вітчизняного села в соціальному, економічному, адміністративному та культурному аспектах [241, с. 67].

Науковці В. К. Збарський та С. В. Кальченко зазначають, що за соціальною складовою фермерські господарства – це сімейно-трудові об'єднання мешканців певного села, життя і побут яких пов'язаний із рільництвом, скотарством на основі особистої праці, спрямованої на виробництво товарної маси продуктів харчування та отримання доходів, а отже, й на забезпечення існування самого домогосподарства і добробуту його членів. Це передусім економічно-соціальна одиниця аграрного виробництва, яка може функціонувати як у суто

автономному режимі, так і в режимі тісної кооперації з іншими сільськогосподарськими і переробними підприємствами, однак не втрачаючи своєї самостійності [130, с. 272-273].

Сільське господарство завжди відіграло історично важливу роль у розвитку всієї економіки, оскільки було рушійною силою функціонування несільськогосподарських секторів та підвищення рівня добробуту населення. Українське сільське господарство радянського періоду розглядали в контексті постійного нарощування виробництва для задоволення продовольчих потреб країни. При цьому вигоди від такого примноження рівномірно розподіляли між учасниками зазначеного процесу; скорочення зайнятості у сільському господарстві супроводжувалося створенням нових робочих місць у поза- аграрній сфері; підвищення продуктивності забезпечували в небезпечний для навколишнього середовища спосіб. Отож, аграрне зростання може мати і небажані наслідки, які погіршують якість життя на селі. Стосовно цього аграрне зростання почали розглядати не як кінцеву мету, а як засіб забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства, передусім його сільської складової [313, с. 3].

У процесі свого історичного розвитку ринкова економіка зазнавала істотних змін. Так, сьогодні жваво обговорюють так звану концепцію «соціального ринкового господарства», засновниками якої є західнонімецькі економісти Л. Ерхард та В. Ойкен. Слід констатувати, що означене вчення відрізняється від теорії класичного ліберального господарства (тобто від концепції ринкової економіки), за якою держава наділена роллю «нічного сторожа». Вчені визнають, що на сучасному етапі перед державою постають грандіозніші завдання, виконання котрих вона не зможе уникнути. Найголовніше, що об'єднує численних прибічників і дослідників соціально орієнтованого ринкового господарства, – це усвідомлення необхідності і можливості поєднання ринкових механізмів із вирішенням соціальних проблем, на противагу централізовано-плановій економіці. Тобто, соціально орієнтоване ринкове господарство можна розглядати не як «третій шлях» між капіталізмом і соціалізмом, а як історичний компроміс між теорією і практикою вільного ринку, з одного боку, та сучасним державним інтервенціонізмом – з іншого. Основа концепції соціально орієнтованого ринкового господарства – послідовне протиставлення ринкової економіки централізовано-керованому господарству не лише на рівні координаційних механізмів, принципів економічної свободи, а й у питаннях досягнення соціальної справедливості й заможності [46, с. 68]. Тобто зміст цієї політики полягає в усуненні всіляких обмежень конкуренції, взявши під контроль діяльність монополій та

агрохолдингів, при цьому принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання. У свою чергу під соціальним вирівнюванням розуміють забезпечення такого механізму розподілу національного прибутку, який не передбачає надмірного збагачення, і злиденність громадян [360, с. 110]. Ринковий механізм утворення прибутків з різкою їх диференціацією належить вирівняти здійсненням виваженої податкової політики.

Визначальною метою соціально орієнтованого ринкового господарювання є досягнення високого рівня заможності для більшості членів суспільства в умовах економічної свободи і на основі конкурентного устрою. «Шведська модель» соціально орієнтованого ринкового господарства, а також інші моделі, що продемонстрували свою життєздатність у різних куточках світу, в обов'язковому порядку передбачають вжиття заходів з державного регулювання економіки [223, с. 17]. «Японська модель» визначається певним відставанням рівня життя населення (у тому числі рівня заробітної плати) від дедалі вищого рівня продуктивності праці. За рахунок цього досягають зниження собівартості продукції і, як наслідок, різко зростає її конкурентоспроможність на світовому ринку. При цьому вживають важливі заходи з контролю за майновим розшаруванням суспільства, що сприяє заохоченню до підприємницької діяльності. Водночас, у «японській моделі ринку» також застосовують адміністративно-економічні методи регулювання, зокрема для конкретних корпорацій встановлюють терміни та обсяги оновлення устаткування із зазначенням штрафних санкцій за їх недотримання, на рівні держави приймають рішення про перенесення підприємств тощо [151, с. 566].

Актуальним для пристосування українського господарювання в аграрній сфері до умов соціально орієнтованої економіки та для налагодження механізму відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств може бути зразок «американської моделі», яка побудована на системі заохочення підприємницької ініціативи, а отже, збагаченні найактивнішої частки населення. Характерною рисою моделі ринку США є те, що регулювання економіки здійснюють за залишковим принципом, тобто регулюють ті аспекти відтворення, які не піддаються ефективному регулюванню на основі вільної конкуренції, а частка держбюджетних витрат у внутрішньому валовому продукті та частка суспільних витрат незначні. Ця модель заснована на високому рівні економічного розвитку, а також на соціокультурних пріоритетах нації – масовій орієнтації на досягнення особистого успіху [326, с. 14]. Отож, основною ознакою соціально-орієнтованої економіки є превалювання приватної власності.

Зазначимо, що сучасний український аграрний сектор характерний взаємозалежністю та взаємозв'язком різних організаційно-правових структур виробничого та інституційного характерів. Серед них одне з провідних місць посідає фермерський уклад, який по-різному проявляється в соціально-економічній сфері України та не завжди досягає рівня окремих показників діяльності великомасштабного виробництва [182, с. 48-49, 112-113]. Виходячи з реалій сьогодення, котрі окреслені соціальним і економічним бажанням держави розвивати ті види діяльності, які виробляють продукцію з високою доданою вартістю та мають високопродуктивні робочі місця, у теоретиків та практиків повинні сформуватись чіткі уявлення і розуміння подальшої місії фермерських господарств в умовах світової економічної кризи та національного відродження.

Подолання негативних тенденцій у розвитку вітчизняних фермерських господарств, змушує переглянути закореніле ставлення до сільського господарства як сфери з винятково виробничо-комерційним призначенням. Розвинений світ дедалі більшою мірою впроваджує концепцію багатофункціональності сільського господарства. Основним посилом цієї ідеї є бачення, що у процесі сільськогосподарської діяльності не лише продукуються продовольство і сировина для промисловості, а й створюються значущі для суспільства блага. Основні з них – це продовольче самозабезпечення держави, формування можливостей і засобів життєдіяльності сільського населення, відтворення сільського населення, охорона довкілля та агроландшафтів. Багатофункціональність як ключова макроекономічна характеристика сільського господарства – основоположна передумова соціоекономічної модернізації вітчизняного аграрного сектору [313, с. 43]. І модернізація сільського господарства має стосуватися не лише оновлення матеріально-технічної бази на засадах енергоощадності та бережливого використання природних ресурсів, а й якості сільського людського капіталу. Становлення якісних економічних і соціальних інститутів у сільській місцевості можливе за умови об'єднання зусиль та спільної участі у цьому процесі держави, аграрного бізнесу і сільського населення.

У дослідженнях виокремлюється низка стримуловальних чинників розвитку малоземельних фермерських господарств Карпатського регіону, серед яких: відсутність державної підтримки малих господарств, обмеженість їх доступу до фінансових ресурсів, недосконалість законодавчої бази у сферах дозвільної системи та ліцензування, обмеженість участі в державних замовленнях тощо [86,

с. 30]. Водночас, враховуючи означені обставини, сьогодні все ще є протиріччя стосовно ролі фермерських господарств та їх місця в системі аграрного виробництва й соціального розвитку села, законодавчі невідповідності щодо власності на засоби виробництва, розбіжності у трактуванні нормативних положень, які є перепонами на шляху до ефективного функціонування інституту фермерства та розвитку сільських територій. У більшості регіонів України фермерські господарства залишаються однією з основних професійних діяльностей та важливим взаємозв'язувальним елементом організаційної системи сільськогосподарського виробництва. При цьому основна проблема фермерства – не так відсутність можливостей адаптуватися до змінних правил конкуренції, як соціальні наслідки швидкої реструктуризації і модернізації [82, с. 30].

Український фермер сьогодні вже сформувався і як господарник, і як виробник. Зауважимо, що помітне місце у показниках результативності посідають малоземельні фермерські господарства Карпатського регіону, де формування багатуокладної економіки і становлення приватних форм господарювання мають історичні особливості. Зокрема, брак культивованої землі в регіоні спричинює дрібнотоварне виробництво, що не завжди дає змогу фермерам застосовувати сучасні технології у рослинництві. Відтак дрібні фермери забезпечують виробничі процеси за допомогою примітивних методів, часто застосовуючи ручну працю.

Швидке економічне зростання сільськогосподарського виробництва та подальший розвиток фермерських господарств України можливі не лише за умови зміни структури національного аграрного виробництва, а й за належних осмислення та розуміння соціальної ролі фермерства та його значущості як елемента національного становлення держави. Каменем спотикання сучасного функціонування фермерських господарств також є відсутність сформованої соціально-економічної доктрини розвитку українського фермерства. Часто у посадовців та інших опонентів немає розгорнутого уявлення про соціально-економічну орієнтацію фермерських господарств. Прихильники такого бачення виступають за забезпечення соціальної справедливості та ринкової рівності всіх представників аграрного сектору. У цьому вони вбачають один з найважливіших засобів досягнення національної єдності і зміцнення економіки держави. Сьогодні у вітчизняній економічній науці є розуміння того, що в основу соціально-економічної стратегії має бути покладена ідея забезпечення сталого економічного розвитку та соціальних потреб суспільства на належному рівні [111, с. 30]. Так,

українському аграрному сектору потрібен перехід від руху за інерцією до керованого розвитку, технологічної модернізації та реіндустріалізації. Тому фермерським господарствам як одиницям, котрі більш-менш безболісно реагують на зміни зовнішнього середовища та здатні швидше, ніж великі підприємства, освоїти інновації, варто надати пріоритет, а отже, й стимулювати їхню діяльність.

Вирішення проблем, пов'язаних із подальшим соціально-економічним розвитком фермерських господарств, безпосередньо чи опосередковано є прерогативою держави як у сталій, так і в трансформаційній економіці. Держава повинна забезпечити ефективний механізм щодо створення та регулювання соціально-економічних умов функціонування фермерських господарств для підвищення добробуту фермерських родин, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості на селі та соціально-політичної стабільності у країні. У цьому контексті зазначимо, що систему правових, організаційних, регулятивно-контрольних заходів держави щодо узгодження цілей соціального характеру треба налагоджувати у поєднанні із цілями економічного зростання.

Україна обрала досить привабливу, але не обґрунтовану з економічної позиції стратегію розвитку, в основі якої – патерналістська модель, якій притаманні істотні недоліки. З одного боку, держава вкладає значні кошти в соціальну сферу, з іншого – ці витрати не вирішують проблем соціального захисту населення, а тільки посилюють їх. Така стратегія досить небезпечна, оскільки наявна модель – стимулювання платоспроможного попиту населення через бюджет і адекватна реакція бізнесу на підвищення доходів населення – формує відповідні макроекономічні показники: споживче зростання ВВП і доходів бюджету. Крім того, вона підтримує не інвестиційний попит в економіці, а платоспроможний попит населення. Трансформувати споживчу модель зростання економіки заважають постійні політичні коливання, які не дають змоги принципово змінити структури економіки. Сьогодні є чимало пільг, які «вимивають» кошти з бюджету. Держава одночасно не може надавати і пільги, і гроші на розвиток інфраструктурних проєктів [6]. Під час світової фінансово-економічної кризи наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. це спричинило глибокі структурні та синергічні зміни в якісній і кількісній характеристиках моделі добробуту, що переконує у необхідності формування принципово нової моделі соціально-економічного розвитку фермерських господарств.

Реалії сьогодення диктують умови формування соціально-економічної доктрини, яка має бути фундаментом моделі розвитку фермерських господарств у контексті національного становлення та єдності. Макроекономічні теорії, що описують моделі та стратегії соціально-економічного розвитку, через неузгодженість теоретичного осмислення та практичної реалізації окремих положень, сьогодні не здатні запропонувати ефективного рецепту подолання суперечностей в аграрній сфері. Тому сучасна макроекономічна доктрина соціально-економічного розвитку фермерських господарств у регіонах України повинна розвиватися значною мірою на іншій теоретичній базі та методологічній основі – розумного поєднання соціальних стандартів та ліберальної орієнтації, що може стати абсолютно виправданою та ефективною.

В основу ліберальної соціально-економічної доктрини регіонального розвитку фермерства має бути покладено індивідуалістичний принцип задоволення потреб, який за рахунок особистих заощаджень та функціонування недержавних соціальних інституцій передбачає особисту відповідальність фермера за долю свою і своєї сім'ї, прийняття самостійних рішень і власних інвестицій. Ліберальна соціально-економічна політика передбачає мобілізацію власних сил людини, яка не розраховує на сторонню допомогу і діє в умовах максимальної свободи вибору. Ліберальне забарвлення соціально-економічної доктрини вітчизняного фермерства має стати основою взаємовідносин держави та економічно активного сільського населення, тобто базою подальшої розбудови аграрного сектору, в основу якого буде покладено фермерську модель господарювання. Одним із пріоритетів мають бути подальше стимулювання фермерського руху та формування ефективного й соціально відповідального власника на селі. Виходити потрібно з того, що локомотивом економічної динаміки є соціальні групи з кваліфікаційним і трудовим потенціалами високої соціальної активності й мобільності, здатні легально адаптуватися до нових умов і реалізувати ефективні моделі своєї діяльності.

Сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, процеси укрупнення і банкрутства підприємств спричинили посилення розшарування фермерських господарств за розмірами. Очевидно, що цей процес триватиме і далі, оскільки різні господарства перебувають на різних стадіях розвитку: одні тільки-но створюються, інші вже накопичили достатній виробничий потенціал, чітко сформували власні виробничі програми, налагодили відповідні контакти, врешті-решт знайшли свою нішу на аграрному ринку. Фермерські господарства –

найчисленніша виробнича група аграрного сектору України, разом із Карпатським регіоном. На праці фермера ґрунтується добробут всієї нації. Тому інтереси фермера повинні бути предметом особливої турботи української держави. Доходи фермерських господарств повністю мають бути еквівалентними витратам праці і засобів та достатніми для нормального функціонування господарства. Праця фермера як діяльність, покладена в основу добробуту нації і країни, має стати шанованою і престижною.

Отже, соціально-економічна доктрина розвитку фермерства має становити симбіоз лібералізму та соціальної орієнтації. Перший дає змогу за відсутності достатніх фінансових коштів у держави створити умови для самореалізації і самозабезпечення фермерських господарств. Друга складова передбачає формування раціональної системи соціального захисту сільського населення. Перехід до соціоекономічної моделі розвитку аграрного сектору і села – це тривалий процес, пов'язаний із формуванням нормативно-правового поля і формальних інститутів, а також (що найголовніше) із зміною суспільного ставлення до місця й ролі аграрного бізнесу, сімейного господарювання, сільської місцевості, сільських громад у збереженні природноресурсного і людського потенціалів країни для сучасних і прийдешніх поколінь.

Соціоекономічна основа фермерства, поряд із оптимальною структурою та масштабами виробничого потенціалу, також передбачає гармонізацію розподільчих відносин і супроводжується реалізацією та нарощуванням творчого потенціалу людей, які беруть участь у сільськогосподарському виробництві, через що зростає його результативність. Мета соціальної місії фермерства – забезпечення доступу селян до економічних благ від зростання у секторі фермерських господарств та диверсифікації їх діяльності. Нові інституційні механізми мали б забезпечити сільським громадам реалізацію прагнень до імплантації у національну та міжнародну ринкову системи.

Отже, національну політику сільського розвитку слід будувати на основі сільських громад, осередком яких мають бути фермерські господарства. Фермерство повинно проявити неабиякий рівень ділової та громадянської активності у формуванні та становленні сільських територіальних громад, обслуговочих та виробничих кооперативів, розширенні сфери послуг, збереженні локальних екосистем, підвищенні якості життя на селі та оновленні людського капіталу. Сільська політика повинна забезпечити умови для збільшення заробітку селян і, відповідно, активізації інвестування у розвиток своїх

громад, локальних інфраструктур та фермерських господарств. Такий вектор розвитку подій визначальний у соціоекономічній модернізації аграрного сектору. В умовах децентралізації саморозвиток громад саме передбачає вирішення місцевих проблем на основі партнерської взаємодії підприємливих виробників та органів влади.

До соціоекономічної моделі розвитку аграрного сектору варто переходити поступово, спершу створивши умови для позитивного сприйняття соціоекономічних аграрних трансформацій сільським населенням через розширення доступу до економічних вигод від зростання в аграрному секторі. При цьому державна підтримка фермерських господарств чи консультативно-дорадчої служби може здійснюватись і з місцевого бюджету. Також належить закласти фундамент для змін у системі аграрної освіти, спрямувавши її на підготовку кадрів для ведення сільського господарства на засадах сімейного господарювання і реалізації цілей сільського розвитку на базі громад. Сільські громади повсякчас повинні ініціювати розробку програм і проектів сільського розвитку села та пропонувати демократичні форми участі фермерських господарств та сільських жителів у цих проектах на засадах організації їх розробки та реалізації «знизу вгору».

Після вступу України до СОТ відбулося зміщення акцентів вітчизняної аграрної політики в бік комплексного розвитку сільської місцевості. Саме тому у Стратегічних напрямках розвитку сільського господарства України на період до 2020 року, серед сприятливих умов для повнішого використання потенціалу сільського господарства, виділяється функціонування на рівноправній економічній основі різних організаційно-правових форм господарювання та формування на внутрішньому і зовнішньому ринках конкурентоспроможних виробничих структур. Зокрема зауважено, що всі форми господарювання є ваговою складовою сучасного сільського господарства, а співвідношення між ними визначають модель його розвитку. Перспективи розвитку тієї чи іншої форми визначаються змістом державної політики у сфері сільського господарства. У свою чергу ця політика формується з урахуванням стратегічних пріоритетів та поточних завдань розвитку суспільства і економіки, традицій і уподобань населення, можливостей внутрішнього та зовнішнього середовища [304, с. 42].

Отож, усі вище зазначені обставини, дають підстави сформулювати власну концептуальну модель подальшого розвитку фермерських господарств України (рис. 5.14).

Рис. 5.14. Концептуальна модель розвитку фермерства України
 Джерело: власна розробка автора

Світова практика доводить, що сільське господарство є однією із сфер ринкової економіки, де дрібний бізнес переважає, і його розвиток розглядають як шлях формування конкурентного середовища. Тенденції сталого розвитку, менталітет українського селянства ще раз підтверджують, що малий бізнес у сільському господарстві сприяє підвищенню матеріального добробуту, вирішенню проблеми зайнятості та формування середнього класу в сільській місцевості, облаштування сільських територій.

Подальший розвиток села передбачає такий підхід, який ґрунтується на якісних перетвореннях, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності та прибутковості фермерських господарств як основних суб'єктів агробізнесу. Перспективи розвитку фермерства залежать і від раціонального поєднання малих, середніх і великих господарств. Зауважимо, що саме саксонська модель соціально-ринкового господарювання ґрунтується на наданні різним за розмірами господарствам рівних можливостей розвитку та конкуренції. Але при цьому держава приділяє особливу увагу розвитку дрібних і середніх високотехнологічних фермерських господарств, створюючи особливу інфраструктуру, яка стимулює конкуренцію.

Отже, раціональне співвідношення різних за розмірами сільськогосподарських товаровиробників повинно ґрунтуватися на відповідних принципах:

- доповнюваності (великий і малий агробізнес доповнюють один одного на ринку продовольства, займаючи кожний з них свої сектор і нішу);
- свого ринкового сегмента (господарства малого і великого агробізнесу обирають орієнтацію на той чи інший сегмент споживачів (гуртова або роздрібна торгівля), особливості безпосереднього споживання продукції (передпродажна доробка продукції, її якість);
- інтеграції (великі господарства можуть надавати малим молодняк тварин і корми для виробництва тваринницької продукції, а малі ферми можуть забезпечувати обслуговування великих господарств, особливо у сфері переробки сировини тощо.

Підсумовуючи, відзначимо, що зосередивши основну увагу на проблемах виробництва сільськогосподарської продукції, держава нехтує вирішенням проблем села. Без державної допомоги фермерські господарства самостійно не зможуть зреалізувати селозберігальної функції. Мізерні субвенції не мають позитивного впливу на територіально утворювальні процеси в селі. Тобто сьогодні на селі загострилася ситуація і дедалі частіше проявляється у конфліктній формі, коли «виробник не хоче, а громада неспроможна». Але в

підсумку, задоволення інтересів і піднесення ініціативи селян вигідні фермерству, оскільки їх ігнорування стане перешкодою для подальшого піднесення фермерського укладу.

Висновки до розділу 5

1. Глобалізаційні виклики вимагають від фермерського укладу стратегічного бачення соціально-економічних та відтворювальних процесів. Стратегічне управління фермерським підприємництвом наразі перебуває на стадії зародження, а система заходів щодо розробки довгострокових конкурентних стратегій, орієнтованих на відтворення виробничого потенціалу та здобуття конкурентних переваг фермерських господарств, формується методом спроб і помилок. Потреба у формуванні економічно ефективних стратегій зумовлена недосконалою організацією діяльності фермерських господарств, невідповідністю якості продукції світовим стандартам, високими витратами виробництва. Обдумані стратегії збільшуватимуть шанси на успіх і передбачають вибір фермерським господарством конкретного напрямку відтворення виробничого потенціалу для досягнення стратегічної цілі і, як наслідок, конкурентної переваги. Стратегії будуть впроваджені на наявних сильних сторонах фермерського господарства.

2. Регіональний чинник та спеціалізація безпосередньо впливають на комбінацію показників, а відтак – на прибуток фермерських господарств. Результати економіко-математичного моделювання свідчать про суттєвий вплив на збільшення прибутку (загалом фермерських господарств України та усіх природних зон) матеріальних витрат та амортизації. Це підтверджує загальновідому тезу про вплив інтенсифікації на ефективність виробництва. Зростання витрат у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь супроводжується збільшенням обсягу виробництва за рахунок зростання урожайності та продуктивності у тваринництві. Аналогічно, збільшення амортизації у структурі витрат свідчить про використання нових продуктивніших видів технічних засобів, а отже і вартісніших.

3. Прогресивні світові тенденції поєднують два стратегічних напрямки, котрі є обов'язковою умовою соціоекономічної модернізації аграрного сектору – підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, яке базується на сімейній формі господарювання, та розвиток сільських громад. Така модель дає змогу повною мірою залучати сільське населення до подолання диспропорцій у аграрній сфері, що позитивно впливатиме на збалансування галузевої та організаційної структури. Зреалізувати

означені заходи можливо за умови відповідного регулювання діяльності агрохолдингів та обмеження їх ринкової влади. Світова наука і практика вже сьогодні розглядають аграрне зростання не як кінцеву мету, а як засіб забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства, передусім його сільської складової. Стратегічне завдання держави полягає в пошуку оптимального співвідношення соціальної стабільності фермерських господарств із їх економічним зростанням на зразок «американської моделі», яка побудована на системі заохочення підприємницької ініціативи, а отже – збагаченні найактивнішої частини населення. Стрижнем перетворень у соціально-економічній сфері на селі має стати стимулювання мобілізації й економічної результативності індивідумів (фермерських господарств), які б повною мірою розуміли свою відповідальність не тільки за власний добробут, а й за добробут інших членів суспільства, розвиваючи інститути соціального партнерства, благочинності, спонсорства тощо.

ПІСЛЯМОВА

1. Економічна сутність терміна «потенціал» проявляється у сукупності ресурсів і можливостей. Поняття «економічний потенціал» практично застосовують, як правило, на макрорівні. На мікрорівні для оцінки сфери матеріального виробництва використовують термін «виробничий потенціал». В основу теорії виробничого потенціалу підприємства покладено ресурсну концепцію, яка ототожнюється із обставинами, сприятливими умовами, що спрямовані на перетворення наявних та резервних ресурсів для досягнення підприємством стратегічних цілей.

2. Виробничий потенціал фермерських господарств – це сукупність ресурсів і потенційних можливостей, спроможна забезпечувати реалізацію цілей і стратегій господарства, а також тотожний із масштабами виробничого потенціалу ефект від операційної діяльності, за допомогою відповідних інструментів та підприємницьких здібностей (компетенцій) фермера. Специфіка сільськогосподарського виробництва, аграрні ризики і менші обсяги операційної діяльності обмежують відтворювальну здатність фермерських господарств, що зумовлює критерій оптимальності за формування значно простішої структури ресурсної компоненти виробничого потенціалу, декомпозицію якої переорієнтовано відповідно до переліку основних чинників виробництва у сільському господарстві: землі, праці, капіталу. Такий підхід повною мірою відображає сутність виробничого потенціалу і формує доступний перелік об'єктів управління для фермера. Розширене відтворення всіх елементів виробничого потенціалу, забезпечуючи активну операційну та інші види діяльності, є передумовою довгострокової перспективи фермерських господарств, їх конкурентної переваги і зростання конкурентоспроможності фермерського укладу загалом.

3. Сучасний етап розвитку фермерських господарств характерний мінливістю і динамічністю соціально-економічних процесів у сільському господарстві, загостренням конкурентної боротьби, як на ринку сільськогосподарської продукції, так і на ринку ресурсів, зростанням вимог споживачів до якості сільськогосподарської продукції та впливом глобальної фінансово-економічної кризи. Інституційні та політичні перетворення в Україні, зміна пріоритетів економічного зростання зумовили перегляд умов функціонування та поступального економічного розвитку фермерських господарств, зокрема й за рахунок відтворення виробничого потенціалу. Відтак, основою запропонованого механізму відтворення виробничого

потенціалу фермерських господарств є міцна інституційна платформа, способом ефективного, раціонального та економного використання компонентів виробничого потенціалу – інновації, засобом реалізації розширеного відтворення – інвестиції, інструментами відтворення – концепція «ланцюга цінностей» та ресурсна стратегія.

4. Сформована комплексна ідентифікаційно-класифікаційна база господарств фермерського сектору дала змогу об'єктивніше оцінити виробничий потенціал та дослідити діяльність фермерських господарств залежно від їх розміру та організаційно-правового статусу. Як результат 2016 року у середовищі фермерства виявлено такі тенденції: понад 33 тис. фермерських господарств України обробляють близько 10 % землі сільськогосподарського призначення і виробляють до 9 % сільськогосподарської продукції; середній розмір фермерських господарств Карпатського регіону у 3,7 раза менший від загальноукраїнського формату, а частка продукції тваринництва становить 24,9 % та за період дослідження має тенденцію до збільшення; рівень рентабельності основної операційної діяльності фермерського сегмента Карпатського регіону на 17,9 відсоткових пункта менший, порівняно із рівнем у фермерських господарствах України, котрий, як правило, формується за рахунок високої частки реалізації зерна та соняшника. Це вказує на суттєвий потенціал розвитку тваринництва та вагому соціально-економічну роль фермерських господарств Карпатського регіону для сільських громад.

5. Зменшення протягом 2010-2016 років кількості фермерських господарств на 7842 одиниці та рівня рентабельності їх операційної діяльності на 18,4 відсоткових пункта за одночасного збільшення розмірів землекористування фермерського укладу на 147,1 тис. га та обсягів виробництва сільськогосподарської продукції на 84,7 % є проявом дії об'єктивних економічних законів – інтенсифікації, концентрації виробництва у сільському господарстві та диспаритету цін. На тлі експортної орієнтації та випереджальних темпів розвитку корпоративного сектору фермерські господарства є місцем праці для 25 % зайнятих у галузі та мають незначний вплив на зростання аграрної економіки. Упродовж 2005–2016 років частка фермерів у виробництві молока не перевищувала 1,8, м'яса – 2,7, картоплі – 1,1 %. Отож, участь фермерів у формуванні пропозиції на внутрішньому чи регіональному аграрному ринку мізерна й маловідчутна, що посилює його імпортозалежність.

6. Високий ступінь диференціації типів та видів фермерських господарств зумовлений значною розбалансованістю структури виробничого потенціалу, що подекуди негативно впливає на

результати операційної діяльності фермерства, позаяк поєднання компонентів виробничого потенціалу відбувається через технологію та організацію виробництва. Відтак 2016 року у сегменті фермерства спостерігаємо: очевидне розшарування фермерських господарств за площею сільськогосподарських угідь на користь великих господарств (у господарствах з площею понад 100 га сконцентровано 81,5 % угідь); розширення посівних площ та зменшення поголів'я сільськогосподарських тварин; поглиблення рослинницької спеціалізації та монокультуризації навіть серед дрібних фермерів; зменшення зайнятості – найманих працівників на 1698 осіб, та членів фермерських господарств на 5510 осіб, порівняно з показником 2010 року; низький рівень залучення позичкових коштів та орієнтацію фермерських господарств на відтворення виробничого потенціалу здебільшого за рахунок власного капіталу; нижчу врожайність сільськогосподарських культур (зокрема зернових на 10,8 ц/га) та ефективність використання сільськогосподарських угідь за показником вартості продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь (на 29 тис. грн) порівняно із корпоративним сектором.

7. У малих фермерських господарствах операційна діяльність як безпеляційна умова генерування прибутку недостатньо забезпечує відтворення виробничого потенціалу. Позитивна динаміка ключових результативних показників операційної діяльності фермерських господарств (збільшення протягом 2010-2016 років доходу від реалізації в 3,4 раза, прибутку в 1,9 раза, собівартості реалізації в 4,1 раза) сформувалася винятково під впливом інфляційних процесів. Тому додаткові можливості відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств зосереджені у іншій операційній діяльності.

8. Діагностика є інструментом, який забезпечує глибше дослідження причинно-наслідкових зв'язків відтворення виробничого потенціалу. В основу розробленого алгоритму формування і використання матричної моделі комплексної діагностики виробничого потенціалу покладено добір репрезентативних економічних індикаторів із врахуванням інформаційних джерел одержання даних за спрощеної та повної форми обліку і звітності фермерських господарств. Для виявлення фермером як суб'єктом діагностики наявних і потенційних проблем у стані виробничого потенціалу матриця діагностики побудована в розрізі елементів виробничого потенціалу та з врахуванням етапів його відтворення. Визначальним моментом комплексної діагностики відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств є пропозиція застосування

специфічних індикаторів ефективності використання та відтворення виробничого потенціалу.

9. Тенденція до укрупнення фермерських господарств, актуалізація проблеми створення нових ферм через обмеженість земельних угідь, досі не врегульований обіг земель сільськогосподарського призначення, витіснення фермерства із ринку землі зумовлюють зміну парадигми землекористування та землеволодіння, цільовою функцією якої є інтереси фермерів та дрібних землевласників. Прийнятна для фермерів модель ринку землі має бути побудова на засадах безкомпромісного адекватного співвідношення сімейно-фермерського і корпоративно-латифундистського типів господарювання із налагодженим порядком виявлення невитребуваних земель та формування пропозиції землі для охочих створити фермерське господарство через земельні конкурси, що спонукає розвиток селозберігальної моделі аграрного устрою.

10. Кількісні тенденції фермерських господарств та найманих працівників не можуть бути вирішальним чинником зменшення безробіття у сільській місцевості, а заробітна плата на рівні мінімально встановленого розміру – джерелом відтворення трудового потенціалу. Через витіснення професійно-технічної освіти на другий план фермерство вразливо відчуває брак професійних механізаторів, операторів устаткування тощо. Відтворення трудового потенціалу фермерства можливе за рахунок подолання дисбалансу галузевої структури піднесенням трудомістких галузей із цілорічною зайнятістю, особливо дрібномасштабного тваринництва у сімейних фермах, а також ширшого використання праці членів фермерського господарства поза сільськогосподарським виробництвом, покращання інноваційної складової праці та соціального захисту найманих працівників і членів фермерських господарств.

11. Розраховані індикатори структури капіталу фермерських господарств вказують на те, що залучений капітал функціонує ефективніше у тих господарствах, у яких вища ефективність використання власного капіталу. Аби уникнути негативного впливу розміру позичкового капіталу на фінансову стійкість фермерського господарства, фермери повинні формувати таку структуру капіталу, за якої кожна додатково залучена гривня забезпечувала б зростання прибутку, а відтак і власного капіталу. Для досягнення цього розроблено порядок оптимізації структури власного капіталу методом експрес-діагностики за критерієм фінансового левериджа, що забезпечить динамічність відтворення матеріально-технічної бази фермерських господарств за рахунок власних та позичкових коштів.

Розрахунки вказують на те, що основний потенціал до інновацій у технічній забезпеченості зосереджений у діапазоні фермерських господарств розміром від 5 до 100 га ріллі.

12. Для узгодження ключових положень нормативно-законодавчих актів, які регулюють організаційні, земельні та трудові питання у сегменті фермерських господарств, запропоновано модель залучення фермерства в інституційне середовище, що одночасно важливе для відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств, подолання занепаду села та впорядкування організаційної структури сільського господарства відповідно до європейських стандартів. Такий порядок передбачає посилення соціального та економічного захисту сімейних фермерських господарств, життєздатнішу систему сільськогосподарської обслуговчої кооперації та дорадництва, а також доступ фермерів до чинних та нових програм бюджетної підтримки аграрного сектору.

13. «Ланцюг цінностей» є важливим дієвим знаряддям для визначення резервів та джерел відтворення, що сприяє активізації відтворення виробничого потенціалу. Концепція цього аналітичного інструмента спрямована на інтерпретацію виробничого потенціалу як основи цінового ланцюга, що створює додану вартість. Для структурних показників доданої вартості фермерських господарств властиві перекоси, які через недосконалу галузеву структуру у великих фермерських господарствах проявляються у нівелюванні соціально важливого елемента – оплати праці, та превалюванні комерційної складової – прибутку. Відповідно ефективність доданої вартості за відтворювальною здатністю вища у великих фермерських господарствах, а за соціальною спрямованістю – у сімейних фермах. Тобто великі фермерські господарства мають кращі відтворювальні можливості.

14. Етап валоризації продукції фермерських господарств є засобом збільшення доданої вартості та способом відтворення. За допомогою інтеграційних зв'язків та інноваційних технологій передбачено мінімізацію кількості стадій обробки продукції та зменшення періоду доведення її до споживача. При цьому досягають не лише грамотного поєднання соціального і комерційного векторів у конфігурації доданої вартості, а й пропозиції споживачеві продукції та товарів нового екологічнобезпечного та збалансованого за поживністю типу.

15. З-поміж джерел інвестування інноваційних проектів фермерських господарств виокремлено бюджети об'єднаних територіальних громад. Відповідна парвова база повинна забезпечити одержання фермерами пільгових позик із місцевих бюджетів та

спрямування цих коштів на інноваційні цілі, що позитивно вплинуло б і на зовнішнє середовище фермерського господарства, тобто на громаду. За умови впорядкування системи оподаткування і виділення сімейних фермерських господарств в окрему групу платників єдиного податку, дохід, отриманий у результаті впровадження інноваційних технологій, забезпечить додаткові надходження до місцевого бюджету.

16. Відтворення виробничого потенціалу реалізується на основі стратегій – комплексу заходів із досягнення основних стратегічних цілей з урахуванням параметрів виробничого потенціалу фермерських господарств та ринкової ситуації. Ресурсна стратегія є забезпечувальною умовою відтворення, пов'язаною з ефективністю використання всіх елементів виробничого потенціалу фермерських господарств, та орієнтована на реалізацію його комерційної і соціальної функцій через диверсифікацію виробництва, налагодження системи збуту, розвиток компетенцій та комунікацій (мобільний додаток AggorportEX.bio), кооперацію та нішеве виробництво.

17. Результати економіко-математичного моделювання дають підстави констатувати, що для сімейного фермерства Степової зони та України загалом (розміром землекористування до 15,0 га ріллі) пріоритетність інвестицій має бути спрямована на відтворення матеріально-технічної складової виробничого потенціалу. На збільшення прибутку дрібного фермерства Полісся у складі матеріальних витрат очевидний вплив має збільшення вартості кормів для тварин. У більших фермерських господарствах України, Степу та Лісостепу (розмір землекористування 15,9–1250,0 га ріллі) позитивно впливає на прибуток збільшення оборотного капіталу. Зважаючи на спеціалізацію господарств Степової зони, визначальний вплив на генерування прибутку фермерських господарств розглядуваного діапазону має розширення площ землекористування.

18. Основою соціально-економічної доктрини фермерства має бути теза про розвиток сімейних ферм, заснованих на трудових доходах і заощадженнях окремих родин, або трансформованих із особистих селянських господарств. Держава у свою чергу зобов'язана створити ефективну систему оподаткування та пільгового кредитування, забезпечити міцний правовий статус фермера, через наукові установи за допомогою гнучких заходів (цінова політика, інформаційне забезпечення, заміна бюджетної підтримки на проектну тощо) прогнозувати та сприяти реальному їх розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеенко В. Н, Котлов В. А. Производственный потенциал предприятия (нормативное определение и рациональное использование). Москва: Знание. 1986. 64 с.
2. Авдеенко В. Н, Котлов В. А. Производственный потенциал промышленного предприятия. Москва: Экономика, 1989. 240 с.
3. Агропродовольчий розвиток України в контексті забезпечення продовольчої безпеки: кол. монографія / О. В. Шубравська, Л. В. Молдаван, Б. Й. Пасхавер та ін.; за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської. Київ: НАН України, ДУ Ін-т екон. та прогнозування НАН України, 2014. 456 с.
4. Ажаман І. А. Розвиток соціальної сфери села як чинника залучення трудових ресурсів до аграрної галузі. *Наука й економіка*. 2013. Т. 2, Вип. 4. С. 157-162.
5. Азізова К. Е. Пільги в системі податкового регулювання розвитку аграрного сектору економіки України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2010. Вип. 154, ч. 3. С. 19–26.
6. Академик В. Геец резко критикует сложившуюся модель социально-экономической политики. URL: [http://www.analitik.org.ua/current\\$comment/](http://www.analitik.org.ua/current$comment/).
7. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/>.
8. Амосов О. Ю. Фермерство як форма підприємництва в аграрній сфері. *Агросвіт*. 2008. № 8. С. 46-51.
9. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ: КНЕУ, 2002. 624 с.
10. Андрущенко О. С., Кальченко С. В. Теоретичні засади функціонування фермерських господарств. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2014. № 1. С. 19–22.
11. Ансофф И. Стратегическое управление. Москва: Экономика, 1989. 519 с.
12. Анчишкин А. И. Прогнозирование роста социалистической экономики. Москва: Экономика, 1973. 294с.
13. Ареф'єва О., Коренков О. Методичний підхід до визначення резервів загального потенціалу розвитку підприємства та управління ним. *Економіст*. 2003. № 9 (203). С. 45-47.

14. Ареф'єва О. В., Мягких І. М., Росумака Т. Г. Власний капітал підприємства та проблеми його формування. *Інтелект XXI*. 2016. № 6. С.161–169.
15. Артеменко А. М. Організаційно-економічні основи розвитку фермерських господарств: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2008. 272 с.
16. Артюшок В. С., Артюшок К. А. Виробничий потенціал у стратегічному розвитку лісогосподарського підприємства: монографія. Рівне: Видавець О. Зень, 2012. 224 с.
17. Аткина Н. А., Ханжина В. Л., Попов Е. В. Стратегическое планирование использования рыночного потенциала предприятия. *Менеджмент в России и за рубежом*. 2003. №2. С. 3–12.
18. Бабкін Д. О., Сентіщева В. П. Експрес-діагностика ефективності управління капіталом підприємства. *Наука й економіка*. 2014. Вип. 2. С. 110–114.
19. Байстрюченко Н. О. Вплив динаміки структури капіталу на фінансово-економічні результати діяльності підприємства: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Суми, 2011. 21с.
20. Бальян А. В., Спаський Г. В. Виробництво сільськогосподарської продукції у селянських (фермерських) господарствах області, *Економіка АПК*. 1999. № 9. С. 29–34.
21. Белевят О., Чебан Ю. Методичні підходи до оцінки стану матеріально-технічної бази фермерських господарств. *Економіст*. 2012. № 2. С. 44–45.
22. Бернстайн Л. А. Анализ финансовой отчетности: теория, практика и интерпретация [пер. с англ.; научн. ред. перевода И. И. Елисеєва; гл. ред. серии. Я. В. Соколов]. Москва: Финансы и статистика, 1996. 624 с.
23. Бізнес-адміністрування: магістерський курс: підручник / за ред. д.е.н., проф. Л.Г. Мельника, д.е.н., проф. С.М. Ілляшенко та к.е.н., доц. І.М. Сотник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. 896с.
24. Білецька Н. В. Інституційний механізм розвитку аграрної економіки України: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Львів, 2012. 20 с.
25. Бланк И. А. Управление прибылью. Киев: Ника-Центр, 1998. 544с.
26. Бланк И. А. Управление использованием капитала. Киев: «Ника-Центр», 2000. 656 с.

27. Бланк И.А. Финансовый менеджмент: учебный курс. Киев, 2004. 656 с.
28. Блонська В. І., Нагірна С. Я. Методичні підходи до оцінки потенціалу підприємства у ході формування стратегічних переваг. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*. 2009. Вип. 19.2. С. 150–155.
29. Боднар-Підгурська О. В. Розробка концептуальної моделі системи управління сталим інноваційним соціально-орієнтованим розвитком економіки України. *Вісник Кременчуцького національного університету ім. Михайла Остроградського*. Вип. 6/2015. (95). Ч. 2. С. 25-32.
30. Бойда С. В. Еволюція трактування та сутнісно-змістова характеристика категорії «стратегічний потенціал підприємства». *Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету. Економічні науки*. 2010. Вип. I. (37) С. 83–91.
31. Борисов А. Б. Большой экономический словарь. Москва: Книжный мир, 1999. 895 с.
32. Борисова В. А. Економічне відтворення природного ресурсного потенціалу АПК: дис. ... д-ра екон. наук. Суми, 2003. 457 с.
33. Бородіна О., Прокопа І. Підтримка сімейного фермерства: гасла і дії. URL: <http://gazeta.dt.ua/ariculture/pidtrimka-simeynogo-fermerstva-gasla-i-diyi-.html>.
34. Бородіна О. М., Прокопа І.В. Подолання структурних деформацій в аграрному секторі України: інституціоналізація і модернізація малотоварного сільськогосподарського виробництва. *Економіка України*. 2015. № 4. С. 88–96.
35. Братчук Л. М. Інноваційна діяльність: теоретико-методологічні підходи до формування об'єкта обліку. *Економіка АПК*. 2016. № 10. С. 59-65.
36. Бугуцький Ю. О. Розвиток фермерських господарств в Україні. *Економіка АПК*. 1998. № 6. С. 25-28.
37. Бузько І. Р., Дмитренко І. Є., Сущенко О. А. Стратегічний потенціал і формування пріоритетів у розвитку підприємств: монографія. Алчевськ: Вид-во ДГМІ, 2002. 216 с.
38. Бурдейний І. М. Фермерство як ефективна форма господарювання на селі. *Економіка АПК*. 1999. № 5. С. 22–25.
39. В Україні з'явилося 626 нових фермерських господарств. URL: <https://agropolit.com/news/7219-v-ukrayini-zyavilosya-626-novih-fermerskih-gospodarstv>

40. В Україні розвиватимуть рибне фермерство. URL: <http://konkurent.in.ua/news/ukrayina/12275/v-ukrayini-rozvivatimut-ribne-fermerstvo-.html>.
41. Василенко В. А. Теорія і практика розроблення управлінських рішень: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2002. 420 с.
42. Васьківська К. В., Гнатишин Л. Б. Значення людського капіталу в розвитку сільського господарства. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2009. № 16 (1). С. 34-40.
43. Васьківська К., Сембай І. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій: наукові основи, стан і перспективи: монографія. Львів: ПАІС, 2009. 196 с.
44. Виробничі системи в перехідних економіках [Башнянин Г. І., Бойчук І. В., Дубовий Б. В., Ромін А. В.]. Львів: Коопосвіта, 1999. 382 с.
45. Вишневська О. М. Ресурсний потенціал підприємств сільських територій. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2009. 248 с.
46. Войнаренко М. П. Кластери в інституційній економіці: монографія. Хмельницький: ХНУ, ТОВ «Тріада-М», 2011. 502 с.
47. Воронкова А. Е. Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом предприятия: диагностика и организация. Луганск: Изд-во Восточнoукраинского нац. ун-та, 2000. 315 с.
48. Гаава В. Н., Божко Е. А. Потенціал підприємства: формування та оцінювання: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 224 с.
49. Гаврильченко О. В. Управління витратами у відтворювальних процесах сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Харків, 2011. – 23 с.
50. Гарбар В. В. Економічна сутність поняття сталого розвитку фермерського господарства. *Економіка АПК*. 2014. № 1. С. 136-141.
51. Гарбар В. В. Сучасний стан та тенденції розвитку фермерських господарств. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2014. Вип. 84. С. 214-221.
52. Гарват О. А. Трудовий потенціал підприємства: методика оцінки та способи оптимізації. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2011. № 3 (48). С. 102-107.
53. Герасимчук В. І. Забезпечення інноваційно-технологічних зрушень в розвитку економіки та зайнятості. Київ: Український інститут соціологічних досліджень, 2001. 33 с.

54. Гнатишин Л. Б. Бухгалтерське відображення відтворення виробничого потенціалу сільськогосподарських підприємств. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. Вип. 253, Т. 265. Економіка. С. 58–64.
55. Гнатишин Л. Б. Взаємозв'язок відтворення трудового потенціалу та конкурентоспроможності фермерських господарств. *Економіка. Фінанси. Право*. 2018. № 6/5. С. 27–31.
56. Гнатишин Л. Б. Виробництво продукції рослинництва фермерськими господарствами. *Сучасні тенденції в економіці та управлінні: новий погляд*: збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., (Донецьк, 14–15 бер. 2014 р.). Східноукраїнський інститут економіки та управління. Донецьк: ГО «СІЕУ», 2014. Ч. 2. С. 77–80.
57. Гнатишин Л. Б. Виробнича парадигма структуризації потенціалу фермерських господарств. *Теоретичні і практичні аспекти розвитку агропромислового виробництва та сільських територій*: матеріали Міжнар. наук.-практ. форуму, (Львів 21–24 вер. 2011 р.). Львів, 2011. С. 331–335.
58. Гнатишин Л. Б. До питання оцінки економічного потенціалу фермерських господарств. *Розвиток агробізнесу в Україні: проблеми, пріоритети, перспективи*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 25–27 берез. 2010 р.). Житомир, 2010. С. 45–49.
59. Гнатишин Л. Б. Виробничий потенціал фермерських господарств: структура та відтворення. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. № 22. URL: <http://global-national.in.ua/issue-22-2018>.
60. Гнатишин Л. Б. Відтворення технічних засобів та їх місце у виробничому потенціалі фермерських господарств. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2012. № 19 (1). С. 326–330.
61. Гнатишин Л. Б. Загальні тенденції розвитку фермерства. *Перспективи розвитку економіки України: теорія, методологія, практика*: матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф., (Луцьк, 26–27 трав. 2010 р.). Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. С. 93–95.
62. Гнатишин Л. Б. Здатності та компетенції як елементи виробничого потенціалу фермерських господарств. *Інформаційно-аналітичне забезпечення зрівноваженого розвитку сільського господарства і села*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Львів, 16–17 чер. 2011 р.). Львів: ЛНАУ, 2011. С. 110–113.

63. Гнатишин Л. Б. Землекористування фермерських господарств. *Наукові і практичні аспекти агропромислового виробництва та розвитку сільських регіонів*: матеріали Міжнар. наук.-практ. форуму, (Львів, 22-24 вер. 2010 р.). Львів. С. 180–185.
64. Гнатишин Л. Б. Інновації як інструмент відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств. *Розвиток національної економіки: теорія і практика*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Івано-Франківськ, 3–4 квіт. 2015 р.). Ч. 2. Івано-Франківськ, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. С. 92.
65. Гнатишин Л. Б. Інституціалізація відтворення виробничого потенціалу фермерства. *Сталий розвиток країни в рамках Європейської інтеграції*: тези Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 27 жовт. 2016 р.). Житомир: ЖДТУ, 2016. С. 109–110.
66. Гнатишин Л. Б. Капітал у відтворенні виробничого потенціалу фермерських господарств. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Економічні науки*. Вип. 4. Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2011. С. 126–129.
67. Гнатишин Л. Б. Конкурентоспроможність фермерських господарств у системі відтворення їх виробничого потенціалу. *Аграрна економіка*, 2011. Т. 4, № 1–4. С. 9–16.
68. Гнатишин Л. Б. Механізми відтворення власного капіталу фермерських господарств. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2013. №20 (1). С. 157–161.
69. Гнатишин Л. Б. Місце трудового потенціалу в діяльності фермерських господарств. *Ринкові трансформації та економічний механізм підвищення ефективності підприємств аграрного сектора*: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф., (Харків, 8–9 жовт. 2009 р.). Харків, 2009. С. 109–110.
70. Гнатишин Л. Б. Місце фермерства у сучасній моделі аграрного сектора України. *Black sea scientific journal of academic research*. 2014. Vol. 09. Issue 02. P. 33-38.
71. Гнатишин Л. Б. Новий погляд на виробничий потенціал фермерських господарств. *Збірник наукових праць. Спец. випуск*. Київ: КНЕУ, 2011. Ч. 2. С. 117–123.
72. Гнатишин Л. Б. Нормативні методи визначення потреби фермерських господарств у технічних засобах. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: збірник науково-технічних праць*. Львів: РВВ НЛТУ України. 2012. Вип. 22.4. С. 134–139.

73. Гнатишин Л. Б. Організаційно-процесуальний підхід до відтворення виробничого потенціалу фермерських господарств. *Роль науки у підвищенні технологічного рівня і ефективності АПК України*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, (Тернопіль, 16-18 трав. 2012 р.). Тернопіль. С. 249–252.
74. Гнатишин Л. Б. Особливості конкурентоспроможності потенціалу фермерських господарств. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2011. № 18 (1). С. 56–62.
75. Гнатишин Л. Б. Позиції фермерства України в контексті відтворення виробничого потенціалу та впливу зовнішніх чинників. *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2012. С. 101–104.
76. Гнатишин Л. Б. Регіональні особливості використання ресурсного потенціалу фермерських господарств. *Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки*. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. С. 175–180.
77. Гнатишин Л. Б. Розвиток фермерства в Україні. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. Мелітополь: Мелітопольська типографія «Люкс», 2011. № 2. С. 61-69.
78. Гнатишин Л. Б. Сутність та структура фінансового потенціалу фермерських господарств: теоретичний аспект. *Вісник Львівської державної фінансової академії*. Львів: ЛДФА, 2010. № 18. С. 119–125.
79. Гнатишин Л. Б. Сучасний стан та розвиток фермерства: регіональний аспект. *Аграрна економіка*. 2010. Т. 3, № 1–2. С. 8–14.
80. Гнатишин Л. Б. Трудовий потенціал фермерських господарств Карпатського регіону. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку економіки в умовах глобальної нестабільності*: матеріали II Міжнар. наук. конф., (Кременчук, 10–12 груд. 2014 р.). Кременчук: КрНУ, 2014, С. 194–196.
81. Гнатишин Л. Б. Управління витратами у відтворювальних процесах фермерських господарств. *Проблеми економіки, менеджменту та сільської кооперації*: матеріали Міжнар. наук.-практ.інтернет-конф., (Львів, 12–13 трав. 2015 р.). Львів, 2015. С. 333–336.

82. Гнатишин Л. Б. Фермерські господарства в організаційній системі сільськогосподарського виробництва. *Аграрна економіка*. 2012. Т. 5, № 1–2. С. 26–31.
83. Гнатишин Л. Б., Петришин Л. П. Фінансова звітність в оцінці економічного потенціалу фермерських господарств. *Економіка АПК*. 2010. № 6. С. 86–91.
84. Гнатишин Л. Б., Поверляк Т. І. Облік сільськогосподарської діяльності в умовах ризику: методика та шляхи вдосконалення. *Сборник научных трудов SWorld*. Выпуск 4 (37). Том 23. Иваново: МАРКОВА АД, 2014. С. 80–88.
85. Гнатишин Л. Б., Прокопишин О. С. Економічні методи визначення оптимального рівня технічної забезпеченості фермерських господарств. *Вчені Львівського національного аграрного університету виробництву: каталог інноваційних розробок* / за заг. ред. В.В. Снітинського, І.Б. Яціва. Вип. 16. Львів: Львів. нац. аграр. ун-т, 2016. С. 59.
86. Гнатишин Л. Б., Прокопишин О. С. Загальні тенденції розвитку та перспективи фермерських господарств Карпатського регіону. *Аграрна економіка*. 2014. Т. 7, № 3–4. С. 29–36.
87. Гнатишин Л. Б., Прокопишин О. С. Інституційне середовище розвитку фермерських господарств. *Аграрна економіка*. 2017. Т. 10, № 1–2. С. 81–88.
88. Гнатишин Л. Б. Тенденції українського фермерства. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2016. № 23 (1). С. 24–28.
89. Гнатишин Л.Б. Фермерські господарства Карпатського регіону України в контексті соціально-економічної доктрини їх розвитку. *Електронне наукове видання з економічних наук «Modern Economics»*. 2017. № 2. С. 12-18. URL: <http://modecon.mnau.edu.ua/issue/2-2017/UKR/hnatyshyn.pdf>.
90. Гнаткович О. Д. Ефективність використання земельних ресурсів у підприємствах сільського господарства Карпатського регіону. URL: <http://www.m.nayka.com.ua/?op=1&j=efektyvnaekonomika&s=ua&z=1651>.
91. Гнатишин Л. Б. Фермерство Украины и его место в аграрном производстве Европейского Союза. *Организационно-правовые аспекты инновационного развития АПК*: сб. науч. трудов VI Междунар. науч.-практ. конф. Горки-Щецин: Белорусская государственная сельскохозяйственная академия, Западнопоморский технологический университет в Щецине, 2010. С. 55–57.

92. Гнатышин Л., Прокопъшин О. Организационно-экономические формы технической обеспеченности фермерских хозяйств. *MOTROL. Commission of Motorization and Energetics in agriculture*. 2015. Vol. 17. № 4. P. 47–54.
93. Гончар О. І. Функціонально-організаційні аспекти управління потенціалом підприємства на засадах синергетики. *Науковий вісник Полісся*. № 1 (1). 2015. С. 77–84.
94. Гончар О. І. Дослідження поля можливостей підприємства в процесі управління його потенціалом. *Прометей*. 2014. № 3 (45). С. 92–97.
95. Гончарова Н. Інституційна теорія і розвиток економіки України. *Наукові записки. Економіка*. Вип. 22. Тернопіль, 2008. С. 7–9.
96. Горбань В. Б. Побудова оптимальної структури економічного потенціалу підприємства. *Наука й економіка: науково-теоретичний журнал Хмельницького економічного університету*. 2008. Вип. 1 (9). 107–114.
97. Горбатюк М. А. Операційна діяльність деревообробних підприємств як об'єкт обліку. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2014. № 797. С. 46–52.
98. Горицкая Н. Комплексный финансовый анализ деятельности предприятия. *Справочник экономиста*. 2006. № 6. С. 66–72.
99. Горшенина Е. В. Реализация сравнительных преимуществ природно-ресурсного и производственного потенциала региона-субъекта РФ. *Экономические исследования*. 2011. № 7. С. 104–119.
100. Горьовий В. В. Фермерство України. Київ: НДС «Інститут аграрної економіки», 2007. 496 с.
101. Горьовий В. П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2007. 540 с.
102. Господарський Кодекс України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4>.
103. Гриб С. В. Фінанси підприємств в таблицях та схемах: навч. посібник. Львів: Магнолія-2006, 2007. 224 с.
104. Гронкас В. К. Структура общественного воспроизводства. Москва: Экономика. 1983. 184 с.
105. Грошова оцінка земель. URL: land.gov.ua/icat/otsinka-zemel/
106. Дем'яненко С. І. Організаційно-правові трансформації аграрних підприємств та їх вплив на розвиток галузі й сільських територій. *Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Спец. вип.*: у 2

- ч. *Організаційно-правові форми агропромислових формувань: стан, перспективи та розвиток сільських територій*. Київ: КНЕУ, 2011. Ч. 1. С. 3–11.
107. Демографи: навіть нинішня кількість українців – надмірна. URL: <http://vestnik55.wordpress.com/2011/06/08/демографи-навіть-нинішня-кількість-у/>.
108. Денисюк Л. Трансформація форм господарювання в сільському господарстві Волинської області *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка АПК*. 2010. № 17 (2). С. 41–51.
109. Джаин И. О. Оценка трудового потенциала: монография. Сумы: ИТД «Университетская книга», 2002. 250 с.
110. Джошар А. В. Теорія і практика управління власним капіталом (обліково-аналітичний аспект): монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2016. 168 с.
111. Диха М. В. Принципові підходи до визначення стратегії соціально-економічного розвитку держави. *Економіка України*. 2013. № 2 (615). С. 29–37.
112. Донец Ю. Ю. Эффективность использования производственного потенциала. Киев: Знание, 1978. 123 с.
113. Дорош Й. Інституціональне забезпечення розвитку земельних відносин і системи землекористування. *Аграрна економіка*. 2011. Т.4, №1–4. С. 138–142.
114. Драгун Н. П., Карпенко Е. М. Разработка методологического подхода к трактовке сущности категории «потенциал производственной системы» и исследование ее взаимосвязей с другими экономическими категориями. *Вестник Гомельского государственного технического университета им. П. О. Сухого*. 2000. №3 (3). С. 96–102.
115. Дуб А. Р. Становище та проблеми розвитку фермерства як пріоритетної форми сімейних аграрних господарств. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*, 2007. Вип. 17.5. С.44–49.
116. Дуда С. Т., Палько В. А. Узагальнення методичних підходів до оптимізації структури капіталу підприємства. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*. 2014. Вип. 24.2. С. 227–233.
117. Дудник О. В. Інвестиційні стратегії підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу аграрних підприємств. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 79–86.

118. Дудник О. С. Перспективи розвитку фермерства в Україні. *Економіка АПК*. 2016. № 3. С. 92–97.
119. Економічна реформа – очима села: 20 років потому: результати та аналіз повторного соціологічного опитування [Губені Ю. Е., Біттер О. А., Бондарчук В. В., Жарська С. Ю. та ін.] / за ред. проф. Губені Ю.Е. Львів: Українські технології, 2017. 94 с.
120. Економічна теорія: підручник / за ред. В. М. Тарасевича. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 784 с.
121. Економічний аналіз: навч. посіб. [М. А. Болух, В. З. Бурчевський, М. І. Горбатюк та ін.] / за ред. акад. НАНУ, проф. М. Г. Чумаченка. [2-ге вид., перероб. і доп.]. Київ: КНЕУ, 2003. 556 с.
122. Економічний словник-довідник / за ред. док. екон. наук, проф. С. В. Мочерного. Київ: Феміна, 1995. 368 с.
123. Економічний глумачний словник: власність, приватизація, ринок цінних паперів (українсько-англійсько-російський) / уклад. Л. М. Алексеєнко, В. М. Олексієнко. Тернопіль: Астон, 2003. 672 с.
124. Ефимова О. В. Финансовый анализ. [3-е изд., перераб. и доп.]. Москва: Бухгалтерский учет, 1999. 352 с.
125. Жінка, яку розцілювали чотири президенти. URL: <http://www.ucci.org.ua/synopsis/dv/2012/dv1203101.ua.html>
126. Жук В. М. Обіг земель сільськогосподарського призначення в селозберігаючій моделі аграрного устрою України: наук. доп. Київ: Нац. наук. центр «Інститут аграрної економіки», 2017. 128 с.
127. Захарченко В. О. Систематизація методів оцінки фінансового стану підприємства. *Фінанси України*. 2005. № 1. С. 137–144.
128. Збарська А. В. Соціально-економічний розвиток українського села. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Економіка, аграрний менеджмент, бізнес*. 2014. Вип. 200 (1). С. 139–144.
129. Збарський В. К. Економічний потенціал регіону в умовах становлення малих підприємств. *Економіка АПК*. 2005. № 11. С. 99–106.
130. Збарський В. К., Кальченко С. В., Єременко Д. В. Оптимізація методики оцінки конкурентоспроможності високотоварних фермерських господарств сімейно-трудового типу. *Науковий вісник Ужгородського університету. Економіка*. 2016. Вип. 1(2). С. 272-278.
131. Збарський В. К., Горьовий В. П., Артеменко А. М. Ефективність функціонування фермерських господарств: навч. посіб. / за ред. В. К. Збарського. Київ: ННЦ ІАЕ, 2008. 450 с.

132. Звернення Президента Асоціації фермерів та приватних землевласників Івана Томича до фермерів, селян. *Фермер України*. № 17–18 (411–412), 1–30 вересня 2017 року.
133. Земельний кодекс України. URL: zakon.rada.gov.ua/go/2768-14.
134. Зіновчук Н. В., Рашенко А. В. Особливості впровадження виробництва органічної продукції в Україні. *Теорія і практика природокористування*. 2014. № 1 С. 13–20.
135. Злупко С. М. Основи історії економічної теорії: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 682 с.
136. Зоценко Д. В. Сімейний підряд та його застосування в фермерських господарствах. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2009. Вип. 16(1). С. 247–253.
137. Зубар І. В. Розвиток кооперації малих фермерських господарств на основі світового досвіду. *Інноваційна економіка*. 2015. № 4. С. 54–60.
138. Иванов Н. И. Экономические аспекты производственного потенциала: теория и практика. Донецк: ИЭП НАН Украины, 2000. 429 с.
139. Игнатенко Н. Г., Руденко В. П. Природно-ресурсный потенциал территории: Географический анализ и синтез. Львов: Вища школа, 1986. 164 с.
140. Иншаков О. В., Фролов Д. П. Институтация – ключ к пониманию экономических институтов. *Экономическая теория*. 2011. С. 52–62.
141. История экономических учений (современный этап): учебник. Москва: ИНФА, 1999. 495 с.
142. Іванишин В. В. Організаційно-економічні засади відтворення і ефективного використання технічного потенціалу аграрного виробництва: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2011. 350 с.
143. Иванов І. О. Теоретичні аспекти формування та розвитку виробничого потенціалу промислового підприємства. *Управління розвитком*. 2013. № 12. С. 148-150.
144. Інвестиції у Львівській області: стат. зб. Львів, 2017. 56 с.
145. Інноваційні технології в тваринництві. *Тваринництво України*. 2014. URL: <http://minagro.gov.ua/system/files/Стаття%20щодо%20інновацій%20в%20тваринництві.pdf>.
146. Казанцев А. К., Серова Л. С. Основы производственного менеджмента: учеб. пособие. Москва: ИНФРА М, 2002. 348 с.
147. Качмарик Я. Д., Лупак Р. Л. Методи оцінки конкурентоспроможності потенціалу торговельного

- підприємства. *Вісник Львівської державної фінансової академії*. 2006. С. 106–112.
148. Кирилов Ю. Є., Осадчук І. В. Проблеми фермерських господарств півдня України в умовах глобалізації: причини виникнення та систематизації. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2009. Вип. 132. С.330–337.
149. Кифяк В. І. Інституційний механізм розвитку аграрного сектора національної економіки: автореф. ... канд. екон. наук. Чернівці, 2013. 20 с.
150. Кількість агрохолдингів в Україні буде зростати. *Коментарии*. URL: <http://www.rbc.ua/ukr/finance/show/kolichество-agroholdingov-v-ukraine-budet-rasti---ekspert--19052010182900>.
151. Клишко Г. Н., Нестеренко В. Н. Основи економічної теорії (політико-економічний аспект). Київ: Вища школа, 2007. 591 с.
152. Кобаченко Д. В., Лотарева М. Ю. Умови формування та розвитку виробничого потенціалу промислових підприємств. *Формування та використання виробничого потенціалу економіки країн СНД та ЄС: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.*, (Дніпропетровськ, 15 трав. 2013 р.). Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2013. С. 6–7.
153. Коваленко О. В. Соціальні та комерційні вектори формування конфігурації доданої вартості у продовольчому комплексі. *Продовольчі ресурси. Економічні науки*. 2014. № 3. С. 74–80.
154. Коваленко Ю. Використання категоріального апарату інституційної теорії у фінансовому секторі економіки. *Світ фінансів*. 2010. Вип. 4. С. 39–49.
155. Ковалів О. І. Науково-обґрунтовані за розміром і структурою землеволодіння та землекористування – основа розвитку сільських територій. *Землеустрій і кадастр*. 2013. № 2. С. 18–24.
156. Ковальська Л. Л. Теоретичні аспекти обґрунтування категорії «виробничий потенціал». *Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Економічні проблеми розвитку виробництва регіону: щорічник наук. праць*. 2001. Вип. XXXI. НАН України. Львів, 2001. С. 226–238.
157. Козловський О. В., Причепка І. В. Теоретико-методологічні підходи до визначення потенціалу підприємства. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2007. № 3. С. 28–33.
158. Колодійчук І. А. Концептуальні засади модернізації ринкових механізмів у сфері землекористування в Україні. *Регіональна економіка*. 2010. № 3. С. 148–155.

159. Компетенція. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Компетенція>.
160. Копитко В. І. Особливості розвитку фермерських господарств у західному регіоні України. *Економіка АПК*. 2002. № 12. С. 49–54.
161. Коробка Р. В. Теоретичні засади відтворення основних виробничих фондів переробної сфери АПК. *Ресурсний потенціал АПК: концептуальні засади і механізми збалансованого відтворення та ефективного використання*: зб. наук. праць. НАН України. Київ: Ін-т економіки, 2002. С. 132–142.
162. Коробов М. Я. Фінансово-економічний аналіз діяльності підприємств: навч. посіб. Київ: Т-во «Знання», КОО. 2000. 378 с.
163. Костирко Р. О. Фінансовий аналіз: навч. посіб. Харків: Фактор, 2007. 784 с.
164. Костырко Л. А. Стратегия финансово-экономической деятельности хозяйствующего субъекта: методология и организация: монография. Луганск: Изд-во ВНУ им. В.Даля, 2002, 560 с.
165. Крамаренко Г. О., Чорна О. Є. Фінансовий аналіз: підручник. Київ: Центр навч. літератури, 2008. 392 с.
166. Краснокутська Н.С. Потенціал підприємства: формування та оцінка. Київ: Центр навч. літератури, 2005. 352 с.
167. Краснокутська Н. С. Потенціал торговельного підприємства: теорія та методологія дослідження: монографія. Харків: ХДУХТ, 2010. 246 с.
168. Краснощок С. О. Економічна ефективність використання виробничих ресурсів в умовах ринкового механізму господарювання (на матеріалах сільськогосподарських підприємств Донецької області: автореф. ... канд. екон. наук. Харків, 2001. 15 с.
169. Кудлай С. І., Остромухова А. Ф. Проблеми та перспективи розвитку фермерських господарств у Волинській області. *Продуктивність агропромислового виробництва. Економічні науки*. 2014. Вип. 26. С. 50–55.
170. Кузьмін О. Є., Мельник О. Г. Основи менеджменту. Київ: Академвидав, 2003. 414 с.
171. Кундицький О. О. Економічне регулювання відтворення факторів виробництва. Суми: Довкілля, 2012. 344 с.
172. Лазуренко В. М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... д-ра істор. наук. Переяслав-Хмельницький, 2012. 44 с.

173. Лайко О. І. Збалансоване відтворення капіталу як імператив сучасної інвестиційної політики розвитку товарних ринків. URL: file:///d:/user/downloads/ecinn_2013_52_13.pdf.
174. Лапін В.Є. Економічний потенціал підприємств промисловості: формування, оцінка, управління. *Вісник Сумського державного університету. Економіка*. 2007. № 1 (Т. 2). 63–71.
175. Лахтіонова Л. А. Фінансовий аналіз суб'єктів господарювання : монографія. Київ: КНЕУ, 2001. 387 с.
176. Леверидж. Экономические приложения [Лысенко Ю. Г., Макаров К. Г., Петренко В. Л., Филиппов А. В.]. Донецк: ДонГУ, Юго-Восток, 1999. 104 с.
177. Левін П. Б. Інституціоналізм як теоретична основа функціонування соціальної інфраструктури. *Економіка та держава*. 2010. № 2. С. 27–29.
178. Лелюк О. О Оптимізація структури капіталу аграрних підприємств. *Агросвіт*. 2010. № 21. С.36–41.
179. Липчук В. В., Гнатишин Л. Б. Оцінка розвитку фермерства в регіонах України. *Економіка АПК*. 2010. № 12. С. 47–53.
180. Липчук В. В., Гнатишин Л. Б. Проблеми формування ресурсного потенціалу фермерських господарств. *Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету: Економічні науки*. Чернівці: Книги-XXI, 2010. Вип. 1 (37). С. 153–160.
181. Липчук В. В., Гнатишин Л. Б. Сутність та структуризація економічного потенціалу підприємства. *Актуальні проблеми ринкової економіки: Вісник Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола*. 2009. № 5. С. 177–184.
182. Липчук В. В., Гнатишин Л. Б., Кордоба О. М. Фермерські господарства: стан, проблеми та стратегії розвитку: монографія. Львів: Магнолія-2006, 2010. 236 с.
183. Липчук В. В., Гнатишин Л. Б., Янишин Я. С. Інноваційний потенціал в господарському механізмі фермерських господарств. *Наукові записки Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету: збірник наук. праць*. 2010. Вип. 1. Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2010. С. 183–189.
184. Липчук В. В., Прокопишин О. С., Гнатишин Л. Б. Стан, проблеми та шляхи покращення технічної забезпеченості фермерських господарств: монографія. Львів: Сполом, 2012. 224 с.

185. Литвиненко Н. І. Порівняльний аналіз соціально-економічних надсистем. *Академічний огляд*. 2003. №2. С. 17–22.
186. Лобас Н. Г. Организация фермерских хозяйств, кооперативов, арендных подразделений, акционерных обществ и фирм в сельском хозяйстве в условиях перехода к рыночной экономике. Київ: Урожай, 1991. 244 с.
187. Ловінська Л. Г. Концепція фінансового результату у системі бухгалтерського обліку підприємств. *Фінанси України*. 2003. № 11. С. 58–65.
188. Лось В. О., Очеретін Д. В. Когнітивна модель стратегії управління фермерським господарством. *Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки*. 2014. № 3. С. 76–83.
189. Лукинов И., Онищенко А., Пасхавер Б. Аграрный потенциал: исчисление и использование. *Вопросы экономики*. 1988. №1. С. 12–21.
190. Луців О. М. Виробничий потенціал регіону: інноваційний вимір: монографія. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2008. 242 с.
191. Лыпчук В. В., Гнатышин Л. Б. Диагностика воспроизводства потенциала в управлении фермерских хозяйств Украины. *MOTROL. Commission of Motorization and Energetics in agriculture*. 2014. Vol. 16. № 4. P. 173–180.
192. Лыпчук В. В., Гнатышин Л. Б. Уровень механизации производственных процессов в фермерских хозяйствах в контексте уравнившегося развития. *MOTROL. Commission of Motorization and Energetics in agriculture*. 2013. Vol. 15. № 4. P. 126–133.
193. Мазнев Г. Є. Проблеми фінансового забезпечення інноваційного розвитку аграрного сектору. *Економіка АПК*. 2014. № 9. С. 5–13.
194. Мазур Ф. Ф. Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії (на прикладі Карпатського регіону): підручник. URL: http://tourlib.net/books_ukr/mazur11.htm.
195. Майовець Є. Й. Аграрне підприємництво в Україні: монографія. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 428 с.
196. Макаренко Н. О. Управління виробничим потенціалом сільськогосподарських підприємств в сучасних умовах. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Економіка і менеджмент*. 2011. Вип. 6/2 (49). С. 62–69.
197. Макаренко П. М., Мельник Л. Л. Економічний потенціал різних форм аграрних підприємств. *Економіка АПК*. 2011. № 7. С. 89–97.

198. Макаренко П. М., Попова Т. В. Економічне відтворення аграрного виробництва в умовах ринку: монографія. Мелітополь: Люкс, 2011. 348 с.
199. Мамчур В. А. Інституціональний капітал як конструктор розвитку аграрного ринку. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 93–105.
200. Манків Грегори Н. Макроекономіка / пер. з англ.: наук. ред. пер. С. Панчишина. Київ: Основи, 2000. 588 с.
201. Манько І. П. Застосування грошової оцінки землі в регулюванні земельних відносин України: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Ужгород, 2005. 22 с.
202. Маренич Т. Г., Борисовський Д. В. Фермерство в Україні та перспективи його функціонування. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2015. Вип. 161. С. 37–50.
203. Мармуль Л. О., Гальцова О. Л. Ефективність підприємницької діяльності фермерських господарств: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2006. 204 с.
204. Мартинюк М. Оптимальний сценарій земельної реформи. URL: <https://dt.ua/macrolevel/optimalnyu-scenariy-zemelnoy-reformy-.html>.
205. Марчук Д. Аграрна галузь: підсумки 2016 року. URL: <https://www.segodnya.ua/opinion/marchukcolumn/agrarna-galuz-pdsumki-2016-roku-781629.html>.
206. Марчук Д. Розвиток тваринництва у 2017 році. URL: <https://www.segodnya.ua/opinion/marchukcolumn/rozvitok-tvarinnictva-u-2017-roc-785848.html>.
207. Мельник Л. Ю. Аграрний сектор економіки в аспекті його матеріально-технічної й технологічної оснащеності. *Агросвіт*. 2009. № 2. С. 2–8.
208. Мельник Л. Ю., Макаренко П. М. Структура форм господарювання в агросфері економічно високорозвинутих країн. *Економіка АПК*. 2003. № 9. С. 28–36.
209. Мельник О. Г. Системи діагностики діяльності машинобудівних підприємств: полікритеріальна концепція та інструментарій: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2010. 344 с.
210. Мельник С. І. Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села. Київ: ННЦ ІАЕ, 2004. 428 с.
211. Мельник Т. М. Інституційні чинники економічного розвитку: теорія і практика. *Вісник Донецького національного університету. Економіка і право*. 2010. Вип. 2. Т. 1. С. 245–251.

212. Мельничук Т. А. Реалії розвитку фермерських господарств в Україні на сучасному етапі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія*. 2015. Вип. 23. С. 129–134.
213. Месель-Веселяк В. Я. Напрями реформування агропромислового виробництва в Україні. *Економіка АПК*. 1999. № 1. С. 38–40.
214. Методологічні положення з організації державних статистичних спостережень зі статистики сільськогосподарських підприємств: Наказ державного комітету статистики України від 11.04.2011 р. № 88. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2011/88/88.htm.
215. Могильний О. Реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств – шлях до багатокладної ринкової економіки. *Економіка України*. 2001. № 3. С. 60–61.
216. Модернізація підприємств в цепочках добавленої стоимости [Авдашева С. Б., Буданов І. А., Голикова В. В., Яковлев А. А.]. *Экономический журнал ВШЭ*. 2005. № 3. С.361–377.
217. Молдаван Л. В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації. *Економіка АПК*. 2010. № 1. С. 13–17.
218. Молдаван Л.В., Шубравська О.В. Інвестиційні пріоритети у сфері розвитку агропромислового виробництва України та механізми її реалізації. *Економіка України*. 2015. № 4. С. 78–87.
219. Мохненко А. С. Інвестиційний розвиток фермерських господарств регіону. *Таврійський науковий вісник*. 2010. Вип. 72. С. 359–366.
220. Мохненко А. С. Місце і роль фермерських господарств в аграрній сфері економіки. *Таврійський науковий вісник*. 2011. Вип. 77. С. 315–318.
221. Мохненко А. С. Стан і тенденції розвитку фермерських господарств. *Таврійський науковий вісник*. 2011. Вип. 76. С. 458–466.
222. Мохненко А. С. Методичні основи оцінки розвитку і функціонування фермерських господарств. *Таврійський науковий вісник*. 2010. Вип. 73. С. 297–303.
223. Мочерный С. К какой системе двигаться? *Экономика Украины*. 1993. № 6. С. 14–24.
224. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку № 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: Наказ Міністерства фінансів України від 07.02.2013 р. № 73. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>.

225. Національні рахунки освіти України у 2015 році: статист. бюл. Київ: Державна служба статистики України, 2017. 88 с.
226. Національні рахунки охорони здоров'я (НРОЗ) України у 2014 році: стат. бюл. Київ: Державна служба статистики України, 2017. 144 с.
227. Національні рахунки соціального захисту (НРСЗ) України у 2013 році: стат. бюл. Київ: Державна служба статистики України, 2017. 133 с.
228. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві у 2016 році: стат. бюл. Київ: Державна служба статистики України, 2017. 42 с.
229. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві у 2015 році: стат. бюл. Київ: Державна служба статистики України, 2016. 43 с.
230. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві у 2014 році: стат. бюл. Київ: Державна служба статистики України, 2015. 44 с.
231. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві у 2013 році: стат. бюл. Київ: Державна служба статистики України, 2014. 40 с.
232. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві у 2012 році: стат. бюл. Київ: Державна служба статистики України, 2013. 41 с.
233. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві у 2011 році: стат. бюл. Київ: Державна служба статистики України, 2012. 52 с.
234. Недільська Л.В. Фінансові ресурси сільськогосподарських підприємств та їх використання у процесі розширеного відтворення. *Наука й економіка. наук.-теор. журн. Хмельницького економічного університету*. 2008. Вип. 1 (9). С. 233–239.
235. Николаев А. Инновационное развитие и инновационная культура. *Проблемы теории и практики*. 2001. № 5. С. 55–63.
236. Нікішина О. В. Відтворювальний методичний підхід до оцінки ефективності суб'єктів інтегрованих товарних ринків. *Економіка харчової промисловості*. 2017. Т. 9. Вип. 3. С. 24–35.
237. Нікішина О. В. Методичний підхід до оцінки ефективності суб'єктів інтегрованого товарного ринку. *Формування потенціалу економічного розвитку промислових підприємств*: тези допов. III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 27-28 квітня 2017 р.). Одеса: ОНПУ, 2017. С. 66–67.

238. Нікуліна О. В., Нікуліна Т. М. Розвиток українського села: проблемний аспект. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Економіка, аграрний менеджмент, бізнес*. 2014. Вип. 200 (2). С. 205–209.
239. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 197 с.
240. Обґрунтування господарських рішень та оцінювання ризиків: навч. посіб. [В. П. Кічор, Р. В. Фещур, С. Й. Воробець, Н. Р. Яворська]. Львів: Раст-7, 2012. 188 с.
241. Олійник А. С. Особливості функціонування фермерських господарств в Україні. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2015. № 4. С. 64–67.
242. Віршевська А. М. Організація інтенсивного використання виробничого потенціалу фермерських господарств Миколаївської області. *Агросвіт*. 2011. № 9. С. 53–56.
243. Ольшанська О. В. Вплив діяльності фермерських господарств на розвиток агросоціальних систем. *Проблеми економіки*. 2013. № 3. С. 97–101.
244. Організація і функціонування фермерських господарств: навч. посіб. [Бечко П. К., Бурик А. Ф., Бутило І. А. та ін.] / за ред. В. О. Єщенка та А. Ф. Бурика. Київ: Нічлава, 2002. 400 с.
245. Органічне виробництво в Україні: реалії та перспективи. URL: <http://agronews.ua/node/75635>.
246. Органічне сільське господарство та його розвиток в умовах кооперації. [Зіновчук Н. В., Зіновчук В. В., Скидан О. В. та ін.] / за ред. Н. В. Зіновчука. Житомир: Рута, 2011. 158 с.
247. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: підручник. [Г. Н. Климко, В. П. Нестеренко, Л. О. Канищенко та ін.] / за ред. Г. Н. Климка, В. П. Нестеренка. [2-ге вид., перероб. і допов.]. Київ: Вища школа; Знання, 1997. 743 с.
248. Офіційний сайт Відділу космічних інформаційних технологій та систем Інституту космічних досліджень НАНУ-НКАУ. URL: <http://inform.ikd.kiev.ua/index.php?path=/ua/index>.
249. Панчишин С. М. Макроекономіка: навч. посібник. Київ: Либідь, 2005. 616 с.
250. Пахольчук О. І. Розвиток землекористування селянських (фермерських) господарств. *Економіка АПК*. 1997. № 12. С. 22–24.

251. Підлісецький Г. М., Товстопят В. Л., Бурилко А. В. Матеріально-технічна база аграрного виробництва: стан та проблеми відтворення. *Агроінком*. 2008. № 5–6. С. 33–39.
252. Піндайк Роберт С., Рубінфелд Деніел Л. Мікроекономіка / пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. Київ: Основи, 1996. 646 с.
253. Пласкова Н. С. Стратегический и текущий экономический анализ: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Эксмо, 2010. 640 с.
254. Побережна Н. М. Формування алгоритму оцінки виробничого потенціалу машинобудівного підприємства. *Економічний вісник Донбасу*. 2013. № 1. С. 161–165.
255. Політична економія: навч. посібник [Кривенко К. Т., Савчук В. С., Беляєв О. О. та ін.] / за ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. Київ: КНЕУ, 2001. 508 с.
256. Попов М. С., Лутовинов П. П. Использование категории потенциала в системе принятия решений по управлению производственно-инновационной деятельностью предприятия. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Экономика и менеджмент*. 2010. № 20 (196). С. 57–62.
257. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 р. № 425-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/425-18>
258. Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» (щодо удосконалення деяких положень)»: Закон України від 05.10.2017 р. № 2164-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2164-viii>.
259. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. URL: zakon.rada.gov.ua/go/1877-15
260. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 11.02.2010 р. №1878-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>.
261. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15.05.2003 р. №755-IV. URL: http://sfs.gov.ua/yuridichnim-osobam/zakonodavstvoa/zakoni_ukraini/72141.html
262. Про затвердження Методологічних положень з організації державних статистичних спостережень зі статистики сільськогосподарських підприємств: Наказ Державного комітету статистики України від 09.11.2011 р. № 289. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2011/289/289.htm

263. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 р. №40-IV зі змінами і допов. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T020040.html.
264. Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України: Закон України від 05.10.2001 р. № 2658. URL: [//zakon4.rada.gov.ua/laws/show/229-16](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/229-16).
265. Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу: Закон України від 07.02.2002 р. № 3023. URL: [//zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3023-14](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3023-14).
266. Про фермерське господарство (із змінами і доповненнями): Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. URL: zakon.rada.gov.ua/go/973-15.
267. Производственный потенциал: обновление, использование. [Иванов Н. И., Левина Е. В., Михальская В. А. и др.]. Ин-т экономики промышленности. Киев: Наук. думка, 1989. 256 с.
268. Пустовіт М. В. Трудовий потенціал: еволюція наукових уявлень. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі: Економічні науки*. 2010. № 4 (3). С. 62–66.
269. Ревуцька Н. В., Гришкова О. О. Дослідження ланцюга створення цінності на підприємстві. URL: <http://Conference.SPKNEU.ORG>.
270. Региональная экономика: учебник / под ред. Морозовой Т. Г. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 450 с.
271. Регіональні особливості становлення і розвитку фермерства [Онисько С. М., Липчук В. В., Березівський П. С., Вороний І. В.]. Львів: Українські технології, 2001. 172 с.
272. Рибалко А. А. Методичні підходи до оцінки потенціалу підприємства. *Управління розвитком*. 2013. № 13. С. 90–94.
273. Рикардо Д. Начало политической экономики и налогообложения: соч. в 3 томах. Т. 1. Москва: Госполитиздат, 1955. 339 с.
274. Рогач С. М. Інституціоналізація аграрного природокористування. Київ: ЦП «Компринт», 2012. 372 с.
275. Родина зі Львова виробляє сир з молока джерсеїв. URL: <http://ridneselo.com/node/14876>.
276. Россоха В. В. Потенціал аграрного підприємства: методологія дослідження. *Економіка АПК*. 2005. № 4. С. 35–40.
277. Россоха В. В. Теоретичні положення оцінки потенціалу підприємств АПК. *Економіка АПК*. 2005. № 6. С. 45–51.
278. Россоха В. В. Формування і розвиток виробничого потенціалу аграрних підприємств: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2009. 444 с.

279. Россоха В.В., Науменко І.В. Інтегральна оцінка ефективності використання матеріально-технічної бази сільського господарства. *Економіка АПК*. 2017. № 1. С. 60–67.
280. Ряснянська А. М. Оцінка ефективності використання земель сільськогосподарських підприємств. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 8, Ч. 2. С. 65–69.
281. Саблук В. Як «виростити» додану вартість в АПК. URL: <https://agropolit.com/blog/123-yaк-virostiti-dodanu-vartist-v-apk>.
282. Саблук П. Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період. *Економіка АПК*. 2008. № 4. С. 19–37.
283. Савицька Г. В. Економічний аналіз діяльності підприємства: навч. посіб. Київ: Знання, 2005. 662 с.
284. Самуельсон П. Економіка: підручник. Львів: Світ, 1993. 495 с.
285. Самуельсон Пол. Э., Нордхаус Вияльям Д. Экономика: учеб. Пособ. [пер. с англ.]; 16-е изд. Москва: Вильямс, 2000. 688 с.
286. Свободин В. Производственный потенциал сельскохозяйственного предприятия и оценка эффективности его использования. *Вестник статистики*. 1984. № 10. С. 6–14.
287. Семенов А. Г., Юсипчук Л. А. Особливості формування капіталу підприємства. *Вісник економічної науки України*. 2014. № 1. С. 110–114.
288. Сенишин О. С. Соціальний розвиток села як умова досягнення продовольчої безпеки України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна*. 2014. Вип. 1. С. 92–102.
289. Синк Д. С. Управление производительностью: планирование, измерение и оценка, контроль и повышение / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1989. 528 с.
290. Сільське господарства Львівщини: стат. зб. за 2016 рік. Львів: ГУСуЛО, 2017. 183 с.
291. Сільське господарство України за 2008 рік: стат. зб. / за ред. О. М. Прокопенка. Київ: Державний комітет статистики України, 2009. 361 с.
292. Сільське господарство України за 2010 рік: стат. зб. / за ред. О. М. Прокопенка. Київ: Державний комітет статистики України, 2011. 384 с.
293. Сільське господарство України за 2014 рік: стат. зб. / за ред. О. М. Прокопенка. Київ: Державний комітет статистики України, 2015. 379 с.

294. Сільське господарство України за 2015 рік: стат. зб. / за ред. О. М. Прокопенка. Київ: Державний комітет статистики України, 2016. 361 с.
295. Сільське господарство України за 2016 рік: стат. зб. / за ред. О. М. Прокопенка. Київ: Державний комітет статистики України, 2017. 246 с.
296. Сімейний кодекс України. URL: zakon.rada.gov.ua/go/2947-14.
297. Слижис М. У. Экономический потенциал основных производственных фондов в машиностроении. Москва: Машиностроение, 1986. 147 с.
298. Слісаренко О. О., Огородніков Д. Д., Наконечний В. Л. Словник підприємця. Київ: РВПС України, НАН України, 1999. 196 с.
299. Словарь современной экономической теории / ред.-упоряд. М. Макмиллан. Москва: ИНФРА-М, 1997. 518 с.
300. Словник іншомовних слів / за ред. Мельничука О. С. Київ. 1985. 968 с.
301. Солодихін С. В., Хорошун В. В. Науково-методичний підхід до моделювання економічного потенціалу підприємства. *Економіка і управління*. 2011. № 3. С. 91–95.
302. Стельмашук А. М., Возьний К. З. Розвиток альтернативних форм господарювання на селі (на прикладі селянських (фермерських) господарств Тернопільської області). *Економіка АПК*. 1996. № 8. С. 17–23.
303. Стефанюк У. Ф. Удосконалення формування і використання трудового потенціалу фермерських господарств. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 3. С. 74–80.
304. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 с.
305. Стрип-тілл: шляхом проб і помилок. *Пропозиція. Український журнал з питань агробізнесу*. 2015. № 2. URL: <http://www.propozitsiya.com/?page=146&itemid=4105>.
306. Тальмина П. В. Финансовые рычаги повышения фондоотдачи. Москва: Финансы и статистика, 1990. 207 с.
307. Теоретическая экономика: Политэкономия / под ред. Г.П. Журавлевой, Н.Н. Мильчаковой. Москва: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. 324 с.
308. Тертышник М. И. Оценка производственного потенциала предприятия и научно-технического уровня производства. *Известия Иркутской государственной экономической академии*. 2012. № 1. С. 98–102.

309. Тищенко О. М., Гусев Ю. В. Світовий досвід визначення малого бізнесу як складової розвитку економіки. *Конкурентоспроможність та інновації: проблеми науки та практики*: монографія. Харків: ВД «ІНЖЕК», 2012. С. 235–251.
310. Толковый словарь Ушакова. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/963642>.
311. Томпсон, А. А., Стрикленд А. Дж. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа. Москва: Вильямс, 2002. 928 с.
312. Трегобчук В. М. Аграрний сектор економіки України: сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку. *Ресурсний потенціал АПК: концептуальні засади і механізми збалансованого відтворення та ефективного використання*: зб. наук. праць. НАН України: Ін-т економіки. Редкол.: В. М. Трегобчук (відп. ред.) та ін. Київ, 2002. С. 10–19.
313. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. [Бородіна О.М., Геєць В.М., Гуторов А.О. та ін.] / за ред. Гейця В. М., Бородіної О. М., Прокопи І. В.; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 56 с.
314. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса. Москва: Маркетинг, 2001. 892 с.
315. Федонін О. С., Репіна І. М., Олексюк О. І. Потенціал підприємства: формування та оцінка: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2004. 316 с.
316. Фещур Р. В., Самуляк В. Ю., Шишковський С. В. Непрямий метод оцінювання рівня розвитку підприємств. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2012. № 727. С. 286–291.
317. Фомин П. А., Старовойтов М. К. Особенности оценки производственного и финансового потенциала промышленного предприятия. *Среднее профессиональное образование*. 2008. № 11. С. 1–23.
318. Фонов А.Г. Ресурсный потенциал: планирование, управление. Москва: Экономика, 1985. 149 с.
319. Формування виробничого потенціалу та ринку засобів виробництва / за ред. П. Т. Саблука, В. Г. Більського. Київ: Урожай, 1993. 260 с.
320. Фудин А.Ф. Экономика сельского хозяйства зарубежных стран: развитие капиталистических стран: учебн. пособ. Москва: Изд-во УДН, 1987. 320 с.

321. Фуруботн Э., Рихтер Р. Институты и экономическая теория. Достижения новой институциональной экономической теории / Э. Г. Фуруботн; под. ред. В. С. Канькало и др. Санкт-Петербург: ИД СПбГУ, 2005. 702 с.
322. Хома І. Б., Андрушко Н. І., Слюсарчик К. М. Фінансовий аналіз: навч. посіб. Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка, 2012. 344 с.
323. Христенко Л. М., Буткова Н. Є. Оцінювання впливу потенціалу підприємства на його економічну стійкість. *Управління проектами та розвиток виробництва*. 2012. № 4. С. 101–108.
324. Черевко Г.В. Стан, проблеми і перспективи фермерства в Україні. *Аграрна економіка*. 2017. т. 10, №1–2. С. 74–81.
325. Черников Д. А. Эффективность использования потенциала и конечные народнохозяйственные результаты. *Экономические науки*. 1981. № 10. С. 89–94.
326. Чичканов В. Какую модель мы выбираем? *Экономика и жизнь*. 2000. № 7. С. 10–21.
327. Шаблиста Л. М. Капітал підприємств: природа, структура, тенденції формування і відтворення. *Економіка і прогнозування*. 2012. № 4. С. 36–45.
328. Шапурова О.О. Потенціал підприємства: економічний зміст, підходи та методика оцінювання. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)* / за ред. М. Ф. Кропивка. 2011. №2. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2011. С. 372–380.
329. Швиданенко Г. О., Дмитренко А. І., Олексюк О. І. Бізнес-діагностика підприємства: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2008. 344 с.
330. Шевченко А. Теоретичні підходи до визначення потенціалу підприємства *Наукові записки*. 2006. № 15. URL: www.library.tane.edu.ua/images/nauk_vydannya/dDv1mQ.pdf.
331. Шевченко І. Ю. Трудовий потенціал регіону: сутність та базова структура. *Економіка і регіон*. 2012. № 6. С. 141–145.
332. Шершньова З. Є., Оборська С. В. Стратегічне управління: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 1999. 384 с.
333. Шостак Л., Бодрак О. Макроекономічна модель зростання в рамках природоресурсних обмежень. *Економіка України*. 2000. № 12. С. 46–52.
334. Шпикуляк О. Г. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2010. 396 с.

335. Шпикуляк О. Г., Грицаєнко М. О. Розвиток інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері. *Глобальні та національні проблеми економіки* 2015. Вип. 8. С. 292–298.
336. Шульський М. Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку: монографія. Львів: Світ, 2004. 392 с.
337. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Москва: Прогресс. 1982. 278 с.
338. Шумпетер Й. Теория экономического развития: исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита и цикла конъюнктуры. Москва: Прогресс, 1992. 455 с.
339. Щєбликіна І. О. Власний капітал підприємства. *Вісник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)* / за ред. М. Ф. Кропивка. 2011. №2 (14). Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2011. С. 388-395.
340. Экономический потенциал административных и производственных систем: монография / под ред. Балацкого О. Ф. Сумы: ИТД «Университетская книга», 2006. 973 с.
341. Ядгаров Я. С. История экономических учений: учеб. для вузов. Москва: ИНФРА-М, 2001. 471 с.
342. Ярошук О. Аналіз структури капіталу підприємства. *Економічний аналіз*. 2009. Вип. 4. С. 341–349.
343. Agriculture, forestry and fishery statistics. Statistical Books. 2016 edition. P. 30. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7777899/KS-FK-16-001-EN-N.pdf/cae3c56f-53e2-404a-9e9e-fb5f57ab49e3>.
344. Ansoff H. Corporate strategy. New York: Mc.Graw Hill, 1965. 519 p.
345. Arrow K. I. Essays in the Theory of Risk-Bearing. Amsterdam: Nort Holland, 1970. 155 p.
346. Bodiguel L. Le territoire, vecteur de la reconnaissance juridique de l'agriculture multifonctionnelle. *Economie rurale*. 2003. № 273–274. P. 61-75.
347. Bowen H. Investment in Learning. Sun Francisco, 1978. 362 p.
348. Contemporary Encyclopedia (2017). URL: <http://enc-dic.com/word/d/Dobavlennaya-stoimost-23022.html>.
349. Davidova S., Thomson K. Family farming in Europe: challenges and prospects. European Parliament's Committee on Agriculture and Rural Development. 2014. 65 p.
350. Economic dictionary (2017). Retrieved from mirslovarei. URL: com/content_eco/.

351. Farming in Poland. URL: http://polandpoland.com/farming_poland.html.
352. Grawford S., Ostrom E. A Grammar of Institutions. *American political science review*. 1995. Vol. 89. N3. P. 582–600.
353. Hnatyshyn L. Land in system of farms production potential. *Science and innovation: Collection of scientific articles*. Publishing house «BREEZE», Montreal, Canada, 2018. P. 71–75.
354. Hnatyshyn L. Theory of farms production potential. *Science and practice: an innovative approach: Collection of scientific articles. Les Editions L'Originale*, Paris, France, 2017. P. 11–14.
355. Hnatyshyn L., Prokopyshyn O. Evaluation of production processes of farms in Carpathian region. *Мир науки и инноваций*. 2015. Вып. 2(2). Том 9. Иваново: Научный мир, 2015. С. 32–41.
356. Izdebski W., Skudlarski J. Hierarchia ważności czynników techniczno-organizacyjnych wpływających na efektywność obsługi technicznej ciągników rolniczych jako narzędzie wspomagania decyzji o zakupie ciągnika. *Motrol. Motoryzacja i energetyka rolnictwa*. Lublin, 2005. Tom 7. 2005. С. 97–104.
357. Lorant A., Fekete Farkas M. More insurance subsidies for European farmers – is it needed? *APSTRACT*. 2015. Vol. 9, N 4. P. 33–38.
358. Lypchuk V., Hnatyshyn L. Konkurencyjność gospodarstw farmerskich w gospodarce rolnej Ukrainy. *Ekonomia-Technika-Zarządzanie*. XI Sympozjum Wydziału Zarządzania i Modelowania Komputerowego. Kielce, 2014. S. 276–282.
359. Matthews A. Promoting Family Farming: The European Union. *Great Insights*. 2014. Vol. 3. P. 26–29.
360. Muller-Armack A. *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik*. Bern, Stuttgart: Aufe, 2006. 243 p.
361. Oblój K. *Strategia organizacji*, Warszawa 2014, 416 s.
362. Panayotov. T. *Instruments of Change - Motivating and Financing Sustainable Development*. UNEP, Earthscan Publications, 1998.
363. Pawlak J. Tendencies on the polish tractor market. *Teka Komisji Motoryzacja i energetyka rolnictwa*. Lublin, 2005. Tom 5. 2005. S. 168–176.
364. Penrose E. *The theory of growth of the firm*. New-York: Oxford University Press, 1995. 296 p.
365. Porter M. E. *Competitive advantage: creating and sustaining superior performance*. New York: Free press, 1985. 658 p.
366. Rokita J. *Zarządzanie strategiczne. Tworzenie i utrzymywanie przewagi konkurencyjnej*, PWE, Warszawa, 2014. 352 s.

367. Ruoxi L., Dudensing R. (2015). What Do We Mean by Value-added Agriculture? choices 4th Quarter №30 (4). URL: http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/229438/2/cmsarticle_479.pdf.
368. Szeptycki A., Wojcicki Z. Prognoza wyposażenia polskiego rolnictwa w ciągniki, kombajny i samochody. *Motrol. Motoryzacja i energetyka rolnictwa*. Lublin, 2003. Tom 5. 2003. S. 184–191.
369. Trechow P. Maschinenbauer für den Acker. *Hochschulanzeiger*. 2008. № 96. 366 s.
370. Wawrzyniak K. (2007). Diagnozowanie ilościowe procesów i obiektów gospodarczych – podstawowe pojęcia. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, 450. S. 647-659.
371. Williamson O. *Mechanisms of Governance*. New-York: Oxford University Press, 1970. 429 p.
372. *Zeddies Viability of farms*. Bruksela; Luksemburg: Office of Official Publications of the European Communities, 1991. 7 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

**Виробничий потенціал фермерських господарств України
на 31.12.2008 року (на одне господарство), %**

Область	Працівники	С.-г. угіддя	Умовне поголів'я худоби та птиці	Технічне оснащення	Виробничий потенціал
Україна	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Вінницька	139,54	131,09	143,5	149,00	92,3
Волинська	134,22	57,24	302,2	159,21	111,3
Дніпропетровська	13,31	131,94	65,2	116,34	79,9
Донецька	99,24	58,01	126,1	71,25	86,6
Житомирська	9,89	93,69	360,9	114,91	126,2
Закарпатська	23,57	7,89	95,7	38,83	36,3
Запорізька	14,45	131,26	26,1	120,42	73,0
Івано-Франківська	110,65	48,22	104,3	102,00	89,3
Київська	105,32	93,35	100,0	167,35	113,1
Кіровоградська	120,15	153,21	56,5	102,00	113,8
Луганська	111,03	173,11	78,3	118,44	124,6
Львівська	115,59	59,92	887,0	151,00	260,3
Миколаївська	64,26	72,91	8,7	59,16	54,7
Одеська	62,36	60,09	17,4	55,14	51,2
Полтавська	110,65	121,56	73,9	120,41	108,5
Рівненська	160,84	84,81	263,0	155,10	157,3
Сумська	133,08	146,39	123,9	142,94	137,2
Тернопільська	133,08	92,61	58,7	157,13	111,1
Харківська	141,83	175,17	84,8	142,95	140,6
Херсонська	90,11	97,31	17,4	91,81	78,1
Хмельницька	134,98	115,13	182,6	210,25	153,6
Черкаська	122,05	104,29	108,7	159,23	121,5
Чернівецька	88,21	32,89	93,5	87,84	72,6
Чернігівська	175,29	152,38	428,3	128,63	209,7

Джерело: розраховано згідно з [291, с. 344-356]

Таблиця А.2

**Виробничий потенціал фермерських господарств України
на 31.12.2014 року (на одне господарство), %**

Область	Працівники	С.-г. угіддя	Умовне поголів'я худоби та птиці	Технічне оснащення	Виробничий потенціал
Україна	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Вінницька	133,3	123,1	121,3	136,4	128,46
Волинська	91,7	57,5	196,7	81,8	100,46
Дніпропетровська	112,5	125,5	59,0	109,1	105,02
Донецька	108,3	132,7	52,5	100,0	102,80
Житомирська	108,3	69,3	283,6	100,0	130,00
Закарпатська	50,0	6,1	60,7	9,1	30,79
Запорізька	104,2	143,3	18,0	118,2	101,49
Івано-Франківська	66,7	43,8	137,7	72,7	75,23
Київська	112,5	89,7	121,3	109,1	106,74
Кіровоградська	120,8	143,6	65,6	127,3	117,90
Луганська	104,2	164,8	108,2	118,2	125,98
Львівська	100,0	42,3	777,0	109,1	219,91
Миколаївська	79,2	77,8	13,1	63,6	62,44
Одеська	62,5	71,7	16,4	54,5	54,44
Полтавська	116,7	102,9	91,8	136,4	111,52
Рівненська	95,8	59,0	344,3	127,3	140,76
Сумська	141,7	138,6	137,7	154,5	142,53
Тернопільська	95,8	69,0	147,5	81,8	95,30
Харківська	145,8	190,2	82,0	181,8	153,56
Херсонська	95,8	98,0	19,7	72,7	76,62
Хмельницька	91,7	80,6	170,5	100,0	105,79
Черкаська	129,2	97,6	139,3	127,3	121,36
Чернівецька	100,0	39,8	55,7	72,7	67,62
Чернігівська	141,7	148,3	427,9	118,2	196,22

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 335-347]

Таблиця А.3

Рейтингова оцінка областей України за ефективністю використання виробничого потенціалу фермерських господарств, 2008 рік

Область	Продукція сільськогосподарства		Чистий дохід від реалізації до середнього по Україні, %		Рівень використання ресурсного потенціалу, %		Стандартизовані коефіцієнти використання виробничого потенціалу фермерськими господарствами (відносно області-стандарту)		Рейтингова оцінка	Рейтинг
	на один фермерське господарство, тис.грн	до середнього по Україні, %	на один фермерське господарство, тис.грн	до середнього по Україні, %	за продукцією сільськогосподарства	за чистим доходом	за продукцією сільськогосподарства	за чистим доходом		
Україна	139,5	100,0	155,9	100,0	155,9	100,0	1,0	1,0	X	X
Вінницька	212,4	152,3	240,1	154,0	166,8	105,0	1,1	0,83	0,17	1
Волинська	121,3	87,0	118,2	75,8	78,2	68,1	0,47	0,34	0,85	17
Дніпропетровська	168,4	120,7	184,7	118,5	151,1	148,3	0,92	0,73	0,28	3
Донецька	143,5	102,9	145,6	93,4	118,8	116,9	0,72	0,58	0,51	7
Житомирська	110,0	78,9	112,8	72,4	62,5	57,4	0,38	0,28	0,95	20
Закарпатська	26,9	19,3	34,9	22,4	53,2	61,7	0,32	0,31	0,97	21
Запорізька	148,5	106,5	167,3	107,3	145,9	147,0	0,88	0,73	0,28	3
Івано-Франківська	66,1	47,4	91,5	58,7	53,1	65,7	0,32	0,33	0,95	20
Кіровоградська	154,8	111,0	184,7	118,5	98,1	104,8	0,59	0,52	0,63	12
Львівська	205,7	147,5	228,7	146,7	129,6	128,9	0,79	0,64	0,41	4
Луганська	180,6	129,5	184,9	118,6	103,9	95,2	0,63	0,47	0,65	13
Львівська	295,6	211,9	195,9	125,7	81,4	48,3	0,49	0,24	0,92	18
Миколаївська	76,5	54,8	87,1	55,9	100,1	102,1	0,61	0,51	0,62	11
Одеська	76,6	54,9	91,6	58,8	107,1	114,8	0,65	0,57	0,55	9
Полтавська	182,8	131,0	209,5	134,4	120,7	123,9	0,73	0,61	0,61	6
Рівненська	134,8	96,6	155,3	99,6	61,4	63,3	0,37	0,31	0,94	19
Сумська	192,0	137,6	207,0	132,8	100,3	96,8	0,61	0,48	0,65	13
Тернопільська	186,4	133,6	349,9	224,4	120,3	202,0	0,73	1	0,26	2
Харківська	247,7	177,6	269,8	173,1	126,3	123,1	0,77	0,61	0,43	5
Херсонська	132,6	95,1	123,2	79,0	121,8	101,2	0,74	0,50	0,75	15
Хмельницька	161,6	115,8	207,5	133,1	75,4	86,7	0,46	0,43	0,78	16
Черкаська	184,5	132,3	225,5	144,6	108,9	119,0	0,66	0,59	0,54	8
Чернівецька	51,5	36,9	50,4	32,3	50,8	44,5	0,31	0,22	1,04	21
Чернігівська	245,7	176,1	304,8	195,5	84,0	93,2	0,51	0,46	0,73	14

Рейтингова оцінка областей України за ефективністю використання виробничого потенціалу фермерських господарств, 2014 рік

Область	Продукція сільськогосподарства		Чистий дохід від реалізації		Рівень використання		Стандартизовані коефіцієнти		Рейтингова оцінка	Рейтинг
	до середнього по Україні, %		до середнього по Україні, %		ресурсного потенціалу, %		використання виробничого потенціалу фермерськими господарствами (відносно області-еталона)			
	на одне фермерське господарство, тис. грн	на одне фермерське господарство, тис. грн	на одне фермерське господарство, тис. грн	на одне фермерське господарство, тис. грн	за продукцією сільськогосподарства	за частиною доходом	за продукцією сільськогосподарства	за чистим доходом		
Україна	486,9	100,0	606,6	100,0	X	X	X	X	X	X
Вінницька	764,8	157,1	879,5	145,0	122,3	112,9	0,88	0,79	0,24	5
Волинська	466,1	95,7	450,8	74,3	95,3	74,0	0,69	0,52	0,57	13
Дніпропетровська	467,2	96,0	588,6	97,0	91,4	92,4	0,66	0,64	0,50	10
Донецька	380,5	78,1	894,5	147,5	76,0	143,5	0,55	1	0,45	9
Житомирська	398,8	81,9	450,7	74,3	63,0	57,2	0,45	0,40	0,81	15
Закарпатська	55,6	11,4	81,3	13,4	37,0	43,5	0,27	0,30	1,01	20
Запорізька	406,5	83,5	597,7	98,5	82,3	97,1	0,59	0,68	0,52	11
Вашо-Франківська	341,2	70,1	388,0	64,0	93,2	85,1	0,67	0,59	0,53	12
Київська	622,4	127,8	717,2	118,2	119,7	110,7	0,86	0,77	0,85	16
Кіровоградська	729,9	149,9	941,2	155,2	127,1	131,6	0,92	0,92	0,11	3
Луганська	637,6	131,0	777,4	128,2	104,0	101,8	0,75	0,71	0,38	7
Львівська	552,9	113,6	492,9	81,3	51,7	37,0	0,37	0,26	0,97	18
Миколаївська	283,6	58,2	379,0	62,5	93,2	100,1	0,67	0,70	0,45	9
Одеська	317,8	65,3	420,7	69,4	119,9	127,5	0,86	0,89	0,18	4
Полтавська	548,8	112,7	640,7	105,6	101,1	94,7	0,73	0,66	0,43	8
Рівненська	409,0	84,0	361,0	59,5	59,7	42,3	0,43	0,29	0,91	17
Сумська	877,2	180,2	940,5	153,4	126,4	107,6	0,91	0,75	0,03	1
Тернопільська	643,6	132,2	540,3	89,1	138,7	93,5	1	0,65	0,35	6
Харківська	1021,7	209,8	1238,0	204,1	136,6	132,9	0,98	0,93	0,07	2
Херсонська	351,2	72,1	451,5	74,4	94,1	97,1	0,68	0,68	0,45	9
Хмельницька	604,8	124,2	595,7	98,2	117,4	92,8	0,85	0,65	0,38	7
Черкаська	653,7	134,3	899,1	146,6	110,7	120,8	0,80	0,84	0,81	15
Чернівецька	299,7	61,6	551,5	90,9	91,1	134,4	0,66	0,60	0,35	6
Чернігівська	830,1	170,5	818,9	135,0	86,9	68,8	0,63	0,48	0,64	14

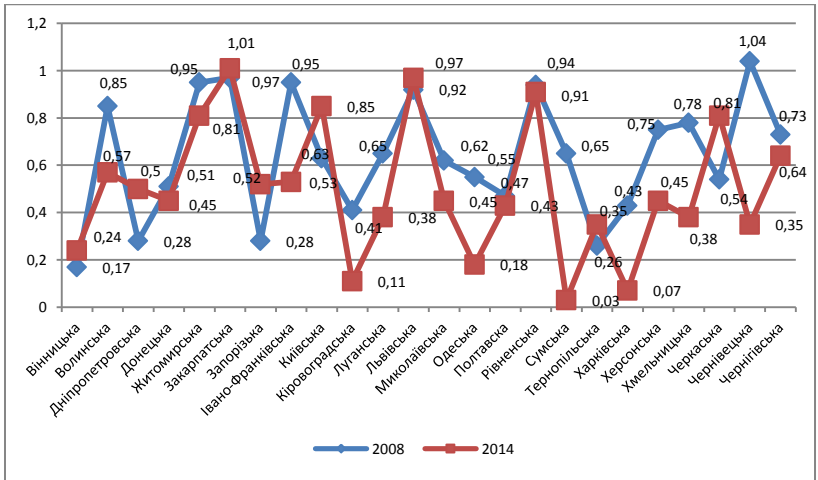

Рис. А.1. Графічна інтерпретація значення рейтингової оцінки ефективності використання виробничого потенціалу фермерських господарств

Таблиця А.5

Розподіл областей України за рівнем ефективності використання виробничого потенціалу фермерських господарств

Рівні ефективності за значенням рейтингової комплексної оцінки	Область	
	на 31.12.2008 року	на 31.12.2014 року
Низький 0–0,33	Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська	Житомирська, Закарпатська, Київська, Львівська, Рівненська, Черкаська
Середній 0,34–0,66	Донецька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська	Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська
Високий 0,67–1 і понад 1	Вінницька, Дніпропетровська, Запорізька, Тернопільська	Вінницька, Кіровоградська, Одеська, Сумська, Харківська

Додаток Б
Показники для оцінки виробничого потенціалу
фермерського господарства

Показник	Умовн. познач.	Формула для розрахунку	Примітка
1	2	3	4
Фондозабезпеченість	Φ_z	HA_{cp} / S	HA_{cp} – середньорічна вартість необоротних активів, тис. грн;
Фондоємкість	Φ_e	HA_{cp} / Bp	S – площа сільськогосподарських угідь, га;
Фондовіддача	Φ_v	Bp / HA_{cp}	Bp – вартість продукції сільського господарства, тис. грн;
Фондоозброність	$\Phi_{озб}$	$HA_{cp} / Ч$	P – посівна площа, га;
Енергозабезпеченість	E_z	$КС / П$	$Ч$ – середньорічна чисельність працівників, осіб;
Енергоозброність	$E_{озб}$	$КС / Ч$	$КС$ – вартість енергетичних потужностей, тис. грн;
Електроозброність	$E_{л\ озб}$	$кВтг / Ч$	HA_z – залишкова вартість необоротних активів господарства, тис. грн;
Коефіцієнт зносу основних засобів	$K_{зн}$	$HA_z / HA_{поч}$	$HA_{поч}$ – початкова вартість необоротних активів господарства, тис. грн;
Коефіцієнт оновлення основних засобів	$K_{оновл}$	$OZ_{введ} / OZ_{кін}$	$OZ_{введ}$ – вартість основних засобів, що введені в експлуатацію у звітному році, тис. грн;
Рентабельність активів	P_A	Pr / A	$HA_{кін}$ – вартість необоротних активів на кінець звітного року, тис. грн;
Коефіцієнт оборотності оборотних активів	O_{OA}	Bp / OA	A – загальна сума активів господарства, тис. грн;
Коефіцієнт загального покриття	$K^3_{покp}$	$OA / КПЗ$	OA – оборотні активи (грошові кошти та їх еквіваленти, короткострокові фінансові інвестиції, дебіторська заборгованість, запаси), тис. грн;
Коефіцієнт швидкої ліквідності	$K_{пот.лікв}$	$(ГЗ + КФІ + ДБЗ) / КПЗ$	$КПЗ$ – короткострокові поточні зобов'язання, тис. грн;
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	$K_{абс.лікв}$	$(ГЗ + КФІ) / КПЗ$	$ГЗ$ – грошові кошти та їх еквіваленти, тис. грн;
Коефіцієнт стабільності економічного зростання	$K_{стаб.е.зр}$	$(Pr-Да) / КПЗ$	$КФІ$ – короткострокові фінансові інвестиції, тис. грн;
Коефіцієнт якості дебіторської заборгованості	$K_{ДБЗстp}$	$ДБЗстp / ДБЗ$	$ДБЗ$ – загальний розмір дебіторської заборгованості, тис. грн;
Рентабельність власного капіталу	PBK	$ЧП / BK$	Bk – власний капітал господарства, тис. грн;
Оборотність кредиторської заборгованості	$O_{кр.зав}$	$Bp / КТЗ_{сep}$	$Дa$ – дивіденди, сплачені акціонерам, тис. грн;
			$ДБЗстp$ – розмір дебіторської заборгованості, термін погашення якої не настав, тис. грн;
			$КТЗ_{сep}$ – середнє значення кредиторської заборгованості, термін погашення якої не настав, тис. грн
			$ЧП$ – чистий прибуток господарства, тис.грн.;
			Bk – розмір власного капіталу, тис.грн.;
			$КТЗ_{сep}$ – середній розмір кредиторської заборгованості за період, тис.грн.;

Продовження додатка Б

1	2	3	4
Рентабельність позичкового капіталу	$R_{ПК}$	$ЧП / ПК$	$ПК$ – позичковий капітал господарства, тис. грн;
Рентабельність інвестицій	$R_{ІНВ}$	$ЧП_{ІНВ} / Ік$	$Чп$ – чистий прибуток, тис. грн; $ЧП_{ІНВ}$ – розмір чистого прибутку, отриманий за результатами інвестиційних вкладень, тис. грн; $Ік$ – розмір інвестицій, тис. грн;
Ефективність прийняття управлінських рішень	$E_{упр}$	$ПРупр / Пр$	$ПРупр$ – розмір прибутку, отриманий в процесі прийняття ефективного управлінського рішення, тис. грн; $Пр$ – розмір прибутку, тис. грн
Продуктивність праці	$П$	$ВР / Чср$	$ВР$ – виручка від реалізації сільськогосподарської продукції, тис. грн.;
Коефіцієнт кадрового забезпечення	$K_{кадр.забез}$	$Ч_{факт} / Ч_{потр}$	$Чср$ – середньспіскова чисельність працівників, осіб; $Ч_{факт}$ – активна чисельність працівників господарства, осіб;
Динаміка частки працівників з вищою освітою	$\Delta q_{во}$	$Ч_{во} / Чср$	$Ч_{потр}$ – сумарна потреба кадрів за всіма категоріями працівників, осіб; $Ч_{во}$ – чисельність працівників з вищою освітою, осіб;
Коефіцієнт соціальної захищеності працівників	$K_{соц. зах}$	$ЗПсер / ЗПгал$	$ЗПсер$ – середній розмір заробітної плати у господарстві, грн; $ЗПгал$ – середній розмір заробітної плати в галузі, грн;
Коефіцієнт стабільності трудового потенціалу	$K_{стаб}$	$1 - (Чзв / Чср)$	$Чзв$ – чисельність працівників, що звільнилися за досліджуваний період, осіб; $Фзп$ – фонд заробітної плати працівників, тис. грн; $Фмот$ – фонд матеріального стимулювання працівників, тис. грн.
Коефіцієнт мотивації працівників	$K_{мот}$	$Фмот / Фзп$	$ВР_{онов.прод}$ – виручка від реалізації оновленої продукції, тис. грн; $ВР$ – виручка від реалізації сільськогосподарської продукції, тис. грн;
Частка щорічного оновлення продукції в загальному обсязі виробництва	$K_{оновл.прод}$	$ВР_{онов.прод} / ВР$	$В_{нддкр}$ – витрати на проведення НДДКР, тис. грн; $В^{нддкр}$ – загальні витрати господарства на виробництво та реалізацію нової продукції, тис. грн;
Питома вага витрат на НДДКР у загальній сумі витрат господарства	$K^{нддкр}_{витр}$	$В_{нддкр} / В^{нддкр}$	$ЧП_{ІНВ}$ – розмір чистого прибутку, отриманого за рахунок впровадження інновацій, тис. грн;
Рентабельність інновацій	$R_{ІНВ}$	$ЧП_{ІНВ} / В_{ІНВ}$	$В_{ІНВ}$ – виробничі витрати, пов'язані зі створенням інновацій, тис. грн;
Рентабельність інвестицій, спрямованих в інноваційну діяльність господарства	$R^{ІНВ}_{ІНВ}$	$ЧП_{ІНВ} / І_{ІНВ}$	$І_{ІНВ}$ – розмір інвестиційних вкладень в інноваційну діяльність господарства, тис. грн;
Динаміка частки іноземних інвестицій, спрямованих в інноваційну діяльність господарства	$\Delta q_{ІНВ}^{іно}$	$I^{іно}_{ІНВ} / I_{ІНВ}$	$I^{іно}_{ІНВ}$ – обсяг іноземних інвестицій, спрямованих в інноваційну діяльність господарства, тис. грн

Джерело: узагальнено автором

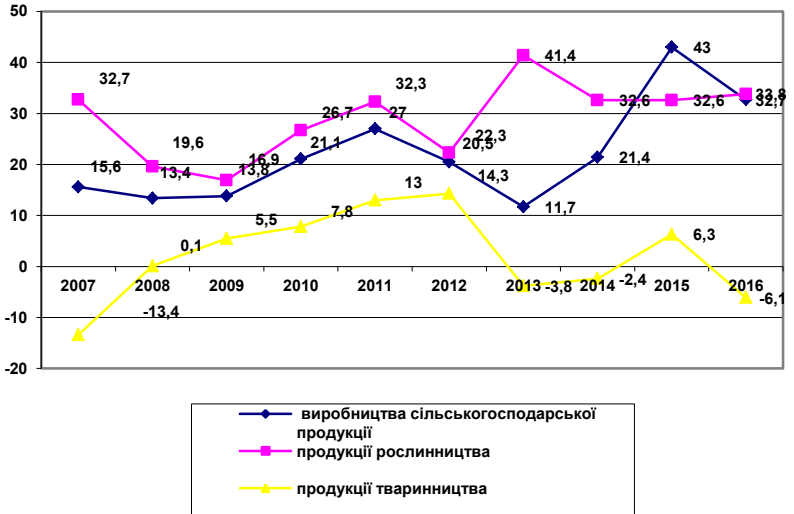
Додаток В
Динаміка середніх цін реалізації сільськогосподарської продукції,
грн за 1 ц

Вид продукції	2010 рік	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	Зміна, +/-
Зернові та зернобобові фермерські господарства	107,1	152,5	122,6	165,3	260,4	320,3	213,2
сільськогосподарські підприємства	112,1	154,7	130,0	180,1	291,2	341,4	229,3
Насіння соняшника фермерські господарства	291,3	341,5	291,2	364,8	728,9	837,3	546,0
сільськогосподарські підприємства	294,3	358,4	308,8	406,3	753,2	865,6	571,3
Цукровий буряк фермерські господарства	58,0	40,9	37,0	41,2	66,4	79,0	21,0
сільськогосподарські підприємства	47,9	42,7	39,8	49,4	78,9	84,9	37,0
Овочі фермерські господарства	136,3	119,7	166,4	184,9	318,6	270,5	134,2
сільськогосподарські підприємства	255,2	195,7	235,4	251,4	390,3	392,4	137,2
Картопля фермерські господарства	216,0	132,7	190,6	217,0	263,6	277,2	61,2
сільськогосподарські підприємства	213,1	113,9	186,1	217,4	243,6	263,2	50,1
Плоди і ягоди фермерські господарства	209,4	302,4	264,3	359,4	527,1	541,7	332,3
сільськогосподарські підприємства	242,0	270,7	301,1	242,9	589,5	586,4	344,4
Велика рогата худоба на м'ясо фермерські господарства	940,1	1308,2	1112,1	1428,3	2174,4	2187,9	1247,8
сільськогосподарські підприємства	1079,7	1345,79	1290,1	1573,7	2196,6	2246,8	1167,1
Молоко фермерські господарства	250,9	259,7	317,5	343,6	417,9	522,4	271,5
сільськогосподарські підприємства	293,9	266,2	336,4	358,8	434,7	546,2	252,3

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 186-187]

Додаток Д

Динаміка рентабельності сільськогосподарських підприємств України, %

Джерело: розраховано і побудовано згідно з [295, с. 174, 178]

Додаток Е

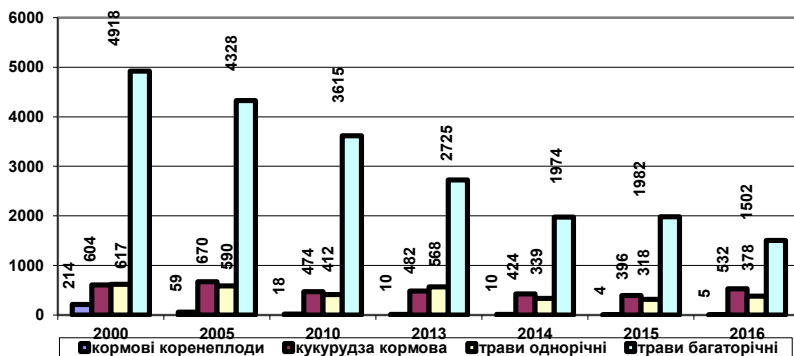

Рис. Е.1. Динаміка посівних площ кормових культур у фермерських господарствах Львівської області, га
Джерело: побудовано згідно з [290, с. 70]

Таблиця Е1

Структури посівних площ під зерновими культурами у фермерських господарствах Львівської області

Вид зернової культури	2014 рік		2015 рік		2016 рік		Зміна, +/-	
	га	%	га	%	га	%	га	%
Зернові і зернобобові, усього	29486	100,0	29763	100,0	31079	100,0	1593	х
у тому числі								
озима пшениця	15630	53,0	15733	52,9	16398	52,8	768	-0,2
озиме жито	580	2,0	335	1,1	473	1,5	-107	-0,5
озимий ячмінь	2221	7,5	2173	7,3	2622	8,4	401	0,9
яра пшениця	2299	7,8	2440	8,2	1976	6,4	-323	-1,4
ярий ячмінь	2140	7,3	2205	7,4	2669	8,6	529	1,3
овес	2484	8,4	1655	5,6	1396	4,5	-1088	-3,9
кукурудза на зерно	2694	9,1	2285	7,7	2704	8,7	10	-0,4
просо	5	0,0	1	0,0	1	0,0	-4	0
гречка	1068	3,6	2066	6,9	1845	5,9	777	2,3
зернобобові	430	1,5	838	2,8	932	3,0	502	1,5

Джерело: розраховано згідно з [290, с. 38]

Додаток Ж
Динаміка посівних площ основних сільськогосподарських культур
у фермерських господарствах, тис га

Показник	Рік	Карпатський регіон					Україна	Частина Карпатського регіону, %	Частина фермерів України до посівної площі господарств усіх категорій, %
		у т.ч. області регіону							
		разом посівних площ	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька			
Зернові та зернобобові	2010	64,3	7,1	12,4	35,7	9,1	2145,5	3,0	14,7
	2011	63,0	7,5	13,6	32,9	9,0	2215,8	2,8	14,1
	2012	66,4	7,2	16,1	32,9	10,2	2103,3	3,2	14,2
	2013	63,1	7,0	15,3	30,7	10,1	2344,7	2,7	14,8
	2014	59,2	7,0	13,8	29,5	8,9	2182,0	2,7	14,9
	2015	59,0	6,8	13,4	29,8	9,0	2287,7	2,6	15,6
	2016	64,3	6,5	12,5	31,1	9,0	2264,7	2,8	15,8
2016 р. до 2010 р., +/-		0	-0,6	0,1	-4,6	-0,1	119,2	-0,2п	+1,1п
Цукровий буряк (фабричний)	2010	3,0	-	1,1	1,8	0,1	46,0	6,5	9,3
	2011	2,2	-	0,8	1,3	0,1	41,2	5,3	7,7
	2012	1,7	-	0,3	1,4	-	31,9	5,3	7,1
	2013	0,8	-	0,2	0,6	-	16,3	4,9	6,0
	2014	1,0	-	0,3	0,7	-	21,4	4,7	6,5
	2015	0,6	-	0,1	0,5	-	14,7	4,1	6,2
	2016	3,0	-	0,4	0,7	-	20,1	14,9	6,9
2016 р. до 2010 р., +/-		0	-	-0,7	-1,1	-	-25,9	+8,4п	-2,4п
Картопля	2010	1,3	0,4	0,2	0,6	0,1	10,1	12,9	0,7
	2011	1,5	0,4	0,2	0,7	0,2	13,1	11,5	0,9
	2012	1,6	0,3	0,3	0,8	0,2	14,7	10,9	1,0
	2013	1,4	0,3	0,3	0,7	0,1	12,3	11,4	0,9
	2014	1,3	0,2	0,3	0,6	0,2	9,1	14,3	0,7
	2015	1,1	0,2	0,2	0,6	0,1	7,7	14,3	0,6
	2016	1,3	0,2	0,2	0,6	0,2	6,4	20,3	0,5
2016 р. до 2010 р., +/-		0	-0,2	0	0	0,1	-3,7	+7,4п	-0,2п
Соняшник	2010	5,3	2,0	0,5	2,1	0,7	898,9	0,6	19,9
	2011	7,6	2,5	0,5	3,5	1,1	965,2	0,8	20,3
	2012	7,6	2,4	0,5	2,6	2,1	1025,2	0,7	20,2
	2013	7,6	2,3	1,5	2,7	1,1	1030,1	0,7	20,2
	2014	6,8	2,3	0,9	2,8	0,8	1076,4	0,6	20,7
	2015	8,5	2,1	2,7	3,2	0,5	1040,0	0,8	20,1
	2016	5,3	2,0	2,6	3,3	1,4	1247,3	0,4	20,5
2016 р. до 2010 р., +/-		0	0	2,1	1,2	0,7	348,4	-0,2п	+0,6п
Овочі	2010	0,8	0,1	0,1	0,5	0,1	13,3	6,0	2,8
	2011	1,3	0,1	0,2	0,8	0,2	16,2	8,0	3,4
	2012	1,1	0,1	0,2	0,7	0,1	13,1	8,4	2,6
	2013	0,9	0,2	0,2	0,4	0,1	10,7	8,4	2,2
	2014	0,9	0,1	0,2	0,5	0,1	11,0	8,2	2,4
	2015	0,8	0,1	0,2	0,4	0,1	8,9	9,0	2,0
	2016	0,8	0,1	0,2	0,5	0,1	9,7	8,2	2,2
2016 р. до 2010 р., +/-		0	0	0,1	0	0	-3,6	+2,2п	-0,6п
Флоди та ягоди	2010	1,4	0,2	0,2	0,2	0,8	7,4	18,9	3,3
	2011	1,8	0,3	0,2	0,2	1,1	8,2	22,0	3,7
	2012	2,2	0,3	0,2	0,3	1,4	8,8	25,0	3,9
	2013	2,4	0,3	0,3	0,3	1,5	9,8	24,5	4,4
	2014	2,6	0,3	0,3	0,3	1,7	9,7	26,8	4,6
	2015	2,7	0,3	0,4	0,3	1,7	9,8	27,6	4,8
	2016	1,4	0,3	0,4	0,3	1,9	10,3	13,6	5,2
2016 р. до 2010 р., +/-		0	0,1	0,2	0,1	1,1	2,9	-4,7п	+1,9п

Джерело: розраховано згідно з даними Головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та [290, с. 38; 295, с. 39, 89, 90, 94, 102]

Додаток 3

**Порівняння урожайності основних сільськогосподарських культур
у фермерських господарствах, ц/га**

Показник	Рік	Карпатський регіон				Україна	Карпатський регіон порівняно з Україною, %	Фермери України порівняно із урожайністю господарств усіх категорій, %	
		у т.ч. області регіону							
		Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька				
Зернові та зернобобові	2010	23,0	26,4	23,3	21,3	21,9	105,0	81,4	
	2011	32,2	31,9	36,0	29,8	31,0	30,4	105,9	106,3
	2012	33,9	34,3	38,6	28,1	34,5	24,0	141,3	76,9
	2013	34,2	34,2	39,4	29,2	34,1	32,1	106,5	80,5
	2014	39,9	36,5	47,9	33,9	41,2	35,3	113,0	80,8
	2015	38,8	36,2	46,3	36,3	36,5	33,4	116,2	81,3
	2016	39,5	38,9	48,4	40,2	30,4	39,2	100,8	85,0
2016 р. до 2010 р., +/-	16,5	12,5	25,1	18,9	9,3	17,3	-4,2п	3,6п	
Цукровий буряк (фабричний)	2010	252,2	-	223	382	151,6	250,8	100,6	89,7
	2011	320,1	-	303	327	330,3	326,8	97,9	92,1
	2012	472,0	-	508	436	-	387,2	121,9	94,3
	2013	419,5	-	479	360	-	376,0	111,6	94,3
	2014	648,0	-	794	502	-	507,1	127,8	106,4
	2015	578,0	-	732	424	-	422,3	136,9	96,9
	2016	590,5	-	663	518	-	486,4	121,4	101,0
2016 р. до 2010 р., +/-	338,3	-	440	136	-	235,6	20,8п	11,3п	
Картопля	2010	134,5	178,1	135	118	107,0	159,5	84,3	120,4
	2011	203,3	201,3	248	198	165,9	196,5	103,5	124,1
	2012	194,2	231,3	235	168	142,4	170,5	113,9	105,9
	2013	163,7	144,4	200	160	150,5	225,5	72,6	141,2
	2014	185,8	168,1	240	189	146,0	227,0	81,9	128,7
	2015	161,85	148,8	181	169	148,6	163,2	99,2	101,1
	2016	166,2	156,1	197	164	147,8	182,6	91,0п	110,1п
2016 р. до 2010 р., +/-	31,7	-22	62	46	40,8	23,1	6,7	-10,3	
Соняшник	2010	13,3	9,8	16,8	13,5	12,9	13,4	99,3	89,3
	2011	19,4	10,2	23,1	31,1	13,1	17,1	113,5	108,9
	2012	18,0	12,0	21,7	18,6	19,8	15,5	116,1	93,9
	2013	23,4	21,8	27,3	23,1	21,4	20,9	112,0	96,3
	2014	21,1	14,5	25,1	25,1	19,7	18,2	115,9	93,8
	2015	23,8	14,6	30,9	25,8	23,8	20,8	114,4	96,3
	2016	21,3	10,6	25,6	24,2	24,6	21,2	100,5	94,6
2016 р. до 2010 р., +/-	8	0,8	8,8	10,7	11,7	7,8	1,2п	5,3п	
Овочі	2010	141,4	148,2	135	148	134,3	159,2	88,8	91,7
	2011	203,8	171,9	313	181	149,2	237,5	85,8	128,2
	2012	214,9	134,9	319	215	190,6	264,4	81,2	132,7
	2013	204,6	123,2	228	233	234,0	288,2	71,0	144,2
	2014	209,7	167,9	264	261	145,9	297,0	70,6	142,9
	2015	172,4	99,4	244	201	145,2	316,3	54,5	153,5
	2016	155,1	122,0	182	213	103,5	307,9	50,4	146,3
2016 р. до 2010 р., +/-	13,7	-26,2	47	65	-30,8	148,7	-38,4п	54,6п	

Джерело: розраховано згідно з даними Головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та [290, с. 68-75; 295, с. 102, 228]

Додаток И

Виробництво основних сільськогосподарських культур, тис. т

Показник	Рік	Карпатський регіон у т.ч. області регіону				Україна	Карпатський регіон порівняно з Україною, %	Частка фермерів України у господарствах усіх категорій, %	
		разом	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська				Чернівецька
Зернові та зернобобові	2010	139,2	18,6	28,8	72,6	19,2	4702,5	3,0	12,0
	2011	195,7	24,0	48,9	94,8	28,0	6734,6	2,9	11,9
	2012	211,5	24,8	62,0	89,5	35,2	5046,0	4,2	10,9
	2013	206,1	23,5	60,1	88,1	34,4	7522,4	2,7	11,9
	2014	226,8	24,4	66,2	99,6	36,6	7693,3	2,9	12,0
	2015	224,9	22,8	62,0	107,3	32,8	7650,2	2,9	12,7
	2016	234,2	21,5	60,6	124,6	27,5	8881,0	2,6	13,4
2016 р. до 2010 р., +/-		95	2,9	31,8	52	8,3	4178,5	-0,4п	1,4п
Цукровий буряк (фабричний)	2010	95,0	-	25,1	68,6	1,3	1154,7	8,2	8,4
	2011	68,1	-	23,2	43,4	1,5	1344,8	5,1	7,2
	2012	74,5	-	13,8	60,7	-	1234,4	6,0	6,7
	2013	30,2	-	8,0	22,2	-	611,1	4,9	5,7
	2014	53,9	-	20,5	33,4	-	1086,7	5,0	6,9
	2015	31,0	-	10,3	20,7	-	618,9	5,0	6,0
	2016	63,7	-	27,8	35,9	-	973,4	6,5	6,9
2016 р. до 2010 р., +/-		-31,3	-	2,7	-32,7	-	-181,3	-1,7п	-1,5п
Картопля	2010	16,6	6,2	2,2	6,9	1,3	161,3	10,3	0,9
	2011	30,2	7,2	5,9	13,3	3,8	258,3	11,7	1,1
	2012	30,9	7,8	6,9	13,8	2,4	251,2	12,3	1,1
	2013	23,7	3,8	5,4	10,7	3,8	277,6	8,5	1,2
	2014	23,6	3,9	6,4	11,0	2,3	206,9	11,4	0,9
	2015	19,8	3,8	4,4	9,7	1,9	126,0	15,7	0,6
	2016	18,9	3,6	4,0	9,8	1,5	120,7	15,7	0,6
2016 р. до 2010 р., +/-		2,3	-2,6	1,8	2,9	0,2	-40,6	5,4	-0,3
Соняшник	2010	2,1	0,1	0,8	0,2	1,0	1208,5	0,2	17,8
	2011	3,8	0,3	1,1	0,5	1,9	1645,5	0,2	19,0
	2012	3,8	0,3	1,1	0,2	2,2	1589,1	0,2	18,9
	2013	6,0	1,1	1,5	1,1	2,3	2154,4	0,3	19,5
	2014	7,0	0,8	3,8	1,0	1,4	1956,0	0,4	19,3
	2015	5,8	0,8	2,7	1,2	1,1	2167,0	0,3	19,4
	2016	15,7	1,1	7,0	4,1	3,5	2644,3	0,6	19,4
2016 р. до 2010 р., +/-		13,6	1	6,2	3,9	2,5	1435,8	0,4	1,6
Овочі	2010	12,3	0,6	1,7	8,0	2,0	211,9	5,8	2,6
	2011	26,4	2,2	7,5	13,5	3,2	384,3	6,9	3,9
	2012	24,1	0,5	7,5	14,0	2,1	346,8	6,9	3,5
	2013	17,3	0,7	4,6	10,2	1,8	307,3	5,6	2,8
	2014	21,2	0,9	6,2	12,3	1,8	327,8	6,5	3,4
	2015	14,9	0,4	4,5	8,8	1,2	282,5	5,3	3,1
	2016	15,5	0,7	3,8	9,8	1,2	298,4	5,2	19,0
2016 р. до 2010 р., +/-		3,2	0,1	2,1	1,8	-0,8	86,5	-0,6	16,4

Джерело: розраховано згідно з даними Головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та [290, с. 68-75; 295, с. 39]

Додаток К
Динаміка поголів'я худоби та птиці у фермерських господарствах,
тис. гол.

Вид тварин	2010 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2016 р. до 2010 р.	
							+/-	%
Україна								
Велика рогата худоба	95,3	109,9	111,8	103,7	106,3	105,7	10,4	110,9
Темпи приросту поголів'я ВРХ, %	-	5,3	1,7	-7,2	2,5	-0,6	x	x
у т.ч. корови	37,4	41,3	45,0	41,1	41,7	39,9	2,5	106,7
Темпи приросту поголів'я корів, %	-	0,4	9,0	-8,7	1,5	-4,3	x	x
Свині	294,8	265,2	272,9	249,9	276,1	273,0	-21,8	92,6
Темпи приросту поголів'я свиней, %	-	-10,0	2,9	-8,4	10,5	-1,1	x	x
Вівці і кози	57,9	61,5	59,4	46,8	43,5	45,0	-12,9	77,7
Темпи приросту п-лів'я овець і кіз, %	-	6,2	-3,4	-21,2	-7,1	3,4	x	x
Коні	3,3	2,5	2,7	2,1	1,6	1,5	-1,8	45,5
Темпи приросту поголів'я коней, %	-	-24,2	8,0	-22,2	-23,8	-6,3	x	x
Кролі	0,8	4,2	5,1	3,3	4,3	1,9	1,1	> в 2,4 р.
Темпи приросту поголів'я кролів, %	-	425,0	21,4	-35,3	30,3	-55,8	x	x
Птиця усіх видів	2878,3	2887,7	2891,2	2813,7	2538,9	2113,9	-764,4	73,4
Темпи приросту поголів'я птиці, %	-	0,3	0,1	-2,7	-9,8	-16,7	x	x
Бджолосімі, тис.	8,8	8,0	7,2	6,3	5,6	5,3	-3,5	60,2
Темпи приросту бджолосімей, %	-	-9,1	-10,0	-12,5	-11,1	-5,4	x	x
Умовне поголів'я (без бджолосімей), тис. гол.	249,7	253,3	260,5	241,4	245,1	233,5	-16,2	93,5
Темпи приросту умовного п-лів'я, %	-	1,4	2,8	-7,3	1,5	-4,7	x	x
Припадає умовного поголів'я, голів: на одне г-во	6,0	6,2	7,6	7,3	7,6	6,9	0,9	115,0
на 100 га с.-г. угідь	5,8	5,8	6,1	5,3	5,6	5,3	-0,5	91,4
Карпатський регіон								
Велика рогата худоба	11,2	14,4	14,0	13,5	13,7	14,8	3,6	132,1
Темпи приросту поголів'я ВРХ, %	-	28,6	-2,8	-3,6	1,5	8,0	x	x
у т.ч. корови	4,8	5,3	5,4	5,3	5,3	5,0	0,2	104,2
Темпи приросту поголів'я корів, %	-	10,4	1,9	-1,9	0	-5,7	x	x
Свині	41,0	33,4	39,6	35,1	38,8	35,9	-5,1	87,6
Темпи приросту поголів'я свиней, %	-	-18,5	18,6	-11,4	10,5	-7,5	x	x
Вівці і кози	20,2	24,5	22,7	16,2	15,7	18,4	-1,8	91,1
Темпи приросту п-лів'я овець і кіз, %	-	21,3	-7,3	-28,6	-3,1	17,2	x	x
Птиця усіх видів	1914,2	2096,2	1988,3	1775,4	1623,8	1207,2	-707,0	63,1
Темпи приросту поголів'я птиці, %	-	9,5	-5,1	-10,7	-8,5	-25,7	x	x
Умовне поголів'я, тис. гол.	64,1	68,3	67,7	61,1	59,2	50,6	-13,5	78,9
Темпи приросту умовного п-лів'я, %	-	6,6	-0,9	-9,7	-3,1	-14,5	x	x
Припадає умовного поголів'я, голів: на одне г-во	16,5	17,7	17,7	16,4	15,9	14,3	-2,2	86,7
на 100 га с.-г. угідь	54,7	57,1	55,6	50,0	48,8	40,8	-13,9	74,6

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 64, 67, 138, 140, 142, 178]

Додаток Л
Динаміка поголів'я худоби і птиці у фермерських господарствах
у регіональному розрізі, тис. гол.

Показник	Рік	Карпатський регіон					Україна	Частка Карпатського регіону, %	Частка фермерів України у господарствах
		у т.ч. області регіону							
		разом	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька			
Велика рогата худоба	2010	11,2	1,6	1,9	6,7	1,0	95,3	11,8	2,1
	2011	12,3	1,8	2,3	7,4	0,8	103,0	11,9	2,3
	2012	14,4	2,0	2,6	9,1	0,7	109,9	13,1	2,4
	2013	14,0	1,6	3,2	8,4	0,8	111,8	12,5	2,5
	2014	13,5	1,5	3,3	7,9	0,8	103,7	13,0	2,7
	2015	13,7	1,6	3,6	7,8	0,7	106,3	12,9	2,8
	2016	14,8	1,7	5,0	7,6	0,5	105,7	14,0	2,9
2016 р. до 2010 р., +/-		3,6	0,1	3,1	0,9	-0,5	10,4	2,2п	0,8п
у т.ч. корови	2010	4,8	0,8	0,8	2,8	0,4	37,4	12,8	1,4
	2011	4,9	0,9	0,9	2,8	0,3	39,7	12,3	1,5
	2012	5,3	1,1	0,9	3,0	0,3	41,3	12,8	1,6
	2013	5,4	0,9	1,0	3,2	0,3	45,0	12,0	1,8
	2014	5,3	0,8	1,1	3,1	0,3	41,1	12,9	1,8
	2015	5,3	0,9	1,2	2,9	0,3	41,7	12,7	1,9
	2016	5,0	0,8	1,3	2,7	0,2	39,9	12,5	1,9
2016 р. до 2010 р., +/-		0,2	0	0,5	-0,1	-0,2	2,5	-0,3п	0,5п
Свині	2010	41,0	8,5	3,3	22,8	6,4	294,8	13,9	3,7
	2011	33,0	7,4	2,8	18,2	4,6	260,4	12,7	3,5
	2012	33,4	7,4	3,3	19,4	3,3	265,2	12,6	3,5
	2013	39,6	10,4	3,4	21,8	4,0	272,9	14,5	3,4
	2014	35,1	10,1	3,3	18,6	3,1	249,9	14,0	3,4
	2015	38,8	13,5	3,4	19,1	2,8	276,1	14,1	3,9
	2016	35,9	13,1	3,3	17,9	1,6	273,0	13,2	4,1
2016 р. до 2010 р., +/-		-5,1	4,6	0	-4,9	-4,8	-21,8	-0,7п	0,4п
Вівці та кози	2010	20,2	13,8	0,5	0,9	5,0	57,9	34,9	3,3
	2011	22,4	15,1	0,7	1,0	5,6	63,4	35,3	3,6
	2012	24,5	15,6	1,1	2,3	5,5	61,5	39,8	3,5
	2013	22,7	14,1	1,3	2,4	4,9	59,4	38,2	3,4
	2014	16,2	7,7	1,6	3,4	3,5	46,8	34,6	3,4
	2015	15,7	7,4	2,0	3,4	2,9	43,5	36,1	3,3
	2016	18,4	7,9	3,3	4,0	3,2	45,0	40,9	3,4
2016 р. до 2010 р., +/-		-1,8	-5,9	2,8	3,1	-1,8	-12,9	6п	0,1п
Птиця	2010	1914,2	43,6	33,9	1833,9	2,8	2878,3	66,5	0,1
	2011	1942,4	14,0	20,8	1903,5	4,1	2818,8	68,9	1,2
	2012	2096,2	23,0	13,1	2040,5	19,6	2887,7	72,6	1,3
	2013	1988,3	12,4	8,4	1955,9	11,6	2891,2	68,8	1,2
	2014	1775,4	11,4	7,6	1747,4	9,0	2813,7	63,1	1,3
	2015	1623,8	9,0	13,2	1573,2	28,4	2538,9	64,0	1,4
	2016	1207,2	22,5	10,6	1147,2	26,9	2113,9	57,1	1,4
2016 р. до 2010 р., +/-		-707	-21,1	-23,3	-686,7	24,1	-764,4	-9,4п	1,3п

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 138, 140, 142]

Додаток М
Динаміка фінансових результатів від основної операційної
діяльності фермерських господарств

Показник	Рік	Карпатський регіон					Україна
		разом	у т.ч. області регіону				
			Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	
1	2	3	4	5	6	7	8
Чистий дохід (виручка) від реалізації с.-г. продукції, млн.грн	2010	532,91	86,2	79,4	271,6	95,71	10585,7
	2013	919,6	83,9	130,0	494,7	211,0	17170,9
	2014	1193,9	103,9	213,8	506,7	369,5	23905,7
	2015	1587,3	99	397,7	802,6	288,0	29631,5
	2016	2152,1	608,1	393,6	813,3	337,1	36007,8
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>1619,19</i>	<i>521,9</i>	<i>314,2</i>	<i>541,7</i>	<i>241,39</i>	<i>25422,1</i>
у т.ч. продукції рослинництва, млн грн	2010	364,8	58,4	61,9	155,3	89,2	9797,1
	2013	497,5	57,4	115,8	202,7	121,6	15892,7
	2014	761,6	60,3	196,7	253,8	250,8	22450,6
	2015	1171,6	63,4	378,9	459,1	270,2	27819,4
	2016	1765,1	561,7	363,2	517,9	322,3	33974,3
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>1400,3</i>	<i>503,3</i>	<i>301,3</i>	<i>362,6</i>	<i>233,1</i>	<i>24177,2</i>
продукції тваринництва, млн. грн	2010	168,1	27,8	17,5	116,3	6,5	788,6
	2013	422	26,5	14,2	291,9	89,4	1278,2
	2014	432,1	43,6	17,1	252,8	118,6	1455,1
	2015	415,6	35,6	18,8	343,5	17,7	1812,1
	2016	387,0	46,4	30,4	295,4	14,8	2033,5
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>218,9</i>	<i>18,6</i>	<i>12,9</i>	<i>179,1</i>	<i>8,3</i>	<i>1244,9</i>
Повна собівартість реалізованої продукції сільського господарства, млн. грн	2010	446,91	78,6	68,6	228,3	71,41	7996,9
	2013	819,3	74,8	117,3	456,4	170,8	14405,0
	2014	964,5	82,3	163,7	443,4	275,1	18567,8
	2015	1236,1	82,1	285,3	660,6	208,1	19853,3
	2016	1670	400,3	301,9	676,1	291,7	26477,6
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>1223,09</i>	<i>321,7</i>	<i>233,3</i>	<i>447,8</i>	<i>220,29</i>	<i>18480,7</i>
у т.ч. продукції рослинництва, млн грн	2010	295,8	52,7	52,1	126,8	64,2	7401,2
	2013	419	50,6	103,7	177,5	87,2	13159,0
	2014	566,1	45,9	148,2	212,8	159,2	17157,5
	2015	868,9	48,4	270,2	358,3	192	18133,6
	2016	1314,1	357,6	274,1	406,3	276,1	24561,9
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>1018,3</i>	<i>304,9</i>	<i>222</i>	<i>279,5</i>	<i>211,9</i>	<i>17160,7</i>
продукції тваринництва, млн. грн	2010	151	25,9	16,4	101,5	7,2	595,7
	2013	400,1	24,2	13,6	278,7	83,6	1246,0
	2014	398,3	36,4	15,5	230,5	115,9	1410,3
	2015	367,2	33,7	15,1	302,3	16,1	1719,7
	2016	355,9	42,7	27,8	269,8	15,6	1915,7
<i>2016 р. до 2010 р., +/-</i>		<i>204,9</i>	<i>16,8</i>	<i>11,4</i>	<i>168,3</i>	<i>8,4</i>	<i>1320</i>

Продовження додатка М

1	2	3	4	5	6	7	8
Прибуток, збиток (-) від реалізації с.-г. продукції, млн грн	2010	86	7,6	10,8	43,3	24,3	2588,8
	2013	100,3	9,1	12,7	38,3	40,2	2765,9
	2014	229,4	21,6	50,1	63,3	94,4	5337,9
	2015	351,2	16,9	112,4	142,0	79,9	9778,2
	2016	482,1	207,8	91,7	137,2	45,4	9530,2
2016 р. до 2010 р., +/-		396,1	200,2	80,9	93,9	21,1	6941,4
у т.ч. продукції рослинництва, млн грн	2010	93,9	30,6	9,8	28,5	25,0	2395,9
	2013	102,6	30,9	12,1	25,2	34,4	2733,7
	2014	197,8	16,7	48,5	41,0	91,6	5293,1
	2015	315,5	27,8	108,7	100,8	78,2	9685,8
	2016	762,2	515,3	89,1	111,6	46,2	9412,4
2016 р. до 2010 р., +/-		668,3	484,7	79,3	83,1	21,2	7016,5
продукції тваринництва, млн грн	2010	17,1	1,9	1,1	14,8	-0,7	192,9
	2013	21,9	2,3	0,6	13,2	5,8	32,2
	2014	33,8	7,2	1,6	22,3	2,7	44,8
	2015	48,4	1,9	3,7	41,2	1,6	92,4
	2016	31,1	3,7	2,6	25,6	-0,8	117,8
2016 р. до 2010 р., +/-		14	1,8	1,5	10,8	0,1	-75,1
Рівень рентабельності (збитковості) основної операційної діяльності (-), %	2010	4,3	9,7	15,8	9,5	34,0	32,4
	2013	13,8	12,2	10,9	8,4	23,5	19,2
	2014	26,4	26,2	30,6	14,3	34,3	29,6
	2015	30,0	20,6	39,6	21,4	38,4	49,0
	2016	7,8	51,9	30,4	20,3	15,6	25,7
2016 р. до 2010 р., +/-		3,5	42,2	14,6	10,8	-18,4	-6,7
у т.ч. продукції рослинництва,%	2010	4,3	58,1	18,7	16,7	39,0	35,4
	2013	31,6	61,1	11,7	14,2	39,5	20,8
	2014	36,5	36,4	32,7	19,3	57,6	31,5
	2015	35,6	57,4	40,2	28,1	16,7	51,4
	2016	7,8	144,1	32,5	27,5	40,7	39,8
2016 р. до 2010 р., +/-		3,5	86	13,8	10,8	1,7	4,4
продукції тваринництва,%	2010	2,4	7,3	6,6	5,6	-10,0	1,8
	2013	6,4	9,5	4,5	4,7	6,9	2,6
	2014	10,5	19,8	10,3	9,7	2,3	2,6
	2015	13,4	5,6	24,4	13,5	10,2	5,5
	2016	5,6	8,7	9,4	9,5	-5,4	6,1
2016 р. до 2010 р., +/-		3,2	1,4	2,8	3,9	-4,6	4,3

Джерело: розраховано згідно з даними Головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та [290, с. 68-75; 295, с. 102]

Додаток Н

Таблиця Н.1

Структура доходів від операційної, інвестиційної та фінансової діяльності фермерських господарств 2016 року, тис. грн

Назва фермерського господарства	Чистий дохід (виручка від реалізації продукції)	Інші операційні доходи	Дохід від участі в капіталі	Інші фінансові доходи	Інші доходи
<i>Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід), форма № 2</i>					
ФГ Хом'як С.М., Сокальський р-н, Львівська обл.	29097,0	87,0	0	213,0	0
ФГ «Обрій», Славутський р-н, Хмельницька обл.	17296,2	0	0	0	0
ФГ «Сяйво-Стрий», Стрийський р-н, Львівська обл.	8718,8	680,5	0	113,9	121,6
ФГ «Перлина Турії», Турійський р-н, Волинська обл.	26387,0	1909,0	0	0	0
ФГ «Волостківське», Мостиський р-н, Львівська обл.	750,0	142,0	0	0	0
ФГ «Лелик», Жовківський р-н, Львівська обл.	1906,7	56,9	0	0	0

Структура доходів від операційної діяльності фермерських господарств 2016 року, тис. грн

Назва фермерського господарства	Чистий дохід (виручка від реалізації продукції)	Інші операційні доходи	Інші доходи
<i>Звіт про фінансові результати, форма № 2м</i>			
ФГ «Агротем», Пустомитівський р-н, Львівська обл.	557,6	300,0	0
ФГ «Володимир», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	1484,9	29,0	0
ФГ «Повернення», Стрийський р-н, Львівська обл.	8980,2	70,2	6,1
ФГ «Клен», Жовківський р-н, Львівська обл.	599,9	914,9	22,2
ФГ «Межиріччя», Жидачівський р-н, Львівська обл.	13947,5	1891,0	0
СФГ Домбровського М.О. «Лаванда», Турійський р-н, Волинська обл.	180,5	23,5	0
СФГ «Дублянська», Самбірський р-н, Львівська обл.	373,8	57,9	0
ФГ «Кмітливість», Пустомитівський р-н, Львівська обл.	272,5	158,8	194,2
ФГ «Шанс», Сокальський р-н, Львівська обл.	2395,8	0	0
ФГ «Агро-Колос», Яворівський р-н, Львівська обл.	3255,0	46,5	203,0
ФГ «Світанок», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	84,2	0	6,5
ФГ «Фортуна», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	4963,3	0	61,0

Таблиця Н.3

Динаміка прибутку від операційної діяльності фермерських господарств, тис. грн

Назва фермерського господарства	Рік			Абсолютна зміна, +/-
	2014	2015	2016	
<i>Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід), форма № 2</i>				
ФГ Хом'як С.М., Сокальський р-н, Львівська обл.	628,1	765,0	591,0	-37,1
ФГ «Обрій», Славутський р-н, Хмельницька обл.	2938,0	4331,0	7008,0	4070
ФГ «Сяйво-Стрий», Стрийський р-н, Львівська обл.	1865,4	1984,3	1506,3	-359,1
ФГ «Перлина Турії», Турійський р-н, Волинська обл.	3219,7	13343,0	3474,0	254,3
ФГ «Волостківське», Мостиський р-н, Львівська обл.	7,8	6,5	44,0	36,2
ФГ «Лелик», Жовківський р-н, Львівська обл.	50,4	31,8	47,5	-2,9
<i>Звіт про фінансові результати, форма № 2м</i>				
ФГ «Агротем», Пустомитівський р-н, Львівська обл.	8,0	80,0	84,7	76,7
ФГ «Володимир», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	37,6	49,5	277,7	240,1
ФГ «Повернення», Стрийський р-н, Львівська обл.	2045,6	2592,8	1873,5	-172,1
ФГ «Клен», Жовківський р-н, Львівська обл.	-3075,0	-1615,4	-35,1	3039,9
ФГ «Межиріччя», Жидачівський р-н, Львівська обл.	9564,2	4096,8	4863,7	-4700,5
СФГ Домбровського М.О. «Лаванда», Турійський р-н, Волинська обл.	-17,8	37,3	35,1	52,9
СФГ «Дублянська», Самбірський р-н, Львівська обл.	341,2	69,4	-64,2	-405,4
ФГ «Кмітливість», Пустомитівський р-н, Львівська обл.	11,9	8,1	57,1	45,2
ФГ «Шанс», Сокальський р-н, Львівська обл.	30,3	92,2	144,52	114,22
ФГ «Агро-Колос», Яворівський р-н, Львівська обл.	740,6	827,8	210,3	-530,3
ФГ «Світанок», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	-5,1	35,3	2,1	7,2
ФГ «Фортуна», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	128,6	372,9	857,2	728,6

**Показники валового, операційного та чистого прибутку
фермерських господарств у 2016 року, тис. грн**

Назва фермерського господарства	Валовий прибуток	Операційний прибуток	Чистий прибуток
<i>Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід), форма № 2</i>			
ФГ Хом'як С.М., Сокальський р-н, Львівська обл.	10049,3	591,0	473,0
ФГ «Обрій», Славутський р-н, Хмельницька обл.	9079,0	7008,0	7008,0
ФГ «Сяйво-Стрий», Стрийський р-н, Львівська обл.	1797,8	1506,3	1212,1
ФГ «Перлина Турії», Турійський р-н, Волинська обл.	1065,8	3474,0	2856,0
ФГ «Волостківське», Мостиський р-н, Львівська обл.	-58,0	44,0	44,0
ФГ «Лелик», Жовківський р-н, Львівська обл.	91,0	83,7	50,8
<i>Звіт про фінансові результати, форма № 2м</i>			
ФГ «Агротем», Пустомитівський р-н, Львівська обл.	96,4	84,7	92,7
ФГ «Володимир», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	334,1	277,7	277,7
ФГ «Повернення», Стрийський р-н, Львівська обл.	2476,4	1873,5	2164,3
ФГ «Клен», Жовківський р-н, Львівська обл.	-571,6	-35,1	-31,1
ФГ «Межиріччя», Жидачівський р-н, Львівська обл.	3707,7	4863,7	5216,1
СФГ Домбровського М.О. «Лаванда», Турійський р-н, Волинська обл.	32,8	35,1	35,1
СФГ «Дублянська», Самбірський р-н, Львівська обл.	-117,6	-64,2	-60,2
ФГ «Кмітливість», Пустомитівський р-н, Львівська обл.	88,7	57,1	60,9
ФГ «Шанс», Сокальський р-н, Львівська обл.	213,8	144,52	168,2
ФГ «Агро-Колос», Яворівський р-н, Львівська обл.	53,3	210,3	236,6
ФГ «Світанок», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	2,1	2,1	8,6
ФГ «Фортуна», Калуський р-н, Івано-Франківська обл.	857,2	857,2	918,2

Таблиця Н.5

**Склад витрат операційної та фінансової діяльності
фермерських господарств у 2016 року, тис. грн**

Назва фермерського господарства	Собівартість реалізованої продукції	Операційні витрати (адміністративні витрати та витрати на збут)	Інші операційні витрати	Фінансові витрати	Інші витрати
<i>Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід), форма № 2</i>					
ФГ Хом'як С.М.	2469,0	171,0	48,0	51,0	68,0
ФГ «Обрій»	8217,0	581,0	1490,0	0	0
ФГ «Сяйво-Стрий»	7470,4	376,2	547,8	271,4	0
ФГ «Перлина Турії»	26318,0	1030,0	182,0	618,0	0
ФГ «Волостківське»	808,0	40,0	0	0	0
ФГ «Лелик»	1763,6	121,5	64,2	0	0
<i>Звіт про фінансові результати, форма № 2м</i>					
ФГ «Агротем»	726,7	34,5	3,7	0	0
ФГ «Володимир»	1095,5	55,3	85,4	0	0
ФГ «Повернення»	6503,8	331,7	350,0	0	38,4
ФГ «Клен»	1011,0	61,1	7828,1	0	768,5
ФГ «Межиріччя»	10056,8	144,9	420,7	0	0
СФГ Домбровського М.О. «Лаванда»	121,5	23,9	0	0	0
СФГ «Дублянська»	336,6	39,4	53,0	0	0,6
ФГ «Кмітливість»	211,6	26,7	151,2	0	175,1
ФГ «Шанс»	2035,3	146,7	40,4	0	5,2
ФГ «Агро-Колос»	3093,8	149,5	24,6	0	0
ФГ «Світанок»	82,1	11,7	0	0	0
ФГ «Фортуна»	3930,3	175,8	0	0	0

Додаток П
Динаміка середніх розмірів фермерських господарств

Показник	Рік	Карпатський регіон				Україна	Карпатський регіон порівняно з Україною, +/-	
		у т.ч. області регіону						
		середнє значення	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська			Чернівецька
Площа с.-г. угідь на одне господарство, га	2010	30,1	8,5	41,9	54,5	36,0	103,3	-73,2
	2011	31,6	8,2	44,6	58,3	37,3	106,1	-74,5
	2012	30,9	7,6	46,0	51,6	39,4	107,9	-77,0
	2013	31,9	7,5	50,3	51,0	40,7	104,9	-73,0
	2014	32,7	7,8	51,4	49,6	46,4	138,4	-105,7
	2015	32,6	7,4	51,5	50,1	44,4	134,5	-101,9
	2016	35,2	6,8	57,4	70,3	37,7	131,8	-96,6
2016 р. до 2010 р., +/-		+5,1	-1,7	+15,5	+15,8	+1,7	+28,5	x
у т. ч. орендованої, га	2010	24,6	4,7	33,5	50,5	28,3	82,7	-58,1
	2011	25,2	4,0	35,8	48,0	33,2	85,6	-60,4
	2012	28,1	4,9	42,7	47,3	38,7	89,4	-61,3
	2013	28,7	4,6	47,7	45,7	40,0	89,5	-60,8
	2014	29,2	4,2	48,8	44,8	69,3	120,5	-91,3
	2015	29,8	5,1	48,9	45,6	43,7	117,2	-87,4
	2016	28,6	4,1	54,0	62,1	23,9	114,8	-86,2
2016 р. до 2010 р., +/-		+4,6	-0,6	+20,5	+11,6	-4,4	+32,1	x
Площа ріллі на одне господарство, га	2010	27,4	7,7	39,2	49,6	32,3	100,2	-72,8
	2011	28,7	7,3	41,9	58,3	33,8	103,1	-74,4
	2012	28,1	7,6	44,8	45,7	35,4	104,7	-76,6
	2013	29,2	6,5	47,3	47,8	36,0	101,7	-72,5
	2014	30,0	6,6	48,3	46,5	41,5	134,5	-104,5
	2015	29,9	6,7	48,4	46,3	39,5	130,7	-100,8
	2016	32,0	6,0	53,5	64,7	33,3	127,6	-95,6
2016 р. до 2010 р., +/-		+4,6	-1,7	+14,3	+15,1	+1,0	+27,4	x

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 64, 66, 67, 178]

Додаток Р

Розподіл чинних фермерських господарств за розміром сільськогосподарських угідь, 2016 р.

Групи фермерських господарств за розміром земельних площ, га	Кількість господарств				Площа сільськогосподарських угідь				Припадає землі в середньому на одне господарство, га	
	одиниць		до загальної кількості, %		га		до загальної площі с.-г. угідь, %			
	Чернівецька обл.	Івано-Франківська обл.	Чернівецька обл.	Івано-Франківська обл.	Чернівецька обл.	Івано-Франківська обл.	Чернівецька обл.	Івано-Франківська обл.	Чернівецька обл.	Івано-Франківська обл.
Господарства, що мали с.-г. угідь	562	465	94,3	91,7	29406,2	29040,7	100,0	100,0	52,3	62,5
до 3 га	159	76	26,7	15,0	340,8	150,2	1,2	0,6	2,1	2,0
3,1 – 5,0	76	54	12,8	10,7	315,8	231,6	1,1	0,8	4,2	4,3
5,1 – 10,0	87	93	14,6	18,3	694,5	676,0	2,4	2,3	8,0	7,3
10,1 – 20,0	77	81	12,9	16,0	1128,1	1171,6	3,8	4,0	14,7	14,5
20,1 – 50,0	80	84	13,4	16,6	2539,1	2918,8	8,6	10,1	31,7	34,7
50,1 – 100,0	36	34	6,0	6,7	2554,1	2334,0	8,7	8,0	70,9	68,4
100,1 – 500,0	33	32	5,5	6,3	7737,4	6221,7	26,3	21,4	234,5	194,4
понад 500 га	14	11	2,4	2,2	14096,4	15336,8	47,9	52,8	1006,9	1394,3
Господарства, що не мали с.-г. угідь	34	42	5,7	8,3	X	X	X	X	X	X
Усього господарств	596	507	100,0	100,0	X	X	X	X	X	X

Джерело: розраховано згідно з даними Головного управління статистики у Чернівецькій та Івано-Франківській областях

Додаток С

Стаття витрат	Сільськогосподарські підприємства										ФГ порівняно із с.-г. п-вами, +/-, 2016 р.		
	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	Зміна, +/-	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.		2016 р.	Зміна, +/-
Витрати на оплату праці	9,2	7,6	7,1	5,4	5,4	-3,8	6,6	6,5	5,6	4,3	4,0	-2,6	-1,4
Відрахування на соціальні заходи	3,4	2,8	2,7	1,9	1,2	-2,2	2,4	2,4	2,1	1,6	0,9	-1,5	-0,3
Матеріальні витрати, які ввійшли в собівартість продукції	68,7 100,0	69,7 100,0	70,5 100,0	73,7 100,0	72,1 100,0	3,4	69,3 100,0	69,1 100,0	71,0 100,0	74,4 100,0	73,4 100,0	4,1	1,3
У тому числі: насиння і посадковий матеріал	13,9	13,5	13,3	12,5	12,5	-1,4	21,0	18,8	17,9	16,9	16,5	-4,5	4
корми	20,8	22,4	19,5	19,2	18,4	-2,4	8,1	8,8	7,2	5,7	5,1	-3	-13,3
інша продукція сільського господарства	3,5	1,8	1,7	1,8	1,6	-1,9	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	-0,1	-1,5
мінеральні добрива	16,6	16,6	14,6	19,2	20,5	3,9	20,9	21,2	20,9	25,6	28,3	7,4	7,8
паливне і мастильні матеріали	14,5	13,9	16,1	13,7	11,9	-2,6	21,9	20,8	23,2	19,4	17,4	-4,5	5,5
електроенергія	2,0	2,1	1,8	1,5	1,6	-0,4	1,4	1,5	1,4	0,9	1,0	-0,4	-0,6
паливо й енергія	1,9	1,9	1,5	1,4	1,0	-0,9	0,6	0,7	0,6	0,3	0,4	-0,2	-0,6
запасні частини, ремонтні та будівельні матеріали для ремонту	7,1	6,6	7,4	8,1	8,4	1,3	8,6	8,5	9,0	9,8	10,7	2,1	2,3
оплата послуг і робіт, що виконані сторонніми організаціями, та інші матеріальні витрати	19,7	21,2	24,1	22,6	24,1	4,4	17,3	19,5	19,6	21,2	20,5	3,2	-3,6
Амортизація основних засобів	5,3	5,5	5,4	4,5	4,9	-0,4	6,2	6,9	6,8	5,4	6,1	-0,1	1,2
Інші операційні витрати	13,4 100,0	14,4 100,0	14,3 100,0	14,5 100,0	16,4 100,0	3,0	15,5 100,0	15,1 100,0	14,5 100,0	14,3 100,0	15,5 100,0	0	-0,9
У т.ч. плата за земельні частки (паї)	59,2	61,1	58,4	60,3	61,7	2,5	67,0	71,6	70,1	65,7	65,1	-1,9	3,4
майнові паї	0,4	0,4	0,5	0,7	0,4	0	0,8	0,5	0,5	0,5	0,4	-0,4	0
Всього витрат	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x	x

Джерело: розраховано згідно з [295, с. 183, 184]

Додаток Т
**Основні показники діяльності фермерських господарств
 Закарпатської області**

Показни	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	Зміна, +/-
Фонд оплати праці, грн	9207400	9647100	8885800	1979640	-7227760
Площа сільськогосподарських угідь, га	11286,4	11631,8	10844,0	31631,9	20345,5
з них узято у оренду, га	6914,3	6162,8	6785,0	9586,8	2672,5
Орендна плата за земельні паї, всього, грн	1364318	1419349	1819310	4169540	2805222
Середньорічна кількість працівників, осіб	1856	1735	1484	1588	-268
Припадає оплати праці на 1 га с.-г. угідь, грн	815,8	829,4	819,4	62,6	-753,2
Орендна плата за 1 га земельного паю, грн	197,3	230,3	268,1	434,9	237,6
Припадає працівників на 100 га с.-г. угідь, осіб	16,4	14,9	13,7	5,0	-11,4

Джерело: розраховано згідно з даними Головного управління статистики у Закарпатській області (форма 2-ферм)

Додаток У

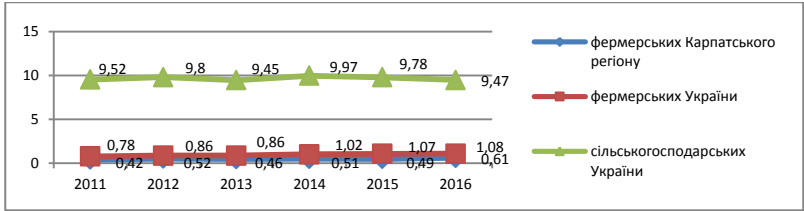

Рис. У.1. Динаміка кількості тракторів на одне господарство, одиниць

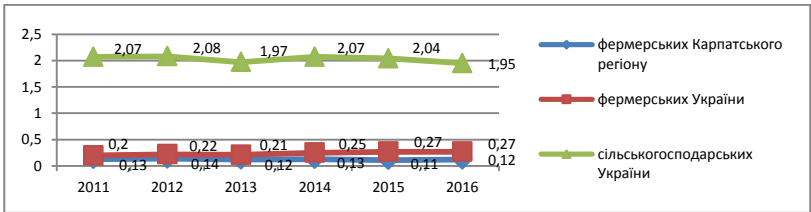

Рис. У.2. Динаміка кількості зернозбиральних комбайнів на одне господарство, одиниць

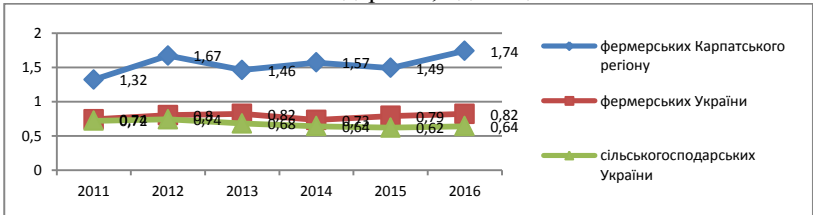

Рис. У.3. Динаміка кількості тракторів на 100 га сільськогосподарських угідь у господарствах, одиниць

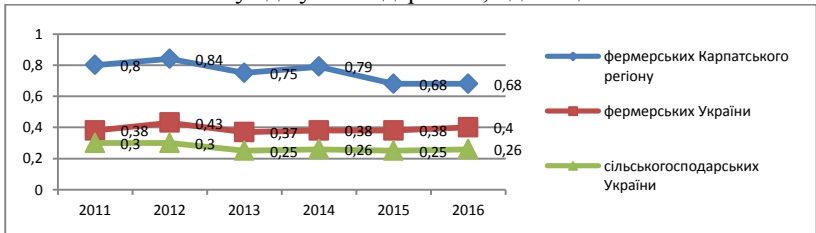

Рис. У.4. Динаміка кількості зернозбиральних комбайнів на 100 га посівної площі зернових та зернобобових культур у господарствах, одиниць

Продовження додатка У

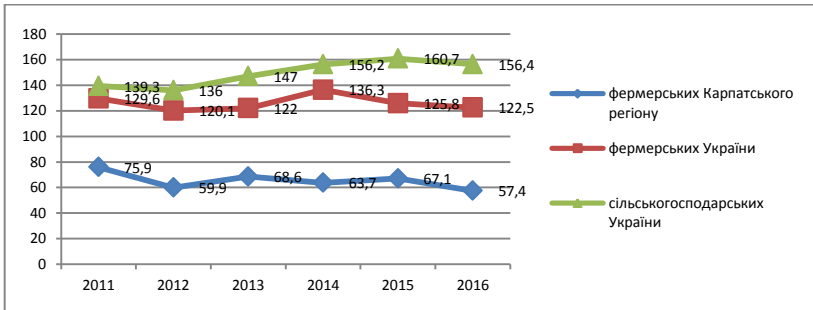

Рис. У.5. Динаміка площі сільськогосподарських угідь на один трактор у господарствах, га

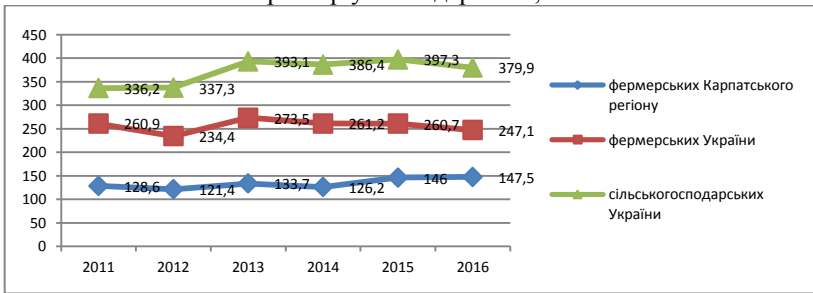

Рис. У.6. Динаміка площі посіву зернових культур на один зернозбиральний комбайн у господарствах, га

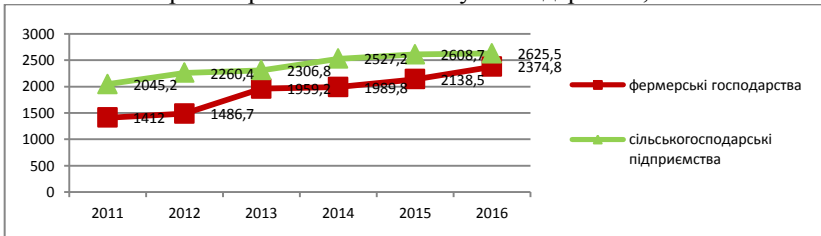

Рис. У.7. Динаміка виробництва молока на одну дойльну установку, ц

Джерело: розраховано і побудовано згідно з даними Головних управлінь статистики у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та [228-233; 290, с. 68-75; 295, с. 63, 64, 103, 156, 171]

Додаток Ф

Групування інформації про необоротні активи залежно від площі ріллі фермерських господарств, 2016 рік

Група фермерських господарств за розміром ріллі, га	Частка господарств, %	Первісна вартість необоротних активів, тис. грн	Залишко-ва вартість не оборот-них активів, тис. грн	Первісна вартість машин та обладнан-ня, тис. грн.	Залишко-ва вартість машин та обладнан-ня, тис. грн.	Площа сільсько-господар-ських угідь, га	Середня кількість працівни-ків, осіб	Чистий дохід, тис. грн
0	2,9	278864,9	249300,5	189598,6	160034,2	19364,1	2491	254155,4
0,1 – 5,0	11,0	249570,9	244509,6	66456,6	61395,3	16447,0	5643	168442,0
5,1 – 10,0	8,4	307345,2	303411,9	55122,3	51189,0	26513,7	4117	116134,7
10,1 – 20,0	19,4	770370,4	764547,4	89018,9	83195,9	66936,7	5735	172285,9
20,1 – 50,0	33,6	5005600,2	4972913,3	439640,0	406953,1	476187,0	18057	846385,3
50,1 – 100,0	9,3	1459951,9	1409006,8	322082,1	271137,0	248117,8	6994	616290,02
100,1 – 500,0	12,7	5354815,1	5134480,6	2497392,1	2277057,6	1065306,3	18954	3121655,4
понад 500 га	2,8	2263592,4	2117707,3	1391632,2	1245747,1	732718,3	10595	2600258,3

Джерело: розраховано і побудовано за даними Державної служби статистики України

Додаток X

**Розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті на 2017 рік
для надання фінансової підтримки фермерським господарствам на
поворотній основі**

№ з/п	Відділення	Середній обсяг виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами, млн. грн	Обсяг фінансової підтримки фермерських господарств на поворотній основі, тис. грн		
			всього	загальний фонд	спеціальний фонд
1	Вінницьке	1331,7	4550	1750	2800
2	Волинське	308,4	1040	400	640
3	Дніпропетровське	1704,4	5850	2250	3600
4	Донецьке	595,4	2015	775	1240
5	Житомирське	286,4	975	375	600
6	Закарпатське	81,1	260	100	160
7	Запорізьке	999,5	3445	1325	2120
8	Івано-Франківське	169,9	585	225	360
9	Київське	792,2	2730	1050	1680
10	Кіровоградське	1902,8	6500	2500	4000
11	Луганське	779,8	2665	1025	1640
12	Львівське	756,6	1950	750	1200
13	Миколаївське	1168,2	3965	1525	2440
14	Одеське	1571,3	5395	2075	3320
15	Полтавське	1136,2	3900	1500	2400
16	Рівненське	189,3	650	250	400
17	Сумське	600,4	2080	800	1280
18	Тернопільське	443,2	1495	575	920
19	Харківське	1153,4	3965	1525	2440
20	Херсонське	923,7	3185	1225	1960
21	Хмельницьке	756,6	2600	1000	1600
22	Черкаське	843,1	2860	1100	1760
23	Чернівецьке	172,2	585	225	360
24	Чернігівське	514,7	1755	675	1080
	Всього	x	65000	25000	40000

Джерело: згідно з даними Українського державного фонду підтримки фермерських господарств

Додаток Ц

Анкета

для голів фермерських господарств щодо готовності господарств до відтворення виробничого потенціалу на засадах ресурсної стратегії

1. Чи готові ви до впровадження інновацій?

- Так
- Ні

2. У які напрямки першочергово бажаєте спрямовувати інвестиції?

- Оновлення технічного парку та придбання новітнього обладнання
- Інноваційні технології виробництва продукції рослинництва і тваринництва
- Розвиток виробничої інфраструктури (об'єкти доробки і зберігання сільськогосподарської продукції)
- Розвиток людського капіталу

3. Які перспективні напрямки розвитку чи диверсифікації вбачаєте для свого господарства?

- Кооперація
- Інтеграція
- Збалансування галузевої структури
- Органічне виробництво
- Сфокусована (нішева стратегія)

4. Чи ознайомлені ви з процедурою сертифікації органічного виробництва?

- Так
- Ні

5. Чи готові ви у діяльності вашого фермерського господарства застосовувати технології органічного виробництва?

- Так
- Ні
- Так, за умови додаткової інформаційної та консультативної підтримки

6. Що стримує вас застосовувати технології органічного виробництва?

- Наближеність земельних угідь до стаціонарних джерел забруднення або великих міст
- Недостатній рівень поінформованості
- Надто дорога, складна та тривала процедура сертифікації
- Низька купівельна спроможність покупців
- Відсутність налагоджених каналів збуту

Додаток Ш

Структура доходу за галузями спеціалізації груп фермерських господарств України у 2016 році, %

Номер групи	Групи ФГ з ріллі, га	Україна		Степ		Лісостеп		Полісся	
		структура доходу, %		структура доходу, %		структура доходу, %		структура доходу, %	
		росл.	твар.	росл.	твар.	росл.	твар.	росл.	твар.
1	0	55,6	44,4	68,1	31,9	79,9	20,1	15,1	84,9
2	0,5	81,0	19,0	100,0	0,0	8,1	91,9	2,9	97,1
3	1	12,8	87,2	92,7	7,3	4,3	95,7	12,7	87,3
4	2,5	57,1	42,9	83,4	16,6	56,7	43,3	50,4	49,6
5	5	39,7	60,3	67,7	32,3	56,4	43,6	20,4	79,6
6	10	71,9	28,1	70,7	29,3	81,5	18,5	64,5	35,5
7	15	67,5	32,5	96,5	3,5	91,6	8,4	26,0	74,0
8	20	90,2	9,8	97,8	2,2	97,7	2,3	67,1	32,9
9	25	87,8	12,2	85,1	14,9	98,4	1,6	72,3	27,7
10	30	92,8	7,2	92,3	7,7	97,7	2,3	81,3	18,7
11	40	93,9	6,1	98,0	2,0	98,3	1,7	64,9	35,1
12	50	96,2	3,8	97,3	2,7	98,0	2,0	73,3	26,7
13	60	91,2	8,8	97,1	2,9	91,9	8,1	69,4	30,6
14	70	95,9	4,1	99,1	0,9	96,4	3,6	70,5	29,5
15	80	95,5	4,5	99,2	0,8	95,4	4,6	78,4	21,6
16	90	95,2	4,8	99,1	0,9	96,3	3,7	70,9	29,1
17	100	89,5	10,5	99,1	0,9	85,6	14,4	69,7	30,3
18	125	87	13	82,4	17,6	95,6	4,4	77,4	22,6
19	150	95,3	4,7	98,9	1,1	95,3	4,7	82,8	17,2
20	200	95,3	4,7	99,0	1,0	93,5	6,5	81	19
21	250	95,8	4,2	98,3	1,7	95,5	4,5	76,8	23,2
22	300	97,6	2,4	99,1	0,9	96,7	3,3	90	10
23	400	95,5	4,5	96,8	3,2	94,3	5,7	90,4	9,6
24	500	95,7	4,3	99,8	0,2	96,1	3,9	63,8	36,2
25	600	97,3	2,7	97,5	2,5	97,2	2,8	95,3	4,7
26	750	91,8	8,2	96,7	3,3	96,9	3,1	53,3	46,7
27	900	92,9	7,1	98,0	2,0	96,6	3,4	45,6	54,4
28	1250	95,9	4,1	96,9	3,1	94,4	5,6	98,6	1,4
29	1500	99,5	0,5	100,0	0,0	99,2	0,8	0	0
30	2000	99,9	0,1	99,7	0,3	100	0	100	0
31	>2000	99,9	0,1	99,7	0,3	100	0	100	0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Додаток Щ
Вихідні дані для побудови економетричної моделі
(згруповані фермерські господарства України)

Об'єднання	Номер групи	Групи ФГ з рілля, га	у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн						
			прибуток	оплата праці	матеріальні витрати (вартість кормів, насіння та мінеральних добрив)	оплата послуг і робіт сторонніх організацій	орендна плата за земельні паї	амортизація	
			у	х ₁	х ₂	х ₃	х ₄	х ₅	
II	1	0	1115	3094	5287	8088	113	3001	
	2	0,5	6271	12925	11016	36246	14	1278	
	3	1	14659	8356	163195	9184	89	11352	
	4	2,5	3448	2530	6961	8545	67	1541	
	5	5	1046	1535	7398	4244	53	827	
	6	10	1327	1016	2535	2881	60	399	
	7	15	945	825	2351	3147	67	271	
III	I	8	20	1058	637	1519	1163	82	210
		9	25	1187	534	1609	1254	75	175
		10	30	753	457	1409	1022	84	158
		11	40	937	510	1491	1598	100	155
		12	50	961	403	1210	1008	63	154
		13	60	1676	557	1801	1538	250	284
		14	70	2455	520	2015	1388	354	319
		15	80	1585	489	1785	937	369	229
		16	90	1172	463	1688	809	396	305
		17	100	1442	515	1997	1117	422	295
		18	125	1654	544	2226	1270	502	382
		19	150	1579	469	1964	924	556	333
		20	200	1637	489	2084	872	602	364
		21	250	1702	473	1914	863	698	374
		22	300	1849	452	1963	762	753	362
		23	400	2266	591	2466	2328	730	595
		24	500	2202	492	2131	851	785	459
		25	600	2340	543	2281	917	782	521
	26	750	2644	510	2674	878	840	539	
	27	900	2955	487	2745	992	836	469	
	28	1250	3271	559	2929	1114	889	574	
		29	1500	3236	449	1975	1496	773	290
		30	2000	2121	348	1351	685	528	228
		31	>2000	553	384	1913	158	616	119

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Продовження додатку Щ
**Вихідні дані для побудови економетричної моделі
(згруповані фермерські господарства Степу)**

Об'єднання	Номер групи	Групи ФГ з ріллі, га	у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн						
			прибуток	оплата праці	матеріальні витрати (вартість кормів, насіння та мінеральних добрив)	оплата послуг і робіт сторонніх організацій	орендна плата за земельні паї	амортизація	
			y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	
II	1	0	-1713	2729	1916	6693	43	17770	
	2	0,5	9301	16500	17	52368	0	139025	
	3	1	1136	978	581	4098	64	10880	
	4	2,5	-74	703	2050	1992	10	5288	
	5	5	1336	1117	4044	2743	28	7282	
	6	10	913	693	3231	1669	31	4431	
	7	15	1063	710	1188	2759	24	7325	
III	I	8	20	801	518	1086	1030	44	2733
		9	25	1049	523	1874	1091	37	2895
		10	30	662	428	1460	850	45	2256
		11	40	852	418	1156	948	62	2517
		12	50	828	380	1127	898	41	2383
		13	60	1014	424	1192	814	191	2161
		14	70	2926	464	1841	1398	274	3713
		15	80	1372	417	1460	764	298	2029
		16	90	1100	420	1435	651	319	1728
		17	100	1120	410	1386	861	404	2286
		18	125	1455	546	3493	821	459	2179
		19	150	1316	352	1482	622	503	1652
		20	200	1676	432	1816	730	580	1938
		21	250	1670	450	1724	758	684	2011
		22	300	1699	421	1705	532	751	1411
		23	400	2140	607	2581	2989	702	7935
		24	500	2202	456	1808	542	779	1439
		25	600	2247	510	2238	631	776	1676
	26	750	2362	433	2320	707	820	1877	
	27	900	2728	414	2278	647	810	1719	
28	1250	2988	518	2783	825	883	2191		
	29	1500	4259	326	1829	2490	484	6611	
	30	2000	2239	325	1159	339	389	899	
	31	>2000	710	333	1523	215	580	570	

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Продовження додатку Щ
Вихідні дані для побудови економетричної моделі
(згруповані фермерські господарства Лісостепу)

Об'єднання	Номер групи	Групи ФГ з ріллі, га	у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн						
			прибуток	оплата праці	матеріальні витрати (вартість кормів, насіння та мінеральних добрив)	оплата послуг і робіт сторонніх організацій	орендна плата за земельні паї	амортизація	
			y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅	
II	1	0	8361	2549	15920	9616	300	1660	
	2	0,5	819	619	30976	2221	33	789	
	3	1	14104	5223	235957	11816	271	8745	
	4	2,5	10899	4732	28417	10311	167	4546	
	5	5	1493	1957	12463	6202	125	1332	
	6	10	2025	1077	4564	2069	123	537	
	7	15	684	845	2070	1542	135	487	
III	I	8	20	1035	620	2093	1427	127	191
		9	25	1574	524	1709	1700	130	283
		10	30	964	422	1776	1387	138	191
		11	40	1118	585	1800	3267	165	216
		12	50	1328	424	1628	1396	112	221
		13	60	3256	780	3083	3197	346	377
		14	70	2017	545	2353	1531	483	484
		15	80	1758	600	2734	1093	521	265
		16	90	1346	463	1949	1150	530	371
		17	100	2098	639	3908	1621	459	380
		18	125	2234	554	2500	1271	614	389
		19	150	1983	578	2799	1512	673	368
		20	200	1839	548	2805	1172	693	380
		21	250	2051	504	2505	1056	774	425
		22	300	2278	490	2609	1292	802	351
		23	400	2431	566	3128	1143	860	455
	24	500	2410	562	2924	1049	848	496	
	25	600	2668	629	3169	1506	814	599	
	26	750	3269	614	2938	1064	891	607	
	27	900	3298	565	3675	1443	923	454	
	28	1250	3391	662	4158	1225	983	588	
		29	1500	3132	586	2454	1151	1051	279
		30	2000	2324	400	1995	1204	697	405
	31	>2000	228	513	1803	6	509	4	

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Продовження додатку Щ
Вихідні дані для побудови економетричної моделі
(згруповані фермерські господарства Полісся)

Об'єд-нання	Номер групи	Групи ФГ з ріллі, га	у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн						
			прибуток	оплата праці	матеріальні витрати (вартість кормів, насіння та мінеральних добрив)	оплата послуг і робіт сторонніх організацій	орендна плата за земельні паї	амортизація	
			y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	
II	1	0	673	2595	24105	13193	85	2315	
	2	0,5	-2634	6409	88542	1321	72	10017	
	3	1	31284	7037	392983	14176	37	19359	
	4	2,5	1088	1015	8903	14252	47	354	
	5	5	126	760	18600	5624	44	1096	
	6	10	1823	749	4079	7806	78	902	
	7	15	937	446	7313	6883	107	453	
III	I	8	20	2220	449	2797	1219	160	389
		9	25	979	239	3334	1047	172	168
		10	30	744	301	2995	1119	202	442
		11	40	1042	396	4134	1313	203	244
		12	50	1446	273	3087	964	195	345
		13	60	1152	264	3778	1145	328	408
		14	70	1030	296	2894	831	419	240
		15	80	2534	244	2874	1658	394	252
		16	90	1028	287	3228	650	445	424
		17	100	1236	274	4058	1010	411	473
		18	125	957	187	2118	4093	400	299
		19	150	1864	297	3754	913	524	527
		20	200	873	236	3134	801	469	346
		21	250	676	199	2573	964	535	320
22	300	1191	215	3333	433	515	470		
23	400	2709	207	3292	1126	512	578		
24	500	1376	183	2980	2453	583	293		
25	600	1523	170	2292	1000	650	330		
26	750	2264	255	7144	1438	778	377		
27	900	3354	314	7505	2045	569	805		
28	1250	4514	143	4226	2419	532	511		
	29	1500	0	0	0	5	0		
	30	2000	467	97	491	471	611	459	
	31	>2000	557	138	2601	182	741	0	

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України (форма 2-ферм)

Наукове видання

Гнатишин Людмила Богданівна

**Виробничий потенціал фермерських
господарств**

Монографія

Випусковий редактор – Галина Капініс

Відповідальний за випуск – Олег Дук

Підписано до друку 05.06.2018 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 22,48.
Тираж 300 прим.
Зам. №66/04-06.

Видавництво «СПОЛОМ».
79008, Україна, м. Львів, вул. Краківська, 9.
Тел./факс: (380-32) 297-55-47. E-mail: spolom_lviv@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності:
серія ДК, № 2038 від 02.02.2005 р.

Друк ФОП Гуменецький М. В.
81630, Львівська обл., Миколаївський р-н,
с. Гонятичі, вул. Польова, 10.
Свідоцтво фізичної особи-підприємця:
№ 083613 від 18.08.2008 р.